

БИЗ ЧЭФЭРЗАДЭЛЭР

БИЗ ЧЭФЭРЗАДЭЛЭР

ƏZİZƏ MƏMMƏD ƏHMƏD

**BİZ
CƏFƏRZADƏLƏR**

Bakı - «Şirvanəşr» - 2001

Redaktor: Kəmalə Cəfərzadə
Kompüter yığımı: Aidə Qafarova

Cəfərzadə Ə.M., Cəfərzadə M.M., Cəfərzadə Ə.M.
«BİZ CƏFƏRZADƏLƏR», Bakı – 2001, səh 300.

Kitaba yazıçı, professor Əzizə Cəfərzadənin bir nəslin tarixi fonunda XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan məkanında baş verən mühüm hadisələri əks etdirən «Rübabə Sultanım» romanı, filologiya elmləri doktoru Məmməd Cəfərzadənin «Biz Cəfərzadələr» bioqrafik yazısı və şerləri, filologiya elmləri doktoru Əhməd Cəfərzadənin «Adsız qəhrəmanlar» povesti və «Eşitdiklərimdən, gördüklərimdən yadımda qalanlar» yazısı daxil edilmişdir. Bu kitab Əzizə xanım Cəfərzadənin 80 illiyinə oğlu Turanın hədiyyəsidir.

qrifli nəşr

©Turan İbrahimov
«ŞİRVANNƏŞR» –Bakı-2001

ÖN SÖZ

Bu kitab indi vətəndən uzaqlarda çalışan, qəlbi, düşüncələri hər an bizimlə olan qardaşım Turanın sifarişi ilə yazılıb. Sifariş deyəndə bir neçə il əvvəl bizim nəslin tarixi ilə bağlı heç nəyin unudulmaması, gələcək nəsillərə çatdırılması kimi nəcib bir niyyətlə Turan bibim Əzizə xanım, atam Məmməd və əmim Əhmədə belə bir mövzu vermişdi: «Biz Cəfərzadələr». Və onların hər üçü bu tarixi ayrılıqda yazmışdı. Bu kitabda «Rübabə Sultanım» bioqrafik romanında bibim və əmimin hər ikisinin təfsiri birlikdə, atamın isə çox xəsis boyalarla işlədiyi yığcam yazı – «Biz Cəfərzadələr» ayrılıqda sizin mühakimənizə verilir. Turan çox istədi ki, biz əmimdən də bir müstəqil yazı verək. Onun üçün əvvəli də, sonu da əzabdan yağrulmuş dünyada layiq olduğu həyatı yaşaya bilməyən, həyatın mənasını elmə, maarifə, insanlara xidmətdə görə, riyakar dünyadan küsüb ömrünün son illərini Allaha ibadətdə keçirən şair xəyalli, kövrək qəlbli əmimin həyatının ən məşəqqətli bir dövrünü əks etdirən «Adsız qəhrəmanlar» povestini bu kitaba daxil etməyi qərara aldım. Sovet dövlətinin qorxunc repressiya məşinindən keçmiş yazıq əmimin başına gələnlərdən sizin də hali olmağınızı istədik.

Bu kitabda XX əsrdən keçib gələrək XXI əsrə boylanacaq xatirələr, mənim, valideynlərimin uşaqlıq dünyamızın şirin nağılı kimi yaddaşımıza hopmuş, təkcə bizim ailəyə məxsus, bizim bildiyimiz hekayətlər var. Bu kitabda indi qərrib məzarlıqlarda uyuyan müqəddəs ulu nənəm Rübabə Sultan, bütün dünyanın yaraşdığı, yazahəsət nənəm Böyükxanım, ömrünü uzaq ellərdə, yad evlərdə keçirən, gözümdən uzaq aylarda – illərdə qocalıb xəstə düşmüş, bu dəyişən dünya ilə barışa bilməyən atam, bir il bundan əvvəl bu dünyadan köç eyləyib min ilin ölümlərinə qarışan əmim və yaxşılı-yamanlı insanlarla dolu itirilmiş bir dünya var. Bu dünya bizim nəslin yaddaşında yaşayır və biz istədik ki, yaddaşımızda, düşüncələrimizdə olanları Sizə çatdıraq.

Və bu kitab bir az bəxtəvər, bir az nisgilli uşaqlıqdan, məhrumiyyətlərlə dolu gənclikdən keçərək şöhrət çələngli qocalığa gəlib çıxmış bibim-anam Əzizə xanım Cəfərzadənin 80 illiyinə oğlu Turanın hədiyyəsidir.

Kəmalə CƏFƏRZADƏ

*Qoşa alim qardaşlarım
Məmməd və Əhməd Cəfərzadələrin
əziz xatirəsinə yazılmışdır*

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

**RÜBABƏ
SULTANIM**

XAN ATA KÖÇDÜ DÜNYADAN

Kimə? Kimə tapşırırsın? Arvadlarının hansına? Güləndam, gürcü gözəli sağ olsaydı? Ya xan qızı Fatma xanım. Məlik Mahmudun qızı? Axı Zibənnisa Sultan axırıncı balamdır. Özü çox da səbrli, dəyanətli deyil. Qorxacaqdı. Kişi əqrəbalardan hansına versəm, varidatımı özündən o yana keçirdəcək. Rəbiyə...

Birdən Nənəş dayə gözlərinin önündə canlandı... Ümitsizlik içində qəlbində bir ümid doğdu, canlandı, böyüdü, qətiyyətə çevrildi: «Nənəş arvad yaxşıdı. Uşaqların çoxunun dayəsi olub. İndi də qulluq eləyir. O biri böyüklərə pay-püş eləmişəm irsdən. Bu qalanı Nənəşə tapşıracağam. Ən yaxşısı odu. Özünə nə gərəkdi? Başqa övladı, qohum-əqrəbası yoxdu. Dözümlü, qorxmaz, igid arvaddı. Balamın irs payının yerini təkcə o bilsə, qız böyüyəndə özünə yetirər.

Yoox. Vaxtında o möhtərəm Ağa Mirələsgər oğluyçün istədi qızı. Vermədim. «Mənim xan evində böyümüş qızım yığıcı seyidlər evində nə gün görəcək?» deyib elçiləri qaytardım. Ağa səbirli, dəyanətli adamdı. Bir neçə gündən sonra elçiləri təzədən göndərdi, gəldilər, sini dolusu mirvari, ləl-cəvahiratı qənşərimə qoydular ki, yəni bu o seyidlərdən, payyığanlardan deyil. Necə deyərlər alan dərvişlərdən deyil, verən dərvişlərdəndi. Bu dəfə də bəsirətim bağlandı. Vermədim, dedim «İndi də ağzıgöyçəklər deyəcək ki, xan qızını ləl-cəvahirata verdi». İndi onun evində olsaydı... Görək Nənəşə tapşırım. Elə məndən sonra Şamaxıya çatan kimi aparıb salsın Ağa Mirələsgər ağanın qapısından içəri. Onda ruhum da arxayın olar. Bu bir-birilə didişənlərin əlinə keçib, anası cariyə olub deyə baş qaxıncı eləməzlər. Kənizə çevirməzlər.

Bu fikirlə də son saatlarını yaşayan Xan uşaqlarının bir neçəsinə, xüsusilə sonuncu qızı Zibənnisa Sultana dayəlik eləmiş Nənəş arvadı yanına çağırırdı.

O biri otaqlarda yığışib xanın «deyillər səkəratdadı» fikriylə son nəfəs çəkməsini gözləyən əqrəba, yaxın dost-aşna xanın əmrindən təəcüblənmişdilər. Xan nəslin böyüklərindən birini də yox, dayə Nənəş arvadı yanına çağırmaqla neynəmək istəyirdi. Söz-söhbət elə bu yondəydi...

... Görünməz, neyçün də qərribə. Bütün son nəfəsi zamanı belə söhbətlər olub. Zamanın hökmü, insan əxlaqının nəticəsi idi bu.

Belə bir söhbət gedirdi. Hə... Görəsən Nənəşi niyə çağırırdı yanına? Niyə çağıracaq, yəqin xəzinəsinin yerini bildirdi. Əh... Xəzinədə-xəzinə qalıb? Pay-püş elədi hamıya da. Yox, canım, olmamış olmaz. Kiçik qızı Sultanın, Zibənnisa Sultan adlandırdığı Sultanın pay-püşü, cer-cehizi bəs necə olacaq? Ona nə qədər cehiz gərəkdi ki, bir də, ay balam, bu qədər qohum-əqrəbanı, bu qədər yaxınları qoyub, deyirsən ki, qulluqçu, əlindən iş gəlməyən, süd verməkdən başqa bir şey bilməyən dayəyə yəni uspurt elədi xəzinəsinə. Yox...

Görəsən nə deyibdi? Əşi, nə deyəcək? Deyibdi ki, qız uşağı körpə vaxtdan yetim qalır, səndən xahiş eləyirəm, yəqin əmr eləyirəm, o uşağa yaxşı bax. «Sonbeşiyi çox istəyərlər», - deyiblər axı. Doğrudan elədi. Hərdən göürdüm qabaqlar Zibənnisa Sultanı qucağına alanda, kişi elə fərəhlənirdi ki, elə bil, nə bilim, nəvəsini, nəticəsini, kötükəsini alıb qucağına, elə bir arzuynan...

Sirtıqlardan biri dedi (yavaşca, başqaları eşitməsin):

-Əşi, görəsən, Nənəşnən cavanlığında arasında nə varmış, indi də nə tapşırır.

Ağsaqqal bir kişi müdaxilə elədi:

-Bura bax, sözüünüz var, söz danışın, ölənün dalınca qırdığınız bəs deyil, hamının gedəcəyi bu yolda olan adama belə böhtan sözü deməyin. O halal adam idi. Belə işlərlə məşğul olmazdı.

-Hə... Halallığı məlum idi. Neçə arvad, neçə siğə, neçə cariyə...

-Dedim sizə ki, dilinizi kəsin, bəsdir. Bir-birimizin ətini yeyə-yeyə verdik güdaza torpağımızı da, vətənimizi də. Qaldıq, düşdük diyarbədiyar. Elə bil sapanda qoyulan daş idi, hərəmizi bir diyara tulladılar. Allah urusun evini yıxsın, erməninin ondan betər.

-Əşi, vallah, nə urusda təqsir var, nə də ermənidə, təqsir özümüzdədi. Əvvəldən birliyimiz olsaydı, əvvəldən bir-birinin ayağının altını qazımasaydıq, bir-birinə üsul biçməsəydik, bir-birinin ətini əlimizə düşmə yeməsəydik, dağıtməsəydik, belə olmazdı. Baş-başa verib - bütün xanlıqları deyirəm e... Bir Şamaxı neyniyəcəkdi. Şamaxı yenə davam gətirdi. Axıracan əlindən gələni elədi. Allah Mustafa xanın dadına yetsin, rəhm eləsin ona son ayaqda. Ancaq əlindən gələni, doğrudan da, elədi. Elə Abbas Mirzənin qoşununda qabaqda gedən ən güclü sərkərdələrdən biri o idi. Nə isə, keçib, olacağı çarə yoxdu. Amma heç olmasa, bundan sonra bir-birimizdən muğayət olaq, bir-birimizə yağ kəsilməyək.

-Day bundan sonrası var? Bütün xanlıqlar, 14 xanlıq, sultanlıq əldən getdi. Millətin yarından çoxu qaldı Arazdan o tayda, yarısı bu tayda.

-Nə danışsın, ay kişi, bundan sonra bizdən birləşən olmaz. Birləşdirən sərkərdə, başçı lazımdı, o da ki, bizdə yoxdu. Qırılan qırıldı, dərbədə dərbə düşən dərbədə düşdü. Allah urusların, ermənilərin evini yıxsın.

-Allah yıxıncan özümüz yıxeydiq kaş. Yazıqdılar, fağirdilər deyib erməniləri, donuzu dəriyə buraxan kimi, öz əlimizlə urusa, o kafir oğlu kafirə bələdçi elədik. Bilirsən necə şirin dilnən, cici-bacılıqnan canımıza, qanımıza, qılığımıza girirdilər? Arvadları bir yandan, qız-gəlinləri bir yandan cavanlarımızın beynini yedi, üstəlik də, kişiləri... İşimizə guya yarırdılar. Nə deyirdin - bəli, nə deyirdin - baş üstə. Hə... Belə olar da axırı.

Hazırlıq gecə gedirdi. Kimsə soruşdu, balam, bu it uşağı cavab verib axı, razılıq verib axı. Neyçün hazırlığı gecəyə salmışız? Heç bilmirik nəyi neynirik. İzin versələr də, qorxuram.

-Nədən qorxursan?

-Qorxuram ki, soldatlar gündüzün günorta çağı üstümüzə düşüb alalar olimizdən.

-Qəbir qazılıb?

-Hə, dünəndən. Nökər getmişdi, bir neçə adam getmişdilər.

-Getdilər, harda qazdılar qəbri?

-Harda olacaq? Necə vəsiyyət eləmişdi, eləcə. Dedi ki, atam da, babam da, babalarımızın hamısı o təpənin üstündə basdırılıb. Bir növ təpə bizim nəsil sərđabəsidi, məni də orada basdırarsız.

-Nə deyirəm ki, vallah, ancaq hər halda gecə.

-Nə təhər, arabada?

-Yox, araba çala-çuxura düşəcək, araba çətin olacaq, tabutu atıb tutacaq. Yol-riz fərli döyül axı. Fərlisiynən gedə bilmərik, təzə görüb, üstümüzə düşə bilərlər.

-Bəs neynəyəcəksiz?

-Heç nə, atı yan-yanaşı uşaqlar sürəcək, cilovdar da olacaq. Oturub üstündə tabutu tutanlar da olacaq. Elə aparacaqlar, elə aparacağıq.

-Allah köməyiniz olsun.

-Amin...

...Karvan yavaş-yavaş irəliləyirdi. Dəvələrə yüklənmiş əşyalar, yüklərin üstünə mindirilmiş arvad-uşaq, gecənin qaranlığında bəzisi yuxulayıb, bəzisi mürğü döyür, bəzisi pişik kimi gecə qaranlığında görün gözləri ilə yollara baxırdı. İrəlində çarvadar gedirdi. Çarvadar bu yolları çox yaxşı tanıyırdı. Çarvadarın dalıycan bir neçə atlı, onlardan sonra tabutun yükləndiyi qoşa at və bu atların üstündə, tabutun arxasında oturub onu qucaqlayıb saxlayan və aram-aram atları sürən cavanlar gedirdi.

Atlar bir-birindən yarım addım da geri qalmırdı. Hamısı gecənin qaranlığına alışmışdı. Bu gecənin qaranlığında düşməne ürəklərinin bütün nifrətilə irəliləyirdilər. Ürəklərində bütün nifrət baş qaldırmışdı.

İlahi! - deyə düşünürdü Zibənnisa Sultan. Axı xanın axır vaxtına düşmüşdü Zibənnisa.

-İlahi, ilahi! - deyirdi, - nədi günahım?

...Karvan gedirdi. Dərd, bəla, hamısı bir yerə yığılmış, dəvələrin üstündəki mürğü döyən qadınlara, arvadların, ana qucağında dərin yuxuya dalmış övladların, o cümlədən, Zibənnisa Sultanın yanıycan gedirdi bu bəla. Nə gəlirdi arxasınca? Öndəki tabutda gedən onların ümidi idi, pənahı idi. Hamısı ona göz dikmişdi. Qocalsa da, əldən düşsə də, düşmənləndə qalsa da, artıq doğulan torpaqlara ayağı dəyməsə də, yalnız meyidinin o torpaqlarda dəfn olunmasına icazə verilsə də, böyük bir ümid, böyük bir inam, böyük bir həqiqət gedirdi tabutun içində. Bu həqiqət hərənin ürəyində bir cür səs salırdı, bir cür dillənirdi, bir cür danışırdı.

Biri deyirdi, - rəhmətlik böldü-bölmələdi, pay-püş elədi, hər yana dağıtdı, day fikirləşmədi ki, bundan sonrası da var axı. Oğlanlarından biri sağ qalıb, yerini davam elədirə bilərdi.

O birisi fikirləşirdi ki, - yaxşı elədi, xəzinəyə göz dikənlər övladlarını, arvadlarını həmişə təqib edəcəklər. Yaxşı elədi ki, hər şeyi vaxtıyan pay-püş elədi, qurtardı getdi.

O birisi deyirdi, - qurtarmadı, mən onu tanıyıram, mən onu bilirəm, o bizim əlimizdən çıxartmaq üçün elədi bunu. Bilirdi ki, arvadlarına, övladlarına aman verməyəcəyik. Günün birində pırt deyib baş qaldıracaq Şirvanın adlı bəylərindən biri, adlı xan zadələrindən biri.

O birisi deyirdi, - yox... Bu urus elə şeylərə baxan deyil. Elə almayıb ki, bir də əlindən buraxa...

...Axşamladıq. Yaman yerdə axşamladıq.

-Niyə?

-Bir yiyəmiz olmadı, xanlar hərəsi özündən bir hoqqa çıxartdı, hərəsi özündən dedi, hərəsi özünü baş bildi, Verdilər güdaza vətən torpaqlarını. Urusun, soldatın tapdığı altında qaldı vətən torpağı. O taydakılar heç olmasa, müsəlman əlindədilər. Biz yağ, kafir əlinə keçdik, kafir əlinə. Bu dərd bütün dərdlərdən ağırdı. Düzdür, uruslar əvvəldən də gah xanların, bəylərin, pirqulların əlindən aldı, gah da təzə dəbnən qayıtdı.

...bəylər çıxdı meydana, düşəcəyə seydiləri çıxdı meydana, yalançı şahidlər çıxdı meydana. Nə qalmadı görməsin bu vətən torpağı, bu yazıq millət. ... uyuşmur, yazıq elədilər, elə özümüz elədik özümüzü yazıq. Qılıncımızın dalı da kəsərdi, qabağı da. Atlarımızın ayağı altında yer titrəyirdi. Hanı o adlı bəylər, o adlı ərənlər. ... yaman günə qoyduq özümüz özümüzü.

Bu düşüncədə əslində həqiqət də vardı, yox idi də. Düz bir həqiqət o idi ki, rus bu torpaqları əlindən heç vaxt buraxmayacaqdı, bu torpaqlarda qoy hələ bir özünə yer eləsin. «qoy özümə bir yer eləyim, gör sənə neyniyəcəyəm» məsəli yadımızdan çıxmıyadı gərək. Üz verənlər əvvəldən üz verdilər, əsrin əvvəlində üz verdilər. Kürəkçaydan başladı bələmiz, bircə-bircə yedi xanlıqları. Quruca ad verdi. General-yaranal, yaranalmayır adları verdi. Bir dənə güllə atmadan ələ keçirdiyi torpaqlardan hərbi sursat alırdı bir-bir. Kantribursiya alırdı. İndi də alır, indi day nə əlməlidir? İndi day baş pulu, tüstü pulu, nə bilim, o qədər töycü, daraq pulu, nə bilim, o qədər... Camaatın başına o qədər ələlib ki, bu vergilər, heç vergilər bir yana qalsın, hər soldat bir vergiyığana dönüb. Əllərinə nə keçir, qamarlayırlar. Onların yanında dağalar da yalan olub, kəndxudalar yalan olub. Hər soldat bir xandı, bir bəydi, hər soldat bir əmirdi, bir kəndxudadı, bir katdadı. Ölən günümüz hələ qabaqdadı. Mən bilən bu harasıdı?

Karvan gedirdi, dəvələr hökküldəyir, atlar fıxırır, kişnəyir, qatırlar, eşşəklər fıxırır. Bir neçə kəl öküz qoşulmuş arabalar laqqıldayırdı, xırıldaıyrdı.

Karvan gedirdi... İrəlində çarvadar, ondan sonra bir neçə atlı, ondan sonra da yan-yanışı, bir-birilə yarışmalı kimi gedən iki at üstündə Şirvanın böyük xanı, mübariz xanı, Şirvanın son nəfəsinə cən əyilməz xanı, düşməne baş əyməyən xanı Mustafa xanın cənəzəsi gedirdi. Rus bu cənəzədən də qorxurdu. Bu cənəzəni də Şamaxıya buraxmaq istəmirdi. Bu cənəzə «Azadlıq simvolu»na çevrilə də bilirdi. Bunun adınan baş qaldıra bilərdilər, üsyan edə bilərdilər. Onsuz da dağlar, qayalar qaçaqlarla dolmuşdu...

Karvan gedirdi... karvan gedirdi, heyvanlar fısıqırdı. Birdən heyvanların da ürəyinə hansısa bir qorxu çökdü. Elə bil onlar da anladı ki, bu yol qorxulu yoldu. Bu səfər qorxulu səfərdi. Dərin-dərin bir sükut çökdü karvana.

Birdən adamlar sanki yuxudan, xəyaldan ayrıldılar. Heç kim nə olduğunu bilmədi. Mübhəm sükut ürəklərə çökdü. Birdən adamlar başa düşdü ki, heyvanlar da susub. Və bu sükut karvandakı ən igid, ən qorxmaz adamların üstünə çökdü, bir vahimə çökdürdü. Nə olmuşdu?

Bir hənirti eşidilmişdi. Ayaqlar altındakı quru otlar da şaqıldamırdı. Bu ağır sükutu təkə dəvələrin üstündə yırğalana-yırğalana yatanlar duymurdu, onlar eşitmirdi. Mürgü döyürdülər. Bu yol, acı bir sükut içində gedən yol acı bağırsağa dönmüşdü, getdikcə qurtarmaq bilmirdi, heç yarı olmaq bilmirdi. Uzandıqca-uzanır, uzanırdı.

Karvan gedirdi... Bütün ölkəni, bütün xalqları ayağı altına almış bir hökmdarın, məlun bir çarın törətdiyi bir zülmün nəticəsi olan dərin, ağır, dəhşətli bir sükut içində irəliləyirdi karvan. İnsanların ömür yolu, həyatın sonu olan ölüm yolu idi bu yol...

DƏFN

Qəbristanə səhər üzü çatdılar. Hələ, necə deyərlər, itnən-qurd, ağ sapnan-qara sap seçilmirdi. Belə bir vaxtda çatdılar. Amma onlar çata-çatmaya, qarşılmasına çıxan əqrəbə xanımları, qohum-əqrəbə, nökrə-naib atlıları vanəfsə ilə, ağlaşma ilə qarşıladılar. Bu ağlaşmalarda millətin, ailənin dərin nifrəti vardı.

«Araz qırağı ləklər,
Çırmanıb ağ biləklər.
Düşməne xəbər olsun,
Həsəl oldu diləklər», - deyirdi dayə.

Nənəş dayə, sinəsinə döyən, üzünü cıran, başını yolan arvadlar bir şivən qaldırılmışdılar ki, səsləri dağlara düşmüşdü. Şirvanın yaxın-uzaq dağlarına. Onların səsinə heç nə ilə sakitləşdirmək mümkün deyildi. Yəni, əslinə qalsa, heç sakitləşdirmək lazım da deyildi.

Adamlar yavaş-yavaş atların cınağını çəkдилər, endilər atlardan, o üzərində qiymətli vücudu, içərisində əziz Mustafa xan yatan tabutu gətirən atlar da dayanmışdı. Və tabutu tutan oğlanlar əllərini tabutdan çəkmədən,

gözlərindən leysan kimi süzülən yaşı silə bilmədən baxırdılar. Oğlanlar yaxınlaşdılar ata, tabutu möhkəm sarıyan örkəni açdılar. Sicimləri çözdülər və tabutu yavaşcadan qaldırıb yerə qoydular...

...Vəzirin bir işarəsiylə qadınlar geri çəkildilər, artıq qazılıb hazır qoyulmuş quyudan, qəbirdən. Hörmətli əllərlə, hörmət bilən əllərlə diqqətli hamarlanmış qəbir tabutu gözləyirdi.

Molla yaxınlaşdı, baş hissədə dayandı və yasini başladı. Bu ara yaxınlar, qohumlar tabutu bağlayan, tabutun üstünü sarımış ipəklərin üstündən sarınmış sicimləri açdılar, bir iki yerdən vurulmuş mıxı çıxartdılar və xanın ağ kəfəne bükülmüş cənazəsini üç dəfə yerə qoyub, qaldırıb qəbrin içərisinə salladılar dəsmallarla. Dörd nəfər idilər. Elə hərəkət edirdilər ki, elə bil ki, xan sağ idi, sadəcə yuxuya getmişdi. Əgər balaca sərt hərəkət eləsələr, o saat ayılacaq, onların üzünə ərkyana kinayə ilə baxacaq və deyəcək:

-Məni niyə narahat edirsiniz, görmürsünüz yatmışam?

Molla qəbrin baş tərəfində diz çökdü və qəbrin içərisinə girib təlqin verən əmioğluya, Qasımoğluya bir-bir sözləri başa saldı.

-Hə, aç üzünü, torpağa qoy üzünü, gözlərinin də üstünə torpaqdan qoy. İndi mən dedikcə aç kəfənin bir ucunu, silkələyə-silkələyə təkrar elə.

Təlqin başlandı. Bu elə bir sehrlə, elə bir müqəddəs an idi ki, qəbrin ətrafında dayananlar heyrət içində, yox, heyrət deyildi, dərd içində, qüssə içində, kədər içində, ələm içində susub durmuşdular. Heç kimin səsi çıxmırdı. Aralıda ağlaşan arvadların belə səsləri kəsilməmişdi. Təlqin vaxtında heç bir səs olmamalı idi.

Nənəş arvad - «düşməne xəbər olsun, hasil oldu diləklər»,- dedi. Kim idi düşmən? Böyük bir dövlət! Böyük bir hökmdar! Dünyaya meydan oxumağa başlayan bir cahangir, 200 ildən artıq, 300 il sürən bir imperiyanın başçısına deyilirdi bu sözlər. «Düşməne xəbər olsun, hasil oldu diləklər.» Doğrudan da artıq general rahat ola bilərdi Şirvan tərəfdən. Çünki artıq Şirvanın ələmi, Şirvanın böyük, ulu şəxsiyyəti, ağılı, tədbiri ilə xanların hamısından bacarıqlı bir şəxsiyyəti dünyasını dəyişir, ana torpağın altına keçirdi, ruhu göylərə ucalırdı...

İndi artıq Şirvan sarıdan arxayın ola bilərdi düşmən. Diləyi hasil olmuşdu. İndi artıq Şirvanda xanlıq iddiasına düşən bir lider, bir şəxs yox idi. Arxayın idi general bu sarıdan.

...Əlini üzünə atmaq onun xasiyyəti idi. Buzov inəyi əmdi. Pişik ləmiyə ağız atdı, qaymağı parçaladı. Hər nə olur-olsun, xasiyyəti idi, mütləq əlini üzünə atmalı idi, üz-gözünü cırmalı idi. Amma bu günkü hadisə, hər şeydən artıq idi. Bu gün, doğrudan da, böyük bir hadisə baş vermişdi. Ruslar şəhərə daxil olmuşdular. Arvad «şaxsey, vaxsey, şaxsey» deyib, sinəsinə, təpəsinə, üzünə döyə-döyə həyəətə girəndə xanım soruşdu:

-Aza, noolub yenə, nə dərd dəyib sənə?

-Ay xanım, bilirsən noolub? Kafir urus şəhərə girib. Deyir şəhərə giribdi, deyir kəndlərin başına gətirdiyi oyunu eşitməsən e, bax, onlar bu şəhərdəkinin yanında toya-bayrama getməli imiş.

-Kafir niyə deyirsən, az? Bəlkə heç o da kafir deyil, o da Allaha inanır.

-Qadam onun inamına da, özünə də. Bir adam ki, erməniyə qonşuluq eləyə, dostluq eləyə, öz qədimi qonşusunu, çörək kəsdiyini ayaqlaya, mən ona heç insan da demirəm, adam da demirəm. Heyvandan da betərdilər.

-Ay əmcəyüvü yeyəsən, yığma camaatı başuva. Nə düşmüşsən otüvə, ay canı yanmış?

-Ay xanım, bilmirik başımıza nə gələcək, bilmirik hansı dəvə sarvanının dəstəsinə qoşulacağıq, hansı dəvənin quyruğuna bağlayacaqlar, əllərimizə bağlanan çatmanın bir ucun?

-Az, bəsdı, az bəsdı. İndidən qaraxəbər olma, indidən qara günləri çağırma. Onu dedün-demədü, Allah kərimdi, Allah bilən məsləhətdi.

-Eh, ay xanım, deyirlər Allahın quyuları o qədər dərinə ki, Bakının nöyüt quyuları onun yanında gölməçədi, köhül də deyil heç.

-Ay dərdinə düşsən, bəsdı dedim, axı, bəsdı...

...Zibənnisa Sultan dayə Nənəşlə bir xeyli üzəşəğı getdikdən sonra Nənəşə döndü:

-Hara, kimə üz tutacağıq, dayə?

Nənəş xanımının belə çarəsiz danışığından dəhşətə gəldi. İnanmadığı ölümə özünü inandırmağa çalışdı. Yəni, çalışmaq lazım deyildi, onsuz da o cənazənin 40-ı çıxana qədər, ölünün qırxı çıxana qədər qəbr üstə getməyən qadınlar, bu gün, bir neçə addım qıraqda da olsa, qəbr üstə gəlmişdilər. Qəbr üstündəydilər. Görmüşdü o torpaq tərəni, görmüşdü. Yadındaydı son görüş, son tapşırıq. Ona görə də yavaşcadan pıçıltynan dilləndi:

-Sultanım mənim, xan atan gözlərini yummamış səni mənə tapşırdı, dedi şəhərə çatan kimi, araqarışıda xəlvətə sal, apar təhvil ver Ağə Mirələsgər ağaya. Səni ona, onun oğlu Mirağası ağaya deyikli elədi. Gözlərinin qurbanı. Fikir eləmə, elə çoxdan istəyirdilər səni. Seyid nəfəsidi. Xan o vaxt söz vermədi, indi axır nəfəsində «apar ver» dedi. Ağır eldilər, cəddinə qurban olduqlarım, qorxub eləmə. Hər şey yaxşı olacaq inşallah. Qədərmiş, başuva dönüm, talahınmış. Allah necə istəyib...

Zibənnisa bəyimin ürəyi uçundu. Mirağasını görməmişdi, o ailədən istəndiyini eşitmişdi. Atasının elçilərə hə-yox cavabını da eşitmişdi. Amma indi...

Dayəysə deyirdi:

-Sultanım mənim, Ağə şəhərdə gözəl bir bağ salıb, yar gələ dincələ. Yar yox, o artıq ömrünün yar dövrünü keçirib. Sultanım, ən əmin yer oradı. Orda heç kəs bizi arayıb-axtarmaz. Kim biləcəkdir ki, Zibənnisa xanım kimi şəxsiyyət, baba olsa da seyidlərə, pənah gətirib? Gedək, ümid Allahadı, pənah Allahadı. Ancaq biz indi seyid ocağına pənah aparacağıq...

SULTANIM VƏ DAYƏ

...Aylar, illər bir-birini təqib eləyir, qərinələrə çevrilirdi. Zibənnisa bəyim seyidlər ocağında yeddiyə il ömür sürdü, özündən sonra yeganə qızı Rübabə Sultanı Nənəşə tapşırırdı. Rübabə Sultan gözəl bir qız olurdu, böyüyürdü. Amma tezliklə Rübabə Sultanın anası Zibənnisa Sultan da öldü. Anası qalmışdı, qızın atası da öldü. İndi onun atası da, anası da Nənəş dayə idi. Əvvəllər tez-tez kimlərsə gəlib Zibənnisa xanımı hasarın o üzünə çağırır, özü hasarın bu üzündə, o birisi tərəfdə dayanana söhbətləşirdi. Zibənnisadan nəşə soruşurdular. And içirdi, aman eləyirdi:

-Bilmirəm, vallah, bilmirəm. Görmürsən, bizi də bu qoca kişi qanadının altına alıb saxlayır?

Belə deyirdi hər gələndə.

Zibənnisa öləndən sonra tez-tez Nənəş dayəni yaxına çağırırdılar. Hərdən axşam vaxtı, qaranlıq düşəndə, arvad qorxurdu, qapını açmırdı, darvazanı açmırdı. Hasarın o üzündən, kimdisə gələndə, onunla danışırdı.

-Buy, mən nəçiyəm, nəkarəyəm, ay başuva dolanım? Kimdi mənə sirr tapşıran? Yəni, xan başına dolandığım, xan qəbrinə qurban olduğum, belə boş, belə kimsəsiz oldu ki, qardaşlarından, əqrəbalarından, əmioğlanlarından bir adam tapa bilmədi ki, xəzinənin yerini mənə tapşırsın? Bir də hamımız eşitmişik ki, xəzinə-zad qalıb-ələməyib. Vallah, ay qardaş, mən də eşitmişəm ki, hamısını pay-püş eləyib, camaata-əqrəbasına paylayıbdı. Mən nə bilirəm, mən nəçiyəm, nəkarəyəm?

Arvadın tez-tez təkrar elədiyi bu «nəçiyəm-nəkarəyəm», bəzilərini inandırır, bəzilərini inandırmırdı. Yəni də gah gündüzlər arvadlardan gəlir, qılığına girməyə çalışırdılar, gah axşamlar qocalardan, ya da cavanlardan biri gəlib Allaha, imana and verir, aman eləyirdi. Heç bir şey eşitmirdilər, heç bir şey ala bilmirdilər Nənəş dayədən.

-Buy, başuvuza dönüm, o kaş siz deyən oleydi. Qızcağaz böyüyür, Rübabə Sultanı deyirəm, dayna, cəhiz gərəkdə, pal-paltar gərəkdə. Düşmüşük qoca seyid babanın üstünə. Çörəyimizi verir bir tikə, Allahımıza şükür eləyirik. Qocalıram mən də, bala. Ev-eşik işini gücnən görürəm...

...Dayə öz mövqeyi, məhz xana heç bir tərəfdən qohum olmamağı, sadəcə bir nökrə, qulluqçu, sadəcə bir kəniş olduğuna kimisə inandırır və bu dayəyə xanın bir şey tapşıracağına, uspuş olacağına inanmırdılar, çıxıb gedirdilər. İnanırdılar ki, arvad düz deyir. Onda heç bir şey yoxdu. Amma bəziləri inanmırdı. Elə belə də gedirdi.

Dünya getdikcə dəyişilir, Şamaxıda bir-birini əvəz eləyən şəhər hakimləri, nə bilim, hərə bir söz deyirdi, hərə bir ad deyirdi, dəyişilir. Urusun gomurnatının hökmü haralara işləyirdi. Hələ Rübabə Sultan balaca olanda 1873-cü il zəlzələsi baş verdi. Bu zəlzələdə yerin altı üstünə çevrildi.

Haralardasa basdırılan qazanlar üzə çıxdı. Bu qazanlarda gizlədilən bir ümidlə, gələcəyə ümidlə saxlanılan xəzinələr taras oldu, dağıldı. Evlər dağıldı. Ağalar kişinin komasının da bir tərəfi uçmuşdu. Hələ dayə cavan idi. Əl-ələ verib komanı birtəhər düzəldilər. Bundan sonra gomurnat köçdü Bakıya. Bakı harda, bura harda. Şəhərdə bir hərə-mərclik, bir özbaşınalıq var idi ki, gəl görəsən. Hər bir soldat bir gomurnat idi. Arada- bir dedilər ki, şəhərin adlı-sanlı adamları, deyəsən o şair Hacıni da deyirdilər, day bilmirəm, kimləri deyirdilər, yığılıb Fitolbökə getdilər. Padşahdan xahiş eləsinlər ki, quberniyanı yenidən Şamaxıya qaytarsın. Bakı nə burdadı, nə ordadı, e... it əppəyi aparmaz, malağan fərğunları işə düşmüşdü, üçdə-bir, beşdə-bir gedirdilər. Üç gün o baş, beş gün bu baş. Şamaxı yolu 6 günlük, 10 günlük səfərə çevrilmişdi...

...Hələ hərə-mərclik vaxtında, hətta bir neçə dəfə Seyidlərin evinə hücum çəkib, dayəyə inanmayanlar burda axtarış apardılar, heç nə tapmadılar. Əlləri ətkələrindən uzun dönüb getdilər. Rübabə Sultan isə böyüyürdü. Böyüdükcə Şirvanın birinci gözəllərindən birinə çevrilirdi...

...Arvadı fikir götürmüşdü. Qızı bu qədər istəyənlər var idi, birinə verilməli olsa, birinə meyli olsa, ona cəhiz gərəkdi. Düzdür, o istəyənlər bilirlər ki, qızın heç nəyi yoxdu. Amma var axı, kimə desin, öhdə içində qalmışdı Nənəş dayə. Əli çatmır, ünü yetmir. Qoyulan yeri heç kimə deyə bilməz. Qız uşağı nə bilir, elə şeyləri, necə desin? İstəyənlərin birinə desə, gedib çıxarıb, götürüb, dalına keçərlər. Əlinə bir köpük də düşməz. Necə qan olacaq, necə adam çıxacaq ki, o adama qız ərə gedəcək? Və o xəzinədən əlinə bir şey çatacaqmı? Birdən aldılar, sonra qaytardılar? Birdən aldılar, sonra yola vermədilər qızı? Onda Rübabə Sultan quru yurdda qalacaq. Nə təhər eləsin, neynəsin, bilmirdi Nənəş dayə. Neynəsin, sirrini də heç kəsə açə bilməzdi. Xəzinə də xəzinə idi ha, ağır, bütöv bir nəsə çata bilərdi bəlkə. Amma yeri heç kəsə deyiləsi deyildi. Bir özü bilməli idi, bir Allah. Ağa belə demişdi. Demişdi nəbadə qızın yerinə inandığın, arxayın olduğun adama verəsən sirri. O isə, Nənəş dayə, bu qarmaqarışq dünyada heç kəsə arxayın ola bilmirdi. Kimi göndərəydi dalıcan, kimə deyəydi yerini? Oğlu yox, atası yox, qardaşı yox. Yəni, kimnəndi, atası qalıb yanında, ancaq hər halda qardaşdan, oğuldan arxayın ola biləcəkdə, yanında olsaydı. İndi isə heç kəsi yoxdu. Birə qızı öz gözəlliyinə, qabiliyyətinə, tərbiyəsinə görə istəyənlər vardı. Bilirdilər, heç nəyi yoxdu, istəyənlərin içərisində eləsi vardı ki, arxayın olub qızı vermək olardı, amma xəzinəni yox. Ta özüm görməsəm, bilməsəm, bir uşağı olsun, evli-çəşikli olsun, yerli-yataqlı olsun, görüm necə yola verirlər, necə adamdırlar, bəlkə ondan sonra açam sirri...

...Qız böyüdükcə üzərində ağırlıq da artırdı. Əslində qızdan, bu uşaqların heç birindən qorxmurdu general. Yalnız qızın kimə ərə gedəcəyindən ehtiyat edirdi. Elə bir şərait yaratmışdı ki, bu qızlar, xüsusilə Rübabə Sultan elə

adama ərə getməsin ki, bu adam az bir müddətdən sonra xanlıq iddiasına düşsün...

...Siyasət, ən xırda, ən sadə adamlara qədər, hamıya şamil edilmişdi.

...Babalar «ehtiyat igidin yaraşığıdır» deyiblər. General isə düşünürdü ki, «ehtiyat siyasətin yaraşığıdır». Siyasəti elə aparmalı idi ki, bir müddətdən sonra ağrımayan başına dəsmal bağlamasın, kiminləsə mübarizə aparmalı olmasın. Onsuz da, dağlara çəkilən qaçaqların əlindən zara gəlmişdi...

...Elə bircə bu qalmışdı ki, hansı bir dövlətsə arxa dursun. Hansı bir məqsədlə belə bir zadəgan gəncə arxa dursun. Xanın qızına evlənib xanlıq iddiası edənlərə...

Rübabə Sultanın da meyli bu əcaib-qəraib, sözünün ağası, sakitcə-sakitcə, amma iradəylə, dönmədən məqsədinə doğru irəliləyən oğlanaydı. Tələsmirdi. Gündə bir buğda boyu, həftədə bir «buğum»olsa da, irəliləyirdi. Rübabə Sultanın «at oğrusu» Əliheydərini boy-buxunu, sir-sifəti də xoşuna gedirdi. Görmüşdü, dəfən-dəfən. Yəni, görməmək olardı? Bir kəlmə belə demədən onu bütün bu darısqal Şamaxı cahanında izləyən, «harda aş, orda baş» kimi, yolunun qırağından ona baxardı. Bir ağac gövdəsinə tikilmiş kimi, bir göl dibində yuva bağlamış kimi, bir daş hasarın kölgəsinə düşmüş kimi... Rübabə Sultanın ürəyi haçandı ki, bu oğlanın hər bir hərəkətilə həmahəng döyünürdü. İstədi-istəmədi, yolunu gözləyirdi onun. İstədi-istəmədi, səsini eşitmək, gözlərinin atəşində yanmağa can atırdı. «Zalım» oğlan onun yuxularına, mürgülü xəyallarına da yol tapmışdı. «Orada» da eləcə, «burda» olduğu kimi. Səssiz-səmirsiz, tələsmədən, çırpınmadan, eşq atəşində yanır, əl-qol atmadan məhəbbət ümmanına qarq olurdu oğlan.

Rübabə Sultan belə bir adamı dayənin neyçün rədd etdiyini başa düşmürdü. Axı ağzını açan oğlanı tərifləyirdi. Əvvəllər «at oğrusu» deyib pisləyənlərin indi tərifdən dili ağzına sığmırdı:

-Hər şey Allah əlindədi, - deyirdilər.

-O gözə görünməz necə dəyişib uşağı.

-Uşaq kimdi?

-Əliheydəri deyirəm daaa... Allah öz amanında saxlasın.

Əvvəllər «yeddi kor pişiyim olsaydı, birini ona verməzdim» deyənlər indi başqa hava çalırdı:

-Atam-qardaşım balası olsun. Canlara dəyən cavanmış. Əli Quranlı, cibi Kərbəla türbət təsbehli...

-Aaaaz, bəsdı. Elə bil oxşayırsan, yasıdı.

-Buy, Allah eləməsin. Ağzından külək aparsın.

-Vallah, cahil-cavan vaxtım olsaydı...

Nənəş dayə şit zarafat, lağlağı söhbət sevməzdi. Qonşu arvadlardan rəfiqələri də bunu bilir, o qədər də dillərinə «uzun ip» vermirdilər. Elə indi də Nənəş arvad «cızığından çıxıb» nə isə abırsız bir söz danışmaq istəyənin kəlməsini ağzında qoydu, sözünü kəsdi:

-Bəsdirin, siz Allah. Qız xeylağının üzünün suyunu tökməyin.

Rübabə Sultan bütün bu söhbətləri eşidirdi. Amma heç «üzünün suyu» tökülmürdü. Ana kimi sevdiyi, südü ilə dünya tamı daddığı, hər bir qayğısını gördüyü dayəsinə, - «can yiyəsi mənəm, axı, dayə. Məndən də soruşsana», - demirdi. Ürəyinə hardansa, nədənsə dammışdı ki, «qalu-bəla» vaxtından alınma-talağına yazılıb bu oğlan. Bəs necə? Az qala ana bətnindəyəkən, südəməz körpəyəkən, heç «qırxı çıxmamış» əziz nəslini itirmişdi. Yarımdünya Mustafa xanı - urusların qənim düşməni, İran padşahının, vəliəhd Abbas Mirzənin ordusunda ən qabaqda gedən igid sərkərdə babanı, seyid atanı itirmişdi. Külfətə, nəslə «ayağı düşməmişdi», tezliklə anası onu dayənin əlində, dayə umuduna qoyub bu qanlı-qadalı dünyada qızıcığazından ayrılımış, köç karvanını axirət dünyasına sürmüşdü. Arvadlar dayəyə deyirdilər:

-Sənin sağolmamışuvun ayağı qaramatmış...

-Sağ gəlməyəydi...

-Onu doğuncan, bir qara daş doğaydı... Verdi aləmi künfəkuna...

-Bu bəla çoxdan ... qız bədbəxtin nə günahı?...

-Hələ bunun dili də var?...

Dindələnməkdən Zibənnisanın canı qurtarmışdı, ölməknən. Elə indi də uzaq-yaxın qohum arvadlardan biri ona hamamda, məsciddə, qızıyığıda, paytaxtda, şabbaxeyirdə rast gələndə elə qıyğacı baxırdı ki, eləsən «dəvə nalbəndə baxır».

Yəni Allah, o adil, o rəhim, o əziz Allah bir başa belə qapaz vurulmağını rəva görür? Onun - Rübabə Sultanın nə günahı? Kaş oğlan olaydı. Öz xanlığı üçün çarpışardı, heç olmasa, kafir sarı məssəbsizin əlində şəhid olsaydı, bundan yaxşıydı. Əlbət ki, Allah ona da bir bəxt yazıb və qızın ürəkciyinə dammışdı ki, bu bəxt elə Əliheydər oğlandır.

Bir dəfə çayda buğda yuyurdular. Nə təhər oldusa, «taxta-micə» palazın üstünə sərdikləri buğdanı o üz-bu üz eləyirdi. Dayə Nənəş lap suyun qırağındaydı. Dağ çayı elə şirin, elə şırıltılı nəğmə oxuyurdu ki! Rübabə Sultan palazın qırağında diz çöküb bu xoş nəğməyə - ürəyinin nəğməsilə həmahəng cavab verirdi. Birdən, deyəsən qəfil kollarının dibindən bir səs eşitdi. Başını qaldırmadan buğdasını «o üz-bu üz» eləyir, indi də yeni nəğməni eşidirdi. Ömründə eşitməsə də, çay nəğməsinə yarımçıq kəsdiyi ürəyi bu səsin kimə məxsus olduğunu anladı ona. Dizləri titrədi. Ayaq üstə olsaydı, yıxılardı. Yaxşı ki, dizləri yerə dayaqlıydı, səs xəfif-xəfif deyirdi:

-Dayən bu dəfə də «hə» deməsə, aparacam səni...

Anladı ki, oğlan onu götürüb qaçmaq barədə söz salır. Cəld dayə eşitməsin deyə, yavaş səsle cavab verdi:

-Səni and verirəm Həzrət Abbasa, mənə el gözündə xar elmə. Axirətdə xan babamın, atamın, qardaşlarımın qulluğuna üzükara getməyimə irazı olma.

O səs də kəsildi... Bu səs də...

Dayə bir şey eşitdimi, duydumu? Allah bilir. Hər halda eşitsəydi də, ürəyi aramlanar, - «bərəkallah ismətövə», -deyərdi.

Rübabə Sultanı istəyənlərdən biri Şirvan mahalında o zaman «at oğrular» kimi məşhur olan Garıs kəndlərinin birindəndi. Ölürdü qızın dərdindən. Nənəş dayə eşitcək əlini-əlinə çalıb güldü:

-Buuuy, başıma xeyir. Eşşəyə minmişik, baxtımız açılıb. O oğru zalım uşaqlarının adı gələndə hamı deyir «Garıs getdi, gör ayağıynan nə götürdü...»

Rübabə Sultan da güldü:

-Dayə, elə neyşə deyirlər?

Nənəş dayə qızın başını dizi üstünə alıb qara qarğa qanadı kimi qapqara, hamar və parlaq saçlarını oxşamağa başlayanda, Rübabə Sultan, körpəliyində nağil aşıqı olan qız başını bu qu tükündən də yumşaq, ana dizi kimi mehriban dizin üstündə rahatladı. Hiss eləyirdi ki, nəşə maraqlı bir şey eşidəcək. Dayə də gülümsər dodaqlarını qımıldatdı:

-Deyirlər, bir gün bir ağılbənd baba varmış. Eyvanında oturubmuş. Görür bir Garıs gəldi. O taydan üzü bəri babanı salamladı. Amma ayağıyla da nəşə edirmiş. Kişi qoca gözlərinin bütün diqqətiylə baxanda görür ki, Garısın ağzı onuyun danışır. Amma ayağı da öz işindədi. Axşamdan mıxçaya ilişib qalmış sicimi ayağının ucuna ilişdirib sürüyür, aparır. O vaxtdan baba deyib: Garıs getdi, gör ayağıynan nə götürdü?

Adətən ciddi dolanmasına baxmayaraq Rübabə Sultan başını dayəsinin dizi üstündə çevirib arvadın gülən simasına, kələkbazlıqla parlayan gözlərinə baxıb elə bir cingiltili səslə qəhqəhə çəkib güldü ki, öz gülməyinə özü də uğundu, dayə Nənəş də.

-Hə... Deyirəm axı, elçilərini niyə boş qaytarırsan? Qorxursan boş evimizdə nə qalıbsa, onu da ayağının ucuna ilişdirib sürüyüb apara...

Əllərini bir-birinə çaldı, uğundu...

-Hə də, bala... Bir də nəyimiz var, apara?

Ürəyindən küt bir ağrı keçdi. Rübabə Sultana desinmi? Desinmi ki, «qorxma, Sultanım, qorxma, sənin dövlətin bütün şəhərin cehizsiz qızlarına bəs elər, artıq da qalar». Yoox, deyə bilməzdi. Deməyəcəkdi də. Ağası son nəfəsində bütün əqrəbası içindən, təkcə ona usput olub, ona deyib; vaxt-vədəni də özü qoyub.

Elçilərə əvvəl əldə dedi:

-Sənəti yox, sübutu yox. Nəynən saxlayacaq balamı? Allah atasını, xanzadə anasını əlindən alıb, eləyib heç nəşiz, kimsəsiz, bədb... buy, dilim necə dönür? Xoşbəxt olacaq, inşallah... Hə... Onu deyirdim axı... Allah qoyub mənəm umuduma... Əstəğfurullah, elə hər ikimiz Allah umudundayıq. Oğlunuz da ki, at oğ... buy... mən nə deyirəm?.. Hə, onu deyirəm axı, sənəti yox, sübutu yox... Nəynən dolandıracaq külfəti?..

Oğlan bu cavabdan sonra geri çəkilmədi. Gedib usta papaqçı yanında şəyird oldu. Elə yaxşı öyrəndi ki! Elə şövqlə tikirdi papaqları ki! Hamı razılıq edirdi ustasına... Ustadı da ki, yaxşı adamdı. Şəyirdinin işindən razı qalan kimi ona bir «ustad silləsi» çəkib dedi:

-Allah gözlərinə həmişə işıq versin. Maşallah, qorxub-eləmirəm, paxıllığım da tutmur. Namxuda, məndən də yaxşı tikirsən; get özünə dükan aç.

Oğlan belə də elədi. Elçilər bir il sonra yenə Nənəş dayənin qapısını döydülər. Dayə yenə «yox» cavabı verdi:

-Əlhəmin bilmir; kor əlifə «vav» deyə bilmir. Mənim gül kimi balamın əlindən hər vərəqinə, hər surəsinə, hər ayəsinə qurban olduğum Quran düşmür. Getsin, qara tanısın.

Yenə də oğlan bir söz demədi. Elçilər qayıdandan sonra çox fikirləşdi. Anasının:

-Bala, onlar səni başda gəzdirir. Day «yox», «vermirəm» demək necə olar? Yəqin onlar xan nəslə, biz qara camaat... bəyənmirlər... deməsinə birçə kəlməylə cavab verdi: «Haqlıdırlar». Yaşı çərəkəyəçün ötmüşdü deyən, məhəllə mollasının «mollaxana»sına getmədi. Getdi cümə məscidinin mədrəsəsinin sahibi Axund Qulunun yanına. Axund göydə razı oldu. Bir yol-riz bilməyən Allah bəndəsi yola gəlirdi. Savabdan da savabdı. Haqqı da öz yerində. Oğlan gecələr dostlarıyla əyləşəndə də papaq tikirdi. Sifariş çox idi. Hər gecə adi şirin söhbətdən başqa, elə ki, bir aşiqanə, məhəbbət nağılları, dastanı danışılırdı, gecədə bir papaq tikirdi. Arabir nəyisə bəhanə edib qalxır, Nənəş dayənin yaxındakı evinin «başına dolanır», əgər Rübabə Sultan nə üçünsə həyəətə çıxırdısa, özünü xoşbəxtlərdən sanırdı. Gündüzlər dükanda sifariş qəbul etməyəçün şəyirdini qoyub Axund Qulunun hüzuruna qaçırdı. Axundun heyrdəndən əli üzündə qalmışdı. Allah bu bəndəsinə necə də bol həfizə vermişdi. Axundun ağzından çıxan göydə qapır, üç gün, beş gün sonra soruşanda indi eşidibmiş kimi dərhal, dürüst cavab verirdi. «Zir-zəbər» onunçün bir çəynəm saqqızdan yumşaq olmuşdu.

Oğlanın məhəbbət macərəsindən bütün şəhər xəbərdardı. Hərənin ağzından bir avaz gəlirdi:

-Yəni, xanın nəvəsini alıb xanlıq iddiasına düşəcəkdir, görərsən.

-Ay urus qoydu ha...

Bütün xan nəslə kişilərinin qoparağını elə götürməyib ki, iddia da ola. Qıranını qırıb, yol-riz bilən də qaçıb İrana, Turana, canını qurtarıb.

-Yox eyyi... Sən onu demə. Allah, məhəbbətdi, salıb ürəyinə. Sən deynən ki, bu Nənəş arvad qızı kiminçün saxlayır? Patcah balasıyçun?

-Hə da... onu de.

-Hazır gül kimi oğlandı. Əli düz, ayağı düz...

-Oğru gəris...

-Elə demə. Söyləsən, bir papaq tikmək öyrənib, bir sənət qazanıb...

-Hə, balam. Axund da o irəli gözdağı verirdi tay-tuşuna. Quranı qurtarmağına az qalıb. Axund ağa deyirdi ki, tezliklə inşallah «Hafiz Quran» olacaq...

-Bəlkəm Molla da...

-Yooox... Onunku, aşıqlar demişkən, vergidi. Allah vergisidi.

Axund Qulu özü də belə düşünürdü. İlahi, - deyirdi, - bu sidq-ürəklə çalışmaq ancaq böyük olan Allahın böyük bəxşayışidi. Məhəbbət oxutdurur, məhəbbət çalışdırır onu...

Bir gün Axund Qulu məscidə camaat namazına gələn arvadlar içində Nənəş dayəni tanıyıb, ayaq saxlamasını xahiş elədi. Elə məscidin qapısı ağzında yaşmaqlanıb durmuş Nənəş dayəyə dedi:

-Bacı, başınıza gələnləri bilirəm. Mən zamin. Amma o uşağı nahaq incitmə. Allaha üz tutub. Quranı xətm eləyib. Mən zamin.

Arvad bir söz demədən düşünürdü: «Bəlkə balamın - Sultanımın varidatı əlinə keçəndən sonra vuracaq daşa, çıxacaq başa, köhnə əməllərinə qurşanacaq? Nə bilim? Az olub belə şey?» Axunda isə dedi:

-Allah imanımı kamil eləsin. Mən neynim axı? Əmanətədi. Əmanətə xəyanət olmaz, oxuduğuna qurban olum. Atası yox, anası yox. Bir simsarı, tutacağı yox. Mən də bir avam, əlsiz-ayaqsız adamam. Neynək, can yiyəsi Sultanın özüdür. Sən deyənləri yerbəyer danışaram onunçün. Razi olsa, mən nəkarəyəm?

Axund Qulu aram səsle suala cavab verdi:

-Süd anasısan. Süd anası da elə anadı, doğması olmayan yerdə. Mənim də məsləhətim üstəlik.

-Allah razı olsun. Həmişə gözün üstümündə olub, ağa. Sənin nəfəsində ki, iki yiyəsiz zənən xeylağı - bir qoca qarı, bir uşaq təkbaşına dolanıraq. Bir kəsdə də cürət olmayıb ki, indiyəcən bizə «gözün üstə qaşın var», «Ayağın irəlidedi, geri çək», «Ayağını yorğanına görə uzat», desin. Sağ ol.

-Elə sən də sağ ol. Amma ucarrama. Sən özün də elə qoca deyilsən. Özünüzü elə aparmısınız, elə dolanmışsınız ki, rəhmətlik xanın adına layiq. Bir də ki... Mən o yana. Xan rəhmətə getsə də, adı evinizin üstündə, zəhmi bədniyyətlərin ürəyindədi...

Xoş sözlərdən Nənəş dayə xoşhallandı, bir az kövrəldi də:

-Baş üstə, nə deyirəm ki? Gedən kimi növzənbillah Quran ayəsi kimi sözlərini can yiyəsinə çatdıraram.

-Eh, ay bala, məndə naz nə gəzir? Dizlərimin giri yoxdu, gücnən sürüyürəm ayaqlarımı...

...Dayə Allahın avamı deyildi. Çox şey görmüşdü həyatda, çox şey başa düşürdü. Xanın ailəsilə bir yerdə görüb götürmüşdü, ölkəbəölkə, kəndbəkənd, şəhərbəşəhər gəzmişdi. İrandan vurub Turandan çıxmışdı. Gözəl çağlar idi. Amma bütün bunlara baxmayaraq, dayə yenə də dərək eləyə bilmirdi ki, o, bu yaşda arvad hökumət adamı deyil, bəy deyil, xan deyil, heç

böy balası da deyil. Kimin nəyinə lazımdı o? Bax, bunu heç cür başa düşə bilmirdi. Bir vəzifə sahibi deyildi. İndi tuthatutda deyirdilər ki, bəyləri yığır, xanları yığır, kəndxudaları yığır, bütün nə ki, göz görəsi, hətta deyirdilər ki, Azərbaycanda da kim iş başında olub, onu da tuturlar, güllələyirlər. Allah da bunların heç birindən xəbərdar deyildi. Nə atası var idi iş başında adlı-sanlı, nə oğlu, nə qardaşı. Allah onu qurusupbuz tək yaratmışdı. Tək də öləsiydi. Əgər dünya dəyişməsəydi, xanlıq xanlığında qalsaydı, o əli qurumuş ermənilər, o dili qurumuş kafirlər gəlib Şirvanı xarabazar qoymasaydılar, bir parça çörəyini rahat yeyib, bala bildiklərinin yanında bu dünyadan köçəcəkdə, Allahına qovuşacaqdı, qəbri bilinəcəkdə. Əlbəttə, qızların gözləri yaşaracaqdı, əlbəttə, onu əməlli-başlı, el dəbiynən, şəriət qaydasıynan yuyacaqdılar, kəfənləyəcəkdilər, qəbrini qazdıracaqdılar, başdaşı qoyacaqdılar.

Allahın altında cavan da deyildi ki, gözəlliyinə vurulalar. Döşü südlü deyildi ki, dayə tutalar, cavan, sağlam bədəni də yox idi ki, iş-güc üçün nökdən, qulluqçudan, cariyədən-zaddan tutalar. Amma uzaqdan-uzağa xanlıq tanıdığı bir neçə adamın ona yazığı gəlmişdi. Tək-tənha görüb, götürüb Bakıya gətirmək istəmişdilər.

-Gəl, nənə, bizdə qal. Allah kərimdi, biz necə, sən də elə. Biz yeyəndən yeyəcəksən, biz geyəndən geyəcəksən, biz içəndən içəcəksən.

Amma o qəbul etməmişdi.

Bu göy çadırın altında Allah verdiyi ağı boş qoymur. Beləcə gəlib çıxmışdı Bakıya. İndi də budu e, şum tale onu bir erməni dığasının əliynən Şirvanı odlara qalayan erməninin əliynən, kafir urusun hökumətiynən çağırırdı. Niyə? Neyçün? Nədən ötrü? Nəydi günahı?

Arvad bu sualları özünə verdikə o şum bayatısını yenə də çağırırdı:

Aşıq ozanım mənim,
Qaynar qazanım mənim.
Əzəldən belə yazıb
Tale yazanım mənim.

Neçə vaxt idi ki, bu ağı ona özünün diliynən diri gözlü oxşamaya səbəb olurdu. İndiyə bir nəqərat kimi ağırlı-acılı ürəyi səslənirdi.

«Ana kimi yar, Vətən kimi diyar olmaz», deyib ulular. Ona görə də Şamaxıdan çıxanda Nənəş dayə bu məsəli tez-tez təkrar eləyirdi ürəyində. Elə bilirdi ki, Vətən elə hasar içində, dörd divarlı hasar içində evi və Şamaxıdı. Qürbət bilirdi Bakını. Azərbaycan haqqında təsəvvürü yoxdu, demək azdı. Heç Bakı haqqında əməlli təsəvvürü yox idi. Nənəş dayə bu yerlərdən köçməyə bir də ona görə məcbur olmuşdu ki, qonşular hardasa getdikə gözəlliyi artan balaca qıza da paxıllıq eləyirdilər, Rübabə Sultana. Nənəş dayə yaxşı görmüşdü, bir dəfə həyətdəki böyük tut ağacının altına meyvər sərmışdilər. Hər birisi barmaq uzunluğunda, ağ tutlar, tehrani tutlar deyirdilər. O qədər şirin, dəymiş, ləzzətli idi ki... Boğazacan yeyəydin görək.

Bir vaxt kimdənsə eşitmişdi, - Rəsuli-Xudadan soruşublar, meyvələrdə nəyi yeyim? Deyib, tutu. Soruşublar, nə qədər yeyim? Deyib, o qədər ye ki, soruşsalar nə yemənsən, barmaqlarını boğazına sal, çıxart birini, deyənsən, bax, bundan. Yəni, boğazacan ye. O qədər bədənə xeyri var, deyiblər. Hə, qonşu arvadın həyatında böyük tut ağacı var idi, bunun altına meyvələr salmışdılar. O vaxtlar Meyzəri kəndində, lap qədimlərdən tut dərməkdən ötəri meyvələr tikərdilər. Qəribə bir çadıra bənzər şey idi. Tut ağacından cırılan bütün tutlar bu meyvənin üstünə tökülərdi. Təmizləyib, içindən yarpağı-zadı çıxarıb böyük sinilərə yığardılar. Dövrələmə qonum-qonşuynan ətrafında oturub yeyərdilər ləzzətənən tutu. Bir dəfə Nənəş dayə balaca Rübabə Sultanın əlindən tutub həmin o qonşunun dəvətiyənsən onlara tut yeməyə getmişdi. Tut cırılmışdı budaqlardan, ağappaq, ağ qar dənələri kimi tökülmüşdü çadırın üstünə. Hələ yeməyə oturmamışdılar. Onu böyük sinilərə yığacaqdılar, yarpaqdan-zaddan təmizləyib, oturub dövrələmə yeyəcəkdilər. Birdən ağına nə gəldisə, Rübabə Sultan - bu balaca qızçıqaz, mələk meyvənin üstünə çıxdı, ayaqyalın və tutları qıraqlardan tapdalamağa başladı. Məqsədi tutları xarab eləmək deyildi, daha irilərini, daha dəymişlərini ortadan seçmək idi. Qonşu qadının acığı tutdu. Nədən belə idi, Nənəş bilmədi sonralar. Axı üç-dörd tutun əzilməyindən, lap yüzü olsun, nə ziyan ola bilərdi. Arvad o dəqiqə ley cücəyə cuman kimi, cumdu Rübabə Sultanın üstünə, meyvərdən tulladı qırağa. Elə arvadın dişinin yerindən qəribə bir möcüzə ilə göyəmə oxşayan bir şey pırtdayıb çıxdı. Nə idi bu? Bilmirdilər. Arvad hirsindən, acığından ağlamağa başladı. Nənəş dayə də nə edəcəyini bilmirdi. Rübabə Sultan ağlayırdı. O, qızçıqazı götürüb evinə getdi. Amma canı da qonşunun yanında qalmışdı. O nə bəla idi arvad düşdü? Axşamacan arvad ağlaya-ağlaya, yaşmağını ağzına çəkib, ağzından pırtdayıb çıxan, dodaqlarını bükülməyə qoymayan o göyəm kimi şişə yaşmağın altında gizlədirdi. Nənəş yalvar-yaxarla onu qonşuda Ağə Zeybəli ağanın yanına apardı. Arvad başı aşağı, üzü yaşmaqlı oturmuşdu. Nənəş dayə arvadın başına gələni lazımınca Ağə Zeybəli ağaya izah elədi. Ağə Zeybəli ağə o bir parça nura oxşayan qoca sağ əlini qaldırdı, ağzının liğabına vurdu və - Qızım, mən sənənin babanam, babandan da qoca olaram. Aç yaşmağını bir azacıq, aç görsət mənə, - deyəndə, arvad əlləri titrəyə-titrəyə yaşmağını endirdi bir azacıq. Ağə Zeybəli ağə barmağını arvadın ağzından pırtdamış o göyəm boyda şişin üstünə çəkdi, - Qayıt, qayıt, qayıt Allah eşqinə, qayıt Rəsuli-Xuda eşqinə, - deyib əlini bir daha, bir neçə dəfə şişə çəkdi. Və ikinci möcüzə baş verdi. Göz görə-görə şişə yox oldu. Nənəş dayə də, qonşu arvad da böyük Seyyidin qarşısında diz üstə oturduqları halda, əyilib sədcəyə düşdülər, namaz kimi, dua kimi, Seyyidin əbasının ancaq ətəyinə toxundular, - Şükür sənə, ya rəbbim, Ağə cəddüvə qurban olum, Ağə, cəddüvə qurban olum, - hər ikisi özünü itirmişdi. Ayrı söz tapa bilmirdilər. Ancaq bunu deyirdilər, - Ağə, cəddüvə qurban olum. Ağə, Allahın möcüzəsidi. Çox sağ ol, Ağə, çox sağ ol, Ağə.

Ağa Zeybəli ağa bir kəlmə də söz demədi. O, özü də bu möcüzə qarşısında heyrətdə qalmışdı və qəlbinin hardasa bir guşəsində şad idi ki, qadını əzabdan, xəcalətdən, bələdan xilas eləyib.

Rübabə Sultanla ilgili belə-belə hadisələr çox olurdu. Odur ki, Nənəş dayə bir tərəfdən o erməni dığasının təqiblərindən, bir tərəfdən də belə xırdapara dedi-qodulardan baş götürüb getmək istəyirdi Bakıya. Amma bilirdi, tez-tez təkrar eləyirdi qəlbində, «Ana kimi yar olmaz, Vətən kimi diyar.» Deyirdi, getmək istəyirdi. Rübabə Sultanı da özü ilə birlikdə götürüb uzaqlaşmaq istəyirdi bu diyardan. Amma necə? Kimin yanına? Kimə üz tutacaq idi? Elə götür-qoy eləyə-eləyə zaman keçirdi. Rübabə Sultan gəlib həddi-buluğ yaşına çatdı. Gözəllər gözəli bir qız oldu. Başına çadra salıb, üzünə rübənd salıb bir addım evdən uzaqlaşsa belə, arxasınca baxır, sərv ağacı kimi, sərv-sənubər kimi yerləşəndən, boy-buxunundan zövq alanlar tanıyırdılar onu. Hamısı tanıyırdı. Elçi elçi dalınca gəlirdi. Amma Rübabə Sultan heç kəsə könül vermirdi. Bircə.....

FİRUZƏ ÜZÜK

Hələ o vaxt Xanın ölüm ayağında olduğunu neçə gündü əqrəbasının hamısı başa düşmüşdü. Hiss eləmişdi, duymuşdu. Əmioğlanları, qardaşoğlanları, hamısı onun ətrafını bürümüşdü. Hamı onun son vəsiyyətini eşitmək istəyirdi. Hamı xanın əlində nəşə qaldığını güman edirdi. Düzdür, o, hamının pay-püşünü eləyib, hamıya irsdən nə düşəcəksə, verib, yəqin yenə nəşə qalıb əlində.

Nə arvadlar, nə kişilər, heç birisi xandan bir vəsiyyət, bir nəsihət, heç bir şey eşitmirdi. Bir gün xan vəsiyyətinin xeyli ağırlaşdığını görüb, uzun düşüncələrdən sonra Nənəş dayəni yanına çağırırdı. Əmr elədi ki, hamı onun otağını tərk etsin, o, Nənəş dayə ilə baş-başa qalsın. Xan Nənəşlə nə danışdı, nə danışmadı, heç kəsə bəlli olmadı. Nənəş dayə, ağlar gözlə çölə çıxanda, çoxlarının qarı-pəncərə dəlmə-deşiyindən qulaq verdiyini gördü, anladı. Amma onlar bilmədi ki, xanın xırdaca, narın dodaqlarıyla, səssiz kimi dediyi sözlər yalnız Nənəş dayəyə aid idi və onları heç kəs eşitməmişdi.

Beləcə həmin günün axşamı xan dünyasını dəyişdi, Allahına qovuşdu. Amma son saatda, son həftədə çox qaribə hisslər bürümüşdü onu. Nə idi? Bura da doğma torpaqdı, bura da vətəndi, burada da tanış-biliş var, dost-aşına var. Amma Şamaxının, Fit dağının həsrətini çəkirdi xan. Nə olaydı, məzara qoyanda, gözlərinin üstünə həmin torpaqdan tökəydilər. Nə olaydı, təlqinini kim verəcəksə, kəfəni açıb üzünü torpağa söykəyəndə, o doğma Şamaxı torpağına söykəyədilər.

Xan bu arzusuna çata bilməyəcəkdi. Çünki öləndən dəqiqəyəcən belə onun ölümünə inanmayan, yenidən üsyan qaldırıb xanlığın iddiasını eləyəcəyini düşünən rus hökuməti, Rusiyanın Azərbaycandakı hakimi ona bu imkanı

verməmişdi. Nə qədər adam göndərmişdi, neçə dəfə xahiş elətdirmişdi ki, artıq qocalıb, xəstədi, ölüm ayağındadı. Amma heç kəs heç bir cavab gətirə bilməmişdi, hakim icazə verməmişdi. Xüsusilə, dostları, əqrəbası arasında danışanda, xan xahiş eləmişdi ki, əgər işdi, Şamaxıda ölmüş olsa, onu Yeddi gümbəz məzarlığında dəfn eləsinlər. Çünki Yeddi gümbəz məzarlığında dəfn olunsaydı, Şaxandanı da, o yüksək təpədə Laləzarı da gözlərinin önündə görmüş olacaqdı. O zaman xan hələ bunun Yeddi gümbəz adlanacağını bilmirdi. Ona görə ki, hələ orada 7 gümbəz demək olar ki, yaranmamışdı. Amma hər halda əqrəbasından bir neçə nəfər xanlıq sərdabəsi kimi artıq orda dəfn olunmuşdu və xan məhz bu məzarlıqda dəfn olunmasını istəyirdi ki, doğma torpağını, doğma təpələrini, Qız qalasını, Oğlan qalasını, Laləzarı, Şaxandanı, yol üstündəydi, Fit dağına tərəf gedən o dolama yolları, Qız qalasını, dayılarının yerləşdiyi, indi tar-mar olmuş, dağılıb yerlə-yeksan edilmiş saraylarının yerləşdiyi Pirdirəkini - bunları görmək, ruhu görəcəkdiki bunları, ruhu oxşayacaqdı bu yerləri, indi xəyalında gözlərilə oxşadığı kimi, lakin bu son arzu da xana qismət olmadı. Onun son nəfəsində Şamaxının büllur kimi saf havasını udmağa qoymadılar. Bulaqlarından, Meynəlidən, ya da başqasından gətirdikləri sudan son anda da dodaqlarına damızdırmaq ona qismət olmadı.

Yola o uzun, ağır, qorxunc, ölüm səfərinə gedəndə, ona son ruzisini götürməyə, Şamaxı çörəyi qismət olmadı. Xanın yalnız ölümündən sonra cənazəsinin Şamaxıda basdırıldığına izin verildi. Xanın can verdiyi evdən bir qədər aralı, səkəratdan bir qədər aralı, əqrəba kişilərdən bir qismi toplanmışdı.

İnsanlar bir an donub dayandılar, hara gedəcəklərini, nə edəcəklərini bilmədilər. Qəribə idi. Bu günkü günə qədər bu torpaq, bu təpə əmələ gələnə qədər qohumlar, əqrəba, arvad-uşaq, lap içərisində ölümünə sevinənlər belə, nəyəsə ümid eləyirdilər. İnanmırdılar Mustafa xanın öləcəyinə. Onların nəzərində Mustafa xan ölümsüz bir pəhrəman idi. Heç vaxt ölə bilməzdi. Buz baltası kimi ömründə bir dəfə Şamaxılılar demişkən, «kəllə monqo» olmamışdır. Necə ola bilərdi ki, bu sağlam bədən birdən-birə qocala, haldan düşsə və o həm yumşaq, həm ədalətli ürək dayana? Heç kəs buna inanmırdı ki, Mustafa xan ölə bilər...

...Bu torpaq, təpə yarananacan bir ümid var idi. Sanki Mustafa xan yatıb, indi oyanacaq, duracaq, ölümsüzdü o. Amma elə ki, bu torpaq, təpə yarandı, babalar, «torpağın üzü soyuqdu», deyirlər. Odur ki, indi hərə ümidini itirmiş kimi hara gedəcəyini, nə işlə məşğul olacağını, kimə üz tutacağını, kim-kiminlə dostluq, kim-kiminlə düşmənçilik edəcəyini bilmədən dayanıb durmuşdular. Molla bir neçə dəfə əyilib «Fatihə» verdi. Bir neçə dəfə «Həmdi surə», «Fatihə» surəsi oxundu və əvvəlcən ən əvvəl Şamaxıda ev-əşiyi olan molla dar cığırla üzüaşağı təpədən enməyə başladı. Onun ardınca burada evi salamat qalanlar, onların ardınca burada bacısı-qardaşı, qohumu və ya

baldızı, qaynı olanlar, bir-bir sükut içində, heç kəs heç kimə heç nə demədən sükut içində şəhərə üz tutdular...

...Yaxşı demişdi Nənəş dayə: «Hasil oldu diləklər», param-param dağıldı o böyük nəsil, o böyük ailə, pərən-pərən oldu...

Xan rəhmətə gedəndən bir gün əvvəl, elə bil axır saatlarını, axır dəqiqələrini yaşadığını duyurdu. Odur ki, başqaları ilə görüşdü, danışdı, amma vəsiyyəət üçün dayəni yanına çağırdı, Zibənnisanın dayəsini. Anası həyatda olsaydı, bəlkə anasıyan danışardı, amma dayə ona daha yaxın idi. Nə dedi, nə danışdı, nə tapşırırdı, bilən olmadı. Amma o gündən sonra müşahidə qabiliyyəti olanlar görürdülər ki, dayənin barmağında bir dövrəsi almaz, ortası firuzə qaşlı üzük var. Zaman keçdikcə dayə bu üzüyü saxlayır, əzizləyir, gözdən qoymurdu. Çox da böyük qiyməti olmayan üzüyün xandan yadigar olduğu üçün, camaata belə gəlirdi ki, bu üzüyün qiyməti böyük idi. Xanın vəfatından bir qədər keçəndən sonra gecənin birində evi əhatə elədilər. Kim idi, nəçiydi, bilmirdi. Qız yatmışdı. Dayə oyandı hənirtiyə. Qazdan ayıq yatardı həmişə. Oyandı. İçəriyə soxulanlar arvadın qəlbinə, ürəyinə elə bir qorxu əkdilər ki, arvad heç vaxt belə bir həyəcan keçirməmişdi.

-Ay urvatsız!...

-Başına dönüm, urvatsız nöş deyirsən mənə? Sözü var, söz danış.

-Sözüm odur ki, xandan qalan xəzinə hardadı, qızıl, gümüş?

-Buy, başına dönüm, mən nə bilim? Xanın adamları bilər. Əqrəbası bilər. Mən kiməm ki? Bircə dənə dayə...

-Az danış, arvad. Xanın sənə münasibətini yaxşı bilirik.

-Baş üstə, danışmaram. Danışsam, deyə də bilmərəm sənə ki, iş nə yerdədi.

-Nə yerdədi? Bəs xan axır dəfə, hamıdan sonra sənən danışdı. Nə vəsiyyəət elədi sənə?

-Başına dönüm, nə vəsiyyəət eləyəcək? Bircəsini - qızını tapşırırdı mənə.

-Bircə nöş olur? Xanın da, qardaşının da, əmisi oğlunun da o qədər küçüyü var ki...

-Buy, başıma xeyir. Xan nəslinə, bir tərəfi seyid, bir tərəfi xan, necə dilin gəlir küçük deyirsən?

-Az danış, arvad.

Onlar tatarıları, qamçuları işə saldılar, arvadı o ki, var döydülər. Bədənini zolaq-zolaq elədilər. Əynindəki köynək zol-zol cırıldı. Nəhayət hıçqırıqlar içində boğulan, inildəyən arvadı evin ortasında qoyub getdilər. Anladılar ki, bundan bir şey əldə eləyə bilməyəcək, bir şey öyrənə bilməyəcəklər. Amma zaman keçdikcə onlar bu fikri əldən buraxmamışdılar. Həmişə dayəni, onunla birlikdə Rübabə Sultanı izləyirdilər. Hardadılar? Gözləri onların üstündən çəkilmirdi. Əlbəttə, dayə nə üçün izləndiyini bilirdi. Adbaad kim olduqlarını bilməsə də, amma kimlər tərəfindən izləndiyini bilirdi. Xanın var-yoxunu, övladlarına saxladığı, xüsusilə Zibənnisa Sultanın cehizliyinə saxladığı

varidatını ələ keçirmək idi bu adamların məqsədi. Bunu dayə bilirdi. Ona görə də bu barədə bir kəlmə də heç kəsə, hətta Rübabə Sultanın özünə də söz deməmişdi. Xan ona demişdi ki, barmağındakı bu üzük sənə xəzinənin yeri haqqında nişanədir, yerini demişəm sənə. Nə zaman ki, ehtiyac hiss elədin, xəzinənin yerini kiməsə deməyə məcbur oldun, məsələn Zibənnisa Sultana xəzinənin yerini deməyə məcbur oldun, yəni bu dünyadan köçməli oldun, onda üzüyü verərsən Zibənnisa Sultana, o, xəzinənin gözünü ona göstərəcək, o biləcək. Ona deyərsən ki, o da ən son dəqiqədə - ehtiyacı olanda, xəzinədən istifadə eləsin və dərin ehtiyac hiss etmədikdə müraciət etməsin xəzinəyə. Və o da öz dünyasını dəyişməli olanda, bu üzüyü qızına, ya oğluna, kimi olacaqsa, ona versin. Bu üzük xəzinənin nişanəsi, bu üzük ailənin, nəslin - mənim nəslimin bir-birinə keçən, mənim nəslimi bir-birinə bağlayan bir nişanədir. Bunu nə Zibənnisa, nə Rübabə Sultan, nə xanın əqrəbasından başqa bir kəs bilmirdi və bu sirr sirr olaraq dayə ilə birlikdə bu dünyadan gedəsiydi. Amma dayənin başı hələ böyük qalmaqalda idi. Dayə qızı götürüb şəhərə köçməyə məcbur olanda, o zaman Bakıya şəhər demirdilər, şəhər ancaq Şamaxıya deyirdilər. Amma paytaxt, əlbəttə, indi artıq çoxdan idi ki, Bakı idi və dayə bütün o Şamaxıdakı əqrəbasından, Şamaxıdakı onu təqib eləyən adamlardan uzaqlaşmaq istəyirdi, onları azdırmaq istəyirdi. İstəyirdi ki, onun lat-lüt ya qərrib İmam Rza vəziyyətində Bakıya köçdüyünü görənlər bəlkə Rübabə Sultandan, dayədən əl çəksinlər, Rübabə Sultana bir sədmə yetirə bilməsinlər. Rübabə Sultanın ərə getməli olduğu vaxtda, dayə yalnız onda xəzinədən az bir miqdar xərcək götürmüşdü. O az bir miqdar Rübabə Sultanın demək olar ki, ölüsünə də bəs idi, dirisinə də. Səxavətli babadan qalan xəzinə bütünlükdə yerində idi. Dayədən qənaət öyrənmiş Rübabə Sultan dayənin baba yadigarı kimi verdiyi bu şeyləri, bu qızıl-gümüşü, bu bəzəkləri yadigar kimi qəbul eləmişdi, onlara toxunmurdu, satmırdı. Bir qədər qızıl onluq, bir qədər beşlik onun köynəyinin ətkliklərinə tikilmişdi. Onlardan satmışdı bir qədərini, gərək olduqca.

Bir ananı, bir nənəni, bir ananı, bir nəvəni bir-birinə bağlayan, birindən o birinə keçən, Rübabə Sultanla Əzizə arasında qırılmaz rabitə yaradan bu üzük, bu firuzə qaşlı üzük elə bil taleyin bir rəmzi idi.

KÖÇ

Malağan furqonları Mərəzədən keçib Ceyrankeçməzə çatdı. Ceyrankeçməzdə dayanmalı idilər. Heyvanlara - atlara yem verilməli idi. Bir qədər dincəlmək, yemək-içmək də lazım idi. Elə furqonlar təzəcə dayanmışdı ki, dağ səmtindən hardansa bir neçə atlı peyda oldu. Furqonçular özlərinə gələncən dəstəni əhatə elədilər.

-Dayanın! - Hamısı tufəngli idi. - Dayanın!

-Dayanmışıq, başına dönüm.

Doğrudan da furqonlar onsuz da dayanmışdı. Yəni, bu gələnlər demək istəyirdi ki, yerinizdən tərpənməyin. Furqonların çadırlarının altında dayə ilə Rübabə Sultan yanaşı əyləşmişdilər. Bir furqonu təkbaşına kirələmişdilər. Ona görə də yerləri bir qədər rahat idi. Amma, - Dayanın, yerinizdən tərpənməyin, - amiranə səsinə eşidən dayənin qulağı səsdə idi, elə bil. Tüfəng çaxmağının çaqqılısını da eşitdi. «İlahi! Qaçaq-quldura rast gəldik. Əlimizdə olanı da alacaqlar.»

Dayə bu fikirdə ikən başındakı papağı düz qaşının üstünə qədər çəkmiş, tayqulaqlı bir papaq qoymuş kişi başını furqonun içərisinə uzatdı.

-Arvad, hey! Çıxart, görüm nəyin var?

-Nəyim olacaq, başına dönüm? Əlsiz-ayaqsız adamam.

-Əcəb əlsiz-ayaqsızsuz. Çıxardın, deyirəm sizə.

Dayə quldurları başından eləmək üçün Rübabə Sultanın qulağında, boynunda, barmağında, özünün barmağında nə vardısı, hamısını çıxardıb verdi.

-Bundan başqa heç bir şeyimiz yoxdur, Həzrət Abbas haqqı.

-Həzrət Abbas belindən vursun. Sənə deyirəm, daha nəyin var, heybədə, bax, gör, xurcunda?

-Başına dönüm, xurcundakı qab-qacaqdı.

-Qab-qacağı neynirsən orda? Bakıda qab-qacaq yoxdu?

-Şamaxıda lazım idi, başına dönüm, orda. Bir də ki, həmişəlik köçürük, gedirik. Daha bizim Şirvanda, Şamaxıda nə ölümümüz var, nə işimiz var? Əlsiz-ayaqsız qalmışıq. Bivaris qalmışıq, kimsəsiz qalmışıq.

-Uzunatma, arvad.

Dayə xurcunu başısağağı elədi. Qablar - mis qablar cingiltiyən furqonun içinə töküldü. Ürəyi səksəkədə idi. Dayə başa düşürdü ki, bu qurğu onun üçün idi. Ona görə də firuzəqaş üzüyü lap alt uccucuğunda tikmələrin arasında bərkitmişdi. Anlaşılası, görülsə şey deyildi. Ondən başqa nə heybədə, nə xurcunda bir şey tapa bilməyən quldur, - Baxarıq, baxarıq, - deyib aldığı bəzək şeyləri ilə kifayətlənib çıxıb getdi. Dayə əlləri əsə-əsə əşyaları təzədən xurcuna, heybəyə yığmağa başladı.

-Sovuşduq. Şükür o böyük olan Pərvərdigara. Sovuşduq, bala.

Rübabə Sultan titrək səslə soruşdu:

-Nənə, dayə, nədən sovuşduq? Olanımızı aldılar.

-Yox, başına dönüm. Olanımızı ala bilməzdilər. Dayə elə yerdə gizlətməyib bir qədər pulu ki, onların əlinə keçsin. Biz o pulsuz Bəki kimi yerdə neynəyəcəkdik, nə iş görəcəkdik?

O zamankı ləhcəynən, kəndli ləhcələriynən Bakıya Bəki deyirdi dayə.

Beləcə bir neçə saatdan sonra furqon quldurlardan xilas olub yola düzəldi. Amma dayə ürəyində əmin idi ki, bunlar adi quldur deyildi. Bunlar Şamaxıdan Rübabə Sultanı, dayəni izləyən həmin o qara fikirli adamlar idi ki, dayə adını bilmirdi, amma kimlər idisə bir neçə dəfə evini basıb, xanin

xəzinəsini tələb eləyən adamlar idi. O adamın dəstəsiydi həmin quldurlar. Karvana çatanda dayənin ürəyi bir az özünə gəldi. O, atlı olaraq dəstəni müşayət edən, daha doğrusu, onların furqonu ilə yanbayan gedən Əliheydəri tanıdı. Əliheydər onun deyikliyi olmasa da, nişan alınmasa da, Rübabə Sultanın özünün də gözünün işığı idi, Rübabə Sultan da onun gözünün işığı idi. Oğlan ağır-yüngül nəyi vardısı, hamısını atıb, Rübabə Sultangilin köçdüyünü bilincə, malağan furqonlarının karvanının ardınca çaparaq gəlmişdi. Bir gün sonra çıxmışdı, amma ikinci gün özünü onlara yetirmişdi. İndi furqon Əliheydərin nəzarəti altında irəliləyirdi. Arabir Əliheydər Rübabə Sultanla söhbətləşirdi.

-Dayə, yer bəlləmişən Bakıda?

-Yox, başına dönüm, hardan bəlləyəcəyəm? Elə fikirləşdim ki, düşərik qapı-qapı soruşarıq «boş ev var?»

-Eh, ay dayə, çiyində xurcun, əlində heybə, qız uşağı əlində qapı-qapı haranı gəzəcəksən? Gedərik, Allah qoysa, düşərik karvansaraya. Sizə bir hücrə taparam, ayırdıram, otursuz orda. Öyü də, Allah qoysa, mən axtarıb taparam.

-Allah səndən razı olsun. Allah ağbaxt eləsin səni, bala. Göydə Allah, yerdə sən bizə pənah gəldin.

-Nə danışsən, dayə? Pənah nədi? Pənah Allahdı, əlbəttə ki. Məndən pənah olmaz. Ancaq onu bil ki, öldü var, döndü yoxdu. Mən də sənin böyütdüklərindən biriyəm.

Üzü gəlmədi desin ki, mən Rübabə Sultanın aşiqiyəm. Onun dalınca gedirəm, ondan ötrə gedirəm. Öldü var, döndü yoxdu. O mələk xislətli qız, mənim nəzərimdə yer üzündəki bütün gözəllərdən gözəldi. Bütün ağıllılardan ağıllıdı. Bütün təmizlərdən təmizdi. Paklardan pakdı. Deyə bilmirdi bunu Əliheydər. Amma dayə də, bircə kəlmə söz demədən yaşmaqqlanıb oturmuş Rübabə Sultan da bu sözləri onun səmindən oxuyurdular. Üzünü görə bilmirdilər. Furqonla yanaşı gedirdi atın üstündə. At onu çalxayırdı, furqon dayə ilə Rübabə Sultanı.

Ertəsi günü gəlib Bakıya çatdılar. Şamaxı yolunun başlanğıcında furqonlar dayandı. Quba meydanındakı böyük bazarın böyründə furqondan endilər. Əliheydər özünün və onların heybəsini - birini çiyinə aşırı, birini əlinə götürdü, bir xurcunu da dayə çiyinə aşırı. Quba meydanının içindən keçməyə başladılar. Qərribə bazar idi. Şamaxı bazarına oxşamırdı. Şamaxı bazarlarında bir növ sənətkarlara bölünmüş məhəllələr əsas yeri tuturdu. Burada qarışıqlıq idi. Burada arşınmalçı da, tacir də, bütün növ ticarət elə-yənlər var idi. Bazarın tən ortasında yekə bir teştdə iç-ciyə qovuran kişi, ondan bir az aralıda böyük bir qazanda dovğa bulayan kişi, bir sözlə, müxtəlif səslər gəlirdi bu bazardan. Şirvan bazarı, Şamaxı bazarı deyildi. Bakı bazarının özünün səsləri var idi.

-Gəl, Kəblə Hüseyn dovğasına! Bu sənin payın, bu atovun payı, bu qohum-əqrəbəvin payı, bu qıraqdan baxanların payı.

-Qovurma, qovurma! Gəl ha, gəl ha, heç kimi qovurma! Mən sənə verim qovurma. Gəl ha, gəl ha, qovurma!

Burda da tabaqqılar var idi. Amma burdakı tabaqqıların çoxu halva-zad kimi şeylər satırdılar.

-İsfan halvası, İsfan halvası! Ədviyyatı ağızdan göbəyəcən yandıran İsfan halvası, İsfan halvası.

Başmaqçı da vardı burda. Nə desən, sənətin, həyatın bütün tələblərini ödəyə bilən, bütün tələblərinə cavab verə bilən şeylər var idi. Tacirlər, ticarət eləyənlər, baqqallar, dəllallar, allaflar, hamısı.

Un qapanının yanında növbə dayanmışdı. Hərçənd ki, Qapan meydanı İçəri şəhərin Qoşa qala qapısından bir az yuxarıdakı meydanda yerləşirdi.

Nə isə. Əliheydər onları gətirib bu bazarın içərisindən keçirdi və bir qədər aralıda yerləşən Xanım karvansarasına gətirdi. Ondan əvvəl Zaxar karvansarası idi. Elə adından da Əliheydər in xoşu gəlmədi. Odur ki, Xanım karvansarasını seçdi. Karvansaraçıdan külfəti üçün, başqa söz deyə bilməzdi, külfət adı verdi, guya anası ilə bacısı üçün hücrə istədi. Bir hücrə aldı, əşyaları içəriyə qoydu və dedi:

-Dayə, bir az rahatlaşın, karvansaraçıya tapşıracağam, sizə bir adamnan - bir zənən xeylağıynan, yeməkdən-zaddan bir şey göndərsin. Mən gedirəm. Burada bildiyim adamlardan, tanıyan şamaxılılardan soraqlaşım, görüm. Hökmən gərək bu gün sizə ev yeri eləyəm, həyət yeri eləyəm. Ya bir bütöv, ya da yarım həyət alağ. İndi baxaq, görək, gücümüz nəyə çatacaq.

Dayə yenə də dərinə köksünü ötürdü.

-Çox sağ ol, ay bala. Allah köməyin olsun.

«Ey böyük yaradan, çox şükür sən cəlahna ki, bu cavanı mənə yetirdin. Mən bu şəhərdə, elə fərqləndən düşən kimi özümü itirəcəkdim. Mal-madarımız culliklərin əlinə keçəcəkdə. Deyirlər ki, Bakının bazarı culliklərdən doludu. Nədir o cullik, bilmirəm, amma hər halda oğrudu, yəqin ki, yaxşı adam döyül, yəqin ki. Çox şükür sənə, böyük Pərvərdigar, mənə bu Allahın mənə tapşıracağı, xanın mənə tapşıracağı məsum qızı üzünə urvatdı bu cavana rast elədin, İlahi!»

Qarı bu son kəlmələri ürəyində fikirləşdi. Əliheydər getdi. O, şamaxılı dostlarından birisi ilə görüşdü və onunla birlikdə Bakının bazardan bir az yuxarı, köhnə Priyut küçəsi deyilən yerdə 48 nömrəli evdə bir ev kirələdilər. Bu ev məşhur ruhani kimi tanınmış Hacı Şıxbalanın həyətində idi. Həyət ortadan demək olar ki, iki hissəyə bölünmüşdü. Üst hissədə Hacı Şıxbala, mərtəbə yarım hündür idi yerdən, altı açıq zirzəmi idi, üstü evlər idi, orda özü yaşayırdı ailəsinə, külfətinə. Arvadı Pəricahan xanım cavan olmağına baxmayaraq çox gözəl türkəçarəçi qadın həkimi idi. Alt hissə tamamilə boş idi. Alt hissədə dörd otaq var idi. Bu dörd otağı Əliheydər əvvəlcədən kirayə,

sonradan isə düzəlişməli olsalar, satın almaq şertiynən kirələdi, danışdı. Və dərhal küçədən bir fayton tutub Xanım karvansarasına gəldi. Heç dayə ilə Rübabə Sultan əməlli-başlı nahar eləməmiş onları əşyaları ilə bir yerdə faytona mindirib Hacı Şıxbalanın həyətinə gətirdi. Otaqları göstərdi və özünü bazarlıq eləmək, bəzi şey-şüy almaq üçün küçəyə çıxdı və bazara getdi.

Hacı Şıxbalanın arvadı Pəricahan və gənc qızı Əminə gəlib təzə kirayənişinlərlə görüşdülər. Hacı Şıxbalanın Əminədən başqa Əli adında bir oğlu da var idi. Hacı Şıxbalanın arvadı və qızı dayə ilə, Rübabə Sultanla görüşdülər, öpüşdülər. Hacı Şıxbalanın arvadı elə ilk baxışdan dayə ilə elə bil ki, dostlaşdı, Əminə də Rübabə Sultanla. Tez-təcili evlərindən bir palaz gətirib əvvəl seçilmiş otağa - dayə ilə qızın otağına saldılar.

-Ay bacı, yorğan-döşək-zad gətirməmişsüz?

-Yox, başına dönüm, səhər səhər alacaq, Allah qoysa, oğul.

-Almaq nədi? Mən özüm sizə yorğan-döşək verərəm. Heç fikir-zad eləməyin. Qab-qazannan?

-Qab-qacağımız bir az var.

-Olsun, olsun... Bax, həyətin o başında quyu var. Həyətin ortasında da rahatxanadı. Dal tərəfi bizim həyətdə baxır, qabaq tərəfi sizin həyətdə baxır. Bu həyətdə elə əvvəldən yarı bölünmüş kimi bir şeydir. Sizin qapı darvazadı, bizim qapı yuxarı hissədəndi, balacadı, bala qapıdı. Oğlan nəyindi? Qərdeşim olsun, çox xoşuma gəldi. Kişiyənən, belə ədəb-ərkanla danışdı ki, çox xoşum gəldi ondan. Ara qapıdan baxırdım, gördüm. Sur-suratı da xoşuma gəldi. Oğlundu, bacı?

-Yox, başına dönüm, oğlum deyil. Qızımın nişanlısıdır, deyiklisidi.

-Hə...

ŞÜBHƏLƏR İÇİNDƏ

Dayə, doğrudan da, bir şey bilmirdi. O hardan biləydi ki, o məlun erməninin əlində giriftar olacaq. Hardan biləydi ki, bildiyi bu sırrı ona bu qədər əzab verəcək? Əgər o erməninin ondan nə istədiyini, neyçün istədiyini bilsəydi də, cavab verməzdi. O, xanımını, ağasını satmazdı. İllər uzunu bir yerdə yaşadığı, çörəyini yediyi adamını satmazdı. Axı o xanımına, Zibənnisaya döşlərindən süd vermişdi. Onu bala bilmişdi, bala kimi sevmişdi. Ölən balasının əvəzi bilmişdi. Hər dəfə döşlərini əmərəkən, o körpənin öz balası olmadığını düşünmülmüşdü belə, bir böyük sevinc, ana sevinci ilə əmizdirmişdi. İndi də onun balasının ümidi, pənahı olan bir sirri, gələcəyi olan bir əhvalatı bu erməni diğasına danışardı? Əsla.

Eşitmişdi. O bilirdi ki, sirri bilənlər demir. Bilib deməsələr də, nə təfəvütü vardı? Onlar bir-birini ardınca sirri bilməyənlərlə birlikdə həlak olur, yox olurdular, meydandan çıxırdılar. Elə seyrəlmişdi, elə azalmışdı, elə bir günə düşmüşdü bu adamlar ki, xanın adamları indi də əl atmışdılar dayə kimi

adamlara, arvad-uşağa, qarı-qocaya. Dayənin taleyi belə gətirmişdi, düşünməyə macalı yox idi. Amma indi müstəntiqin, bu erməni dığasının onu hərdən boş buraxdığı suallardan, özünün yorulduğu zamanlarda dayə fikirləşirdi.

Qarıbə idi həyatı, qarıbə keçmişdi. Babət, hampa bir kişinin qızıydı. Kəndin ağır oğlanlarından, kasıb bir ailənin oğluna könül verdi, sevişdilər, qoşuldu qaçdı. Heç bir il keçmədi, kimlərsə çoban oğlanı dağlarda doğradılar. Hamilə qaldı. Doğum vaxtında da bəxti gətirmədi. Kimi deyirdi ki, yaxşı oldu, doğum vaxtı uşaq öldü, ayağına duzağ olmadı, bəlkə birinə ərə gedə bilərdi. Kimi deyirdi ki, yox, kimdi ona yiyə duran? Qoşulub qaçıb, dağların çobanında bir il arvadlıq eləyib, kim ona yiyə duracaq? Kim onu alıb evinə gətirəcək, gəlinim deyəcək, arvadım deyəcək, sevgilim deyəcək?

Beləliklə, dayənin döşlərinə süd gələn vaxtlarında Mustafa xanın adamları kəndlərdən qıza dayəlik üçün döşü südlü qadın axtarırdılar. Gəldilər soraq-soraqla təmiz hesab elədikləri qadını kəndxuda onlara nişan verdi. Qızı götürüb apardılar. İndi də başqa cür bəxtəvərlik verirdilər ona, deyirdilər ki, bəxtəvər başına, elə bir yer düşüb, yeməyi bol, içməyi bol, xanın əziz qızına dayəlik eləyəcək.

Amma burda da bəxti gətirmədi. Keşməkeşlər, müharibələr bir-birinin dalıycan. Düzdür, qıza könül verdiyi üçün özünü bir qədər sakitləşdirirdi. Amma arabir üzünü görmədiyi dəfn olunan körpəsini yadına salır, qızlığa verilmiş, südüünə etibar edilmiş qızı laylalayır. Hərdən layladan azırdı, «aşığı, ozanım mənim» deyirdi.

Aşığı ozanım mənim,
Qaynar qazanım mənim.
Əzəldən belə yazıb,
Tale yazanım mənim.

Eləcə də tale, o alınına yazılmış tale onu bu erməni dığasının, müstəntiqinin əlinə salıb.

Həftə keçir, gün dolanır, gündə ona bir qara çörək, o soldatların yediyi, sıxanda suyu çıxan qara çörəkdən, birəllidə su verirdilər. Artıq heç nə vermirdilər. Dayə quruyub çöpə dönmüşdü. Bu üzündən baxırdın, o üzü görünürdü. Gün keçir, vaxt gedir, aya çıxırdı. Amma erməni müstəntiq ondan əl çəkmirdi. Çünki onun əldə elədiyi məlumata görə yeganə adam qalmışdı o nəsiləndən ki, o böyük nəsiləndən ki, o sirri yalnız bu dayə bilə bilərdi. Dayəni çürüdüb deyirdi:

-Səni bu dörd divar arasında çürüdüb o siçanlara, siçovullara yem eləyəcəyəm səni. Sən mənə deməlisən ki, Müstafa xanın xəzinəsi, qızına tapşıracağı o xəzinə, sən bilməmiş deyilsən bunu, ona görə ki, o, məhz sənin süd verib böyütdüyün, qucağında böyütdüyün qıza etibar eləmişdi xəzinəni. Şübhəsiz ki, qız da sənə deməmiş olmazdı. De, yerini xəzinənin, səndən əl çəkim.

Necə deyəydi axı, əmanətdi, döşlərindən süd verdiyi, böyütdüyü qızın taleyinə yazılmışdı o əmanət. Təkcə ona sirr açmış, təkcə ona bildirmişdi yeri qızığızın atası. Dayə heç cür əmanətə xəyanət eləməzdi.

Məhbəsdə siçovullara, lap qurdlara, quşlara yem olsa da, deməyəcəkdi, Allah əmanətinə xəyanət yox idi onda. Bir də Şirvanın başına bəla kəsilmiş adamlar, Şirvanı oda qalamış adamlar onda elə nifrət hissi oyatmışdı ki, hadisədən illər keçsə də, dayə bu barədə heç kimsəyə bir kəlmə də deməmişdi, unutmağa çalışmışdı o yeri-yurdu...

...Dayəyə «səni o məşum binaya çağırırlar» deyəndə, doğrusu, özünü itirdi, donub qaldı. Axı onu burada kim tanıyırdı, axı o burada kimə lazım idi? Ona indi işmi verəcəkdilər bu qoca vaxtında? Doğrudu, deyirdilər ki, Bakıda Bircətirdə (birja) adı deyilən bir yer var, ora gedirsən, növbəyə dayanırsan və sənə iş verirlər. Bunu bilirdi, eşitmişdi. Bir də haçansa, dəniz qırağında, suyun içinə girən bina görmüşdü. Bu binanın isti su olduğunu demişdilər ona. «Kupalnik», «kupannik», dili də yatmırdı bu sözlərə. Bakıya gəlib-gəlmədi ha, elə sözlər eşidirdi ki, bu sözlərin heç birisinə dili yatmırdı. Yox, deyəsən o bina deyildi, Orda, onun damında bəzi çimənlər çırıl-çılpaq uzanırlar, özlərini, bədənlərini qaraldırırlar, möhkəmlədirlər guya. Amma onu həmin binaya kim çağıracaqdı? Odur ki, çaşıb qalmışdı:

-Ay bala, orda mənə neynirlər?

-Ay arvad, orda yox e, ondan xeyli aşağı, hökumət evi var e, orda. Hökumət evi yox e, «GİPO»nun binasına çağırırlar səni.

-Buy, mən «GİPO»nun nəyinə lazımam?

-Day onu sən bilərsən, onlar bilərlər, soruşarsan, özləri deyərlər, bildiyini deyərsən, bilmədiyini yox.

Arvad bilmirdi neynəsin. «GİPO» adından bütün camaat, bütün fəqir-füqərə, nə fəqir-füqərə, lap elə bəyi də, xanı da keçmişdə «vurram, öldürəm» deyən qoçusu da, keçmişin lap o yekə-yekə yerlisi də, dövlətliləri də hamısı deyirdi ki, «GİPO»dan itdən qorxan kimi qorxurdular. Bilirdi bunu. «GİPO» nə idisə, ondan ölümdən qorxan kimi qorxurdular. Ölümdən də qorxunc.

Burdan da o biri gün səhər dalıycan qara meşin geymiş, palto geymiş bir pilsə gəldi. Nə pilsə, nə girdəvoy, heç birisinə oxşamırdı, belə bir qaribə adam idi.

-Ay arvad, dur gedək, - dedi.

-Hara, ay bala?

-GİPO»ya. Səni yoldaş filankəs çağırır.

Arvad erməni dığasının adını eşidəndə, bir anda sarısını uddu, lap heyvətdə qaldı.

-Ay bala, mən onun nəyinə gərəyəm?

-Ay arvad, uzun danışma. Mən nə bilim nəyinə gərəksən? Dur ayağa, tez ol. Geyin, sal çarşabını başına.

-Başına dolanım, biz çarşab-zad bilmərik. Elə şalım örtəcəyəm, yaşmaq tutacağam.

-Hər nə cəhənnəm eləyirsən-elə, dur ayağa.

Arvad doğrudan da yerindən qalxdı, kəlağayısını başına çəkdi. Alnına, qaşlarının üstünəcən, aşağıdan isə burnunun qabağınacan. Bircə nəfəsgah qoydu, bir də gözlərinə ayağının altını görə yer. Yaşmaqlandı bərk-bərk, üstündən də, bir qara köhnə şalı var idi, onu saldı çiyinə. Durdu, «Allah, Məhəmməd» eləyib qalxdı yerindən, çıxdı qapıdan, düşdü o qara meşinlinin dalıyan. O hara, bu da ora.

Yol uzununu hərdənbir meşin paltolu üzünü ona tərəf çevirib, amma üzünə baxmadan mırıldanırdı:

-Ay arvad, tez ol, tez ol.

Yavaş da olsa, mırıldanırdı. Onda bir hədə-qorxu gəlmək var idi.

-Ay bala, neyniyim, yeriyə bilmirəm, qoca arvadam.

-Cəhənnəm qayır, dərd qayır. Hökumət çağırır e səni, hökumət...

-Neyniyir məni hökumət, nəyinə görəyəm hökumətin?

-Bilmirəm, tez ol. İşim-gücüm var. Sənin nazınla oynamağa halım yoxdu.

Göy üzü damar-damar,
Göydən yerə nur damar.
Qəlbim zərif şüşədir,
Sən sındırsan, kim yamar?

Rübabə Sultan bu bayatını Əliheydərə deyə bilmirdi, deyə bilməzdi də. Hələ onunla kəlmə kəsməyə də, bilirdi ki, Əliheydər onun zərif qəlbini sındıran deyil, sındırmaz da, yamayana da ehtiyac olmaz.

Həç bir həftə keçməmiş Rübabə Sultanı dilləndirdi dayə:

-Qızım, bir həftədi gəlmişik. Əliheydər bizim bütün dükan-bazarımızdı, gündəlik ruzumuzdu. Özünə iş də tapıbdı. Məhəllədə halvaçı dükanı var, o halvaçı dükanında işləyəcək. Özü mənə deyib. Deyirəm, gəlsənə, kəbininizi kəsdirim, ay bala. Day bir-birinizdən qaçdığınız bəsdir, mən də ondan üz tuturam danışanda, yaşmaqqlanıram, utanıram. Kəbininizi kəsdirim, getsin, bala.

Rübabə Sultan başını aşağı saldı. Bu söz onun ürəyindən idi. Doğrudan da, daha onun bu dünyada Əliheydərdən başqa bir dayəsi var idi, başqa kimi var idi ki?

-Nə deyirəm ki, sən bilən yaxşıdı, dayə.

-Ay çox sağ ol, qızım. Bilirdim ki, sən məni sözümlü yerə salmazsan. Bilirdim ki, sən ağıllı, başa düşən balasan.

Bundan sonra dayə o birisi həyəətə keçdi. Pəricahan xanım onu elə dəhlizdə qarşıladı.

-Xoş gördük, xoş gördük. Ay bacı, səhər görüşmüşük ey, hələ dəstəməzi da bir yerdə almışıq. Amma genə xoş gördük. Açıqdı üzünə bu qapı. Hər dəfə sən bu qarıya gələndə xoş gördük eşidəcəksən, bacım. Allah razı olsun. Bax, qabağımıza yaxşı kirayənişin çıxıb. Balan da xoşuma gəlir, kürəkənin də xoşuma gəlir. Gəl içəri, gəl içəri.

Keçdilər otağa, əyləşdilər. Əminə cəld gedib o birisi otaqdan iki stəkan çay gətirib onların qarşısına qoydu. Dayə sözə başladı. Əlilə altındakı xalçanın xovunu tumarlaya-tumarlaya, başını aşağı salmışdı. Elə bil özü öz qızına elçiliyə gəlmişdi.

-Bacı, - dedi, - düzdü, sən bu evin sahibi, biz isə sənin həmxanan, kirayənişininik. Amma elə birinci gündən elə bilirəm ki, sən bizim bacımız, cavan olsan da, anamızsən. Bir sözüm var. Mən sənə danışım, sən də Hacı Ağaya de ki.....

Pəricahan xanım cəld onun sözünü ağızından aldı.

-Nə sözün var, gözümlə üstündə. Nəyə ehtiyacın var, gözümlə üstündə, canımız üstündə. Mənim də, Hacı Ağanın da.

-Düzü, soruşsan, heç bir şeyə ehtiyacımız yoxdu. Uşaq elə - Əliheydər balanı deyirəm, bizim bütün nəyə ehtiyacımız varsa, nə istədiyimiz varsa, gedir, eləyir. Özü də işə düzəlib.

-Bilirəm, bilirəm. Hacı Ağa dedi ki, məhəlləmizdə Ağarza kişi var, halva bişirən Ağarza kişi, onun dükanına işə düzəlib. Hacı gəldi, dedi ki, Ağarza kişi də «çox qabiliyyətli oğlandır» deyir, razılıq eləyir ondan.

-Allah hər ikinizdən razı olsun. Deyirəm ki, biz orda olanda Şamaxıda qızın atası rəhmətə getmişdi. Onların toy məsələsini həll eləyə bilməmişdik. Sonra da gördüm ki, ürəyimizə yatmayan adamlar... Nə təhərsə, axır ki, baş götürüb gəldik Bakıya. Hamı gəlirdi, biz də gəldik. Əliheydər bala da çoxdan istəyirdi. Qızın atasının da elə könlü ona idi. Çox istəyən var idi qızı, amma ona idi könlü. Amma kəbinini kəsdirə bilməmişdik. Ona görə o bala ayrı hücrədə, çörəyi-xörəyi harda yeyir, yeməyəndə biz bişirib, aparıb otağına qoyuruq, soyuyur onunçün, filan. Deyirəm ki, bəlkə Hacı zəhməti götürə öz üstünə, onların kəbinini kəsdirə.

-Buy, Allah mübarək eləsin, Buy, Allah mübarək eləsin. Belə gözümlə üstə. Belə deyərəm Hacı Ağaya, canım da çıxar.

-Allah eləməsin.

-Hə, nolar, nolar, lap yaxşı. Allah xoşbəxt eləsin. Ağbaxt olsunlar, oğullu-qızlı olsunlar.

-Allah ağızından eşitsin, Allah ağızından eşitsin. Sənin dualı ağızın, həmişə dəstəməzli əllərin onların bəxti üçün göylərə qalxsan, hər şey olar, inşallah.

Beləliklə, toysuz, dəbdəbəsiz, Hacı Şıxbala qazinin yanına gedib cavanların kəbinini kəsdirdi. Evə qayıtdı. Evdə bütün külfət üçün - oyanlı-bu yanlı, o həyətlə-bu həyətlə, fərqi yox idi, Pəricahan xanım böyük bir qazanda plov bişirmişdi. Kişilər bir otaqda, yəni, kişilər deyəndə ki, Hacı Şıxbala, oğlu

Əli, bir dayısı oğlu var idi - o, bir də təzə bəy Əliheydər oturub yemək yedilər, plovlarını yedilər. Bəri otaqda da qadınlar - Pəricahan xanım, bacısı, dayə və utanıb bir tərəfə qısılmış Rübabə Sultan Əminəynən yan-yanaşı əyləşmişdi. Əminə tez-tez ona sataşır, yavaşcadan çimdikləyir, göz vurur, deyirdi:

-Az, tez ol da, az, tez ol da, ye da, ye, utanma. Sənin toyundu da, mənim toyum deyil ki. Görəcəksən, mən öz toyumda necə yeyəcəyəm. Pəncə vuracağam aşa ki ya, gəl görəsən.

Cavanlar birləşdilər. Yeni bir ailə gəldi dünyaya. İki Məhəmməd ümməti birləşdi. Yeni bir ailə, yeni bir külfət yarandı.

NƏNƏŞİN ÇƏKDİYİ BƏLALAR. DAYƏNİN SONU

Sərkis Matevosyan Allahın bəlası idi. Yaşını demək çətindi, amma çox qoca idi hər halda. Buna baxmayaraq qıvraq, hələ canı sulu idi. Xanın vəfatından bəri hər şeyi təkbaşına izləyirdi, dostlarıyan. Dostları ona kömək ələyirdilər, amma bu ailənin: Rübabə Sultanın, onun dayəsi Nənəş qadının izlənməsinin səbəbini bilmirdilər. Amma Sərkis Matevosyan bunu bilirdi. Hələ xanın cənəzəsi İmişlinin Kərimbəyli kəndindən Şamaxıya köçürdüləndə yolda karvanın üstünə - cənəzə alayına hücum eləmək, varidatlarını əllərindən almaq istədi. Bir neçə həmfikir də tapmışdı özünə. Amma baş tutmadı. Baş tutmadı, çünki xanın oğlanları alayı müşaiyət ələyirdilər, qoruyurdular, nəzarət edirdilər. Xanın əmisi oğlanları, qardaşı oğlanları, növərləri cənəzə alayını dörd bir tərəfdən əhatə eləmişdilər. Onlara batmaq mümkün deyildi. Sərkis yaxşı bilirdi ki, xanın oğlanları, xüsusilə, əla atıcıdılar. Nişangahlara atmaqlarını dönə-dönə görmüşdü. Sonra xan dəfn olunandan, ara sayxaşandan sonra hərə bir tərəfə dağılışmağa başladı. Mühəribələr başa çatdı. Urus gəlib bu ölkədə hakimiyyəti əlinə aldı. Əlinə aldığı bu məmləkətdə daha da möhkəmləndi. Bundan sonra Sərkis daha bu ailədən Rübabə Sultanla Nənəş dayənin nəzarətini bir an da unutmadı. Bu iki nəfər həmişə onun nəzarəti altında idi. Sərkis bilirdi ki, xan sonuncu dəfə, ölümündən çox az bir müddət əvvəl, axırncı Nənəş arvadla görüşüb. Qızını və nəyi vardisa, onu, dayəyə tapşırıb. Çünki oğlanlar, qardaş oğlanları, qohum-əqrəba arasında söz gəzirdi ki, xanın xəzinəsi harda gizlənilib, heç kəs bundan xəbərdar deyil. Sərkis Matevosyan dönə-dönə müxtəlif bəhanələrlə, dillərlə bu əqrəbanın adamları arasında, hərə bir tərəfə çəkilib getməmişdən, müxtəlif dillərlə, hərəsinə ayrılıqda yaxınlaşır, bir bəhanə ilə, xanın axırncı vəsiyyətini öyrənmək istəyirdi. Alınmırdı. Bircə şeydə əmin olmuşdu ki, xanın axırncı söhbəti dayə ilə olub. Bunu hamı təsdiq edirdi. Hamısının ağızından ayrı-ayrılıqda bunu eşitmişdi ki, xan axırncı dayə ilə görüşüb. Və xanın axırncı nəvəsi Rübabə Sultan da dayənin əlində qalıb. Bunu biləndən sonra gözünü yalnız və yalnız dayə ilə körpə Rübabə Sultana zilləmişdi. Hələ o zamanlar, qız körpə ikən, balaca ikən dönə-dönə basqınlar eləmişdi, oğru

yoldaşlar tapmışdı, onlarla birlikdə gəlib Nənəş arvadın evini ələk-vələk eləmişdi. Heç bir şey tapmamışdı, heç bir şey. Nəzərə çarpan elə bir şey görməmişdi. Dönə-dönə təkbətək dayəni sıxma-boğmaya salmışdı. Amma yenə də heç bir şey əldə eləyə bilməmişdi.

Sentro-kaspinin, daşnakların, xüsusilə, Bakıda o illərdə ağalıq elədiyi vaxtlarda Sərkis Matevosyan dostlarının köməyi ilə hardasa dirçəlib hökumət məmurlarından birinə çevrilmişdi və yenə də bu kiçik ailənin itirdiyi izini axtarmaqda idi. Günlərin birində dayənin daha əvvəllər hardasa gizləndiyini öyrəndi. Vaxtilə xanın bayır işlərdə çalışan nöqərlərindən biri idi Sərkis Matevosyan. Onda Matevosyan deyən də yox idi, elə Sərkis deyirdilər. Nənəş arvad o zamanlar Sərkisi çox görmüşdü. Ona görə də tanıyırdı. Onun tərəfindən izləndiyini, onun əlilə sıxma-boğmaya salındığını biləndə, arvad bütün bəbalara ona hardan gəldiyini və gələcəkdə Rübabə Sultanın başına nə iş gələcəyini bildiyindən əzab çəkirdi. Hər dəfə Allaha dua eləyirdi. Çalışdı ki, Sərkis bu dəfə Hacı Şıxbalanın evində, köhnə vaqonlar deyirdilər bu otaqlara, bu otaqlarda Sərkis onların izini tapa bilməsin. Belə idi əsl həqiqət. Amma çox yerdə tapırdısa, burda tapa bilmədi. Günlərin birində isə tamamilə təsadüfən bir cənazə alayına rast gəldi. Alay deyəndə ki, beş-on kişi idi. Bunların kim olduğunu, ölən kim olduğunu soruşanda, ona aydın oldu ki, bu, onun illərdən bəri axtardığı dayədi. Bəs Rübabə Sultanın ünvanı? Rübabə Sultan hardadı? Harda idi? Kiminlə evlənmişdi? Başına nə gəlmişdi? Bilmirdi. Və hərçənd ki, bir müddət qəbristanına gedənlərə qoşulub cənazəni müşaiyət elədi, amma heç kəsdən bu barədə bir kəlmə də soruşa bilmədi. Bircə aran-saran yadına gələn Əliheydəri xatırladı cənazə alayının dahiyə gələnlərin içində. elə bu, ona bəs idi. Bu adla şirvanlılardan, şamaxılılardan Rübabə Sultanın yerini öyrənib bilə bilirdi. İndi Sərkis dostlarının, erməni ziyahlarının vasitəsilə, bacarıqlı, əlaltdan bir-birinə kömək eləyən ermənilərin vasitəsilə artıq müəyyən vəzifə tuturdu. O, Daxili İşlər Nazirliyində kiçik də olsa, bir vəzifə tuturdu, müstəntiq idi. Bəlahi günlərdə bir-bir müsəlmanları dindirən, Azəri türklərini bir-bir ölüm kürsüsünə göndərən, ölüm yoluna göndərən, Nargin adasının ətrafında heç bir günahı olmayan ziyahları güllələyən, ayaqlarına, boyunlarına daş bağlayıb suya atanların biri idi Sərkis. Onun üçün indiki Rübabə Sultanın yerini tapmaq və ondan necə olursa olsun, xəzinənin sirrini öyrənmək asan olmalı idi, asan olacaqdı.

37-nin yelləri əssə də, hələ tez idi. Hələ bir 2-3 il qalmışdı, iki il, iki il yarım qalmışdı 37-ci ilə. Amma indidən, yəni, elə bir az əvvəl də, kollektivləşmə, kolxozlaşma dövründə xeyli ziyalı, xeyli, necə deyərlər, dikbaş adamlar məhv edildi. Bu məhv edilmədən başqa, həmin ziyahların bir qismi də xarici ölkələrə, hələ dəmir pərdə o qədər möhkəm salınmamışdı, xüsusilə İrana və Türkiyəyə keçə bildi. Keçə bilməyənlər, ələ keçənlər elə indidən uzun müddətli məhkəmə, uzun müddətli həbs cəzalarına məhkum olunurdu. Sərkis Matevosyanın xəyalında Rübabə Sultanı da bu dəhşətlərlə qorxudub

xəzinənin yerini bilmək olardı. Bax, elə bir cəmi-cümlətəni on-on iki il əvvəl dayə Nənəş qadının olduqca yaxın, övlad kimi sevdiyi bir qohumu Matevosyanın əlinə keçmişdi. Matevosyan onu dindirirdi. Dindirirdi yox, əzişdirirdi. Deyirdi ki, analığındı. Mən bilirəm axı, analığındı. Nə qədər olsa, sirrini səndən gizlətməz. Xəzinənin yerini deyər. De, kimə verib xan?

-Ay başuva dolanım, mən hardan bilim ki, kimə verib xan?

-Sən bilmirsən, sənə deməz, əlbəttə, başa düşürəm onu, amma Nənəş arvada deməmiş olmaz. O da sənə deyib də, arvad ağzıdı, ağzında mərcimək iyiməz. Yəqin ki, deyib sənə. Bilməmiş olmazsan.

-Vallah, billah, məzhəb haqqı, din haqqı, Allah haqqı, bu sizin-bizim yaradan Allaha and olsun ki, heç nə bilmirəm. Neçə vaxtdır mən heç Nənəşi də görməmişəm, hardadı, nədi, bilmirəm. Eşitmişəm Bakıya köçüb. Bilirəm onu.

-Hər halda, bildin-bilmədin, mən heç bir şey bilmirəm.

Bütün bu bilmirəmlərə, inadlara, verilən əzablara baxmayaraq, oğlan, əlbəttə, Sərkis Matevosyanın əlində o dünyalıq oldu. Cənazəsi Nargin adasının ətrafında balıqlara yem oldu. Matevosyan indi xəbərləşib bilirdi ki, Kəlbəlayi Əliheydər üçüncü Kərbəla ziyarəti vaxtı oradaca vəfat etmişdir. İndi Rübabə Sultan uşaqlarıyan Bakıda Hacı Şıxbalanın köhnə vaqonlarında tək qalmışdı. Tək? Yox, öyrənmişdi. Rübabə Sultan bir qızını Məhəmməd adlı bir adama ərə vermişdi. Qalan uşaqları, İlahi, onun neçə övladı var idi, görəsən? - deyə düşünürdü Matevosyan. Hələlik ki, şamaxılılardan bircə bunu öyrəndim ki, Rübabə Sultanın bircə qızı qalıb. Doğrusu, şamaxıların çoxu Sərkis Matevosyandan şübhələnmişdilər. Xanın silahlı növərlərindən biri idi Matevosyan. Xan ona çox inanırdı. O da xanın bütün qohum-əqrəbasını - hamısını tanıyırdı. Tanıdığı üçün də məlumatları asanlıqla əldə eləyə bilirdi. O adamların hansı ağzı bütövdü - ona yanaşmadı dünyasında. Tanıyırdı şamaxılıları. İndi əlinə yaxşı girəvə düşmüşdü. Bu girəvədən də keçmək olmazdı. Rübabə Sultan tək idi. Soruşmuşdu, deyirdilər ki, kürəkəni cənə-cünə bir şeydi. Özü də ömrünün çoxunu kənddə keçirdir, orda evlənilib, ikinci arvad alıb. Hələ jenotdellər xəbər tutmayıb, böyük şeydi. Jenotdellərə kim xəbər eləyəcək? Nə Rübabə Sultan buna razı olar, nə Böyükxanım o üzün sahibidi. Deməli, Məhəmməddən də ona bir mane ola bilən adam olmayacaq. Rübabə Sultanı ələ gətirmək üçün, ondan xəzinənin sirrini öyrənmək üçün ən yaxşı girəvə elə indidi.

Axşam düşmüşdü. Rübabə Sultan Böyükxanımla birlikdə şam namazını qılmışdılar. Qapı döyüldü. Heyrətlə qapıya baxdılar. Balaca Əzimə iki qardaşı ilə yan-yanaşı o birisi otaqda yatırdılar. Evdə kişi olmadığından yaşlı qadın kimi qapıya Rübabə Sultan çıxdı. Yaşmaqlı, kələğayısını alınmacan çəkmiş.

-Kimdi?

-Mənəm, ay bacı. Mənəm, Ağa nənə, Əlidi ey, mənəm. Sizi istəyirlər burda, gəliblər, bizim qapını döydülər...

-Kimdi bizi istəyən?

-Vallah, bilmirəm. İki kişi xeylağıdı. Deyirlər, səni istəyirlər.

Rübabə Sultan qeyri-ixtiyari çadrasını başına atıb həyəətə çıxdı. Doğrudan da, iki meşin pencəkli kişi qapıda dayanmışdı. Cavan adamlardı.

-Sən bizimlə gedəcəksən, bacı.

O birisi:

-Ana, sən bizimlə gedəcəksən.

Rübabə Sultan özünü itirdi. Qapının o üzündən bu səs-sorağı, bu müsahibəni eşidən Böyükxanımın gözlərindən leysan kimi yaş tökülməyə başladı. Əli də donub qalmışdı. Amma bir söz deyə bilmirdi. Qorxu insanların canına elə yer eləmişdi ki... Tutatutlar başlamışdı yavaş-yavaş, bərkiyirdi get-gedə. Əli də bir söz deyə bilmədi. Yəni, nə deyə biləcəkdə o, gələnlərin qarşısında, belə tapançalıların qarşısında? Danışa bilməzdə də.

-Allah kərimdi, Ağa nənə, qorxma. Bir şey olmaz. Yəqin nəsə bir səhvdi, ya bir söz soruşacaqlar səndən.

Qapıda fayton dayanmışdı. Rübabə Sultanı faytona əyləşdirdilər. Özlərindən isə biri kozlada, faytonçunun yanında, o birisi də Rübabənin yanında əyləşdi.

Rübabə Sultan istintaqda da üzünü açmadı. Eləcə Sərkis Matevosyanın kabinetində stulun qırağında əyləşdi və suallara sakit, hər halda zahiri bir sakitliklə cavab verməyə başladı. O, Sərkis Matevosyanı tanımırdı. Çünki Sərkis Matevosyan onun babasının növələri cərgəsində olanda, heç dünyaya gəlməmişdi. Dünyaya gələndə də körpə idi. Artıq nə babası var idi, nə növələri. Hərdən bir sonralar yadına gəlir ki, Nənəş dayə kiminsə qarasına deyirdi:

-Xanın çörəyi gözünü tutsun. Əməyi, yaxşılıqları burnundan gəlsin.

Amma Rübabə Sultan soruşardı:

-Ay dayə, kimdi o belə, qarğıyırsan?

-Eh, ay bala, neynirsən kimliyin? Allahın qəzəbinə düçar olsun. Nə deyim?

-Neyniyəb sənə?

-Eh... Canım-gözüm, nəyinə gərəkdi?

Demirdi dayə.

Bir dəfə dayə Rübabə Sultana belə bir əhvalat danışmışdı:

-Ay bala, deyir, bir dəfə çaynan motal axırdı, seldi. Hardansa dağlardan seldi, gətirmişdi. Bir fağır kişi, bir də bir xəsisin biri düşüb bu motalları tuturdular. Fağır bircə dənə motal tutmuşdu. Xəsis isə hər əliyə bir motal tutmuşdu, dişiyən də birin. Gözüyən də işarə edirdi ki, bax onda da payım var. Xəsis yox, acgöz, özgə malına göz dikən, özgənin hesabına varlanmaq istəyən, öz səadətinə başqalarının fəlakəti, bədbəxtliyi üstündə quran Sərkis

kimi adamlar var idi. Yoxsa, babalar, nənələr belə rəvayətləri quraşdırmazdılar, düzəltməzdilər, nəql elməzdilər.

Günlər keçdi, həftə oldu. Həftələr aya keçdi. Ay keçdi, il dolandı. Heç il tamam olmamış, bu balaca, xoşbəxt ailəyə faciə üz verdi. Hər iki cavanın dərinədən, böyük məhəbbətlə sevdiyi dayə köç karvanının yol başladığını duydu. Rübabə Sultanı yanına çağırdı. Yanına çağırdı deyəndə ki, Rübabə Sultan onsuz da iki gün idi bir az xəstələnmiş dayənin yastığının yanından ancaq yemək hazırlamağa ayrılırdı. Tez-tez dükandan vaxt tapıb Əliheydər də gəlib dayəyə dəyir, nə lazımdı soruşur, pərzana-zad bişirmək üçün bir şey görək olduğunu, dava-dərman lazım olub-olmadığını soruşurdu. Sadəcə çox daxili ağrılar keçirən dayə inildəmədi. İnildəməsini bala kimi sevdiyi, döşlərindən süd verdiyi, qucağında, çiyində bəslədiyi, böyütdüyü, bütün həyatını, ailəsini - hər bir şeyi unudub dərbədar olub dahiycan gəzdidiyi, başına pərvanə kimi dolandığı balası Rübabə Sultanı özünə yaxın çağırdı işarə ilə. Artıq danışa bilmirdi, çətinlik çəkirdi. Barmağından üzüyü çıxartdı. Həmin o firuzəqaş üzüyü ki, bir vaxt xan xəzinənin yerini ona deyəndə, bu firuzəqaş üzüyü də ona nişanə kimi verib nəsilən-nəslə keçməsini istəmişdi. Üzüyü verib dedi:

-Bala, bala, tax barmağına, Rübabəm mənim, Sultanım mənim. Xan babanın yadigarıdır. Son nəfəsində mənə dedi ki, qızıma verərsən. Xəzinənin yerini deyərsən. Yeddi gümbəz qəbristanlığında, babanın məzarının sol böyründə balaca bir uşaq qəbri kimi şey var. İçində xeyli beşlik, onluqdu, lirədi. Orda dəfn eləmişəm ki, heç kəs bilmir. Mən ölürəm, sənə vəsiyyəət eləyirəm. Sənin başına Allaha qovuşmaq zamanı gələndə bu üzüyü Zibənnisa Sultanıma verərsən və xəzinənin yerini deyərsən. Ordan mən bir qədər pul götürüb yaşayışımız üçün xərc eləmişəm. Bura gələndə onu da balaca torbada fərqonun samanları altında gizlətməmişdim. Gətirdim, bir ildə, təkə Əliheydər qazancına göz dikməmişik. Vermişəm, xırdalayıb, yaşayırıq. Mənim balam, görəyin olanda, gedərsən, götürərsən. Olmayanda, bu üzüklə bir yerdə, firuzəqaş üzüyün sirtini sən də öz balana deyərsən, öz balana verərsən bu üzüyü, bu xəzinənin yerini deyərsən. Bağışla məni, bala. Deməmişəm indiyəcən. Çünki Xan baban, mənim Ağam belə əmr eləmişdi, - o, qızın sinəsinə doğru uzanan əlini tutub öpdü, - Allah qarşısında, Allahımın qulluğunda günahım yoxdu Allahımın qulluğunda Xan Ağanın əmrinə xəyanət eləməmişəm. Sənə düşünüyə deyirəm, indi bildiklərin kimi.

Arvad danışdıqca, Rübabə Sultanın boğazı qovuşur, gözlərindən axan yaşı görməməsi üçün arabir üzünü yana tutub, silir.

-Nəyin var sənin, ay dayə, dayə, xahiş eləyirəm, özünü də üzmə, mənə də yazığın gəlsin, dayə. Mənim səndən başqa kimim var?

-Elə demə. Əliheydər bala indi sənin hər şeyindi. Bir də vəsiyyətim budur ki Pəricahan xanımdan ayrılmayın. Bu həyat sizə xoşbəxtlik gətirib. Bu həyat sizə ata-analıq eləyib. Bu həyat sizə birinci gündən həmxana kimi baxıb,

sonradan külfət kimi, ayrılmaz bir ailə kimi baxıb, yenə də baxacaq. Pəricahan xanımdan muğayat ol.

-Mənim gözlərim üstə, dayə.

-Gözlərin nurlu olsun, qızım. Çıx qarıya, Pəricahan xanım nənəni səslə. O, lap belə ağır olmağımı bilmir.

Qız qarıya çıxıb Əminəni səslədi, özü gedə bilmədi, ayaqları onu getməyə qoymurdu.

-Əminə, Əminə, anaya denən, bura gəlsin.

İçəriyə döndü. O, diz çöküb balışın yanında əyləşəndə artıq həyat ilə - Allahın şirin neməti ilə vidalaşmaqda olan dayə kəlmeyi-şəhadət deyirdi:

-Əşhədü-ənnə ilahə-illəllah. Əşhədü-ənnə Məhəmmədən-Rəsul illah. Əşhədü-ənnə Əliyyə-n-Vəliyullah. İlahi və rəbbi imdad. Əl Qiyas imdad və Rəbbin imdad. Bağışla məni, qulluğuna gəlirəm, ya Rəbbim.

Qadın bu sözləri deyəndə artıq Pəricahan xanım da gəlib onun o birisi tərəfində oturmuşdu. O, artıq həyat təcrübəsi görmüş adam anlayırdı ki, doğrudan da, dayə həyatla vidalaşır, ağlamırdı. Bir az keçdi. Son nəfəsini verdi. Quş kimi uçdu, getdi dayə. Pəricahan xanım qızlara tapşırıq verdi, su qızdırdılar. Cənazəni özü yudu, öz əlləri ilə. Sıtır-kafirini də vurdu. Kəfənə özü bükdü. Əlbəttə, bu müddət ərzində Əli - Hacı Şıxbala və Pəricahan xanımın oğlu Əli bazara qaçıb məhəllə dükənlərinin başlanğıcında Ağarzanın halvaçı dükənina girdi, Əliheydəri səslədi:

-Dayə rəhmətə gedib, gəlin.

Sonra da Hacı Şıxbalanı görməkdən ötrü qazinin həyatına getdi. Nökərə dedi ki:

-Atama deyin, evimizdə həmxanamız rəhmətə gedib, gəlsin.

Həç günorta azanı çəkilo-çəkilməyə, məfə gətirdilər. Dayəni, Rübabə Sultanın sadıq qulu, dayəsi, əslində bəlkə də anası olan qadını - bu sədaqət rəmzini çiynlərinə alıb məhəllə adamlarının, kişilərinin müşayiəti ilə qəbristanə tərəf yollandılar.

XƏBƏRLƏR

Leyla bibi Xanım «padşah»gilə gəldi, özünü saldı içəri, başına, sinəsinə döyə-döyə.

-Ay Xanım, ay Xanım, Cəfər hardadı, qardaşım hardadı? Öyümüz yıxılıb, öyümüz dağılıb.

-Xanım «padşah» sükunət içində qulaq asıb soruşdu:

-Nolub axı? Bir deynən görək, nə olub?

-Nə olacaq? Qardaşımın öyü dağılıb. Meçiddən gəlirdim. Bir də görəm ki, balamı - Məhəmmədimi, iki gözümün bir işığını yasavullar qabaqlarına qatıb aparırlar. Əlimdən nə gələrdi? Ay balam, çığırdım, nolub? Məhəmməd dönüb mənə elə göznən baxdı ki, elə hirsənən baxdı ki, yəni, nöş səsüvü çıxarırsan

naməhrəm yanında?. Elə xırp kəsdim səsimi. Qaçaraq gəldim bura. Vay, Cəfəri tapın. Qardaşımı tapsınlar.

Xanım «padşah» Leyla bibidən də artıq özünü döyməyə, üzünü cırmağa, başına döyməyə başladı. Vay, vay deyə-deyə qapıya çıxdı. Hasarın o biri üzündən qardaşını səslədi:

-Ay qardaş, ay qardaş. Deyir, Məhəmmədi yasavullar aparıblar yasavulxanaya. Bir get görginən nolub.

Elə məsələdən birtəhər hali olan kimi Xanım «padşah»ın qardaşı Çapıq Əbdülhüseyn özünü çatdırdı bacısı oğlunun harayına. Bir qədərdən sonra bütün şəhər əhalisi, bütün Saritorpaq, bütün İmanlı nəslə - hamısı bilirdi ki, Məhəmmədi tutub, qazamata salıblar.

-Neyçün?

-Deyirlər ki, guya ermənilərin bağından üzüm oğurlayıb.

-Ay balam, o halal uşağı, elə şey eləməz. Heç Məşədi Cəfər bir yana qalsın, Xanım «padşah» özü onun dərslərini verər.

-Mən də elə onu deyirəm daaa...

-Ay bala, ay başuvuza dönüm, görün bir dünya necə xarab olub. Bu erməni köpəy uşağı öz oğrusunun da sözünü, öz oğrusunun da işini atır bizimkilərin boynuna. Belə əməl sahibidilər bular.

-Ay qardaş, ay qardaş, onları siz hələ tanımırırsız, saman altından su yeridənlərdi, bilmirsiniz onlar nə oyun çıxarırlar. Bəlkəm heç bağlarından oğurluq eləyən olmayıb. Onların köhnə sənətidir, araya bir məğşuşluq salırlar, vur-çatlasın düşür.

-İndi necə olacaq? Nişanlı oğlandı. Nişanlısıgil xəbər tutsalar?...

-Necə yəni xəbər tutsalar? Sən deyirsən Kəblə Əliheydər fil qulağında yatıbdı? İndiyəcən xəbər tutmayıb ki, kürəkənini tutublar? İndi yağın o da yasavulxananın qabağındadır.

-Siz nə deyirsiniz, aadə? Adə bu zalım uşağı, bu mürdar köpəy uşağı bizim başımıza hələ çox iş gətirəcəklər.

Məhəmmədi doğrudan da qazamata saldılar. Məhkəmə olmalı idi. Qohum, qonşu, canıyananlar Məşədi Cəfərin evinə yığıldılar. Bir növ Xanım «padşah» üçün bu, yas kimi bir şey idi. Ağı heç nə kəsmirdi. Üzünün qanı qurumamışdı. O birisi evdə kişilər oturub məsləhət eləyirdilər. Xanım «padşah» gah dizinə döyür, gah əllərini yuxarı qaldırırdı:

-Ay Allah, ay Allah, sən mənim balamı özün xilas elə, ya Rəbbi. Ey böyük Pərvərdigar, mənim balam günahsızdır. Mənim balam oğurluğa getməyib. Mənim balamı özün xilas elə, ya Rəbbi. Özün qurtar balamı, ay mənim Allahım, ay gözəl Allahım.

O birisi evdə kişilər belə məsləhət gördülər ki. İmanlıdan sözü keçən bir nəfər var idi, Kərbəlayi Əsəd adında - onu göndərsinlər uryadnik Kərim bəyin yanına, ondan xahiş eləsin, nə lazımdır, özü məsləhət bilsin.

Belə də elədilər. Bu hadisələrin içində Rübabə Sultanın bir qızı da dünyaya gəldi. Qızın adını anasının adınan - Zeybənisa bəyim qoydu. Əlbəttə, Zeybənisa bəyimin adını bu balaca, xırdaca qızda kim çağıracaq idi? Onu o böyük xanımın adınan Böyükxanım çağırmağa başlayacaqdılar. Qazamata xəbər getdi ki, bacının, yəni qayınananın, axı, Rübabə Sultanın böyük qızı Güllübəyim, bildiyimiz kimi Məhəmmədin nişanlısı idi, bir qızı dünyaya gəlib. Elə qızın ayağı sayalı oldu. Xanım «padşah» tez-tez qıza dua edirdi ki, qızıcığazın - Böyükxanımın ayağı sayalı oldu, mənim balamın işini düzəltməyə, buraxdılar dusta qanadan. Düzəltməyə deyəndə ki, Kərim bəyin vasitəsilə rus məmurlarına heç sübutu olmayan, şahidi olmayan yerdə, bir xeyli pul verib oğlanı azad elədilər. Məhəmməd azadlığa çıxan kimi curları başına toplandı. Dostları ilə həbsxana həyatından əfsanələr danışmağa başladı, iki-üç günün ərzində, başına nələr gəlmişdi, bunlardan danışdı. Dostları hadisənin üstünə gəldilər.

-Qardaş, indi ki, sənə o erməni köpəy uşağı oğru adı qoyublar, gəl elə onlara biz yaxşı bir iş vuraq.

Cavanların dördü də buna razılaşdılar. Məhəmməd də dedi ki, mən də razıyam. Qərar qoydular, at-araba götürüb Mədrəsə kəndinin yaxınlığında buna şər atan erməni Artunun bağının sorağını aldılar, öyrəndilər yerini yaxşı-yaxşı. Göz görə-görə, gündüzün günorta çağında gecədən arabaya doldurduqları üzümün üstünü örtüb bir növ cənazə apararı kimi iki tərəfdən yanınca gedib, başlarına guya döyə-döyə ağlayıb mərsiyə oxuyurdular.

Üzüm qara oldu, qardaş,
Canım yara oldu, qardaş,
Sən öldün, köçün getdi,
Yerin haradı, qardaş?

Demək olar ki, bütün üzüm sahəsində olan ermənilər ki, üzüm yığımı ilə məşğul idilər, arabanı görüb, mərsiyə oxuyanları, sənə döyən cavanları görüb elə bildilər ki, doğrudan da, qardaşları ölüb, ölüsünü aparırlar. Hələ Artunun bağından xəbərləri yox idi. Məhəmmədin dostları onun bir neçə günlük həbs olunmasının əvəzini belə çıxdılar ermənilərdən.

Xanım padşahın evindən ayaq kəsilmirdi. Qonaq-qonaq dalıyan, gözəyünlü gələnlər bir-birini əvəz eləyirdi. Padşah Xanımın sevincindən əli-ayağı yerə dəymirdi. Lap elə bu yaxınlarda qızı Şərəfnisənin istəkli bacılığı Rübabə Sultanın qızını oğluna deyikləmişdi. Nişan aparmaq vaxtı idi. Əliynən, ayağıynan oynayırdı arvad. İşi-gücü şirniyyat toplamaq, şirin şeylər bişirmək idi: Şamaxı qaydası paxlava, şəkərtuxma, badamburma, ballıbadı... Arvad istəyirdi elə getsin ki, ona deməsinlər pis gəldi, ya layiqsiz gəldi.

Məclislərdə, yığıncaqlarda, seyrqahlarda üç-beş adam bir yerə yığılan kimi Məhəmmədin tutulmağından, arabada meyit əvəzinə üzüm gətirməklərindən, Məşədi Cəfərin uryadnik Kərim bəyin əliynən oğlunu azad elətdirməyindən söhbət gedirdi. Bəziləri üzüm məsələsinə ürəkdən gülürdülər, bəziləri

inanmırdılar ki, uryadnik Kərim bəy pul verib rus zabitlərinə, məmurlarına. Hər ağızdan bir söz gəlirdi. Deyirdilər ki, bəlkə elə uryadnik pulu özü mənimsəyib, keçib dalına, məmurun da adı bəhanə. O birisi deyirdi, yox adə, nə danışırsan? Uryadnik Kərim bəy halal adamdı, elə iş tutmaz. Qaldı ki, o urus məmurlarına, onların dabbaqda gönünü tanıyırsınız hamınız, içi mən qarışıq. Pul almasalar, adamın heç dümdüz işinə də gözlərinin ucuyun baxan deyillər. Pul onların Allahıdı, hər nə olsa, gətir. Əlinə bir müsəlman bədbəxt keçdi ha, qurtardı, getdi. Axır vaxtlar molla apardı, and verməyi də ləğv eləyiblər.

-Ay başuva dönüm, axı necə ləğv elməsinlər? O qədər yalançı şahid çıxdı ki... O qədər pulnan gedib şahidlik eləyənlər çıxdı ki, day divan məmurları da inanmadılar heç kəsə, heç bir şahidə.

Belə deyirlər, Əsəd bəyin oğlu evində mollaları yığıb döyüşdürür. Hərəsi bir sual verir, hərəsi bir məsələ qatır ortalığa. Mollalar bir-birinin dediyini inkar elədikcə onlar da yığışib içəridən gülür, kef çəkirlər. O günləri Səməd ağa onlara deyib ki:

-Aaadə, babı oğlu babı, yoxsa sən də Şamaxıya təzə dəb salacaqsan? Qarabağın pambıq bəyləri molla döyüşdürüb kef çəkdiyələri dəbi gətirəcəksən? Dədən gorbəgər oğlu gorbəgər sənə tapşırı işini, sənətini?

-Aaadə, dədəsinə dəymə. Bu o Məşədi Cəfər deyil e, Hacı Seyid Əzimin dediyi ayrı Məşədi Cəfərdir. Yoxsa Xanım «padşah»ın qorxusundan o kişi babilərnən salamlamırdı da, salaməleyk eləyə bilməzdi. Salaməleyk eləyə bilərdi? Yemiş kimi kişinin şırımını çıxardardı Xanım «padşah». sərərdi günə, qurudardı.

-Heylə şey olmaz.

-Necə olmaz? Arvadağızın biridi Məşədi Cəfər. Elə özü gedib qurtarıb oğlunu daynan.

Gündə bir xəbər çıxırdı şəhərdə.

O günü şəhərə yayılmışdı ki, Şamaxıya təzə həkim gəlib. Hərənin ağzından bir səs gəlirdi. Biri deyirdi, soruşurdu:

-Udinov kimdi?

Biləndənin biri cavab verirdi:

-Deyirlər, bilmirəm Məskoda qutarıb, ya Fitolböldə. Təzə gəlibdi Şamaxıya.

-Həə, deynən kar həkim, canını qurtar, dayna. O ki, danışıdığım sözü eşitmir, içərimdə sözsüz pıçiltım necə eşidəcək? Yoox, mənimki Mirzə Abbasquludu, şair Səhhət var ey, o. Soora həkimbaşı Mirzə Məmməddi, bir də Mirzə Həbib.

-Ay qardaş, biri bədi. Deyirlər, həkim iki oldu ha, naxoş sağalmaz.

-Deyir dənən biri gedib doktor Udinovun yanına - kar həkimin. Həkim soruşub onnan ki:

-Haran ağrıyır, kişi?

Tərəkəmə diyib ki:

-Nə bilim, ay başuva dönüm, nə bilim nəyimdi, ay həkim? Həkim sənşən, durbunu qoy, bax, gör dayna.

Söhbətləşənlər arasında qəhqəhə qopdu.

Kişi bazardan pomidor alıb gətirmişdi. Bunu görə arvad soruşdu:

-Əyi, nə əcəb urus badımcanı almısan?

-Hə, - kişi ağız süründürməsi cavab verdi, - dedilər, kababnan ayrı ləzzəti var. Bu gün bizdə də kababdı. Aldım, dadına baxaq.

Bəli, arvad şişdə bir az da qızardıb, qabığı yanmış, sulanmış pomidorları dərinkəyə çəkib, kababdan qabaq süfrənin ortasına qoydu. Sonra da kabab şişlərini o biri dərinkəyə çəkməyə başladı. Kişi pomidorlardan birinin qabığından yapışb ağzına aparanda, pomidor lortultuynan onun təzə, yaşıl atlas arxalığının belinə vurduğu gümüş təkbəndiqarışq bütün yaxasına, sinəsinə yayıldı. Təmizkar idi, surxuy geyinib gəzməyi xoşlayardı. Hövsələdən çıxdı. Yaxasına baxa-baxa deyindi:

-Əh, Allah kəssin səni tərifləyəni.

Arvad cəld şişləri qoyub dəsmal götürdü. Kişinin sinəsindəki ləkələri silə-silə dedi:

-Əyi, mən Mahmud Ağagildə görmüşəm. Onu xırda boşqaba qoyub, kababı onun üstünə çəkib, əzib yeyirlər.

-Sağ olmasun onu icad eləyəm. Mənim payım deyil. Hayıf deyil, bizim qədim, özümüzün, yuxa nazikliyindəki lavaşanımız. Meşə alçasından, zəfəran kimi, sarı, qızılı lavaşanalar, xırdaca, hərəsi bir kiçik boşqab içiyən. İsti kababı üstünə çəkirsən, yağ kimi əriyir. Götür, tulla bu urus badımcanı, urus fırılacağı o yana.

Arvad kişinin fikrini yayındırmaq üçün sözə başladı.

-Əyi, dünən bacım Dursunxanım bizə gəlmişdi. Sən gəlməmişdin, kənddə idin. Arvad, maşallah, namxuda, bacım bir südlü aş bişirmişdi, bir düyü, bir qaysı, bir kişmiş. Sən yox idin, deyin, boğazımdan getmədi. Başımda dingəm hərləndi. Odur ki, başuva dönüm, payuvı saxlamışam, gəl birlikdə yeyək, kabab qalsın.

Arvad yenə irad elədi.

-Bacım dedi ki, uşağın üzünü dəmrov basıb, odu ki, başım qaldı, tez-tez gələ bilmirəm. Əvvəllər, dedi, ayaqdan diriydim, düzdə yağ - tikan, qarağan, dağda əngürən qoymazdım. İndi dünya başıma fırlanır, yeriyə bilmirəm.

Şrapnellər uçurdu, aləm bir-birinə qarışmışdı. Uğultu səslərindən, gurultulardan qulaq tutulurdu. Amma axı həyat davam edirdi. Rubabə Sultan öz təmizkarlığını əldən verən deyildi. Rübabə Sultan uşaqlar üçün yemək hazırlamalı idi. Bəs nə təhər olmalıdı? Həyətdə çarhovuz ləbələb, həyətdə quyudan su çəkmək lazımdı. Su elə şirin, içməli, qəşəng idi, bulaq suyu kimi, daşdan çıxırdı, qayadan çıxırdı, qaya dibindən gəlirdi. Rübabə Sultan əlbəttə, qabları pak elməyi əldən verən deyildi. Düzdür, isti su ilə bu

qablar evdə yuyulmuşdu, yaği-zadı getmişdi. Amma yaxalamaq üçün çaynikdən su tökməklə, aftafadan su tökməklə, belə şeyləri ürəyi qəbul eləyən deyildi. Podnosu başına hayil eləyib, o birisi əlindən qabı-qazanı götürüb gəlir və çarhovuzda pak eləyirdi. Podnosla, İlahi, podnosla özünü şrapnellərdən qoruyurdu sanki.

Bu xəbərlərin arasında onun yadına ara-sıra Kərbəlaya getdikləri zaman başlarına gələn hadisələr də düşürdü...

-Ağzi əyilmiş, nə yazıb - Allah yazıb, fələk nəçidi?

-Yox, böyük Allahın burda günahı nədi? Özümüz eləmişik. Gərək bileydik ki, o xurmaynan qaymaq zəif bədənlə qıza ağır olar. Nə isə. Bunu da Allah məndən alacaq idi, elə bil ki. Dilim, ağzım qurusun.

-Sultanım, Sultanım!...

Bəlkə birinci dəfə idi ki, Kərbəlayı Əliheydər ona «əh, ağzi əyilmiş», deyə müraciət eləmir, adını deyirdi, adının bir qismini deyirdi.

-Sultanım, özün başqalarına ağıl verirsən, özün başqalarına ürək-dirək verirsən, asi olma, deyirsən. Allah verdi, Allah aldı, deyirsən. Şükür cəlalına ki, o böyük Tanrı qaytardı balamızı. Qüssə eləmə. Allah kərimdi. Yenə nəvəmiz olar. Nə var, Allaha şükür?

-Allah ağzından eşitsin, Kəbleyi, Allah ağzından eşitsin. Onu düz deyirsən, ağac duran yerdə budaq sınar. Təki balamın canı sağ olsun. Təki balam baş yoldaşınan dilbir olsun, canbir olsun. Dünyada dərdim olmaz. Düz deyirsən, Allah bir də verər. Bu arxa bir su gəlib, umud var, bir də gələ. Birin vermişdi, aldı, yenə birin verər.

-Sən umudunu Allaha bağla.

-Ondan başqa kimim var? Bir umudum, bir Allahım. Bir umudum, bir Allahımdı. Özü necə yazıb, elə də olacaq. Özü nə qərar qoyub, alınımıza nə yazıb, qədərimizdə nə varsa, onu görəcəyik.

-Bunları yaxşı bilirən, Sultanım. Onda daha dərd eləmə, qovrulma, yanma bu qədər. Allaha acıq gedər. Mənim qərarımın əksinə gedirsən, deyər.

-Buy, Allah eləməsin, Allah eləməsin. Təki qızımın canı sağ olsun.

-Gördün ki, xilaskarını da o qaraca ərəbin simasında Allah özü yetirdi. Qara Ərəb ağ günə çıxartdı balamızı. Şükür elə Pərvərdigara! Söz verirəm sənə, Sultanım, Bakıya dönən kimi Allah yolunda qurban kəsərəm, özüm dilimə də vurmaram ətindən, hamısını fəqir-füqərəyə paylaram.

-Allah qəbul eləsin qurbanını, Allah qəbul eləsin qurbanını...

-Bütün qurbanları qəbul eləsin Allah, bizim qurbanı da onun içində.

İSTİNTAQ

Babasının vəsiyyətiindən heç bir xəbəri olmadığını deyirdi. Anladır, anladır ki, dayə ona heç nə deməyib və o, heç kimdən də bir şey eşitməyib.

Qəfildən polkovnik Kərimov içəri girdi. Üzüörtülü, çadralı qadını Sərkisin qarşısında görəndə qaşlarını çatdı. Sərkis Matevosyan cəld ayağa qalxdı.

-Neyniyb bu arvad, Sərkis?

-Bir iş barəsində sorğu-sualım var idi onunla.

-Arvadlarla dava eləməz sovet hökuməti. Sovet hökuməti qadınlara azadlıq verir, çadralarını atır, onları oxudur, mədəniyyətə, yeni həyata alışdırır. Sən isə... Burax getsin. Üzr istəyirəm, ana, kimsən, nəçisən, bilmirəm. Amma sənin, güman eləmirəm ki, bir günahın olsun. Güman eləmirəm ki, sovet hökumətinə səndən bir ziyan dəysin.

O, Sərkisin üzünə tərs-tərs baxıb dayandı. Bir an gözlədi ki, Sərkis soldatı çağıraraq Rübabə Sultanı yoluzaq eləsin.

Evə çatan kimi ana-bala bir-birini qucaqladılar. Ağlaşdılar. Gecə yarıya az qalmağına baxmayaraq həyətdə heç kəs yatmamışdı. Molla nənə, artıq çoxdan Qafar adlı bir xarrata ərə getmiş Əminə, elə Qafar özü, Əli kişilər qapının dalında, o üzdə dayanmışdılar. Amma içəridə qadınlar qucaqlaşib ağlaşırdılar. Nəhayət, Rübabə Sultan gözlərini qurulayıb dedi:

-Bəsdi, çox şükür böyük Allaha. Adını bilmədiyim, kimliyini tanımadığım bir adam gəldi, aldı mənə o dığanın əlindən.

-Erməni idi?

-Hə. Soruşan erməni idi.

Bayırdan Qafarın səbirsiz səsi eşidildi:

-Nooldu orda? Bizə də bir söz deyin də.

Molla nənə qapıya çıxdı. Kürəkəninə və oğlu Əliyə dedi:

-Şükür Allaha, Allahın köməyi olub. Nə soruşublarsa, cavabın da verib, üstəlik bir müsəlman qardaş da gəlib, böyüklərdənmiş, deyir, böyüklərdən olub, görünür, o Rübabə Sultanı aparən erməni dığasının əlindən alıb onu.

Hamı yer-yerdən «şükür Allaha, şükür Allaha» dedi. Rübabə Sultan əlini qoltuq cibinə salıb bir miqdar pul çıxartdı, Pəricahan xanımına - Molla nənəyə verib dedi:

-Bacı, zəhmət olmasa, bunu kürəkəninə ver, Qafar qardaş paylasın fağır-füğəraya, kəffarədi.

-Allah qəbul eləsin. Qəbul olunmuş nəzirdi. Şükür Allaha. Elə mən özüm də Quran nəzir eləmişəm. Oxutduracağam, inşaallah.

Dayəsinin, sonra da özünün təqiblərindən cana doymuş Rübabə Sultan, doğrusu, qızı, kürəkəni və nəvələri üçün qorxurdu. Ona görə də Rübabə Sultan Məşhəd şəhərində yaşayan qardaşı balaları Mir Əbutaliblə Mir Ağanın onu toya dəvət etməsini özünə, balalarına bir növ xilas kimi gördü.

-Mən olmasam, onları təqib eləməzlər. Hər şey məndədi, yəqin ki, mən günahkaram.

TURANIN TƏKLİFİYLƏ

Bir neçə il əvvəl oğlu Turan onlara - ona və iki qardaşına bir mövzu vermişdi «Biz - Cəfərzadələr». O zaman nə yazmışdısa, yadından çıxmışdı. Bu yaxınlarda Əzizə Əhmədin yazılarını oxuyanda, 39-cu ildə baş vermiş o hadisələri yenidən yaşadı. Gözünün qabağında, ömründə ağlamağın nə olduğunu bilməyən dağ kişilərin göz yaşları axan saqqalları, ciyər yandıran hönkürtüləri canlandı. Kişi hönkürtüsünə, kişi ağlamağına dözmək mümkün deyil. Qulaqlarında bu səslər yenidən canlandı. Elə onda demişdi Rübabə Sultan, Böyükxanım ana.

Karvan gecədən gedir,
Qalxır gecədən gedir,
Allah, özün rəhm elə,
Millətim əldən gedir.

Elə uşaqlıqdan Əhmədin istedadı var idi. Hər şeydə, hər addımda bu istedad özünü büruzə verirdi. Bu uşaq rus dilini küçələrdə afişalardan öyrənmişdi. Tərtəmiz danışdı. Bağçada müxtəlif şerlər öyrənmişdi. Tez-tez bunları deyirdi. Arabir anası ilə, sonra da tək, qonşu dükanlara müxtəlif ərzaq məhsulları almağa gedirdi. O zaman kartof mağazalara çox çətin və pis vəziyyətdə gəlirdi. Palçıqlı, yarıkəsik, axı bu kartofu necə istehsal edirdilər. Torpaqdan çıxardırdılar, yaş torpaqdan, Rusiyada, doldururdular lapatkalarla, dəmir bellərlə, kəsirdilər, qopardırdılar kartofu özlərindən asılı olmayaraq. Doldururdular maşınlara. Ordan gətirib yük maşınlarından təkürdülər, qatar gətirirdi Bakıya. Bakıda qatardan bunu yenə bellərlə, dəmir bellərlə doldururdular maşınlara. Gətirirdilər bazaya. Bazadan yenə təzədən ayrı maşınlara yükləyib müxtəlif mağazalara verirdilər. Qara gündə gəlib çıxırdı kartof və buna baxmayaraq çox çətin tapılan, o zaman açıq bazar, filan yox idi, hər şey mağazalardan alınır, dövlət dükanlarından. Və bu kartof bu vəziyyətinə baxmayaraq, böyük növbəylə alınır, növbələr olurdu, az qala çörək növbəsi kimi. Əhməd dönə-dönə gedib bu kartofu alıb gətirirdi. Bir dəfə anası tək getmişdi. Qonşu Rza kişinin oğlu, bir az ağıldan kəm Süleyman var idi, hərbəllik eləyirdi. Böyükxanım ana kartofu alıb kisəyə doldurur, bir kisə. Əlbəttə, gətirib yuyandan sonra, təmizləyəndən sonra kisənin yarısı gücnən qalırdı, bəlkə də qalmırdı. Nə isə. Bunu Süleymana verir ki:

-Pul verərəm, aparginən bunu öyə.
-Qovza dalıma.

Çarşablı qadın bir tərəfdən yaşmağını tutmalıdı, bir tərəfdən nə sayaqsa kisəni bu Süleymanın kürəyinə qaldırmalıydı. Qaldıra bilmirdi və Süleyman deyirdi, öz ağılyla:

-Rəhmətliyın qızı, elə bir heç hərbəlliq-zad görmiyib.

Belə halların birində Əhməd kartof növbəsinə tək getmişdi. Alıb, evə qayıtmışdı. Qayıdandan sonra bütün günü bir şeri «Üçtelli durna»nın

havasında zümzümə eləyirdi. Diqqət elədik, gördük ki, yox, hava üçtelli durnanın havasıdır. Amma sözlər başqadır.

Səhər tezdən yuxudan durdum,
Buğlarımı yuxarı burdum.
Getdim bazara oçura durdum,
Yeddi kilo kartof aldım,
İrili-xırdalı, kiflənmiş kartof.
Sən haralısan ey, haralı kartof,
Siçan əlindən yaralı kartof.

Sonralar yüksək istedadını bürüzə verən, gözəl satirik şerləri ilə hamını heyrətə salan Əhmədin istedadı bu birinci şerində bilinmişdi. Onun bir zaman bacısı oğlu Turana yazdığı məktubda çox qarıbə bir şer var idi:

Xəbər alsan Udulunun halını,
Arpası yox, samanı yox, otu yox,
Yağ-pendir qurtarıb, ət ələ düşməz,
Qatığı yox, ayrıanı yox, südü yox.

İnək, camışları dönüb keçiyə,
Bazar görsə, alınmaz heç neçiyə.
Həsrət qaldıq bozartmaya, beçəyə,
Eşşəyi yox, dəvəsi yox, atı yox.

Susuz qalıb, quruyubdu bağları,
Yer xarabdı, çürüyübdü tağları.
Evdə yoxdu bir bişirim yağları,
Qotur düşüb, bir salamat iti yox.

Yayda istisi çox, qışda soyuğu,
Dam-daşları siçanların oyuğu,
Tez-tez azar düşüb, qırır toyuğu,
Pisi çoxdu, bir yaxşıdan qatı yox.

37-ci ildə Böyükxanım ana savad kurslarını bitirib, bağça müəlliməsi kursuna keçmiş və oranı bitirmişdi. Həmin dövrdə qadınları rayonlarda açılan məktəblərə, bağçalara işləməyə göndərirdilər. Elə bil ki, hardasa Rəşad Nurinin Çalıquşusu, Fəridəsi idi bunlar. Elə Böyükxanım ana ürəyində bir qədər özünü həmin Çalıquşuya bənzədirdi. Ona Göyçay rayonuna təyinat verdilər. Balaca oğlu Əhmədi də özü ilə götürüb qatara mindi və Göyçaya getmək üçün yola düşdü. Ucarda, vağzal qabağında Göyçaya gedən furqonla Göyçaya yollandı. Həmin dövrdə, yəni, 38-ci ilin baharında Əzizə Gəncədə

Sabir adına qiyabi Pedaqoji məktəbin tələbələri ilə birlikdə orada yay dərsləri keçirdi. Ona görə də, Əzizə Gəncədə olduğu üçün, Böyükxanım ana Əhmədlə birlikdə gəlmişdi Göyçaya. Göyçayda bazar başında fərqləndirən endilər. Böyükxanım ana özünü fərqləndirən qadınlardan birinə tutub soruşdu:

-Bağışlayın, faytonçu Əbdüləlinin evini tanıyırsız?

Bir başqasından soruşdu:

-Bacı, faytonçu Əbdüləli qardaşın evini tanıyırsız?

Hamısı - Əlbəttə, tanıyırdıq, evini də tanıyırdıq. Ancaq bu saat özü elə buralarda olacaq. Gəlib müştəri gəzəcəkdir, gətirəcəkdir. Doğrudan da, bir qədər sonra bir faytonçunu ananın yanına gətirdilər. Əbdüləli kişi Böyükxanım ananı görəndə kimi, salam-kələmlə qarşıladı:

-Bay, bay, Böyükxanım ana, xoş gəlmisən, xoş gəlmisən. Səndən nə əcəb buralara gəlmisən?

Əbdüləli kişi Şirvanda, Cənab Cavad adı ilə məşhur olan Hacı Cavadın qızı Hacıbəyin qızı idi. Hacı Cavad isə Böyükxanım ananın anası ilə xalaoğlu-xalaoğlu idilər. Əbdüləli az miqdarda olan əşyaları ilə birlikdə onları faytona qoydu və apardı evlərinə. Çox gözəl, bağlı-bağatlı, qəşəng həyat idi. Qapıdan içəri girən kimi, həyatda gülləri suvarmaqla məşğul olan Hacıbəyin onları böyük bir sevinc, mehribanlıq, nəvazişlə qarşıladı. Evə gətirdi. Qarşılarına yemək-icmək, çay, filan qoydu. Əbdüləli kişi bazara qayıtmışdı. Ancaq axşam vaxtı evə döndü və öyrəndi ki, Böyükxanım anaya bağça müdirəsi işləmək üçün Göyçaya təyinat veriblər. Səhəri gün Əbdüləli kişi Böyükxanım ananı götürüb Maarif şöbəsinə gəldi. Burada Böyükxanım ananın sənədləri ilə tanış oldular və maarif şöbə müdiri söylədi ki:

-Böyükxanım bacı, yoldaş Cəfərova, bəs, bu yaxında, çox yox, beş-altı kilometr arası olan, Yeniarx deyilən kənddə təzəcə bağça açmışıq. Orda müdirə yoxdu. Əşya-filan vermişik. Bircə, hələlik xidmətçi və aşpaz vəzifəsinə, orda bir Zeynəb bacı adında şamaxılı xanım var, onu təyin etmişik. Sənə oraya getməyi məsləhət görürəm. Yaxşı kənddi.

Böyükxanım ananın ürəyində yenidən «Çalıquşu»dakı Fəridə canlandı. Bax, elə, beləcə dillə oradakı Maarif müdiri Fəridəni uzaq Zeynəb kəndinə yola salmışdı. Qəlbində gülümsədi, üzündə gülümsəyə bilməzdi. - Görəsən, kənd Zeynəbdəki kəndəmi bənzəyir, - deyər düşündü. Amma bir söz demədi. Başını ilə razılıq işarəsi verdi. Təyinatını aldı və bir gün sonra Əbdüləli kişi yenə öz faytonunda Böyükxanım ananı, Əhmədi və onların az miqdarda əşyasını götürüb yola düşdü. Hacıbəyin onları çox böyük nəvazişlə yola saldı.

-Qorxma, bacı, yaxşı kənddi. Bax, Allah qoysa, kişi, vaxtı olanda, mənə gətirəcəkdir yanınıza, sizi görəcəyəm. Nigaran olmayın. Bir sözün-söhbətin olsa, bazara gələnlərlə sifariş elə, elə faytonçu Əbdüləli ki, dedin ha, hamı tanıyacaq, sənə sifarişini gəlib ona deyəcəkdir. Kişi də mənə çatdıracaq. Bax, heç özünü qorubmuş, qorubluqda hiss etmə.

Böyükxanım ana bir söz demədi. Onlar Yeniərx kəndinə gəlib çətdilər. Meşəlikdə gözəl bir kənd idi. Bu meşəlikdə, kəndin ətrafında hündür ağaclar var idi. Əbdüləli kişi soruşub onları Zeynəb arvadın evinə gətirdi. Zeynəb maarif şöbə müdirinin dediyi kimi, doğrudan da, yeni açılmalı olan bağçaya aşpaz və xidmətçi vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Arvad burda yeganə şisə idi. Sən demə, 1918-ci ildə, qaçhaqaç vaxtında, ermənilərin əlilə Şamaxı yandırılanda, bunun da ailəsi əri, uşaqları ilə birlikdə köçüb gəlibləmiş həmin bu kəndə. Elə burda da yaxşı adamların içində, mehriban adamların içində oturub qalıb, yerliləşib, hörmət qazanıb əri də, özü də, uşaqları da.

Əbdüləli kişi onları Zeynəbin evində qoyub getdi, Göyçaya qayıtdı. Böyükxanım ananın, Əhmədlə birlikdə Yeniərx həyatı başladı. Gecə Zeynəbin iki göz otağının birində, bu otağı vermişdi arvad Böyükxanım anaya və oğluna, gecələdilər. Bir xeyli vaxt Zeynəb onların yanında oturub təkbətək söhbət elədi. Məlum oldu ki, bağça üçün kəndin yeganə, münasib bildikləri bina məscidin binasıdır. Məscidin də həyatına maarif şöbəsinin ayırdığı stol, stullar, yatacaq, uşaqlar üçün ləvazimat, bir qədər oyuncaq, filan gətirib qoyublar, Böyükxanım ana bağçanın məsciddə yerləşəcəyini bilən kimi, dedi:

-Yox, Zeynəb bacı, mən burda qala bilmərəm. Mən sabahnan qayıdacağam geri, Bakıya, ya Göyçaya. Qoy məni hara qoyurlarsa, məscid olmayan yerdə olsun. Mən məscidin içində uşaq bağçası düzəldə bilmərəm. Allahdan qorxuram. Yox, günahdı. Məscidi uşaq oyuncağına çevirmək günahdı.

Səhərə qədər bu düşüncələrlə yatdı. Səhər yuxudan oyandı. Əl-üzünü yudu, dəstəmaz aldı, namazını qıldı. Elə namazdan təzəcə fəriq olmuşdu ki, kəndin ağsaqqalı, əfəndisi onu görmək istəyir, deyə həyəət dəvət etdilər. Yenə də Böyükxanım ananın ürəyində Fəridənin Zeynilər kəndinə gələn günün səhəri həmin kəndin kəndxudası - muxtarı ilə görüşməsi yadına düşdü. Yenə qəlbində gülümsədi bu bənzətməyə. Sonra çadrasını başına salıb, əfəndinin qarşısına çıxdı. Əfəndi onu salamladı.

-Qızım, kəndimizə xoş gəlmisən, səfa gətirmisən. Ayağın sayalı olsun. Amma bu gecə Zeynəb bacının baş yoldaşından eşitdim ki, təzədən geri qayıtmaq istəyirsən. Çünki məsciddə bağça açmaq fikrin yoxdu. Qızım, sən olsan da, olmasan da, bu bağçanı məscidə yerləşdirəcəklər. Bəlkə elə anbar eləyəcəklər, ya oyuncaqxana, oyunbazxana kluba çevirəcəklər? Elə sən, görürəm ki, çarşablı, başısağağ xanımsan. Mənə Əbdüləli kişi gecə səni qoyub gedəndən sonra dedi ki, sən Seyid qızısan. Namaz qılan, Quran oxuyansan. Heç narahat olma, bala. Mən indicə gedib öz uşaqlarımı göndərəm, avadanlığı məscidin içərisinə yığarlar. Sən də Zeynəb bacı ilə birlikdə gəlib sahmana sal. Sabah tezdən işə başla. Hər halda kəndimizin məscidinin - bu Allah evinin oyunbazxanaya çevrilməyindənsə, balalarımız üçün tərbiyə ocağına çevrilməyi məsləhətədi, qızım. Bir bunu vərəvürd elə. Bir bunu başa

düş. Sonra rica eləyirəm, getmə kəndimizdən. Bir də kim bilir, kim çıxar baxtımıza?

Böyükxanım ana razılaşmalı oldu. Əfəndinin sözləri onun beyninə batdı. Doğrudan da, eşitdiyinə görə, bəzi rayonlarda, məscidləri kino salonu, konsertlər, teatrlar, tamaşalar verilən klub, yeməcxana, nə bilim, yeməcxanada araç içilir, nə bilim, hansı bir rayondasa, anbara çeviriblər. Siçan, pişik yuvası olub anbar. Əlbəttə, bütün bunlara baxanda, əfəndi düz deyirdi. Kəndin öz balaları, Allahın övladları, Məhəmməd ümmətləri bu bağçada tərbiyə alacaqdı, bu yaxşı idi. Odur ki, qayıtmadı geri. Səhər Zeynəb arvadla birlikdə gəlib, doğrudan da, əfəndinin uşaqlarının gətirib içəriyə qoyduqları əşyaları səlqiyyə, sahmana saldılar. O birisi gün tezdən cındırımdan cin hürkən iyirmiyəcən beş-altı yaşlı uşaq gəldi bağçaya. Bu, əsl mənada Danabaş kəndinin məktəbinə oxşayırdı. Uşaqdan çox iri yaşlı adamlar gəlmişdilər. Onlar maraqlanırdılar ki, ana bu uşaqlarla neynəyəcək? Bağça, yəni, nə deyən sözdü? O bağçada neynəyəcəklər uşaqlarla, necə rəftar eləyəcəklər? Elə buna görə də onlar - kənd camaatı tamaşaya gəlmişdilər. Böyükxanım ana heç tədbirini pozmadı, uşaqlara Sabir, Səhhət, Şaiq və başqalarının şerlərini söylədi. «Dovşan, dovşan, a dovşan», «Ay pipiyi qan xoruz» kimi şerlər öyrətməyə başladı, oxudu onlara. Hələ uşaqlar marağ içində baxır, böyüklər onlardan daha artıq maraqla qulaq asırdılar. Sonra onları həyətdə çıxartdı. Qaçdı-tutdu, siçan-pişik, «bənövşə, bəndə düşə» kimi oyunlar öyrətməyə başladı. Sonra uşaqları günorta naharına əyləşdirdilər. Zeynəb arvadın bişirdiyi kələm şorbası uşaqların xoşuna gəldi. Yedilər. Ağız-burunlarını yudurtdurdular həyətdə. Əvvəl əllərini yumağı öyrətmişdilər. Nahardan sonra ana uşaqlara nağıl danışmağa başladı. O qədər təbii, sadə, o qədər şirin, həvəslə danışdı ki, tamaşaya gələn yaşlıların çoxusu sonradan hər gün gəlib bu nağıllara qulaq asırdılar, bu gün xüsusilə. Bu gün görürdülər ki, bağça nə deməkdi, birinci dəfə idi. Ana bu bağçada uşaqlara mahnılar öyrədirdi. Onun sinədən gələn zərif səsi vardı. «Ay havada uçan durna», «Dovşan, dovşan a dovşan», «Göyərən, göy çəmənlərim, göyərən», «Keçi», «Quzu» mahnıları oxuyurdu. Əvvəl özü oxuyurdu, sonra da uşaqlara oxutdururdu, əzbərlətdirirdi. 4-8 sayılı hərəkətlər, sıra təlimi, qaçış, hündürlüyə, uzunluğa tullanmaq öyrədirdi. Hər bazar günü Böyükxanım ana uşaqları da götürüb meşəyə çıxırdı. Orada - Ucarla Göyçayın arasındakı meşəlik elə zəngin idi ki. Burada alça, gavalı, armud, əzgil, alma, zoğal var idi. Payıza dönənəcən meyvələrdən yığırdılar. Vəhşi heyvanlar da var idi. Amma ana çox cəld idi. ən hündür ağaclara belə çıxıb, qoz çırpırdı. Uşaqlara meyvələri toplamağı öyrədirdi. - Quşlara daş atmayın, quşlar bizim qonağımızdı. Yayda gəlir, payızda köçüb gedirlər, - deyirdi, - Ağacların budaqlarını sındırmayın. Bəs onda biz nədən dərərlik meyvələri? Meşədəki gülləri tapdalanmayın, qırmayın, - o, gözəlliyə baxmağı öyrədirdi uşaqlara, - bax, bu gün hamısını qırsaz, bəs onda biz gələn dəfə gələndə nəyə tamaşa

eləyərək? Bağı da, bağçanı da bəzəyən gülləri Allah meşələrdə də yaradıb. Güllərin ətri meşəni doldurur, biz də bu gözəl meşədə dincəlirik.

Özlərini də unutmamışdı Böyükxanım ana. Xeyli lavaşana, qax, qoz, quru turşu düzəltmişdi. Bir qədər yarma, quyruq yağı, yemiş qurusu əldə eləmişdi. Bütün bunlar onun ailəsinin qış ehtiyacı üçün gərək idi, Bakıya göndərəcəkdə, qızına - Əziməyə, oğlu Məhəmmədə. Günlərin bir günündə Zeynəb arvadgilin qapısında yenidən Əbdüləli kişinin faytonu dayandı. Faytondan kim ola, kim ola, Əzimə düşdü. Gəncədən məktəbdən üç günlük icazə alıb, anasını və qardaşını görmək üçün buraya gəlmişdi. Ana-bala, bacı-qardaş çox mehriban görüşdülər. Ana Əbdüləli kişiye təşəkkür elədi. Axır ki, Əbdüləli kişi gedəndən sonra ana qızını bağçaya gətirdi. Burada, elədiklərini ona göstərdi.

-Ay ana, lap Çalıquşusan ki.

-Day demə, qızım. Nə vaxt qayıdırsan Bakıya?

-Sessiyanın qurtarmağına az qalıb, ana. Məktəbin yay sessiyasının Gəncədə keçirilməyi məni lap fərəhləndirdi. Nizami babanın qəbrini gedib gördüm. Şah Abbas məscidini gördüm. Ana, bilirsən nə yaxşı yerlərdi?

-Bilirəm, eşitmişəm, qızım.

Meşədə gəzişdilər. Əzimə vaxt imkan verdiyi qədər anasının yanında qaldı. Üçüncü gün getməyə hazırlaşdı. Amma səhər tezdən yenidən kəndin möhtərəm əfəndisinin buraya gəldiyini və ananı görmək istədiyini söylədilər. Böyükxanım ana çadrasını başına atıb əfəndini qarşılamağa çıxdı. Salamlaşdılar.

-Buyurun, əfəndim. Bəlkə içəri buyurasız.

-Yox, qızım, sən təksən. Naməhrəmin içəri girməyi rəva deyül, bilirəm. Amma sənə deyəcəyim bir sözüm var. Onu mütləq sənə təkbətəkdə deməliyəm.

Bu, işarə idi. Uşaqlar, yəni, Əzimə ilə Əhməd analarını əfəndi ilə başbaşa buraxıb evə keçdilər. Əfəndi dedi:

-Qızım, Allahdan gizlin olmayan bir sözü bəndədən gizlətmək nə lazım? Mənim bir nəvəm var. Sənin balanı görüb, könül bağlayıb ona. Bu ikicə günün ərzində dilindən düşmür. Nə deyirsən? Bəlkə, bəlkə məsləhət biləsən.

Böyükxanım ananın yadına Əzimənin birinci nişanlanma faciəsi düşdü. Elə faciə deyəndə ki, Camal yaxşı oğlan idi. Amma sünnü olduğu üçün ata razılıq verməmişdi. Yəni, qızın özünün də könlü yox idi. Odur ki, belə bir səhvin yenidən baş verməməsi üçün dərhal dedi:

-Bağışlayın, əfəndim, qızın atası riza verməz.

-Necə? Qızın atası? Məgər onun atası... Hə, deyirəm axı, Əbdüləli kişi onda mənə demişdi ki...

-Bəli, bəli, əfəndim, ayrı - o birisi övrəti ilə yaşayır. İndi biz şəhərdəyik, onlar kənddədi, amma atası riza verməz. Belə hadisələr olub ailədə və mən ona görə də... Bağışlayın ki, sizə elə ilk kəlmədən bu cavabı verirəm.

-Yox, qızım, mən anlayıram. Çox sağ ol. Çox sağ ol. Bağışla ki, səni narahat elədim.

Əfəndi çıxıb getdi. Əzimə hazırlaşdı və getməmişdən əvvəl də:

-Anacan, icazə ver bir azacıq da meşəni qardaşım ilə birlikdə gəzim. - dedi.

Qardaşını götürüb meşəyə çıxdı. Meşə deyəndə ki, kəndin ətrafındakı ağaclarılda gəzirdilər. Dərinliyə getməyə, vəhşi heyvanlar olan bu meşədə onlar çətin ki, tək gəzə biləydilər, qorxurdular. Bərdən ağacların arasından bu kənddə ilk velosipedli oğlan - əfəndinin nəvəsi çıxdı. Salamlaşdılar və onlarla yanaşı getməyə başladı. Balaca Əhmədin fikri ağaclarla, meyvədə, tamaşada idi. Oğlan deyirdi:

-Ay qız, anan babama «yox» deyib. Amma nə olsun ki, sənin atan mollağunə kişidi, mənə babam əfəndidi. İndi sovet dövründə, biz komsomolçuyuq. Belə şeylər kimə lazımdı? İndi sünnü-şicə məsələsi də ləğv olunub, din də ləğv olunub, məscidlər də ləğv olunub, Allah da götürülüb, heç nə yoxdu. Gəl, razılıq ver, səni özüm götürüm, aparım. Ay qız, bizim nəyimizə lazımdı ki, sənin dədən nə cür düşünür, mənə babam nə cür düşünür? Kimin nəyinə gərəkdi? Götürüm səni, aparım Bakıya, Şəkiyə, hara deyirsən, ora.

Əzimə əslən tanımadığı, birincə dəfə kəlmə kəsdiyi bu oğlanın belə atəşin danışmasına, belə təkliflərinə bir tərəfdən maraqlı, bir tərəfdən təəssüf hissi ilə qulaqlı asırdı.

-Yox, oğlan, məndən əlini üz. Belə fikirləri başu da gətirmə. Mən anamı, atamı rüsvay eləməyəm. Mən heç kəsə qoşulub qaçmaram. Arxayın ol. Mən dərşimdən yarımçıq gəlmişəm, dərşimə qayıdacağam.

O gün ana və Əhməd Əziməni Göyçaya gedən fərquona mindirdilər. Bir qədər meyvəcat, filan yığıb yola saldılar. Elə fərquon kənddən təzəcə çıxmışdı ki, yenidən velosipedli oğlan onu müşaiyəətə başladı, Göyçayacan, qatar stansiyasına qədər. Amma Əzimədən «hə» cavabı ala bilməyib, çıxıb getdi.

Aylar keçdi, il oldu. Böyükxanım ana şəhərdə əmisi qızı İzzətin umuduna qoyduğu, ona arxayın olduğu balalarıçün darıxırdı, burnunun ucu göynəyirdi. Əzimə ilə Məmməd neynirdilər, necə yaşayırdılar? Yanırdı ana. Kənd həyatı ilə də alışa bilmirdi, öyrəşə bilmirdi. Əgər bir zamanlar bəlkə də o, kənd həyatına alışa bilsəydi, öyrəşə bilsəydi, heç ərilə balaları arasında belə bir ayrışçəklik, inciklik düşməzdi. Yaşayardı kənddə, əriynən birlikdə, balalarıyanan birlikdə. Və günlük söhbəti də ortadan götürülərdi. Lakin o, kənd həyatına heç cür alışa bilmirdi. Nə ayaqyalın gəzə bilirdi, nə su daşıya bilirdi çaydan, bulaqdan, nə mal suvara bilirdi, nə qoyun örüşdürə bilirdi. Əlindən kənd işləri gəlmirdi. Onunku yazı idi, pozu idi, Quran idi, namaz idi. Elə həmin illərdə Bakıda - köçüb gəlmiş Bakıda 5-6 qadın onu özünə müəllim seçmişdi. Bu qadınlar kəmsavad, ara mollaları idi. Rəsmi din qadağan olunduğundan, məscidlər bağlandığundan evlər bir növ məscidə çevrilmişdi. Kimin nəziri var idi, məhərrəmlikdə, orucluqda bu arvadlar o tutulan, sürgün

olunan mollaları əvəz eləyirdilər, gizlin yolla. Beləliklə, onlar gəlib anadan dualar öyrənirdilər. 50-60 yaşlı arvadlara ana yasin, Quran tapşırmaq, süfrə duası, müxtəlif mərsiyə, hədis öyrədirdi. Bu arvadların içində Molla Püstə var idi. Xüsusilə savadsız idi yazıq. O biri arvadlardan xeyli yaşlı olduğu üçün ana onu incidə bilmirdi. Yəni, təkidləyə bilmirdi. Onlara gəlib getməyi, çox uzun illər davam eləyirdi bu Molla Püstənin. Ana onlara açıqlanmırdı, səsinə ucaltmırdı. Bəzən bir cümləni 50-100 dəfə təkrar etməli olurdu, ana nə qədər səbirli, təmkinli müəllim idi. Əslinə qalsa, sovet dövrünün ağır illərində də 5-6 qıza çərəkədən dərs demişdi, müəllimlik eləmişdi. Ana müəllimliyi Molla Püstə kimi tam savadsız arvadları məclislərin mollası kimi hazırlamaq üçün nə qədər əzab çəkirdi. Amma görmüşdü, bilmişdi. Hər halda, Molla Püstə, Əsmət xanım, Xanımana, Seyid Xədicə, Nisə və başqa şagirdləri həmişə onu rəhmətlə yad eləyiblər.

İllər çox ağır keçirdi. Zərif, incə, xəstəhal Böyükxanım bir müddət əmisi qızı İzzət bacının işlədiyi karton fabrikində işə düzəldi. Qutu düzəldirdilər, lakin 8 saat iş günündə, yolu gedib gəlməyə, əli uşaqlı, paltar yumağa, yemək hazırlamağa, hamısına yetişmirdi, təkbəşinə çətinlik çəkirdi. Ona görə də uzun müddət işləyə bilmədi burada. Bu arada Əzimənin yaxşı imkanı oldu. Pedaqoji texnikumda oxuyandan sonra işləyirdi və onun gətirdiyini anası hardasa gizlin-basırıq cehiz üçün saxlayırdı.

MƏŞHƏDDƏ

1926-cı ildə Məhəmməd kənddəki arvadını da götürüb Bakıya gəldi və kafiristanda yaşamaq istəmədiyini «bacı» dediyi qayınanasına, yəni Rübabə Sultana bildirdi.

-Gedirəm İrana, Məşhədə gedirəm. Bacım Şərəfnisə, onun oğlanları ora elə 18-ci ildə gedəndilər. Burda qalmadılar. Hər biri bir işin qulpundan yapışb. Birinin dükanı var, birinin dərzixanası var. Mən də gedib orda bir işin qulpundan yapışaram, bacım balalarıynan, birtəhər dolanaram. Kənddə nəyim varsa satıb-sovmuşam.

Rübabə Sultan, əlbəttə, bilirdi ki, Məhəmməd heç bir ciddi işə qabil adam deyil. Yaşa dolduqca ağıllanacağını, qabil olacağını gözlədi. Bu cavan heç də ağıla dolmadı, ev, ailə sahibi olmadı. Dörd balası dünyaya gəlmişdi, bunlardan ikisi ölmüşdü, Əzimə ilə öz adını verdiyi balaca Məhəmməd qalmışdı. Doğulanların doğum gününü, ölənlərin ölüm gününü görməyən bu ata indi rəsmi əski qanunlarla hər iki arvadına sahiblənmək, onları İrana aparmaq istəyirdi. Rübabə Sultanın qardaşı Mir Kərim ağa da İranda - Məşhəddə idi. Rübabə Sultan özü də bu aləmlə barışa bilmirdi. Küçələrdə arabalara, maşınlara, artistləri müxtəlif eybəcər geyimdə geyindirib, molla, burjuy və s. şəkillərə salıb ələ salırdılar, biabır edirdilər. Rüsveyçılıq idi. Küçələrdə arvadların az qala başlarından çadralarını götürürdülər. Kişilərin

başından papağını götürüb şapka keçirirdilər, çadra-doloy, papaq-doloy aləmi bürümüşdü. Mollalar, ruhanilər çox böyük əzablarla təqib olunurdular. Heç yerdə mərsiyə oxutdurmaq, əza qurmaq - heç bir şey mümkün deyildi. Az qala Allah adını çəkənin dilini kəsirdilər. Kilsələr, məscidlər bağlanmışdı. Rübabə Sultan özü də, əvvəla qızının ərsiz, kəbin altında burda tənha qalmasını istəmirdi, digər tərəfdən iki arvad, iki uşaq sahibi olan Məhəmməd indi öz sahiblik hissini, sahiblik ixtiyarını meydana qoyub, - «Aparıram», - deyirdi. Rübabə Sultan var-yox bir qızından, indicə-indicə balalarını əvəz eləyən sevimli nəvələrindən ayrılmaq istəmirdi. O da onlara qoşuldu. Amma pasportları yox idi. Rəsmi gədə bilməyəcəkdilər. Ona görə də Məhəmməd soraqlaşib öyrəndi ki, Türkmənistanda Firuzə dağından o yana qaçaqçılar İrana keçmək istəyənləri keçirirlər. Odur ki, gəmiyə minib Qızılsu (Krasnovodsk) limanına gəldilər, ordan qatarla gəlib Aşqabada çatdılar. Aşqabadda Rübabə Sultanın əqrəbasından Ağaxəriflilərdən bir ailə yaşayırdı və Rübabə Sultanın hörmətinə bu ailəyə qonaq düşdülər. Birdən-birə üç qadın, iki uşaq, bir kişi. Əlbəttə, zor yük idi. Təcili surətdə adam tapıb qaçaqçıların ardınca saldılar və bir qaçaqçı tapdılar, gün müəyyənləşdirdilər. Qışın çətin bir vaxtında Firuzə dağından o üzə - İrana keçməli idilər. Ordan da arabadan, faytondan-zaddan tutub Məşhədə gedəcəkdilər. Məhəmməd özü və ev sahibi Əliəğa bu qaçaqçılarla danışdılar. Müəyyən edilən gündə Əliəğa onları yola saldı gecəynən.

Gecəynən... qarlı Firuzə dağı, piyada adamlar və bu adamlar qadınlar, uşaqlar... Qadınlar uşaqları arxalarına sarıyırdılar. Və faciəli bir də o idi ki, Rübabə Sultan qızının günüsünü yanında görürdü, gözünün qabağında idi. Onunla danışmalı idi, ona söz deməli idi. Bəlkə də öz hissiyyatını keyləşdirmiş, ümumiyyətlə, ər nə olduğunu, məhəbbətin nə olduğunu varlığı ilə duymamış olan Böyükxanım buna əhəmiyyət vermirdi. Amma Rübabə Sultan üçün bu faciənin hər addımı, hər kəlməsi bir keçilməz dünya idi, lənətli bir dünya idi. Bir sözlə, gedirdilər qaranlıqda, yığıla-dura. Qaçaqçıların bir-iki atı var idi. Atların quyruqlarını əllərinə sarıyıb gedirdilər. Bir qədərdən sonra donmasınlar deyərək, uşaqları arvadların arxasından, açıb, çünki arvadlar artıq yeriyə bilmir, sürünürdülər, bürüyüb xurcunların içinə qoyub atın üstünə aşırıdılar. Ev əşyalarından nə götürmüşdülərsə, onların arasına yerləşdirdilər.

Gedirdilər... Qaranlıq idi. Zülmət dünyasında ara-sıra lopa-lopa qar yağırı, ara-sıra külək əsirdi. Kələklərini kəsirdi külək. Bir yerə çatdılar ki, qaçaqçılar nisbətən sərbəst nəfəs almağa başladılar və dedilər:

-Ağayan, muştuluq olsun sizə, müjdə sizdəndi. Sərhəddi keçmişik artıq. Bundan o yana urusdan qorxu yoxdu. Urus bizə rast gələ bilməz. Bir qayanın daldasına keçdilər. Hardansa qaçaqçıların topladığı ağac-uğacla, bu ağac-uğacı görünür ki, hər dəfə bu qayaların daldasına qaçaqçılar özləri yığmışdı, tonqal qaladılar. Tonqalın üstünə vedrə asdılar. Vedrənin içinə təmiz qar

doldurdular (yəni burda natəmiz qar harda idi ki?). Bir azdan ovucla Popov çayından vedrənin içinə atdılar. Əlləri elə donmuşdu ki, xurcunları açıb çörəyi, ya bir tikə şəkər götürmək iqtidarları yox idi. Əllərindəki tayquqlarla həmin o içinə his-pis, ağacların zir-zibili dolmuş qaynar sudan doldurub içirdilər. Rübabə Sultanın bir az əvvəl yıxıldığı yerdə ağzı daşa toxunmuşdu, ağız-burnundan qan axmışdı. Qanı silə bilmirdi. Qan donmuşdu dodaqlarında, burnunda. O təmizkar, o səliqəli, hər şeyi içməyən, hər şeyi yeməyən təmizkar qadın, az qala sofə deyiləcək dərəcədə hər şeyi üfürə-üfürə qoruqlayan qadın bu hisli-pisli qaynar suyu birtəhər, ağzı yana-yana içirdi.

Sərhəddin o tayında qaçaqçılardan İran səmtindəki dostları qarşıya çıxdı, dəvə gətirmişdilər. Əşyaların bir qismini dəvələrə yüklədilər. Uşaqları xuncunlardan götürüb yenidən anaların belinə sarıldılar və qadınları atlara mindirdilər. Rübabə Sultan qızı Böyükxanımla atdaş-middəş mindilər ata, Məhəmməd də o birisi arvadı Xeyrini tərkinə aldı. Bir an belə kişini gözdən qoymayan, onu yaşa dolmuş - 35-40 yaşlı qadının qızgın ehtirası ilə sevmə Məşədi Xeyri kişidən bir an gözünü çəkmir, onu elə qoruqlayırdı ki, kişi əsla Böyükxanıma yaxınlaşmır, ona, uşaqlara yardım etmirdi. Və hər dəfə bu təzad Rübabə Sultanın ürəyindən bir bıçaq yararı kimi keçirdi. Atın üstündə mürgüləyirdilər. Atdan yıxılmasınlar deyər, az qala onun boynuna yatmışdı Rübabə Sultan. Qızı isə əlindəki dəsmalla anasının belinə sarılmışdı, sırmanmışdı. Səhər onları Firuzə dağının o üzündəki ətəklərində qarşıladı. Sübh onlara bir damcı dinclik, bir damcı ümid, bir damcı arxayınçılıq gətirdi. Canlandılar bir damcı. Qəribə yol idi. Bir-birinə baxır, gülümsünürdülər, amma gülümsəməli yer yox idi. Heç bir-birini tanıya bilməzdilər, ayrı vaxt olsaydı. Elə gündə idilər ki... İkinci axşama doğru Məşədə çatdılar və arayıb, sorub, soruşub Şərəfnisənin evini tapdılar. Bacı-qardaş görüşdü - Şərəfnisə ilə Məhəmməd. Rəfiqələr görüşdü - Şərəfnisə ilə Rübabə Sultan. Məhəmməd Böyükxanımın adını belə çəkmədən Məşədi Xeyrini irəli çəkdi, arvadı deyər, bacısına təqdim elədi:

-Bilsən, bacı, göydə uçan quşları xalçaya sala bilir bu... Bilirsən nədi? Eh, bacı, Bakıda varidatım var idi, əntiq mağazım var idi, əntiq mallar satırdım, qırx qu tükü balıq satdım. Bacı, vardan-yoxdan çıxıb bacı balalarının yanına gəlmişəm.

Əslində bu boyda külfətin üstünə düşməsi nə qardaşının xasiyyətinə bələd olan bacını, nə də onun oğlanlarını sevindirmirdi. Bir neçə gün burda qaldılar. Amma həyətdə evlər var idi, bu evləri kirayə kimi işlədəmişlər. İndi Şərəfnisə daxmaya oxşayan bu evləri qardaşına və onun arvad-uşaqlarına verdi. Əslində Məşədi Xeyri bu ailəyə, bu həyata heç uyuşa bilmirdi. Çarşab örtə bilmirdi. Çöl adamı, dağ adamı, at minən, at qovan, sürüləri, naxırları idarə eləyə bilən, biçinçilərlə döyüşən bu qadın burda çarşab altındakı arvada çevrilə bilmirdi. Çətin idi. küçədə yovşan aparən eşşəyi görəndə belə,

yüyürüb qucaqlayır, - can, sənə qurban olum, ay eşşək, ay yovşan, səndən vətənimin iyi gəlir, - deyirdi.

Rübabə Sultan qızı ilə günüsünün bir dam altında yaşayacağını görünə ürayinin ağrıları bir az da artdı və bir qədər aralı qonşuda özü üçün xırdaca bir otaq kirələdi, orda yaşamağa başladı ayrılıqda. Hana qurdular. Məşədi Xeyri ilə Böyükxanım həmin hananın arxasında oturub xalça toxumağa başladılar. Xalça toxuyurdular həyat üçün, qazanc üçün, ailə üçün. Məhəmməd isə bacısı balaları ilə, xüsusilə ona həm yaş, həm də xaraktercə yaxın olan Mirağaya daha çox uyğunlaşmışdı. Onunla bir mağazada, bir dükanda çalışırdı. Mirağa qənnadıçı idi. Rəssam-dizayner kimi müxtəlif çeşidli nabatlar, nabat xonçaları düzəldirdi, toylar üçün, şirnilər üçün, başqa şən günlər, bayramlar üçün. Bu çəhrayı, sarı, ağ nabatlar xonçalara bir səliqə, bir gözəllik verirdi ki, baxdıqca doymaq olmurdu. Əlbəttə, Məhəmməd ilk günlər həmin bu dükanda Bakıdan gətirdiyi qənd, çay və s. satmaqla məşğul idi. Lakin təbiətilə heç bir iş görməyi bacarmayan bu adam gələcək müştərini tez-tələsik yola sala bilmirdi. O, tərənincə, tas tutunca, içinə qənd qoyunca, - du-sir, yek-sir, - deyərək 100 qram, 200 qram qəndi çəkincə, müştəri tənqə gəlir, darıxır, keçirdi o biri dükənçinin yanına. İkinci qardaşın yanına ümumiyyətlə, gedər bilmirdilər. O, çox mahir bir dərzi olmuşdu. Qapısının üstünə Mir Əbu Talib Xəyyat Şirvani adı yazdırmışdı, yəni Şirvanlı dərzi Mir Əbu Talib. Yaxşı şöhrət qazanmışdı. Gözəl, səliqəli tikirdi. Dükənini xüsusi səliqə ilə saxlayırdı. Nəinki dayısı, hətta atasını belə bu dükana buraxmaq istəmirdi. Gələndə narazılıqla atasına deyirdi:

-Ay kişi, sən çubuq çəkirsən, iyi gəlir, müştərilərə dəyir.

Yəni çıx get, burda oturma. Nə atası, nə də dayısı onun dükənində bir hovur əyləşib sözdən-söhbətdən danışa bilməzdilər.

Altı aylıq balaca Məhəmməd Əzimənin öhdəsində qalmışdı. Uşaq ancaq əmizdiriləndən-əməzdirilənə anasının üzünü görürdü, qeyri vaxtlarda Əzimə onu götürüb aparıb oynadır, Xeyri ilə anası birlikdə xalça toxuduğu bir zamanda ona əngəl olmurdu. Bir dəfə dalanda qardaşını yerə qoymuşdu. Dalandakı başqa uşaqlarla birlikdə qar ləpəsinə bir-birlərinə qar güləsi atırdılar. Balaca Məhəmməd yerdə oturmuşdu. Bir azacıq piş-piş eləmişdi və dudusu donmuş sidikdən qara yapışmışdı. Elə bu zaman qızına dəymək üçün burdan keçən Rübabə Sultan uşağı gördü, yerdən götürdü, qucağına aldı, isitdi, oxşadı, götürüb içəri apardı. -Ay bala, ay bala, can bala, bədbəxt bala, - deyirdi qəlbində, - gününən yan-yana, zəhmətkeş bala, əzabkeş bala.

Bir qərdərdən sonra Əzimə gəldi. Anasının ona açıqlanmasına macal verməmək üçün:

-Nənə, - dedi.

-Qızım, bizə getmişdin?

-Hə, nənə, getmişdim.

-Yaxşı, bəs, taxçada səninçün lobya aşığı qoymuşdum, niyə yeməmişən?

Əzimə gözlərini yerə endirdi.

-Axı o lobya aşının yarısını yemişdi. Nənəsinin bilməməsi üçün sonra düyüləri düzəltdi və bu yeməkdən doymamışdı, axı çox vaxt ac olurdu. Heç kəsdən bir söz, bir məhəbbət görmürdü, nə özü, nə qardaşı.

Məhəmmədin gətirdiyi qənd, çay satılıb qurtardı, ayrı bir ticarətnən məşğul ola bilmirdi. Gecələr dükançılar dükanlarını bağlayıb evlərinə qayıdanda:

-Ya Rəsul-Allah, ağalar, zəvvarlar, mən şikəstə kömək eləyin, - deyər əbalarını başlarına çəkib dilənə-dilənə evlərinə qayıdırdılar. Aclıqdan deyildi, sadəcə zəvvarları soymaq burda adət olmuşdu.

28-ci ilə qədər var-yoxdan çıxmış, bacı balalarının köməyini görməyən Məhəmməd geri qayıtmaq istədi. Bundan bir qədər əvvəl öz oğlanlarının laqeydliyinə, bu ölkənin soyuqqanlılığına, adamlarının laqeydliyinə alışmayan ata da, - Şərəfnisənin əri Mir Kərim ağa da, - qayıdıb Bakıya dönmüşdü. Məhəmməd səfərə hazırlaşdı. Yenidən Firuzə dağıni, (bu dəfə yaz macalı idi, o qədər də əzab çəkmədilər) aşıb qayıtdılar.

DÖNÜŞ

Zaman keçdi. 28-ci ildə İrandan qayıdandan sonra artıq Mollabacıgilin - Pəricahan xanımın həyatında boş ev yox idi. Su quyusunun üstündəki otağa çevrilmiş çardaqda dünyaya gəlmişdi Böyükxanımın Əhməd balası. Yel vurub-yengələr oynayırdı bu otaqda, zahı yatan otaqda. Ev axtardılar və Rübabə Sultanın keçmiş bacılıqlarından Məşədi Ziba adlı birisinin həyatında ev kirayələdilər. Məsəl var ki, dövəciynən dost olanın darvazası gen görək. Bu həyatın darvazası geniş açıldı. Kəndlərdən qonaq gələnlər, şey satmaq istəyənlər, nə isə bütün şəhərə işi düşən kəndlilər Rübabə Sultanın evini tanıyırdılar. Qonum-qonşu içində, xüsusilə ev sahibəsinin yanında başı aşağı idi Rübabə Sultanın. Düzdü, o, gətirilən paylardan paylayardı. Onun xan babası iki kənd vəsiyyət eləmişdi ona. Bu kəndlərin biri Məlcək, biri Qaravəlli kəndləri idi. Keçmiş qanunla bu kəndin kəndxudaları arayıb-axtarıb Rübabə Sultanı tapmış və ona pay-püş göndərirdilər ildə, undan, dəndən, qaymaqdan, yağdan, motal pendirindən, filandan. Rübabə Sultan bunlardan ev sahibəsinə, qonşulara paylardı. Qəbələdən gələn tanış dövəcilər, gəlib dalanın ağzında dövələrini xırırdardılar. Qəbələ matahı gətirərdilər, şabalıd, qoz, fındıq, qızıləhmədi alma. Bunlardan da paylardı Rübabə Sultan. Ona verilən tabaq dolusu meyvəcatı, qoz-fındığı paylardı qonşulara. Bütün bunlara baxmayaraq yenə dar gözlü Məşədi Ziba bu gəl-getlərdən narazılıq eləyirdi tez-tez. Bu gələnlər içində kənardan gələn bir kişi də var idi. Ara-sıra yağlı, əla qoyun ətləri gətirərdi, qoyun kəsib gətirərdi. Elə güclü, pəhləvan cüssəli bir kişi idi, evin qapısını lomnan bağlayırdılar qabaqlar, oğrudan, əyridən, təzə düşmüş dəbnən. Bir dəfə həmin bu qonaq o loma söykənib

çarığını geyəndə uşaq qolu yoğunluğunda olan lomu əymişdi. O gündən Böyükxanım bu kişiyə Hüseyni-kürd adı qoymuşdu. Anası Məşhədə gedəndən sonra yenə də Hüseyni-kürd gəlirdi, köhnə adətlə qoyun gətirərdi. O zaman mağazalarda-filanda əməlli ət olmurdu və olsa da, baha olurdu. Hüseyni-kürd isə bu gözəl, yağlı qoyun ətlərini yaxşı çəkərdi, nisbətən ucuz qiymətə verərdi.

Günlərin birində başqa bir qonaq, evə çox məhrəm olan Rza kişi Hüseyni-kürdün gəldiyini gördü. Tanıdı onu. Dedi:

-Bura bax, sən burda neynirsən?

-Necə yəni, neynirsən?

-Sən bura gəlməli döyülsən.

-Neyçün? Bütün kəndlər gəlir. Kəndlərdən gələnlər gəlir, mən də gəlirəm.

-Hamı gələ bilər, sən yox. Bir də ayağın buraya dəyməsin, Səfər.

O gedəndən sonra Böyükxanım ana Rza kişiye dedi:

-Mənim anamın qapısını heç kəsin üzünə bağlamaq olmaz. Sən nə haqla bu evə gələn qonağı qovalayırsan?

-Ay bacı, heç bilirsən, o kimdi? O, məşhur, köhnə oğru Səfərdi. Bax, o, bura gəlməməlidir. O, bizim başqa kəndlərdən oğurladığı qoyunlardı, kəsib gətirir, gəlir, sizə oğurluq ət satır.

Rübabə Sultanın qızı elə anası kimi təmiz xanım adam idi və təəssüf elədi ki, Səfər onun evinə oğurluq ət gətirmişdi. O gündən sonra Səfər bir daha buralarda görünmədi.

Bütün şamaxılılar kimi Böyükxanım ana da yerində, ustalıqla ləğəb seçməyə mahir idi. Evlərinə gələn adamların əksərinin ləğəbləri var idi: Mirzeyi Səncərani, Hüseyni-kürd və s.

Otuzuncu illərin əvvəllərində qaz-filan yox idi. Həyətdə, manqalda kömürü közərdir, dəmi çıxandan sonra gətirib evdə kürsü qurur, kürsünün içinə qoyurdular. Üstünə böyük kürsü yorğanı səridilər. Dörd tərəfdən kürsünün ətrafına qaymana döşəyi, qayınana balışı, döşəklər düzürdülər. Hamı kürsüyə girirdi, bəzən kürsü yorğanını boğaza qədər çəkirdilər. Kürsünün üstünə böyük məcməyidə xüşkəbar qoyulurdu. Xörək də, çay da burda yeyilib-içilirdi. Ayaqlardan başlayaraq bədən qızırdı. Ayağını isti saxla, başını sərin, bu elə həmin kürsülərə aid bir misal idi. Günlərin birində Əzimə həmin bu kürsüdə bir qəziyyəyə uğradı. Gündüzkü işlərdən, növbələrdən yorulmuş uşaq ayaqlarını qaldırıb kürsünün üst dirəyinə söykəyibmiş. Gecə şirin yuxuda ikən çöyrükür. Dabanları manqala qorlu külə düşür. Uff, eləyib böyrü üstə çevriləndə anası dabanlarını közün içindən çıxardıb yanıq yerlərinə dərman yaxır. Yəni, elə kartof soyub qoyardılar soyuq-soyuq. Hər nəşə. Səhər ayılıb ayaqlarını yaralı gördü. O zamanlar çəkmələri qaloşla geyərdilər. O da iri qaloşları dabanları kəsilmiş yun corabın üstündən ayağına geyib qarlı qış günündə küçəyə çıxdı. Çörək növbəsinə gedirdi. Arxasınca bir kişi gəlirdi. Kişidən arxada anası karton fabrikinə işə

gedirdi. O fabrikdə, əslində, Böyükxanımın əmisi qızı İzzət çalışırdı. İzzət olduqca ağıllı, başaşağı, ismətli bir qadın idi. Qadın deyəndə ki, çox gənc idi, elə gənc yaşında da ərini itirmişdi, milisdə işləyirmiş, Qarabağda qaçaqlarla çarpışmada həlak olmuşdu. Bu gənc dul qadın həmin fabrikdə böyük hörmət sahibi idi. Bir qıçı bir qədər şikəst, o birindən qısa olduğuna görə və bu vəziyyətdə heç kəsdən ümid, hörmət, yəni, müavinət gözləmədiyindən, öz zəhmətinin sayəsində, əməyi ilə ruzisini qazandığından fabrik işçiləri onu çox sevirdilər. Partiyaya qəbul olmuşdilər. Kimsəsiz qadın idi. Varı-yoxu birçə əmisi qızı idi. Həmin əmiqızı Böyükxanımı da o fabrikdə qəbul elətdirmişdi, aparmışdı, daha doğrusu. Hə, ana işə gedirdi. Ondan qabaqda bir kişi, kişidən də qabaqda Əzizə böyük qaloşları, kişi qaloşlarını şappıldadaşappıldada yaralı dabanlarıynan, əzab çəkərək, bu əzabı duyurdumu, inildiyirdimi, bilmirəm, amma gedirdi. Birdən ana eşitdi ki, həmin kişi deyir:

-Vay, vay, can bala. Səni bu kökdə, bu erkən saatda evdən çıxardıb yola salana Allah insaf versin.

Ana xəcalətdən bir kəlmə də deyə bilmədi. Nə deyəcəkdə? Atası yox kimi bir şey idi, diri yetim idi. Ana da işə gedirdi. Körpələrini anası Rübabə Sultanın ümidinə qoymuşdu. Hamilə idi. Növbəti «qonaqgəldilər»dən birisi dünyaya gəlməli idi. Buna baxmayaraq işləyirdi. Belə bir halda ana nə deməli idi? Bu körpə qızdan, məktəbli qızdan kömək görürdü. Uşaqlarının saxlanması, ev-əşiyin yığışdırılmasında, su gətirilməsində nənəsi Rübabə Sultana yardım eləyirdi.

Qaribə hadisələrlə üzləşirdi Əzizə. Nənənin həyatı göylərə bağlı bir həyat idi, ulu Tanrıya bağlı bir həyat idi. Yəqin ki, onun ən qədim babaları - Göytürklər Allahın vəhdaniyyətini ilkin qəbul edən, göylərə tapınan türk tayfası göytürklərdən idi və nəsilən-nəslə göyə inam, göylərə inam onu gətirib islamıyyətə qovuşmuş qardaşları ilə, ulu babaları ilə, daha doğrusu, birləşdirirdi. Tez-tez Allahın vəhdaniyyətindən, ədalətindən, əqlindən danışardı Əzizəyə. Bir gün Əzizə məktəbdən evə gələndə qapını açdı və ilk anda donub durdu. Çantası əlindən düşdü. Nənə yerə dökənmiş bir yazılı parçanın üstündə uzanmışdı. Əllərini yanına uzatmışdı, gözlərini yummuşdu. Amma dodaqları nə işə pıçıldayırdı, ölməmişdi. Əzizə anladı ki, ölməyibmiş.

-Ah, nənə, ah, nənəcan, - deyə səsləndi.

Arvad, Rübabə Sultan yerindən qalxdı. Bardaş qurub oturdu. Gülümsünərək dedi:

-Qorxma, qızım, ölməmişdim.

-Bəs neyçün belə uzanmışdın, nənəcan?

-Qızım, bu, bəlkə də sənə indi demək lazım deyildi, amma bilməyin də lazımdı. İnsan şəriəti uşaq yaşlarından öyrənməlidir. Mən Kərbəladan gələndə, axırıncı dəfə, bu kəfəni ordan gətirmişəm. Üstündə yazılar ərəb dilində, Qurani-Kərimdən, Allahın qoyduğu yoldan, siratəl-müstəqimdən danışan sözlərdi. Mən bu dünyadan keçəndə - Allahım məni çağıranda, məni bu

kəfənə bükəcəklər. Mən indi uzanıb, o Allahıma qovuşacağım günü xatırlayırdım, dualar eləyirdim. Pərvərdigara, deyirdim, məni çağırдың gün, elə çağır ki, dilim kəlmeyi-şəhadətə gəlsin, la ilahə illəllaha gəlsin dilim, qızım. Deyirdim ki, Allahım, məni ömrümün sonunacan elə yaşat ki, heç kəsə ehtiyacım olmasın, özüm-özümü idarə eləyə bilim. Heç kəs qolumdan tutub məni gəzdirməsin, bağışla məni, bala, ayaqyoluna-filana aparmasın, başımı yumalı olmasın. Son nəfəsiməcən özüm-özümü idarə eləyim. Bu ən böyük arzumdu, qızım. Allah insanı yaradır. Yaradanda uşaq ağlayır, amma ətrafdakılar hamısı gülürlər, sevinirlər, dünyaya Məhəmməd ümməti gəlir. Amma dünyadan gedəndə, elə gərək yaşayasan ki, ətrafindakılar ağlayalar. Sənə vaysınalar, dünyadan əsl bir insan getdiyini deyələr. Əsl bir insan üçün ağlayalar. Sən isə ürəyin şad, bu dünyaya səni göndərən Allahın qoyduğu yolla getmişən. Oğurluq eləməmişən, yalan danışmamışan, ev yıxmamışan, qeybət qırmamışan. Qızım, dünyanın ən böyük günahlarıdır. Bir də o günahdı ki, deyələr, növzənbillah, Kəbə qapısını yandır, ürək sındırma. Ürək sındırmaq çox ağır şeydi, qızım. Bax, bütün bunları sənə ona görə deyirəm ki, biləsən ki, mən neyçün hərdən sən olmayanda, bu gün indi gecikmişəm. Arasıra, hərdən-birdən mən açıram kəfənimi, bilirəm ki, bu, mənim son geyimimdi, mən bu geyimimdə Allahıma qovuşacağam, İlahimə qovuşacağam. Mənim ruhum göylərdə Allahımın məsləhət bildiyi yerdə olacaq.

Bu sözləri deyə-deyə Rübabə Sultan yerindən qalxdı. Kəfəni bükdü, boxcaya qoydu, bağladı. Bu müddət ərzində dediyi sözləri Əzizə böyük bir ürək ağrısı, amma eyni zamanda diqqətlə dinləyirdi. Yaxın gəldi nəhayət. Nənəsini qucaqladı, onun azacıq bürüşük yanaqlarından öpdü, azacıq ağarmış birçəklərindən öpdü.

-Can nənə, can nənə, mən, bilirsən, əvvəl bağçamızda, Əhməd qardaşım deyir ki, bağçamızda alma ağacı əkmişik, tum əkmişik, alma tumu. O Məlikməmməddəki kimi, elə almalar yetişəcək ki, heç kəs ölməyəcək, qocalmayacaq. O almadan yeyib, sən də cavan olacaqsan yenə, nənə. Bir də mən böyüyəndə həkim olacağam. Elə həkim olacağam ki, elə dərman tapacağam ki, insanlar heç birisi ölməsin, nənə. Onda nənə, ay nənə, sən də ölməyəcəksən.

-Mənim ağıllı balam. Gələn getmək üçündür. Bu dünyada yaşlı nəsil gedir, cavan nəsil onu əvəz eləyir. Mənim əvəzim sənsən, qızım. Anan idi, amma indi sənsən əvəzim.

Əzizə titrək səslə soruşdu:

-Onda nənə, ay nənə, anam da öləcək?

Qızın səsinə bir kədər vardı. Elə həmin kədərlə Rübabə Sultan dedi:

-Eeç, o vaxta hələ çox var. Anan cavandı. Ey qızım, insanlar ancaq qocalırlar, qocalırlar, qocalırlar, əldən düşürlər, onda Allah onları çağırır bu dünyadan ki, daha bəsdə, əzab çəkməyin.

Qız yeni bir qorxu səsilə yenə soruşdu:

-Nənə, ay nənə, mən də öləcəyəm?

Arvad uşağın alnından öpdü. Çiyinlərini, saçını, alnını oxşadı. Gülümsədi.

Dedi:

-Ay bala, sən niyə ölürsən? Görmürsən, alimlər necə gözəl şeylər icad eləyirlər? Odey ləmpəmizi gətiriblər lampoçkaynan əvəz eləyiblər. İradiomuz var - oxuyur, qulaq asırıq. Tramvay icad eləyiblər. Ay qızım, alimlər çox şeylər icad eləyiblər. Elə sən özün də dedin ki, böyüyəndə həkim olacaqsan, dərman icad eləyəcəksən. Məni qoymayacaqsan ölməyə, nəinki sən, mənim balam. Ölməyəcəksən, arxayın ol.

Və qızın hər iki yanağından öpdü.

Əzimə lap da balaca deyildi. Məktəbli qız idi. Onun ölüm haqqında təsəvvürü var idi bir qədər. Əqrəbadan, qonum-qonşudan ölənlərin haqqında eşitmişdi. - Rəhmətə getdi, - deyirdilər. Hətta özünün də balaca bacısı var idi, qardaşı Əliheydər vəfat etmişdi. Nənə onları öz əlləri ilə yumuşdu. Yaşıl əsməşal şalına bükmüşdü balaca qundaqları, körpələri və qonşu Məlik əmi gəlib onları aparıb dəfn eləmişdi hardasa. Yer-yurdları da, qəbirləri də bəlli deyildi. Diri yetim idilər. Ataları ola-ola onları qonşu Məlik əmi dəfn eləmişdi. Bunlardan Əzimənin xəbəri var idi. Amma ölümü bu qədər yaxın, lap yaxın bilmirdi, Rübabə Sultan deyirdi:

-Eech, ay bala, sən məktəbdən gəlincə bacın Validə quş oldu, uçdu getdi. Mələkdə, göylərdə mələklərnən birləşdi. Yaxud, deyirdi ki, siz Badam bibigildən gəlincə balaca qardaşınız uçdu, mələk oldu, uçdu getdi. Bacısı Validəni tək buraxmadı. İndi onlar göylərdə qanad-qanada, mələklər içində uçurlar.

Hərdən Əzimə kiçik qardaşları ilə həyətə çıxardı. Göy onda ulduzlarla dolu olurdu. Baxırdı göylərə, deyirdi:

-Ay nənə, bəs heç ulduzların içində, sən deyirsən, göydə mələklər var, göydə ruhlar var, bəs heç ulduzların içində onlardan görünən yoxdu...

-Ay bala, onu sizin gözünüz görməz. Göylər çox-çox uzaqdı. Yeddi qatlı göy var. O yeddi qatlı göyə nəzəriniz hardan çatacaq? Əlbəttə, görə bilməzsiz. Onu ancaq peyğəmbərlər görə bilirlər. Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərimiz olub dünyada bala, onlar görüblər. Bəlkə imamlar da görüblər. Amma bizim kimi adamlar, saya, avam adamlar elə şeyləri görə bilməz. İllah da ki, siz uşaqsız. Alim olarsız, nücum elmini öyrənərsiz. Bəlkə içinizdən münəccim olan da çıxdı.

-Münəccim nədi, ay nənə?

ADQOYMA - ŞƏBBƏXEYİR

Əzimənin adqoydu mərasimi qərribə bir (indi qərribədir, o zamanlar qərribə deyildi bu) mərasimlə başlandı. Rübabə Sultan əqrəbanın ən seçmə

xanımlarını, yəni, seçmə deyəndə ki, dövlətinə görə yox, qabiliyyətinə, tərbiyəsinə görə, evinə şabbaxeyirə dəvət etdi. Şəbbəxeyir deyirdi buna Şamaxı ləhcəsilə.

Səhər tezdən həyətdə ev sahibinin oğlu Əli ocaq üçün üç daş qoydu və Rübabə Sultan iri testi bu ocağın üstünə qoydu. Altına od qoydular, ağac qoydular, uşaqlar kömək eləyir və maraqla Ağa nənin nə edəcəyinə tamaşa edirdilər. Rübabə Sultan böyük testə xeyli əriniş yağ tökdü, bir qədər zəfəran atdı, bir qədər sarıkök atdı. Yağ ərilib tavanın içini bütöv tutanda, yavaş-yavaş təzəcə ələnmiş buğda unundan bu testə - yağın içinə tökür, halva çalan təzədə iri, böyük taxta çömçə ilə qarışdırır-qarışdırır onu əriniş yağa hopdururdu. Yavaş-yavaş yağ qaynamağa və unu qovurmağa başladı. Un qovrulmağa başlayanda böyük çaydanlarda qaynanmış su gətirib Rübabə Sultanın əlinin altına qoymuşdular. O, ya qaynanmış su dolu vedrədən, yaxud bu çaydanlardan yavaş-yavaş qızarmağa başlayan unun içərisinə tökməyə başladı. Tökükcə qarışdırırdı, qarışdırdıqca yağ hopmuş xəmir pıqqıldayır, həyətin uşaqları ətrafda atılıb düşürdülər. Nəhayət, un xəşildən bir qədər duru hala gələndə Rübabə Sultan testin ağzına ikinci bir test keçirdi, ocağın odunu azaltdı.

-Hə, uşaqlar, day ocaqnan işiniz olmasın. Qoyun qazmaq tutsun. Xəşilinki yağdı, balı, şəkərdi, amma quymağınkı ədviyyatdı, qazmaqdı. Gedək ədviyyat döyək.

Uşaqlar həvəslə eyvana çıxdılar. Orada Molla nənin həvəngdəstəsində darçın, zəncəfil, badyan, mixək, hil və s. Ağa nənin - Rübabə Sultanın verdiyi ədviyyatdan döydülər. Xanım - Rübabə Sultan onu - döyülmüş ədviyyatı kəlağaydan keçirib undan da zərif bir hala saldı. Sonra bunu iri gümüş piyalələrə doldurub içəridə komodun üstünə qoydu. Bal bərnisini də oda bir qədər yaxın qoydu ki, tamamilə ərğiləşsin. Onsuz da duru idi, kəhrəba kimi sarı beçə balı idi. Amma hər halda yenə də istədi ki, bir qədər də durulan kimi olsun bal.

Qonaqlar yavaş-yavaş gəlməyə başladılar. Zahı evin yuxarı başında zərrin yorğan-döşəkdə uzanmışdı, balaca qızçıqazı da qundaqda onun yanına qoymuşdular. Camaat cəm olan kimi Rübabə Sultan içəri girdi. Molla nəni çağırdı, yəni heç çağırmasa idi də, Molla nəni hazır idi. Gəldi, oturdu zahının yanında. Onun solunda əyləşdi Rübabə Sultan. Molla nəni çağanı qucağına alıb - Bilmillahir Rəhmanir-Rəhim, - dedi, - Mən bu balaca qıza, Allahın - böyük Allahın bizə bağışladığı, bu övladsız evə bağışladığı balaca qıza ad qoymağa hazırlaşırım. Xanımlar, mən oxuduqca, «Amin» dediyim yerdə «Amin» deyərsiz.

Arvad oxumağa başladı. Bir-bir imamların adını çəkirdi və hər birinin adını çəkdiyə qızın qulağına deyirdi:

-Sənin adını Əzizə qoyuram. Allah qəbul eləsin. Amin!

«Amin» səsləri ucalırdı. Arvad oxuyurdu:

Qılın namazınızı, qoymayın qəza,
Qiyamət günündə verərlər cəza
Səkkizinci İmamı - ya Qərib İmam Rza,
Doqquzuncu İmamı xəbər al, deyim.

Allahın əmriylə, Allahın inayətiylə, Allahın - böyük Allahın, Pərvərdigarın hikmətiylə, sənin adını Əzimə qoyduq. Allah özü ömrünü uzun, taleyini xoş eləsin. Nənən toyunu görsün, anan səndən nəvə görsün. Amin.

Yenə «Amin» səsləri ucaldı. Axır ki, on iki imamın adı bitənə qədər Molla nənə o məşhur mərsiyəni oxudu. Daha doğrusu, bu mərsiyə deyildi. On iki imam adı ilə adqoyma mərasimi idi, bəzən bunu mərsiyə kimi də oxuyurlar, doğru deyil. Təntənəli adqoyma mərasimində, uşağın qulağına ilk dəfə həyatında on iki imam adı çəkildirdi şislərin anlayışınca. Bundan sonra Molla nənə qundağı verdi Rübabə Sultana. Rübabə Sultan aldı, alından öpdü, - Allah səni xoşbəxt eləsin. Yenə Amin. Bundan sonra çağanı - qundağı bir-bir bütün məclisdə oturanlara ötürdülər, bu, ona verdi, o, ona verdi. Hamı uşağı öpür, hamı ona xoş arzular, xoş diləklər bildirir, deyirdi. Və nəhayət, çağa gəlib yenə, axırıncı dəfə Molla nənənin əlinə çatdı. Molla nənə çağanı zahının yanına qoydu. Gələn qonaqlar zahı üçün nə hədiyyə gətirmişdilərse, bir-birindən ötürə-ötürə zahının yanına, çağanın ayağı altına düzdülər. Bundan sonra ortaliğa Rübabə Sultanın Kərbəla və Məşhəddən gətirdiyi iki qələmkar süfrə döşəndi. Sağ tərəfdən, sol tərəfdən cərgəyənən oturanların birinin qənsərinə Kərbəla süfrəsi, o birinin qənsərinə Məşhəd süfrəsi döşəndi. Rübabə Sultan durub həyəətə keçdi. Quymaq tavasını oddan endirdi. Köməkləşib həyətin adamları ilə içəri gətirdilər. Dərincə nimçələr qoyuldu. Məclisə bal, qaşıqlar, ədviyyat verildi. Yaxşı dağlı çörəkləri verildi. Pendir qoyuldu, məzə üçün ki, quymaq ürəyini vuran bir damcı pendir istəyə bilər. Rübabə Sultan bir-bir nimçələrə, iri çömçə ilə quymaq tökür və üstünə darçın səpir, bal qoyurdu. Ondən sonra tavanın dibinə çatanda, az qala 1 santimetr qalınlığında qazmağı parçaladı, xırda parçalarla hərənin boşqabının qırağına bir parça qazmaq qoydu. Boşqablar qonaqların qənsərinə düzöldü və şabbaxeyir yeməyi başlandı.

Gecəydi. Ata - Məhəmməd hansı bir təsadüfün nəticəsindəse bu dəfə bir neçə gün şəhərdə qalmışdı. O, Əzimənin, daha doğrusu, ona elə gəlirdi ki, anası Xanım padşahın adı qoyulmuş Əzimə xanımın şabbaxeyirində iştirak elədi. Axşam kişilərə də dolma, yaxşı Şamaxı dolması - əla, fındıq boyda dolmalardan, sonra quymaq verildi. Kişilər də ləzzətlə yedilər. Kişilərin də içərisində məhəllə mollası var idi. O da bir salavat çevirdi. O da bir uşağa xoş bəxt, tale arzuladı, məclis «Amin» dedi. Hamı dağılıb getdi və gecə düşdü. Rübabə Sultan yer hazırladı, həmişəki kimi. Zahının yanında çağa, ondan da bəridə kürəkəni üçün yer saldı və keçib öz otağına çəkildi. Hamı yatdı. Gecə yarısı birdən Rübabə Sultan çağanın ağladığını eşitdi. Uşaq hey ağlayırdı, dayanmırdı. Axı bu bir neçə günün ərzində bilinirdi ki, bu uşaq ağlağan deyil.

Neyçün uşaq bu qədr... çatlayır elə bil. Rübabə Sultan qonşu qapının qənsərinə gəldi. Otaqdan araladı balaca qapını.

-Aaz, aaz... Böyükxanım, aaz, uşaq ağlayır ey, ayıl.

Böyükxanım çox cavandı. İlkini itirməsinə baxmayaraq, bu uşağı da elə belə, sanki o deyil, anası doğmuşdu. Laqeyd kimi idi, yuxudan ötrü öldürdü, yatmaq istəyirdi.

-Ay ana, götürürəm, almır da...

Uşaq hey ağlayır, Böyükxanım isə döşünü uşağın «ağzına» soxmağa çalışırdı. Amma uşaq...

-Ana, vallah, süd verirəm, ana, vallah, süd verirəm. Almır eee, ay ana, almır.

Gənc qız yuxulu-yuxulu, heç gəlin də demək olmurdu, doğrudan da gənc qız, on beşini hələ güclə doldururdu, uşağın ağzına soxurdu döşünü guya. Rübabə Sultan çarəsiz qaldı. Kürəkəni ilə qızının yatdığı otağa girmək onun nəzərində, onun aləmində qəbahət idi, ayıb idi. Çarəsiz qaldı, keçdi o birisi otağa. Gördü ki, çırağın balaca işığında, yuxulu gənc ana döşünü bələyin ayağına soxur, başı aşağıda, yorğanın yanındadı. Dümsüklədi qızını:

-Ay qız, ay bala, - yavaş səslə deyirdi, - aaz, görmürsən, çağanın ağzına yox, ayağına verirən südü axı...

Götürüb qundağı çevirdi və ananın döşünə saldı. Çağanın səsi dərhal kəsildi.

Bu xoş tale, xoş bəxt dilənən, səadətlər dilənən, ad verilən, qulağına on iki imamın adı çəkilən, ulu diləklərlə böyük Pərvərdigara «Amin» deyilən Əzimə anasının döşünü tapan kimi marçılıtnan əmir, mışıl-mışıl uyuyurdu.

MƏNİM HÖKUMƏTİM

Əzimə əsla ağlamırdı. Qəmörtacın ağlaması, naləsi göyə dirənmişdi. Bu zaman onlara yaşlı bir kişi yaxınlaşdı.

-Ay balacalar, hara gedirsiniz?

Dilotu yemiş Əzimə dedi:

-Gül almağa.

-Elə siz özünüz gülsüz də. Gülü neynirsiniz.

Bundan sonra Əzimə kişiye başa saldı ki, onlar yolu azıblar. Evlərindən gül almağa çıxıblar, amma yolu azdıqlarından indi daha evə qayıda bilmirlər. O zamanın bütün uşaqları kimi, əlbəttə, onlar ev, ünvan, adres-filan bilmirdilər. Kişi bunların hərəsini (güclü pəhləvan cüssəli bir kişi idi) bir qolunun üstünə alıb, yaxındakı milis idarəsinə gətirdi. Birbaş rəisin otağına keçdi.

-Yoldaş rəis, mən bu qızları tapmışam. Novruz bayramıdır, görünür, hallı-əhvalı ailəndirlər. Uşaqlara pul verilib, gül almağa çıxıblar, amma yolu azıblar. İndi evlərinə qayıda bilmirlər. Mənim ünvanım belədi: Yuxarı

Dağlıq küçəsi, № 55. Xahiş edirəm, ata-anası bunları axtarsa, onları mənim evimə göndərsiniz. Bunu deyib, kişi qeydiyyat keçirdi, qol çəkdi və uşaqları götürüb evinə gəldi. Uşaqlar müxtəlif ahəngli, müxtəlif geyimli və müxtəlif danışığı uşaqlar idi. Qəmərtac hələ də hıçqırır, burnunu çəkir, balaca yumruqları ilə gözlərini ovuşdururdu. Verilən şeyi yemirdi. Əzizə isə əksinə, parça-parça danışırdı. O deyirdi:

-Qardaşım var idi, təzəcə ölüb. Evimizdə yasdı. Bir Qəmər xala gəlmişdi, mənə pul verdi. Qəmərtaçnan fikirləşdik ki, gedək gül alağ.

-Hə, nə yaxşı, nə yaxşı. Evin sahibi uşaqları otağa gətirdi. Otağın ortasına iri, qələmkar süfrə çəkilmişdi. Süfrənin üstünə Novruz bayramının padşahı olan səməni qoyulmuşdu. Səməninin ətrafında şamlar yanırdı. Kiçik nimçələrdə şəkərbura, paxlava, noğul, nabat, ləbləbi, kişmiş düzülmüşdü. Ev sahibi uşaqları bu süfrənin başında əyləşdirdi.

-Mənim qonaqlarım evimə xoş gəlib.

Ev sahibinin xanımı gəldi. Qızları qucaqlayıb öpdü. Hər ikisi mehriban adamlar idi. Görünür, övladları yox idi, yaxud cənubdan bura gəlmişdilər, övladları analarının, yəni, nənələrinin yanında qalmışdı. Uşaq həsrətilə bu balacaları elə ovundururdular ki, elə yedizdirirdilər ki, elə dilləndirirdilər ki...

-Qızım, sənin adın nədi?

-Mənim adım Əzizədi, bax, bunun adı Qəmərtac. Bunun bir bacısı da var, adı Zərintacdı. Ataları hambaldı, hamı küçədə ona Hambal əmi deyir. Hə, elədi. Kasıbın itinin adı «qızıl» olar. Hambalın da qızlarının adı Qəmərtac, Zərintac olar.

Böyüklər güldülər.

-Yaxşı, sən heç şər-zad bilirsən?

Qəmərtac bilmir, amma mən bilirəm.

-Bir oxu, görüm.

-Havaynan oxuya bilmirəm ki... Söznən oxuyuram.

-Elə neynək, neynək, qızım, canım, gözüm, şirin sözüm, söznən oxu, - deyə ev sahibəsi şirin-şirin Əzizəni dindirdi.

Əzizə özünə xüsusi bir görkəm verib, çiyinlərini çəkdi, əlini əlinin üstünə qoydu və deklomasiya kimi söyləməyə başladı:

Bayquş mənəm, bayquş mən,

Hər quşlardan say quş mən.

Nə bəlalı başım var,

Sızıldaram yay-qış mən.

Qız bu bayatını deyib qurtaranda ev sahibləri xeyli təəssüf, kədər və təəccüb içində susub durdular. Nəhayət kişi soruşdu:

-Qızım, bu bayatını sənə kim öyrədib?

-Özüm öyrənmişəm.

-Axı özünə bir öyrədən olub.

-Ee, əmican, nə bilim, öyrənmişəm də, özüm öyrənmişəm.

-Hə neynək, neynək, - ev sahibəsi başını sıgalladı, - Allah səni xoşbəxt eləsin. Allah elə eləsin ki, sən bu bayatıdakı taleyə sahib olmayasan, qızım. Gəl, sənə mən də bir şer öyrədim.

Əzimənin çiçəyi çırtladı:

-Hə, hə, öyrət... öyrət... öyrət... öyrət...

-Bax, denən ki,

Ağ dəvə gallah gedər,

Gah dayanar, gah gedər,

Qorxma, ay balaca qız,

Üstündə Allah gedər.

Əzimə Allahın ona bəxş etdiyi qeyri-adi yaddaşla dərhal bayatını təkrar elədi:

Ağ dəvə gallah gedər,

Gah dayanar, gah gedər,

Qorxma, ay balaca qız,

Üstündə Allah gedər.

Elə bunu deyib qurtarmışdı ki, qapıda anasının dayısı ilə milis geyimli dayıoğlu peyda oldular. Əzimə cəld yerindən qalxdı, anasının dayısına tərəf qaçdı.

-Babacan, babacan, bizi tapıblar, mən tapılmışam. Qəmörtac da tapılıb.

-Görürəm, görürəm. Tapılmırsınız. Çox sağ olun.

-Qardaş, necə yəni çox sağ olun? Allah bayramınızı mübarək eləsin. Əşitmişik evinizdə hüüzür düşüb.

-Əşi, onu hardan bildiz? Hə, yəqin Əzimə doğrayıb-töküb.

-Elədi. O birisi qız o qədər danışmırdı. Elə hey hıçqırır-ağlayır.

-Elədi də, elədi. Bir-birinə oxşayırlar. Qonşudurlar.

-Onu da bilirik.

-Bu köçmədi, gəlmədi buraya...

-Sən Allah, qardaş, - deyər ev sahibi dayıdan soruşdu, - mənə deyən görüm bu uşaqlar kimdi? Niyə bunun birisi bu qədər şən, dilli-dilavər, ağlamır. O birisi elə hey hıçqırır və heç nə demir, heç nə danışmır.

-Eh, ay qardaş, - deyib hirsələnmiş dayı, çünki səhərdən səhəri gəziblər, nəhayət dayıoğlunun vasitəsilə milisə gəlib, uşaqların aparıldığı ünvanı öyrəniblər, - sən, çox sağ ol, uşaqlarımıza yiyə durmusan. Bayram günü nənələrinin, analarının gözü yoldadı, ağlayırlar. Amma bax, bu sənin, bu mənim.

Hər ikisi güldülər, bayramlaşdılar.

-Əyləşin, süfrəmizdən şirniyyat dadın, bir şey yeyin.

-Yox, qardaş, evdəkilər çox nigarandı, bayramınız mübarək olsun. Neçə belə illərə çıxasınız.

-Siziynən belə, siziynən belə...

Qəmörtacı dayıoğlu, Əziməni isə dayı qucağına alıb qapıdan çıxdılar və evə tərəf yollandılar. O birisi Novruz bayramında daha başqa bir hadisə baş verdi. O gün Rübabə Sultan ərinin qohumu olan Tərhan bəy Əliyərbəyovun evinə qonaq getdi və uşağı da - balaca Əziməni də özü ilə apardı. Çünki Tərhan bəyin özünün Gürcüstandan evlənib gətirdiyi Mina xanımınla övladı olmadığı üçün bütün əqrəbə uşaqlarını öz övladları kimi bilər, sevdirdilər və bu Novruz bayramında balaca Əziməni əzizləyəcəkləri məlum idi. Bütün qohumları birləşdirən, əslində heç birini tanımasa da, ərinin bütün kənd qohumlarının hamısını məhəbbətlə, hörmətlə qəbul edən Mina xanım Rübabə Sultanla balaca Əziməni görəcək cəld qarşılıqlarına çıxdı, o boylu-buxunlu, o dolu bədənli qadın elə bir sürətlə yaxınlaşdı Rübabə Sultana ki, qu kimi. Qızıcığazı qapıb yuxarı qaldırdı:

-Ay sən bizə xoş gəlmisən... Ay sən bizə səfa gətirmisən... Ay sən Novruz bayramın mübarək olsun. Elə özün də bu yaşıl paltarınla, saçındakı qırmızı bantınla xalis səməniyə oxşayırsan, ay gözəl qızım... Rübabə xanım, buyurun, buyurun, keçin yuxarı.

Qonaqları kiçik otağa dəvət etdi. Böyük otaqdan səs-küy gəlirdi, kişi səsləri. Rübabə Sultan elə güman etdi ki, Novruz bayramına generalı təbrik etməyə gələn qonaqlardı. Amma elə deyildi. Novruz bayramının adını bunların heç biri çəkmirdi, çəkə bilmirdi. Hamısı kommunist idi, hökumət adamları idi, başçıları idi. Sadəcə guya qonaqlığa yığılmışdılar. Elə bu dəm general gül-gülə ön otağa keçdi, ona nə isə lazım olmuşdu. Əziməni xanımının qucağında görəndə əyildi, üzündən öpdü:

-Ay sən bizə xoş gəlmisən, ay sən bizə xoş gəlmisən. Gəl gedək, səni qonaqlarla tanış edim. - deyə qızı xanımından alıb içəri otağa apardı və gül-gülə qonaqlara təqdim etdi, - tanış olun, Əzimə xanım. Gələcəyin ya hakimi, ya müstəntiqi, ya prokuroru, bilmirəm, amma bunlardan birisi olmalıdı. Çünki onun danışığını dinləsəniz, siz də bilərsiniz ki, gələcəkdə bu çox böyük bir dövlət adamı olacaq.

Bu zaman Novruz bayramı ilə orucluq bir günə düşmüşdü. Əzimə evlərində heç kəsin gündüzlər çörək yemədiyini bilirdi, orucluq idi, amma burda süfrənin üstü müxtəlif əlvan yeməklərlə dolu idi. Və qonaqlar yeyirdilər, içirdilər, Əzimənin su sandığı araq içirdilər, şampan içirdilər, şərab içirdilər. Kim nə istəyirdi, onu danışıb gülürdü. Dövlət adamları idi hamısı, dövlət başçıları idi, hökumət üzvləri idi. Birdən onların içərisindən Hüseyn adlı birisi əllərini uzadıb uşağı generaldan aldı:

-Gəl qızım, gəl, sən gəl bura, sənə şəkərbura verim, paxlava verim, noğul verim, ləbləbikişmiş verim.

Qız nənəsinin başqa adamdan şey almasını məqbul hesab etmədiyini bilirdi. Qadın həmişə deyirdi:

-Adam özgedən şey almaz. Yeməyi, şirniyyatı adama anası, nənəsi, atası verir.

Əzimə atasını çox az görmüşdü, heç xatırlamırdı. Onun ata olduğunu bilmirdi də. Amma hər halda bu yad kişi də ata qisminə mənsub idi.

-A yox, yemirəm.

-Neyçün?

-Orucam, axı indi orucluğu... Siz də orucunuzu yeyirsiniz.

Məclisdə bir an sükut əmələ gəldi. Hamı susub balaca qızı dinləyir, onun Hüseyinlə müsahibəsini böyük bir həvə, xüsusi maraqla dinləyirdilər.

-Yoox, orucluq nədi, ay qızım? Bizim hökumətimiz orucluğu qadağan eləyib. Orucluğu yoxdu.

-Var. Sizin hökumətiniz sizə pul verir, «oruc tutma», deyir, siz də tutmursuz. Mənim hökumətim mənə deyir ki, «oruc tutmasan, sənə çörək vermərəm». Hamı heyət və təəcüb içində belə kəskin cavabı gözləməirdi. Axı belə sözləri böyükklər desəydi, dərhal dövlət qərarlarına müğayir az qala xalq düşməni hesab eləyərtilər onu. Körpə uşağa gör bir nələr öyrədirlər bunlar, İlahi? Bir qəddərdən sonra bu qız oktyabryat, sonra pioner, sonra komsomol, sonra partiyaçı olmalı idi. Buna kim belə tərbiyə verir? Hüseyin soruşdu:

-Sənin hökumətin kimdi?

-Sizin hökumətinizi bilmirəm, görməmişəm, amma mənim hökumətim nənəmdi. Deyir ki, adam gərək orucluğu oruc tutsun.

General məsələnin yoğnuacağına qəlbən, daxili bir hisslə anladı və məsələni zarafata salmağa başladı:

-Hə, Hüseyin, aldın payını, çağır dayını... Ver bura qızı... O heç bir vaxt heç kəsdən şey-mey alıb-eləmir. Ona deyiblər ki, adam özgədən şey almaz.

General bunu bilirdi və gülə-gülə, zarafat şəklinə qızı aldı və otaqdan çıxdı. Ürəyində düşünürdü:

-İlahi, əgər bu bəzi adamların, burda oturanların deyil, bəzi namərdlərin dilinə düşsəydi, yazıq Rübabə Sultan ilim-ilim itərdi vətəmindən.

«QONAQQƏLDİ»

Səhər yuxudan oyananda hamı geyinməyə məttəl qaldı. Sən demə gecə evə oğru gəlmiş. Balıqların yanına çıxarıb qoyduqları geyimləri götürüb aparıblarmış. Birdən balaca Əhmədin gözü qarıya sataşdı. Ordan həmişə bacısının, heç bir ay olmazdı ki, təzəcə tikdirdiyi paltosu asılırdı. Boynuna samur dərisindən varatnik qoyulmuşdu. Baxdı, heyət içində:

-Booy, yazıq qızın paltosunu da aparıblar ki...

Elə bir təəssüf var idi uşağın dilində ki, hamısı, özünün nəyi getmişdisə, sanki unutdu. Çıxdılar. Bu birinci dəfə deyildi. Bir dəfə də bu oğru gəlmişdi. Amma o dəfə mətbəxə gəlmişdi. Mətbəxdə Böyükxanım ananın qoyduğu qutularda makaron, vermişel, manni yarması, düyü, noxud, lobya, nə vardısı, hamısını yığıb aparmışdılar. Hətta ət taxtasını da aparıb, sonra görünür, yarı yolda başa düşmüşdü, həyətdəki kanalın yanında atıb getmişdi.

Hamı deyirdi ki, bu oğru qonşudadı. Deyirdilər ki, Rübabə Sultanın evindən aparılan ərzağı filankəs qonşu -Mirzə kişini nəzərdə tuturdu, o, aparıb, bağda yeyirlər, gülürlər, sağlıq deyirlər, kef eləyirlər, Rübabə Sultanın nəvələrinin sağlığına yeyib-ıçirlər. Bu oğurluq, doğrudan da, qıraqdan gələn oğurluq deyildi. Rübabə Sultanın dayısı oğlu ara-sıra Böyükxanim anaya dəyməyə gəlirdi. Bibisi qızı getdisə də, artıq burda yaşamasa da, İranda olsa da, bu sahə müvəkkili vəzifəsində çalışanda, tez-tez gəlirdi. Oğurluğu biləndə dedi:

-Bu, oğru deyil. Bu qonşudu, qapı qonşu oğrusudu. Başqa yerdən gələn oğru deyil. Başınıza sadağa.

-Nə deyirəm ki, qardaş. Uşaqların başına sadağa, elə sənin də. Ancaq, day, mən bilmirəm, mətbəxə bir şey qoyum... Axı əlim qalacaq, oğar olacağam.

-Narahat olma, bacı işini gör. Bundan sonra sizin evə oğru gəlməyəcək. Doğrudan da, sahə müvəkkili qonşulardan kimisə danışdırdı. Harda, necə, nə tapşırırdı, nə dedisə, ondan sonra bir daha bu evə oğru gəlmədi.

Belə xırda oğurluqlar İzzətin də başına tez-tez gəlirdi. Gəlib, nəyi var idisə, şəpür-şüpürdən, yığıb aparırdılar. Tək-tənha gəlin idi. Şikəst olsa da, gözəl idi. Vəfahı qalmışdı ərinə. Ərə getməmişdi. Övladı olmamışdı. Bircə əmisi qızı Böyükxanim anadan başqa, tutacağı yox idi. O, hara köçsə, İzzət də onunla bərabər gedirdi. Bircə İrandan başqa. Bircə İrana getməmişdi. Qayıdıb gələndə yenə onlarla birlikdə oldu, qonşu oldular. Rübabə Sultan İrana qaçaqçı vasitəsilə getməyə hazırlaşanda, hər dəfə deyirdi:

-Ağa nənə, - nə üçünsə, o, əmisi arvadına Ağa nənə deyirdi, - Ağa nənə, eləmə getmə. Hökumətnən hökumətlik eləmək olmaz. Getmə, bax, səni tutduraram, qoymaram gedəsən.

Özü deyirdi, gözləri yaşarırdı. Amma bu hadisə olmalı idi. Tale idi, getməliydi Rübabə Sultan. Getməzdən bir gün əvvəl, bəlkə də bir neçə saat əvvəl gedib İzzətin otağına girdi. Onu qucaqlayıb öpmək, bircə qayını qızının könlünü ələ almaq, onunla görüşmək, öpüşmək istədi. Amma İzzət öz sözüne sadıq qaldı. Qoymadı əmisi arvadını onu öpməyə. Əlini hayil eləyib, qoymadı. Və haqlı çıxdı. Doğrudan da, hökumətlə hökumətlik eləmək olmazdı. 37-ci il elə bir qana boyadı ölkəni ki, sərhədlər elə bir dəmir pərdə ilə örtüldü ki, sərhədlər içərisinə elektrik cərəyanı buraxılmış tikanlı məftillərlə əhatə olundu. Qaçaqçılar bu üzə keçə bilmədilər, o üzə gedə bilmədilər və qanlı, heç bir tarixdə, heç bir ölkədə görünməyən dəhşətli hadisə baş verdi. Arazboyu kəsilən sərhəd dəhşətli bir şəkildə yaxınları, qohumları, əzizləri bir-birindən ayırdı. Araz bayatıları yarandı. Elə dərdlər, elə sərlər, hər biri bir hekayə, hər biri bir roman mövzusu ola biləcək bayatılar yarandı.

Arazda buz ağıladı,
Yanda yarpız ağıladı.
Oğlan bu tayda qaldı,

O tayda qız ağladı.

İki bölünmüş millət ağladı. Bir qismi fars millətçilərinin, o biri qismi sovet əsarətinin altında inləməyə başladı.

Nənə getdi, kimsəsiz qaldılar. Əvvəllər Məhəmməd deyirdi ki, «bacı, sənə arxayınam uşaqları». Amma sonralar...

Amma sonralar bəzən Məhəmməd ailəsinin yanına, guya ailəsinin yanına gəlir, bir-iki gün qalır və tez də qayıdırdı kəndə. Amma bu bir-iki gündə uşaqların yanından, qayınanasının böyründən Böyükxanımı götürüb hamama aparırdı, «nömrə hamamına». Bir ailə kimi yaşayan həyat qonşuları bunu görürdü.

Böyükxanım utana-utana boxçasını qoltuğuna vurub, çadrasının ucu ilə yaşmaqları onun ardınca gedirdi. Sovet küçəsində təzə tikilmiş böyük hamam var idi. Bu hamamın yaxşı təmiz nömrələri var idi. Tək-tək, ikilikdə çimmək fikrində olanlar bu nömrələrə gedirdi. Bir saatlıq, saat yarımlıq, bəzən Dağlı məhəlləsinin Hüseynbala açıqlığının arvadları həmin bu nömrələri bir-iki saatlıq bağlatdırıb bir xeyli paltar, bəzən palaz gətirib yuyurdular burda. Amma əsasən, əlbəttə, çimənlər, tək çimmək istəyənlər buraya gəlirdilər. Bir saatdan, saat yarımından sonra Böyükxanım Məhəmməd geri qayıdırdı. Məhəmmədin çayı, əlbəttə hazırı. Bir kəlmə söz demədən, amma daxilən balasıynan kürəkəninin görüşündən məmnun olan Rübabə Sultan masanın üstündə çay, çörək - hər şey hazırlayıb qoymuşdu. Məhəmməd, əlbəttə, çayı tək içirdi. Böyükxanım hamamdan yaş gəlmiş qətvəni-filanı həyətdə sərir. Zarafatçıl İnsafxanım bic-bic gülərək deyirdi:

-Böyükxanım bacı, «hamamgəldi» olacaq a, Allah qoysa.

Düz deyirdi. Az bir müddətdən sonra hamamgəldi dünyaya gəlirdi. Amma Böyükxanımı hamama aparın ərinin - bu uşağın atasının nə doğumdan, nə ölümdən xəbəri yox idi. Böyükxanıma çox gözəl sözlər - mehriban, nəvazişkar sözlər deyirdi. Bu sözlər Böyükxanımın qəlbində sevincdən çox kədər oyadırdı. Evdə az müddətdə gecə qayınanası qonşu otaqda, uşaqlar ortalıqda yatdığı bir halda bu sözləri Məhəmməd ona deyər bilməzdi. Ona görə də hamamda həmin sözləri başlayırdı. Özü də elə bir nəvazişlə, elə bir incəliklə başlayırdı ki:

-Sən mənim əzizimsən, balalarımın anasısan, sən mənim gözümün ilk ovusan, gözəllər gözəlisən, sən mənim hər şeyimsən, dünyamsan, aləməmsən, canımsan, ciyərimdən. Sən mənim sevincimsən. Bilsən səndən ayrı qalanda necə bir həsrətlə arzulayıram səni.

Soyunub aralıda dayanan xanımını yanına çağırırdı.

-Gəl bəri, lütf eylə, ey sərvə-güləndamım mənim,

Ol ləbi canpərvərindən, verginən kamım mənim.

Şair xislətiydi. Poeziya aşiqiydi, at bilicisi olmağına baxmayaraq. Yəni, elə bu atı sevmək özü böyük şeydi, at muraddı, at igitin yonqarıdı, igitin qardaşıdı, igitin arxasıdı. Poeziyamızda, dünyamızda, ədəbiyyatımızda Qırat

kimi, Bozat kimi, dinimizdə Zülcənəh, Buraq, Döldül, Rəfrəf kimi atların o qədər gözəl təsvirləri vardı ki, onlara elə şerlər qoşulmuşdu ki... Məhəmməd «atdı-muraddı, qadasın aldığı arvadı», deyib gəlini bağına basırdı. Əlbəttə, adətə, ənənəyə, artıq neçə illərin adətinə boyun əyirdi Böyükxanım. Bu nəvazişlər onun qəlbində heç bir sevinc oyatmırdı.

-Dəli olma, ay qız. İncimə məndən. Mən burda - bu kafirlər içində dolana bilmirəm. Ona görə də çəkilib gedib kənddə oturmuşam. Yoxsa səndən, balalarımın bir gün də ayrılmazdım. Sənsən mənim sevincim, sənsən mənim bayram xəbərim, bayram aşım, toyuq plovum, bayram novxarışım, şəkərburam, paxlavam, şəkərçörəyim, sənsən mənim sevincim, bayram şamlarım. O, çörəkdi də. Onu gündə yeyirəm.

Böyükxanım qəlbində fikirləşirdi: «Hə, o, müqəddəs çörəkdi. Mənsə təsadüfdən-təsadüfə yeyilən bayram aşı. İlahi, ata da övladları üçün bayram aşı olarmış. Ata da övladlar üçün bayram paltarını almazmış. Bayram şamı, bayram şirniyyatı almazmış. Uşaqları nənə geyindirəmiş. Doğanda şabbaxeyirin nənə eliyəmiş, öləndə o dünyaya nənə yollayarmış». Məhəmmədin nəvazişləri altında Böyükxanımın qəlbindən bunlar keçirdi. Əlbəttə, hər bir hamam səfərindən sonra dünyaya yeni bir «hamamgəldi» gəlirdi. Beləliklə, dörd övlad dəfn eləmişdi Böyükxanım. Yeddisindən üçü qalmışdı.

Övladlardan biri qırxı çıxmamış xəstələnmişdi. Uşağın mamaçası Məşədi Gülsüm dedi:

-Seyid xanım, seyid qızı, rəhmətlik ərin ad verməli olmadı. Kərbəlayi Əliheydər ad vermədi. Uşaq basılıb, gəl uşağın adını dəyişək.

Rübabə Sultan könülsüz halda dedi:

-Nə deyirəm ki, özün bilərsən.

-Yoox, özün bilərsən, yox. Sənin razılığın lazımdı. Axı sənsən bu uşağın sahibi. Sənin ərinin, istəkli ərinin adını daşıyır. İstəkli ərinin adı qoyulub.

-Yaxşı, nə deyirəm ki? Qoy elə olsun. Onda atasının adını qoyaq.

Belə də qərarlaşdırıb, uşağın adını Məhəmməd qoymuşdular.

XARİCİLƏRLƏ TİCARƏT

Ecəzkar bir söz idi, mənasını bilmirdi. Torksin, bu nə olan şey idi? Axır vaxtlarda tez-tez qonşular bir-biri ilə danışmışdılar.

-Hardan gəlirsən?

-Torksindən.

-Hara gedirsən?

-Torksinə.

-Bir şey ala bildin?

-Hə.

-Ay balam, götürmədilər ki, qızı döyül, faizi aşıyaq. Faiz nədi?

Nəsə. Anası həmin bu torksinə getmişdi. Əzimə balaca qardaşı ilə evdə tək qalmışdı. Hərdənbir stəkandakı qatıqdan balaca çay qaşığı ilə qardaşının boğazına tökür, onu ağlamağa qoymur, lap elə anasının özü kimi laylay çalırdı uşağa.

Qardaşım laylay,
Gülüşüm laylay.
Belə sözlər deyirdi.

Ana gəldi. Çox yorğun idi. Çadrasını başından açıb, heç bükmədən yükün üstünə atdı. O, belə şey eləməzdi. Həmişə hardan gəlsə, çadrasını səliqə ilə bükər, taxçaya qoyardı, mücrünün üstünə. Və çadranı atan kimi, əlindəki səbət zənbildən şeyləri çıxartmağa başladı. Çıxarıb birindən bir qədər yarım qazançaya tökdü. Əzimə maraqla baxırdı. Bu sarı, girdə şeylər nədi?

-Bunlar nədi, ay ana?

-Darıdı, ay bala, darı.

-Darı?

-Hə bala, darıdı. Uruslar buna pşana deyirlər.

-Hə. Bunu neynirsən, ana?

-Bişirəcəyəm, yeyəcəksən.

-Daddıdı?

-Yeyəndə görürsən. Yeyərsən, görürsən.

-Heç görməmişdim, ana.

-Hə, bala. Buna quş dəni deyirdilər bizdə.

-Bəs indi adamlar yeyir onu?

-Hə, bala, yeyəcəksiz. Dövrəmdə quş kii uçacaqsız, mənim balam.

-Bunu hardan almısan, ana?

-Mağazinnən. Xaricilər gətirib satıblar, qızım. Qızıla dəyişiblər.

Bunu deyə-deyə Böyükxanım ana yerə tökülmüş darıdan, sarı darıdan bir-iki dənəni, doğrudan da, qiymətli qızıl kimi götürdü, bircə-bircə götürdü.

-Hə, bala, qızıl kimidi. Qızıl qiymətinə buna deyirlər. Qızıla dəyişirlər, pulnan yox.

Əzimənin yadına düşdü ki, səhər anası mağazaya getməmişdən əvvəl sandığını açmışdı. Rübabə Sultandan qalan bu sandıq onları yedirdirdi, geyindirirdi. Burdan götürdüyü parçalardan paltar tikib uşaqlara geyindirirdi. Sonra da balaca bir sandıqcadan qızıl kəmərini çıxartdı. Onun quppalarından birini qopartdı, məxmərin üstündə boş iz qaldı. Deməli, o zərif, o incə qızıl şəbəkəli quppanın əvəzinə anası bu darını alıb gətirmişdi, balaları ac qalmasın, ehtiyac içində olmasın. Hər dəfə sandığı açıb bu quppalardan qoparıb aparanda, deməli, anası bundan ötrü gedirmiş. Hər dəfə səhər gedəndə mətbəxdəki qabları bir-bir yoxlayardı. Sonra da öz-özünə:

-Hə, getməli vaxtdı. Getməliyəm, - deyirdi. Və qəlbində düşünürdü: - Balalarımın qiymətli deyil ki. Bu bəzək şeylərini mən neynəyəcəyəm? İndi qızıl kəmər qurşayan kimdi? Təki balalarım ac qalmasın. Gözləri özgə

qapılarına dikilməsin, Allah eləməmişkən. Onlar, - acam, ana, - deyəndə dünyam dəyişir. Cəhənnəm olsun qızıl da, qaş-daş da. Nəyinə lazımdı ananın? Ana bacarsaydı, döşlərini sıxıb, kitrəsini çıxardar, körpə balasını ağlamağa qoymazdı. Əzimənini gözü onun əlinə dikilərdi.

Rübabə Sultanın qapısından cəmi ikicə dəfə qonaq qovulmuşdu. Bunun biri Hüseyini kürd idi, danışmışdıq haqqında. Biri isə Sahib adında bir yaşlı kişi idi. Tez-tez öz qohumu Hacıağalynan birlikdə şəhərə gələrdilər, xüsusilə müharibənin ağır illərində, ərzaq, ət, yağ, başqa şeylər gətirib gələrdilər, satardılar. Bir gün Böyükxanım ana qonşu otaqda oturub söhbət edəndə bu iki nəfərin danışığını eşitdi. Mətbəxdə iş görürdü. Onlar üçün yemək-filan hazırlayırdı, çay-çörək hazırlayırdı. Birdən eşitdi ki, qonağın biri Hacıağalı deyir ki:

-Bakıdı da, nə var burda axı? Bazarda taxtanın üstünə pox da çıxartsan, gəlib alırlar.

İkisi də güldü. Qoca xırıltılı səslə sözbə başladı:

-Sən nəyi deyirsən? Sənin xəbərin yoxdu. Mənim yanıma ət almağa gələn o balaca qızları, özü ətdən yumşaq, o nəvən var e, Gülgöz, ondan da kiçik, onun yaşda ola-olmaya, yumyumşaq, 13-14 yaşında, vallahi, bircə kilo ətə, taxtanın dalında bilsən o mənə nə verir? Nə deyim sənə? Dünyadan xəbərin yoxdu sənin. Deyirsən ki, şey çıxartsan... Şey çıxartmaq nədi? Dünya belədi, belədi. Belə dönüb.

Hər ikisi hırıldadılar. Hacıağalı soruşdu:

-Doğru deyirsən, dayı?

-Bacıoğlu, mən sənə ömrümdə yalan danışmışam? O dədəvün oxuduğu Quran haqqı düz deyirəm.

Böyükxanım ana sözbün dalına qulaq asa bilmədi. Hirs onu boğurdu. Onun dediyindən belə bir nəticə çıxarırdı ki, - İlahi, birdən Allah eləməmiş, Əzimə də, ehtiyacı olar, belə alçağa rast gələr. Halbuki, o, bütün nəyi var idisə, nə imkanı var idisə, Əzimənin yolunda qoyardı. Müharibənin doğrudan da, çox ağır olan birinci ili idi - 42-ci il idi. Çox ağır il idi.

Böyükxanım ana əlində nə iş gördüyünü unutmuşdu. Neynirdi? Ola bilərdi ki, o əlində qaynar çaydanı üstünə dağıtsın, xörəyin içinə duz əvəzinə Allah bilir, nə töksün. Qərəz ki, çox çətinliklə pilotəni söndürdü və ağır-ağır otağa qayıtdı.

-Bura bax, qonaq qardaş, - o, həтта, həmişə dediyi kimi, Sahib əmi də, Hacıağalı qardaş da demədi, - qonaqlar, xahiş edirəm, durun, gedin və bir də bu evə qayıtmayın.

Hər ikisi təəccüblə başlarını qaşdılar, təəccüblə baxırdılar. Onlar inanmırdılar ki, onları bu müqəddəs qapıdan - Ağa dedikləri Rübabə Sultanın qapısından qovurlar. Onlar Böyükxanım ananın indicə danışdıqları söhbəti eşitdiyini bilmirdilər. Birdən Hacıağalı nəsbə duydu, anladı ki,

Böyükxanım ana eşidib onların bu söhbətini. Təcüb xəcalətə döndü. Qalxdı, qocanın əlindən dartdı:

-Dur, dur gedək, ana haqlıdı, - dedi və hər iki qonaq suyu süzülmüş kimi otağı tərək etdilər. O gün Rübabə Sultanın kəriməsi, əzizi Böyükxanım ana bütün günü özünə yer tapmırdı. Qapıdan qonaq qovulmuşdu.

-Ana, ana, ruhuna qurban olum, bağışla məni. Qapından qonaq qovmuşam. Amma bu qonaq, əgər sən eşitsəydin, yəqin ki, əllərinən boğardın. Pələ süpürgəynən qarışqanı qapıdan eləyən, qarışqanın ölməsinə razı olmayan ana, sən onları tikə-tikə eləyərdin o nazik əllərinən, o ağ əllərinən, o ana əllərinən. Can ana, canım ana, bağışla məni. Ruhun göylərdə mənə duaçı olsun həmişə. Balalarım duaçı olsun. Ana, ana, mənim anam, qapından qovmuşam qonağını. Sənin adınla gəlir bura, kim gəlirsə. Sənin hörmətinə, sənin izzətinə, sənin şərəfinə gəlirlər. Mən isə, neyniyim ana? Bacara bilmədim özümən. Elə bildim ki, atası əsgərlikdə olan, anası ölən, bir tikə çörəyə möhtac qalan o 12-13 yaşlı qız mənim öz balamdı. Düzdü, mən Əziməni o günə qalmağa qoymaram. Amma elə o qızı da qoymazdım. Elə o da mənim balamdı, kimsəsizdi. Müharibəni lənətə gəlsin. Gör bir nələr törədir, ana. Hitleri lənətə gəlsin, Allahın qəzəbinə gəlsin, Allahın... Ana, nə yaxşı ki, getdin. Ömrümdə birinci dəfədir ki, sənin burdan getməyinə, bu bəbaları, bu dəhşətləri görməməyinə, vaxtında Allahına qovuşduğuna ürəyim razı olub. O Kərbəladan gətirdiyin kəfəni əzizləyib, sənin yadigarın kimi saxlamışam, ana. Tapşırmışam Əziməmə, məni sənin ağışına bu kəfəndə gətirsinlər. Canım ana, o kaftar kişi, görəsən, həyatında adamlığın, insanlığın nə olduğunu bilib? Görəsən, onun özünün qızı, nəvəsi bu günə qalsaydı... İlahi, bağışla məni, ya rəbbim, bağışla məni, anamın ruhu, bağışla məni. Günah işləmişəm. Bu kaftar, bu qudurmuş köpək gör bir nə dedi, ana? Verdiyim bir kilo ət kimi yumşaq... İlahi, dilim qurusun. İlahi, onun dili quruyeydi bu sözü deyən yerdə. Allahım, bağışla məni, günah işləmişəm. Ancaq ana, sən özün də olsaydın, mən dəli olmuşdum, ana, dəli kimi olmuşdum. Sən özün də olsaydın, məni görsəydin, yəqin, bağışlamazdın, ana? Ana, onları evdən qovmazdın? Vallah qovardın, ruhun haqqı qovardın, ana. Qurban olum sənə, bağışla məni. Köpəklər nə qədər bədbəxt eləyib qızları. Nə qədər üzünün suyun töküüb cavan gəlinlərin. Müharibəni lənətə gəlsin. Ana, nə qədər gözəlləri yoldan çıxardıblar. Nə qədər evləri biurvat eləyiblər. Bağışla məni, ana, bağışla məni. Belə binamuslar namussuz eləyir namuslu evlərin balalarını. Lənətə gəlsin müharibəni. Lənətə gəlsin belə sırtıq, namusun nə olduğunu bilməyənləri... El qədri, millət qədri, bala namusu bilməyənləri, biqeyrətləri, qeyrətin nə olduğunu bilməyənləri, ana.

Ona dedim, gəl, filan şeyi ver, bəhmən şeyi apar. Biqeyrət, biqeyrət.

-Eh, bacıoğlu, - dedi, - sən belə şeyləri qanmazsan, nə yolun bilərsən, nə dadın, - xırıltıynan güldü.

Bu sözləri düşündükcə Böyükxanım ana o anları təzədən yaşayırdı. Yənə də əlini göylərə - o böyük dərğaha, o xaliqə qaldırıb yalvarırdı:

-İlahi, cəzasını özün ver. İlahi, Hitlerin də cəzasını özün ver. Bu bəlalara bizi o saldı. Bu günlərə bizi o qoydu. Çöllərə, səhralara saldı bizi. Bağışla məni, ana, bağışla məni. Ruhun bizə duaçı olsun, ana.

Köpəklər, günahkar it kimi quyruqlarını böyürlərinə qısıb həyətdən izal oldular. Qonşu arvad Böyükxanım anadan soruşdu:

-Hara gedirlər, onlar?

-Cəhənnəmə, dedi.

Onlar üçün qoyub getdikləri, nə qədər idisə, əti götürüb dalana çıxdı, dallarıncan qışqırdı:

-Əyşi, gətirdüyüvüzü də, zibilivüzi aparın.

Hacıağalı dönüb Böyükxanım ananın yerə atdığı dəsmala bükülü əti götürdü. Bir kəlmə də söz demədən xırıltıyla ösgürən kişinin dalıycan getdi.

Günlərin birində onun ögey xalası qızının əri polkovnik Əliağa cavan, gözəl bir oğlanı, kiçik leytenant olan Camalı onlara gətirdi. Oğlan ağ bənizli, uca boylu, geydiyi paltar da ona yaraşan bir oğlan idi. Bəzən hərbi geyim sir-sifəti elə pis günə qoyur. Amma burda əksinə, sir-sifətlə bu gözəl geyimdə oğlan şəkil kimi idi. Vətən oğullarını qəhrəmanlığa, igidliyə çağıran plakatlardakı gözəl oğlanlar kimi, əsgərlər kimi.

-Böyükxanım ana, səniyə bir söhbətim var. Qoy uşaqlar o yana keçsinlər.

Böyükxanım ana işarə eləyər-eləməz uşaqlar özləri qalxıb həyətdə çıxdılar. Və Əliağa indicə Əzimənin onun və qonağın qarşısına gətirib qoyduğu çaya limon salıb qarışdır-a-qarışdır-a sözə başladı:

-Bacım, sən ailənizə olan münasibətimi bilirsən. Xalan qızını özüm bu gün gətirmədim. Dedim, qoy söhbəti səniyə özüm eləyim. Əgər qızının atası burda olsaydı, onuynan söhbət edərdim. Odur ki, indi məcburam, bu söhbəti sənə açım. Elə onsuz da, ailədə bilirəm ki, qızın atası da sənə, anası da sənə. Mərhum, yaxşı tanıdığım nənəsi də sənə. Mən bu qarşında oturan Camalı yaxşı tanıyıram. Öz tərəfimdən də sənə məsləhət görürəm ki, ona «Hə» deyərsən. Allah ulduzlarını göydə barişdirsın. Camal yaxşı oğlandı, işgüzdü. Yaxşı nəsiləndi. Şəkinin ən gözəl nəslindəndi. Nigaran olma. Mən sənə qapını pis şeyə calamaram.

Əlbəttə, Böyükxanım ana bir söz deyə bilmədi. Müəyyən bir vaxt keçəndən sonra, nişan elənməsə də, oğlan onlara arabir gəlib-gedir, görüşürdülər. Qız artıq nişanlı vəziyyətində idi. İndi bu xəbər kənddə qızın atasının qulağına çatdı və o, dərhal Bakıya gəldi.

-Sən nə iş tutmusan?

-Neynəmişəm ki?

-Mən dura-dura, atası dura-dura, sən qıza «Hə» demisən? Nişan götürmüşsən?

- Nişan-zad götürməmişəm. «Hə» isə Əliağa qardaş verib.
- Başını daşın yekəsinə döyüb. Kimdi o? Məniyənin birlikdə qız əkib?
- İlahi, - deyə ana düşündü. Atalıq iddiası indimi yadına düşüb? Bəs on altı yaşına çatmış, on yeddisinə keçmiş qıza on yeddi qəpik verib bir dəftər almayan ata, hansı haqlı sən atalıq iddiası eləyirsən?
- Bu düşüncələrini, əlbəttə, yüksəkdən demədi. Heç vaxt deyə də bilməzdi. Tərbiyəsi qoymazdı. Odur ki, başını aşağı salıb, bir söz demədi.
- Neynək? Çağırtdır o Əliağa bəynən bir danışaram. Görüm nə haqqan mənim qızımın «Hə»sini verib? Nə haqqan? Nəyidi onun?
- Qohumu-zadı deyil. O lənkəranlı, oğlan şəkili.
- Bəli, elə bir sünnümüz çatmırdı. Bizə sünnüdən qohum olan olmaz.
- Nə deyirəm ki? Özün bil. Çağırtdır, danış.
- Elə həmin axşam Əliağa onlara gəldi. Deyəsən xalaqızı vasitəsinə atanın Bakıya gəldiyindən xəbər tutmuşdu. Elə özü gəlmişdi. Gəldi, o, çox coşğun sevinc və həvəslə qızın atası ilə görüşdü.
- Xoş gəlmisən, qardaş. Allah mübarək eləsin.
- Allah sənə qənim olsun. Mübarək də sənə başına dəysin. Mənim sünnüyünə nə alverim? Qaytar deyirəm sənə.
- Əliağa qapının içində donub qaldı. Heç şineline çıxarmamış, üzünə çırpılan bu sözlər onu dəhşətə gətirmişdi. Dönüb başaşağı oturmuş, yaylığını didişdirməklə məşğul olan Böyükxanım anaya baxdı. Anladı ki, iş işdən keçib, «Hə» qaytarılmalıdı. Belə də oldu.
- Bir neçə müddət xalaqızı aradılar onlara dəysə də, artıq Əliağa onlara gəlmirdi, görünmürdü. Əlbəttə, söz yox ki, Camalın da ayağı bu evdən kəsilmişdi. İndi, budur, ana həyəət qonşu İnsaf arvadla oturub düyü arıtdayırdı.
- Nə yaman çox zibili var?
- Olar də... Alverçinin insafı olmaz. Deyirlər, alverçinin nəinki ata-anası, heç Allahı da olmur. Növzənbillah, növzənilah. Dilim quruyar, ay Allah. Mən nə danışırım. Allah özü qənim olsun belə adama. Elə adamlar elə yırırlar də, alıcının evini. Nəyinə görə ki, gözümüzə soxa-soxa iş tuturuq? Bir vaxt qayınanam mənə danışardı, rəhmətlik...
- Yəni, rəhmətlik deyirsən?
- Həri ya, rəhmətlik arvad idi. Heç pis arvad döyüldü. Hərdən-birdən məni qapazlamağı olurdu, amma rəhmətlik olmağına rəhmətlik idi. Deyirdi ki, kişi rəhmətlikdən ulduzlarımız barışmamışdı. Görükür, ata-anası zornan mənim dədəmənin alver eləyib, məni almışdılar. Kişi məniyənin əməlli yola getmirdi heç. Bir də görürdün, hambalın dalında bir kisə düyünü gətirdi, qoydu ora.
- Ağz, bilirsən bu necə dügüdü? Bir barmaq uzanır. Bir az zibili olsa da - sılıfı-mılıfı, çəltiyi - olsa da, işüvün-gücübün adı nədü? Oturmusan evdə axşamacan, qonşulardan laqqırtı vurursan, qiybət eliyirsüz. Həri ya. Yaxşı

arıttığınən. Sən öləsən, aşın içindən bir dənə çəltiy, ya sılıf çıxı ha, gözlərüvi ovaram.

-Deyirdi, hə, mənə belə sözlər çox deyirdi.

-Düz deyirsən. Bəzi kişilərdə belə xasiyyət var.

-Bir də ki, bu nə düyüdü axı? Candu Lənkəranın aküləsi, sədrisi. Aküləsi toyuqplovçün, sədrisi səbzə-qovurmalı aşçün. Yoxsa bu? Qazana tökən kimi gərək kəfkir əlində gözləyəsən. Yoxsa, o, dağa dönər, olar həlim.

ƏHMƏDİN GÖZİLƏ (Həmin hadisələr Əhmədin gözilə)

Filologiya elmləri doktoru Əhməd Cəfərzadənin dünyasını dəyişməsindən sonra Əzimə yadigar qoyduğu, amma oxuya bilmədiyi xatirəyə bənzər bir şeyi oxumağa başladı. Orada elə hallar, elə xallar var idi ki, Əziməni bəlkə də bir neçə əsər yazmağa vadar edə bilərdi. Onların içərisində biri xüsusilə bütün varlığını sarsıtdı: 1938-ci il həmsəri adı ilə, iranlı adı ilə Azərbaycan türkləri yüz minmi, əlli minmi, nə qədərsə, vətəndən qovuldu, Cənuba qovuldu. Oradan güclə yaxa qurtarıb gələnlər, yaxud, əsrin hələ əvvəlində bir parça çörək dalınca neft mədənlərində çalışmağa gələnlər, Bakı körpülərində hamballıq eləyənlər, şəhərin içərisində kanalizasiya olmadığı üçün, zolotar adı ilə quyuları təmizləyənlər, bəzən hətta dəliqudurmuşun birinin hədəf seçdiyi, gözəl yazıçımız, şairimiz Abdulla Şaiqin «Məktub yetişmədi» əsərində oxuduğumuz kimi neft mədənlərində quyu qazarkən həlak olmuş, məktubları o taya çatmayan neftçi fəhlə Qurban, onlarla belə insanlar Azərbaycandan köçürüldü. Onların böyük bir qismi orada ailəsi olmadığından, buraya gələn kimi yerli qızlarla, qadınlarla evlənmişdilər, ailə, ev, uşaq sahibi olmuşdular. Artıq buralılaşmışdılar. Bir qismi orda arvad-uşağı olsa da, onlara arabir pul, qazancından bir qismət göndərsə də, hər halda yenə də burada evlənmişdilər, ikinci bir ailə qurmuşdular. Onların da arvad-uşaqları var idi. Beləcə onlar özlərini doğma yurdda hiss eləyirdilər. Elə doğma idilər də. Başqa cür təsəvvür eləmək mümkün deyildi. Necə ola bilərdi? Canı, qanı bir, 1828-ci ildə Türkmənçay müharibəsi ilə, ondan əvvəl Güllüstanla, ondan əvvəl Kürəkçay bağlaşması ilə ikiyə parçalanmış Azərbaycan. Yarı, millətin çox hissəsi, yarı deyil, çox hissəsi o üzdə qalmışdı. Az bir hissəsi bu üzdə. Amma sərhəd hər halda, belə qapalı deyildi. Bir zamanlar gedib gəlirdilər. Pasportlu-pasportsuz, iş dalınca, bəziləri qazanc dalınca, mollası da gəlirdi, ayı oynadını da gəlirdi, hoqqabazı da gəlirdi, ağıllısı da gəlirdi. Daha çox namusla bir parça çörək qazanıb balalarına göndərmək istəyən fəhlələr gəlirdi. Aclar, yoxsullar dünyasından gəlirdilər. Əslində, həmsəhərli sözü, yəni, eyni şəhərdən olan adam - soydaş, eyni şəhərdən olan adam deməkdi. Bakıda bu ad bir qədər təhqiramiz mənə daşmış, öz əski həmvətən, həmsəhərli, həmyerli mənasını dəyişib, həmsəriyə çevrilmişdi - həmsəri,

həmşəri hambalı, həmşəri fəhləsi, həmşəri nökrəri, həmşəri zolatarı. Müsibətli idi onların həyatı. Bir zamanlar mərhum, gözəl rejissor, bizim ən yaxşı filmləri çəkən rejissor Hüseyn Seyidzadə «Məşədi İbad» - «O, olmasın, bu, olsun» filmində bu hambilardan epizodik bir surət yaradan Əhməd Əhmədovun simasında onların taleyini göstərmişdi, əks etdirmişdi. O filmdə Məşədi İbad bir kəlmə:

-Hambal! - deyən kimi onlarla ac, bir parça çörək avarası - hambal yüyürüb gəlir. Bir abbası qazanmaqdan ötrü günlərlə Məşədi İbadın ardınca sürünən tək birisi bu səadətə nail olur, iş tapır, yəni.

Elə gözəl, elə dürüst əks etdirmişdi ki... Bax, bunlar əsrin əvvəlində olmuşdu. Gəlmişdilər, bəzisinin taleyi gətirmişdi - evlənmişdi, yaxşı bir ailə qura bilmişdi, yaxşı qismət çıxmışdı qarşısına. Amma əksəriyyəti elə fəhlə - neft fəhləsi və həmşəri hambalı adında qalmışdı.

1938-ci ildə artıq bu adamların heç birisi özünü, demək olar ki, pasportda deyildisə, iranlı hesab eləməirdi. Pasport da dəyişmək həmişə vaxt tələb eləyir, müxtəlif sənədlər toplamaq tələb eləyir, cəncəldi. Odur ki, əksəriyyəti heç pasportunu dəyişməmişdi. Lazım da bilməmişdi. Nə təfavütü var? Bir qisim yerlərdə hətta, bir zaman orduya çağırılırdı gənclər. Bəzi sadələvh yerli atalar da öz övladlarına, oğlanlarına iranlı pasportu çıxarmışdılar. Təki urusa - bu nifrət elədikləri urusa soldat verməsinlər deyə. Hələ 37-ci ilin davamının nə olacağını bilməyənlər var idi bunların içində. Birdən 1938-ci ildə tələb olundu ki, kim istəyir, sovet vətəndaşlığını qəbul eləsin - pasportunu dəyişsin, kim istəmir, etməsin, köçüb getməlidir burdan. Doğrusu, buna əhəmiyyət verməyənlər oldu. «Əşi, sözdü də, deyilir». Elə bil Sabir onlara işarə eləyirdi.

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın.

Yatmışları razı deyiləm, kimsə oyatsın.

Tək-tək ayılan varsa da, həq dadıma çatsın...

Kimin haqqında, hansı xalqı aldadan bir cindarın, bir mollanın adından demişdi bunu, dilindən demişdi. Amma indi, elə bil indi də oxumaq olardı bunu. Yatmışdılar. Yatmışları kimsə oyada bilmirdi elə bil ki. Div yuxusuna getmişdilər. Bədbəxtçilik yuxusuna getmişdilər.

Qonşumuzda bir qarı var idi. İpək qarı deyərlər belələrinə aşıqlar. Bütün məhəllənin, ətraf evlərin hamısının nənəsi idi, mamaça idi, ara həkimi idi. Bütün evlərdə əziz idi. Hər yerə sevinc gətirmişdi. Qardaşı arvadı ilə birlikdə bizə yaxın bir yerdə yaşayırdılar. Günlərin bir günündə xəbər çıxdı ki, onları da köçürəcəklər. Çünki bu bədbəxtlər körpə vaxtında İrandan valideynləri ilə bir yerdə gəlmişdilər. Valideynlər, əqrəbə rəhmətə getmişdi. Uşaq vaxtında gəldiklərindən bəlkə heç kəndlərinin adını da bilmirdilər o üzde. Kimləri var idi ki? Tək-tənha idilər. Bir gün eşitdik ki, qardaş arvadı özünü tramvay altına atıb. Özü də həyadan, xəcalətdən belə atıb ki, bədəninin açıq yerləri görünməsin deyə, qaytanlarla, dizindən yuxarı corablara, topuqlarından yuxarı ayaqlarına, qollarının ağzına, boynunu qaytanlarla elə bağlayıb ki,

görək olmayan yerləri öləndə görünməsin. Yadlar, naməhrəmlər onun cənazəsini götürəcəkdir. Götürdülər və dəfn elədilər. Amma Məşədi Gülsüm xalanın özünü də yola saldılar. Hara? Bu bədbəxt qadın bilməmişdi ki, pasportunu dəyişmək lazımdı. Bilsəydi, bəlkə də, bəlkəsiz, elə vaxtında dəyişdirərdi. Anam və kiçik qardaşım Əhməd xüsusilə, biz gedib onu körpüdə yola saldıq. Körpüdə onu necə yola saldıq? Gömrükçü onun əşyalarını axtaranda, eşitmişdik ki, qızıl, gümüş qoymurlar aparmağa, anam onun azmaz üzüyü, nəyisə var idisə, onları balaca bir düyünçəyə bağlayıb, öz cibinə qoymuşdu. Elə ki, gömrük dəyişdi, qurtardı yoxlamayı, icazə verdi ki, - Bağlayın. Anam guya qoca qarışa kömək eləmək adı ilə ona tərəf əyildi və yavaşcadan onun qızıllarını cibinə saldı, çadranın altından. Məşədi Gülsüm xalanı kim qarşılacaqdı o tayda? Arvad, yəqin ki, körpüdə deyildisə də, elə göyərtədə-zadda başını bir yerə qoyub ölmüşdü. Əminəm buna. Çünki yaşa qala 90-a çatmış bu qadın bu sürgündən, bu faciədən yalnız belə yaxa qurtara bilərdi. Axı o üzde də ajanlar gözləyirdi. O üzde də onları - xəfiyyətsiz, şübhəsiz, şpionsuz, dövlətə xəyanət eləyəcəksiz, - deyər təqib eləyəcəkdilər. Orda da süründürmələrə düşəcəkdilər. Orda da onu Arazboyu kəndlərinin birində yaşamağa qoymayacaqdılar. Uzaqlara, Allah bilir, hara sürəcəkdilər. Allah sənə rəhmət eləsin, Məşədi Gülsüm nənə. Sən bizim hamımızın nənəsi idin. Üzü nurlu, əli düşərgəli, ayağı sayalı nənəmiz. Mən hadisədən birdən-birə faciənin bir qanadına keçdim. Amma əslində bu, belə başlamamışdı. Küçələrdə, yuxarı məhəllələrdə, xüsusilə, o zaman buralar Dağlı məhəlləsi, Hüseynbala açıqlığı, Həmşəri palanı adlanırdı, o vaxt ton yarımliq maşınlar - polutrok deyirdilər, nə deyirdilər, onunla milislər, Daxili İşlər Nazirliyinin nümayəndələri həmin küçələri, məhəllələri gəzir bir-bir, kişilər harda əllərinə keçirdisə, birinci növbədə pasport tələb eləyirdilər və cənublu olduğunu bilincə:

-Adə, həmşəri, min maşına.

Basırdılar maşına və ordan birbaşa aparırdılar sahilə, körpüyə tərəf. Bir qismini bir müddət nə üçünsə, hətta, sahildəki o məşum binada həbsdə saxlayırdılar və dərhal sahildə, körpüdə dayanmış gəmiyə mindirirdilər. Bu bədbəxtlərin ailələri, evləri, arvad-uşaqları, qohum-əqrəbələri - axı burda onlar buralılaşmışdılar, heç kimsənin xəbəri yox idi. Küçədə kim görmüşdüsə, gedib bir-bir xəbər verirdi:

-Xədicə, sənün kişivü saldılar yola.

-Mərziyə, sənün qardaşuvu apardılar.

-Nənəxanım, sənün oğlunu apardılar.

Belə-belə bir-birlərinə xəbər eləyirdilər. Kişilər axşam evə qayıtmayanda, xəbər tutmayanlar başa düşürdülər ki, bu kişiləri aparıblar.

Məşədi Gülsüm xalanı yola salıb qayıdanda, anam dodaqaltı nə isə deyirdi. Əvvəl elə bildim ki, zikr eləyir. Təəccüb elədim ki, ondan nə əcəb küçədə zikr eləyir. Doğrudu, o, bizə həmişə deyirdi ki:

-Küçəynən gedəndə, ürəyinizdə heç kimin qarasına basıb-kəsmiyin. Ay filankəs belə, ay filankəs... Bildiyiniz bir şəri oxuyun, bildiyiniz dildə, küçədə rast gəldiyiniz əşyaların, insanların bildiyiniz dildə təkrarlayın adlarını. Onda həmin dili unutmazsınız, həmin şəri unutmazsınız.

Amma indi özü şer əvəzinə nəsə deyirdi, özü də pıçılıyla deyirdi. Diqqət kəsildim, qulaq asdım. Gördüm, anam zikr eləmir. Anam deyirdi ki:

Karvan gecədən gedir,
Aşib təpədən gedir,
Allahım, irəhm elə,
Millətim əldən gedir.

Hə, qayıdaq Həmsəri palanına. Doğrudan da millət əldən gədirdi. Yerli xanımlar, qadınlar, baş yoldaşları, ömür yoldaşları, uşaqların anası ikiyə bölünmüşdü. Bir qismi balalarını da, əşyalarını da götürüb ərinin dalınca getmək istəyirdi. Bunların əqrəbası, ata-anası bir şivən qoparmışdı ki:

-Ay bala, hara gedirsən? Neynirsən sən, ay bala? Başa düş, hökumətnən hökumətdik eləmək olmaz. Gedərsən, qayıda bilməzsən. Yol kəsilər, ay bala. Bu ayrılıq qiyamat ayrılığı olar.

Gəlinlər deyirdi:

-Ana, ata, bacı, qardaş, necə getmiyim? İstəkli baş yoldaşımdı. Hörmətin görmüşəm, izzətin görmüşəm, mehribanlığın görmüşəm. Üç balam var axı. Mən onları atasız necə böyüdəcəyəm?

Bu qadınlar mənə hardasa Rusiyada dekabristlərin ardınca gedən dekabrist arvadlarını xatırladırdı. Doğrudur, hərəkətdə hardasa, ola bilərdi bu bənzəyiş, şəraitdə yox. O xanımlar zadəgan xanımları idi. Faytonlarda, karetalarda məxmərlər, xəz küləcələr, xəz mantolar, qiymətli yorğanlara, adyallara, qu tükündən naz bəlişlərə söykənib, qu tükündən yorğanlara bürünüb gədirdilər. Bəzisinin nöqər-naibi də təqib eləyirdi onları. Onların öz ərzağı, öz pulları, dövlətləri var idi. Onları təqib edən yox idi. Bütün Rusiya, yalnız çinovniklər deyilsə, bütün Rusiya onlara candan yanır, pərəstiş eləyir, yardım göstərməyə çalışırdı. Onların haqqında poemalar yazılmışdı.

Bəs bizimkilər? Bizimkilər körpüdə rus soldatlarının tüfəngləri altında əşyaların yoxlanıldığı dövrdə, eləsi bilmirdi ki, çadra altından körpəsini necə əmizdirsən, yanında ağlayan körpəsini necə ovundursun, burnunu, ağzını necə silsin. Bir az böyüklərə, heç olmasa, bir tikə nəvaziş göstərmək əvəzinə, onlardan da yardım umurdu ana. Bu qadınlar pulsuz idi, dövlətsiz idi, şəpirdən başqa heç nələri yox idi. Nə apara bilərdilər, nə icazə verirdilər, olsaydı da, aparmağa? Ətrafda heç bir müxbir, korrespondent, filan yox idi. Nə şəkil çəkən var idi, nə kino lentinə alan, jurnallara həkk eləyən yox idi. Kim cürət eləyə bilərdi? 37-ci il təsiri məgər uzaqda idi? O qorxu, o hürkü, o əzab ürəklərə elə çökmüşdü ki, heç kəs ağzını açıb bir kəlmə də deyə bilmirdi. Deyə də bilməzdi, kömək eləyə bilməzdi heç kəs, şəkil çəkə bilməzdi. Bəlkə də şəkil çəkdiyi yerdə güllələyərtilər onu. Belə idi faciələri. Amma həmin uşaqlar

ağlaşdığı, balasını, gəlinini yola salanlar sahildə ağlaşdığı bir dövrdə, bir zamanda dirəklərə bağlanmış iri, qara radio cihazı bar-bar bağırırdı. Azad ölkədən, xoşbəxt Rusiyadan, xoşbəxt dörd hərflü SSRİ-dən danışırıldı. Bülbülümüzün o incə səsi, gözəl səsi, o mehriban, nəvazişkar səsi... Oxuyurdu.

Əcəb ağ gündədir mənim vətənim,
Günlər keçir bayram kimi, el gülür.
Rəngdən-rəngə girir çölüm, çəmənəm,
Aşığın sazında gülür, tel gülür.
Gülür bağlar, uca dağlar,
Əcəb gözəldir bu şən çağlar.

Nə şən çağ var idi, nə gülən dağ, dərə var idi, nə aşığın sazında tel gülürdü, nə də el gülürdü. Elə bil ki, Bülbülün xatirinə XIX yüzilliyin tanınmış türk şairi Nigar xanım deyirdi:

Ləbim gülür, dilizarım əzab içində ikən,
Görünmək istəyirəm xəlqə müttəsil, yenə şən.

Elə Bülbül də elə idi. Onun da proqramla oxuduğu, ona oxutdurulan mahnını, kim bilir, ürəyində hansı əzablarla oxuyurdu. Dodaqları gülürdü, ürəyi yox. Əminəm buna. El də el idi, insanlar da «xoşbəxt həyat» deyib, gülürdülər. Zahirə idi bu. Batində hamı qan ağlayırdı. Qan ağlayırdı gedənlər, qan ağlayırdı qalanlar. Arazdan axan göz yaşları, inanın ki, az idi. Xəzərin sularına qarışan göz yaşları bir Xəzər qədər idi. Bəlkə elə o zamandan Xəzərin suyu qalxmağa başlayıb. Əgər balıqların dili olsaydı, üzərlərinə tökülən bu göz yaşlarına görə pərvərdigari-ələmə üsyan edərdi, dil açardılar.

-İlahi, yardım elə. İlahi, ey göylərin göy Tanrısı, yaratdıqlarına nəzər sal. Bu günahsız qurbanların çarəsini elə, ya rəbbi.

Hardasa üç erməninin burnu qanayanda soyqırımından danışılar. Amma bundan mənəvi soyqırım... Təkcə mənəvi idi? Yox, cismani də var idi. İndi ona qayıdacaq bir də.

O vaxt dedim ki, qadınların bir qismi ərlərinin ardınca getdilər. Bir qədər qaldı burda. Qalanların da faciəsi rəngbərəng idi. Məsələn, yaxşı tanıdığım Ayxanım arvadın bacısı Ağanisə uşaqlarını qardaşı ilə yola saldı. Çünki qardaşı zülmə gəmiyə mindirilənlərin biri idi.

-Qardaş, uşaqları apar, biz də dalınca gəlirik.

Biz deyəndə o, burda bir qızını, bir də süd satmaqla məşğul olan ərini nəzərdə tuturdu. Onda şəhərin qırağında tövlələr var idi, mal saxlayanlar var idi, gedib ordan süd alırdı, qoca, fağır bir kişi idi, beli əyilmişdi, sual işarəsinə oxşayırdı Baxış kişi. Baxış kişi özü heç bir şeyə qadir deyildi. Ancaq arvad - Ağanisə özünü, onu nəzərdə tuturdu, bir də qızı Zeynəbi. Deyirdi ki:

-Gedərik, növbəti dəfə. Bir az iş-gücümüzü sahmana salaq, qardaş, biz də sənə dalınca gəlirik. Balalarından muğayat ol.

O gedən oldular. Baxış da burda vəfat elədi, Ağanisə də «bala, vay» deyə-deyə, burda vəfat elədi. Orda da necə oldular, necə yaşadılar, bir Allah bilir. Burda da qalanların heç birisi, cavan gəlinlərin heç birisi ərə getməmişdi. Allah qarşısında kəbinləri pozulmamışdı. Birmi, ikimi, neçə balası var idisə, işə girdi, süpürgəçilik elədi, nökrəçilik elədi, dalan-zad süpürdülər. Nə elədilərsə, elədilər, tək balalarını böyütsünlər, saxlasınlar. Burda qalan qadınların bir qismi də belə yaşadı, belə əzab içində, ömürlük dul, ara-sıra gizlin, hardansa, kimdənsə xəbər tutanlar olurdu. Ancaq o da faciəli xəbərlər idi.

Deyirdilər, o tayda arvadları getməyən, yəni, getmək istəmədiyi üçün yox, çünki hadisənin çox dəhşəti bunda idi ki, birdən-birə ömrə çıxdı ki, daha köçürmə saxlanılsın.

Əsas hissələr getmişdi. Yerdə qalan qadınlar, burda olan qadınlar artıq gedə bilməzdilər, icazə verilmirdi. Dəmir pərdə endirildi, tikanlı məftillərə elektrik cərəyanı çəkildi, salındı və qurtardı hər şey. Ayrılıq, elə bayaqlılar demişkən, əbədi, qiyamət ayrılığı oldu.

Deyirdilər ki, o kişilərdən bəzisi ailələrinə, arvadlarına, uşaqlarına qovuşmaq üçün geri qayıtmaq istəyir, icazə almaq istəyirdi - vermirdilər. Gəlirdilər sərhəddi keçsinlər - sərhədçilər o yanda da, bu yanda da güllələyirdi sərhəd pozanları, pozmaq istəyənləri.

Vətəndə vətənsiz, öz torpağında qaçqın, doğma yurdunda didərgin... İlahi, bu millətin nə qədər əzabı vardı? Nə qədər əzab gətirilmişdi bunun başına. Tarixdə, dünyada heç bir analoqu olmayan bu 38-ci il hadisəsi haqqında nə qəzetlər, nə radiolar, nə mətbuat - heç kəs bir kəlmə də danışmadı. Danışa bilməzdi də. Çünki başının üstündə Domokl qılıncı kimi 37 dururdu, 37-ci il dururdu.

Bu millətin başını neçə dəfə kəsərlər? 20-ci ildə Sovet hakimiyyəti qurulanda müsavətciləri ya qırdılar, ya didərgin saldılar. 30-cu illərin əvvəllərində - kolxozlaşma dövründə kulakları məhv elədilər, kulak adı ilə az-çox varı, imkanı olanları məhv elədilər. 37-ci ildə elmin, ədəbiyyatın, ziyalılığın, yox, tək bəunların deyil, hətta adi çobanların belə kəndlərdən izini sildilər, süpürdülər, güllələdilər, dara çəkdilər, sürgün elədilər Sibirə. O adamları ki, onlar əsla xalq düşməni deyildi. Qonşumuzda, bir həkim vardı - Kərimov. Adını bilmirəm, elə doktor deyirdik. Kəndimizdə o zamanlar mehmanxana və bu qədər xəstəxana, filan yox idi. Ona görə, gələnlər, dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək, bizim darvazamız geniş idi, qapısı bağlanmırdı heç vaxt və o gələnlər, xəstələr hamısı bizə gəlirdi. Nənəm, anam bu xəstələri həmin həkimə göstəridilər. Daha doğrusu, həkimi dəvət eləyirdilər qonşuluqdan. Gəlirdi, bu xəstələrə baxırdı, müalicəsi üçün dərman yazırdı və çox vaxt vəziyyəti anlayıb, dərmanın pulunu da verirdi. Bəzən bu həkimlə o ağır, dilsiz-ağızsız, sadələvh xəstələr arasında elə gülməli hadisələr baş verirdi ki... Doktorumuz nənəm Seyyidə - Rübabə xanıma pənah

gətirmiş, dərğahına gəlmiş bu adamları böyük hörmətlə müalicə eləyirdi. Bax, həmin bu əsl xalq tərəfdarı olan doktor da xalq düşməni kimi güllələnmişdi 37-də. Elə buna görə də 38 dövründə ürəklərə, vücuda, hər bir hüceyrəyə çökmüş 37 qorxusu sahilə hökm sürürdü. Radio isə oxuyurdu:

Şuralar ölkəsi,
Verdi bizə yeni can.
Hər tərəf şən yaşar,
Yaşasın Azərbaycan.

Şuralar düşdü bizə,
Kulaklar çıxdı üzə,
Azadlıq düşdü bizə.
Hey...

Neft Bakısı bizə
Verir hər şeyi olan
Neft verəcək, pambıq,
Bizə Azərbaycan.
Neft verəcək, pambıq,
Bizə Azərbaycan.

Kimə? Kimə verəcəkdi? Kim idi bu «bizə verəcək» deyənlər? Nefti çıxaran, pambığı yetişdirən bu millət idi, amma xeyrini görən bu bizə deyənlər idi, Moskvadan üzübəri.

38-ci ildə artıq dünyada müharibə havası duyulmağa başlayırdı. Hitler Almaniyası böyük bir dəhşətli qüvvə kimi yaranırdı Avropada, Avropanın ortasında. Yavaş-yavaş Şərqi Avropanı fəthə başlayırdı Hitler. Əlbəttə, Almaniyanın İranla əlaqəsi, demək olar ki, o zaman hamıya məlum idi. İranda İran şahının razılığı ilə nə qədər alman «məsləhətçiləri» iş görürdü, fəaliyyətdə idi. İrani tamamilə ələ keçirmək, müharibədə İran neftindən istifadə etmək Hitlerizmin böyük siyasəti idi. Bizim bədbəxt köçürülənlərimiz də həmin siyasətin qurbanlarından idi. Maraqlı burasıdır ki, Azərbaycandan İrana və yaxud Ermənistandan Azərbaycana köçürülən hansı dövrdə olursa-olsun, köçürülən, evi yıxılan, dərbədar olan millət - azərbaycanlılar, Azərbaycan türkləri heç bir yerdə siyahıya alınmamışdı. Dövlət arxivlərində köçürülən almanların və başqa millətlərin siyahıları durur, var. Amma 1848-50-ci illərdə, yəni, daha doğrusu, XIX əsrin ortalarında, əvvəllərində, 30-cu illərdə Rusiyanın İranla Azərbaycanda yürütdüyü siyasət - bütün sənədlər, rus şahzadəsinin İran məmurları, İran xanları, şahzadələri ilə əlaqəsi və s. əks etdirən sənədlərin, məktubların hamısı Azərbaycandan aparılmışdı. Bir vaxtlar mən bu məktubları axtarmışdım. Nə Peterburq, nə Moskva arxivlərində bu sənədlərin heç bir izi qalmamışdı. Rus şahzadəsini ləkələmək istəmənmişdilər, məhv etmişdilər sənədləri. Bilinmir, heç

bir şey bilinmir. Eləcə həmin siyasətin davamı olaraq yenə də 20-ci ildə, xüsusilə, 38-ci ildə İrana köçürülən, 48-ci ildə Ermənistandan sürülən, hətta bu saat canlı insanlar - 88-ci ildə köçürülənlərin də siyahıları yoxdur, miqdarı bilinmir. Nə qədər? Neçə nəfər? Neçə ev dağılmışdı? Məlum deyil.

Nazirliklərdə, arxivlərdə bu işi görən məmurların əksəriyyəti ruslar, ermənilər idi. Siyahıların yaranmasını, varlığını, bilinməsini istəmirdilər. Erməni-müsəlman qırğını dövrü haqda xəyali olaraq deyirik ki, on min Azəri türkü ermənilər tərəfindən doğranmışdı. O soyqırımın Çəmbərəkənddəki məzarlıqlarını yenə həmin 38-39-cu illərdə məhv eləmişdilər Ermənikəndi, bağ-bağata çevirmişdilər, Dağüstü park yaratmışdılar. Orda şəhərin üstünə çalağan kimi qanad gərmiş Kirovun heykəlini qoymuşdular.

18-ci il siyahısı yoxdu. 38-ci il siyahısı heç yoxdu. 48-ci ildə, 88-ci ildə... İlahi, bu səkkizlər, onlardan elə 37-nin iyi gəlir. Azərbaycanlıların adı hər yerdə batırılmışdı, məhv edilmişdi. Namərd məmurlar o zaman azərbaycanlılardan kimin yaxşı evi vardısı, ələ keçirmək üçün həmin cərgəyə qatmışdılar. Kimin gözəl qızında, gəlinində gözləri var idisə, həmin cərgəyə qatmışdılar. Onları sürgün edəndən sonra evlərinə sahiblənmişdilər erməni məmurları, rus məmurları. Nə demək olar? Görünür ki, bəlalər çəkmək və səsi heç yerdə eşidilməmək, göylərə dirənən fəryadı kar qulaqlara çatmamaq, kor gözlərin görmədiyi bu müsibətlər azərbaycanlıların taleyinə yazılıbmış. Azərbaycan qızlarının biri əbəs yerə deməyib ki:

Başımda var darağım,
Ürəyimdə şam dağı.
Talehim yazılında,
Sönmüş imiş çırağım.

Çırağı sönmüşdü Azəri türklərinin. Araz, Araz, səni çox ləkələyiblər. Səni xəncərə bənzədiblər, sənə çox bayatılar qoşublar.

Araz aşanda mələr,
Kür qovuşanda mələr.
Analar balasından
Ayrı düşəndə mələr.

Arazam, Kürə bəndəm,
Bülbüləm, gülə bəndəm.
Dindirmə, qan ağlaram,
Bir şirin dilə bəndəm.

Araza gəmi gəldi,
Suların nəmi gəldi.
Dur, bir qolboyun olaq,
Ayrılıq dəmi gəldi.

Amma Araza onlarla bayatılar qoşan xalq, yazanlar, şair ürəkli analar, şair ürəkli bacılar, bəs niyə siz Xəzərə tökülən göz yaşlarını unutdunuz, Xəzərə demədiniz dərdlərinizi? Millətin Xəzərin özü boyda böyük dərini niyə demədiniz, şair qardaşlarım, şair bacılarım? O zaman dillənəmədiniz, sonra da yaddan çıxdı, getdi, heç bir şey olmamış kimi. O zaman dillənə bilməzdiniz. Bəs sonra? Doğrudanmı o bölgüyə, o müsibətə məruz qalmış soydaşlarımızın nalələrini eşitmirdiniz? Bəs hanı Xəzər bayatıları? Doğrudur, onların vətən həsrətilə çırpınan şerləri var. Balas Azəroğlunun, Əli Tudənin, Mədinə Gülgünün, başqalarının da. Amma hardaydı, hansıydı bu vətən? Ümumiyyətlə, Azərbaycandımı? 38-ci ilə qədər doğulub böyüdükləri Bakı idimi? Şimaldımı? Ya 38-ci ildə sərgərdan gedib vətən deyə qovuşduqları Cənub idimi? Hansı idi? Hansı həsrət idi bu? Araşdırdım. Bəlkə də dərindən, yaxşı araşdırmamışam. Amma hər halda, araşdırdım. Bir dənə də 38-ci il faciəsinin izini verən, ya izini bildiren, ya Xəzərin naləsini, Xəzərə tökülən göz yaşlarını, Xəzər balıqlarının şikayətini bildiren birçə, kiçik şerə belə rast gələ bilmədim. Gəzdim, axtardım arxivləri. Uğuruma bir şey çıxmadı. Belə ürəyi yanan, həqiqətən, zəhmətini qiymətləndirən bir dost dedi:

-Bilirsiz, bu saman içində, bir taya küləş içində iynə axtarmağa bənzər.

Nə qədər soyuqqanlısan, millət. Nə qədər dözümlüsünüz, mənim soydaşlarım. Nə vaxta qədər, nə qədər təhqir olunar insan? Bütöv bir millətin dönə-dönə başı kəsilir, yerdən-yerə köçürdülür, didərgin salınır və dözür. Qəribədir, çox qəribədir.

Şair millətin deyənlər dilidir. Bəs hardasan, şair? Kim deyəcək bu dərdləri bəs? Sürgün olunanların içində gənclər var idi. Burada doğulub böyümüşdülər. Oktyabryat, sonra pioner, sonra komsomol olmuşdular həтта. Amma, amması nədi? Hələ bəs neft mədənlərində işləyib böyük fəaliyyət göstərmiş, dövlətə, partiya, o zaman deyildiyi kimi, xidmət etmiş, elə neftçi kişilər var idi ki. Bunların içində müxtəlif dövlət mükafatları, ordenlər, medallar alanlar var idi. Amma, yenə də amma...

İki hadisə Əzimənin yadındadı. Birini Qulam dayı - heç bir ada, mükafata layiq görülməyən, ancaq Azərbaycan elminin fədakarlarından biri Qulam Məmmədli ona danışmışdı. «Mənə danışın» silsiləsindən Qulam Məmmədlinin bir hekayəsini də yazmışdı. Bu baxımdan ona gözəl rəssamımız - xalq rəssamı Maral Rəhmanzadə də bir-iki hadisə danışmışdı, Ədalət xanım danışmışdı, bir çox hadisəni kənddən qardaşı danışmışdı. Amma Qulam Məmmədlinin danışdığı bunların heç birinə bənzəməirdi.

Həmin illərdə Qulam Məmmədli İranda əsgərlər üçün çap olunan qəzetdə işləyirdi. Material toplamaq üçün Təbrizdən müxtəlif şəhərlərə, kəndlərə gedirdi. Danışır ki, bir dəfə yolların birində yol evi, bu mehmanxana deyildi, çayxana deyildi, amma qəfil yolda gecələməli, qalması olan adamlar üçün təkbir, əlbəttə, bir neçə otaqlı bir mənzil idi. Mənzilin sahibəsi əri vəfat etmiş bir qadın idi. Oğlanları ilə birlikdə idarə eləyirdi bu yol evini. Qulam

dayı deyirdi ki, bir gün təsadüf belə gətirdi ki, mən bu evlərdən birində qonaq qaldım, gecələməli oldum. Ev sahibəsi gəlib mən əyləşən mizin yanına yaxınlaşdı, dedi:

-Cənab kapitan, icazə ver, sənə simavər qoyum.

Doğrusu, bu simavər sözünü eşidəndə ürəyim titrədi. Bilirdim, Şamaxıda «simavər» sözünü məhz bu ahənglə, bu səslə işlədirlər, deyirlər. Çayı, hər şeyi unudub, soruşdum:

-Bacı, sən şamaxılısan?

-Cənab kapitan, mənə ziyanı olmaz ki? Neynim day, şamaxılıyam, hə.

-Bəs sən buralarda neyniyirsən, bacı?

-Başuva dönüm, rəhmətlik kişi nöyüt mədənlərində çalışırdı, işləyirdi, hökumətin gözündə də çox yaxşı idi, dövlətin də. Nə oldu, nə olmadı, bilmirəm. 38-də kişini sürgün eliyəndə, doğrusu, nə onu balalarından eləmək istədim, nə də özümü, yetim uşaqları necə böyüdərdim? Qadın xeylağı, özü də hamısı da oğlan idi. Gəlmişəm bura, kişiyənən bir yerdə. Düzdü, mən gizlədirəm, amma cənab kapitan, sən Allah, heç kəs bilməsin, heç kəsə demə.

Mən arvada xeyli təsəlli, filan verib, hal-əhvalını daha da kövrəltdiyim üçün təəssüfləndim:

-Bacı, bağışla, məndən sənə ziyan olmaz. Mən özüm də elə səniyənin həmvətənim. Niyə belə darıxırsan?

Arvad hardasa, sözlərimə inandı, mənə inandı və - bir dəqiqə, - deyib getdi. Bir dəqiqədən sonra qayıtdı gəldi. Əlində bir qutu var idi. Qutunun içində bir Lenin ordeni, bir Şərəf Nişanı ordeni, bir də Əmək İgidliyinə görə medal, eləcə də başqa nişanlar vardı. Arvad bunu mənə verdi.

-Qardaş, Allah atova irəhmət eləsin. Buların yeri oradı. Rəhmətdik kişinin ordennəridi, medallarıdı, buları mən bir gizlin-basırıqnan gətirmişdim bura. Amma indi görürəm ki, uşaqlara ziyanı dəyər. Kişi də rəhmətə gedib. Apar, qardaş, apar, orda verərsən lazımı yerinə, sən bilərsən.

Qulam dayı həmin medalları gətirib burada tarix muzeyinə, ya hansı bir muzeyə vermişdi.

İkinci hadisəni Əzimənin qələm dostu, Bakı Dövlət Universitetinin professoru Vəqif Sultanlı danışdı. Dedi ki, bir dəfə bizim azərbaycanlı sovet əsgərlərindən biri Bəndər şəhərində bir qadına rast gəlir.

-Ay oğul, ay oğul, sənə qurban olum, həmvətənim, - deyir. Evinə dəvət eləyir.

Vətənin ətrini alır ondan. Necə başına dolanır, necə qulluq eləyir ona, xidmət eləyir. Balası kimi, balaları kimi. Bu qadınların heç birisi İran vətəndaşı deyildi vaxtilə. Sadəcə İran vətəndaşı olan ərləri ilə birlikdə keçmişdilər, ərlərinin dalınca getmişdilər bu məmləkətə. Bakıda örtmədikləri çadra örtmüşdülər başlarına. Bakıda görmədikləri, artıq istifadə olunmayan rübənd örtmüşdülər üzlərinə. Qərək ki, tamamilə başqa bir həyata, başqa bir aləmə düşmüşdülər. Fars dilini mənimsəyə bilmirdilər. Doğrusu, yenə də

dekabrist qadınları ilə müqayisə etmək əlbəttə, qeyri-mümkün idi. Onlar məmləkətin harasına getsələr, istəyir Uzaq Sibirə, istəyir Şərqi, istəyir Qərbi, fərqi yoxdu, öz doğma dillərində - rus dillərində danışirdilər. Vətən dilinə, doğma dilə həsrət deyildilər. Bizimkilər həsrət idi. Bizimkilər dil bilmirdi. O həyatı bilmirdilər, ərəb deyildilər. Arvadlardan biri başmaqlarını yamatdırmaq üçün aparıb xarrat dükanına vermişdi. Fars dilini bilməyən qadınlar çox böyük əzab çəkirdilər. Yadıma bir hadisə düşdü.

Əzimə 77-ci ildə İraqa getmişdi. İraqda Şərqi böyük şairi Məhəmməd Əl Cəvahirilə görüşmək ona nəsis oldu. Heç kəsi qəbul etmədi. O, arxivlərdə, kitabxanalarda, əlyazma fondlarında yeni romanından ötrə Şah İsmayıl Xətəinin izini axtarırdı. Arxivlərdən ona aid materiallar toplayırdı. Belə bir dövrdə Məhəmməd Əl Cəvahirilə görüşmək istədi. Neçə illər idi, artıq yaşlanmış şair heç kəslə görüşmürdü. Amma nəsə, sovet səfirliyinin katibi, deyəndə ki, qonaq Bakıdadı, Əzimə üçün icazə ala bilmişdi. Apardı onu Məhəmməd Əl Cəvahirinin evinə. Elə gözəl, incə, zərif, buğdayı, lap şairə Mirvarid xanım Dilbaziyə bənzəyən bir qadın idi arvadı, ömür yoldaşı. Dörd oğul bağışlamışdı Məhəmməd Əl Cəvahiriyə. Farsca mükəmməl bilirdi. Gözəl farsca danışdı. Biləndə ki, Əzimə də farsca bilir, artıq tərcüməçiyə ehtiyac olmadı. Tərcüməçi cənab Məhəmməd Əl Cəvahirilə söhbət elədiyi vaxtda Əzimə həmin xanımla fars dilində dərsləşir, söhbətləşirdi. Məhəmməd Əl Cəvahirilə arvadının vasitəsilə ona bildirdi ki, bir zamanlar onun əmisi Azərbaycanda İraqın konsulu olub. Şamaxıya gedib-gələmiş. Arabir orda qalarmış həttə. Bir gözəl şamaxılı Fatimə adlı qızı sevib, qız da ona könül verib. Evlənilib onunla, götürüb aparıb. Məhəbbətinin dalınca Fatimə Bağdada gedib. Məhəmməd Əl Cəvahirilə deyirdi ki, indi də həmin qadın sağdı. Qocalıb, şübhəsiz. Amma ərəb dilini əməlli öyrənə bilməyib. Bircə bilsə ki, siz Azəri türklərindənsiz, bilsə ki, siz onun doğma yurdu Şamaxıdan gəlmisiz, sizi böyük bir məmnuniyyətlə qəbul edər, başınıza dolanar.

Əlbəttə, Əzimə də, şübhəsiz, həmvətəninə, soydaşına, məhəbbətinin dalınca gedən bu xanımla görüşmək istəyirdi. Təəssüf ki, sovet səfirliyi buna razılıq vermədi. İcazə vermədilər ona, Məhəmməd Əl Cəvahirinin adamları Əziməni aparsınlar və o xanımla görüşsün. Görə bilmədi. Görürsünüzmü, illər keçir. Məhəbbətin dalınca uzaq ölkələrə gedir, amma doğma yurdu, doğma dili, ana dilini, istəkli türkcəmizi unuda bilmir bizim xanımlar. Elə əslinə qalsa, evdə, ailədə doğma dili saxlayanlar analar olur. Xüsusilə, İran kimi bir məmləkətdə ki, türk dili qadağandı, türk dilində məktəb yoxdu, türk dilində mətbuat yoxdu, institut yoxdu, heç nə yoxdu. Əksəriyyəti Azəri türkləri olan İranda türkcəmizdə heç bir şey olmadığı halda az miqdarda olan ermənilərin məktəbi də, var institutu da, fakültəsi də var, klubları da var. Klubun üstünə «Başqa millətlərin daxil olması qadağandır» da yazılıb. Elə Əzimə Bağdadda olanda da, ermənilərin, İraqda cəmi 25 min erməni var idi, orta məktəbləri var idi. Bir ara o zaman baş nazirin müavini olan Səddam Hüseyn

bağlatdırmışdı bu erməni məktəbini. Amma ermənilər o zaman etiraz eləmişdilər, etiraz mitinqi, filan keçirmişdilər, mətbuatda, mətbuatları da var idi orda, çıxış eləmişdilər. Kilsələri, keşişləri var idi orda. Böyük bir qalmaqala səbəb olmuşdu bu. Nəticədə gözdağı olan bir məsələ qəbul etdirilmişdi orda və məktəb yenidən açılmışdı. Belə, mənim əzizlərim, belə.

QAYIDIŞ

Arabir mətləbdən yayınıram, sən məni bağışla, oxucum, bağışla məni. Dərdli deyingən olar, deyiblər. Bir aydı mən özümə yer tapa bilmirəm. Bir aydı Əhmədinin xatirələrində oxuduğum o bircə cümlə məni vadar etmişdir. Qəzetlərdə elan vermişəm, bütün tanışlara-bilişlərə müraciət eləmişəm. Dostlarım vasitəsilə arxivlər axtarmışam. O dostumun dediyi kimi saman içində iynə axtarmışam. Ona görə də dərdimi danışanda, hardan başlayacağımı, harda qurtaracağımı, inan ki, bilmirəm, bilmirəm.

İndi hər dəfə vaxtilə Sovet küçəsi adlandırılan Hüseynbala açıqlığından, Həmşəri palanından, Dağlı məhəlləsindən keçəndə qulaqlarımda polutrok maşının qıcılıtlı əyləci səslənir. Yaxasından, qolundan, belindən tutub maşına tulladılanların ah-naləsi, qadınların hıçqırığı, qıraqdan tanıyanların, tanımayanların sükut içində ağlamaları gözümün qabağında canlanır. O səsləri eşidirəm, o üzləri görürəm. Dəli olmasam, yaxşıdır.

Niyə belə biganə olmuşuq dərdimizə? Düzdü, elətdiriblər bunu bizə. XIX yüzilliyin başlanğıcından kabus kimi üzərimizə qanad gərmiş qoşa qartal çaynaqları ilə sümüklərimizə qədər qorxu işlədib. Əlimizdən silahlar alınib. Qorxublar, verməyiblər silahları bizə. Bizi biqeyrət eləməyə çalışıblar. Çox yerdə eləyiblər də. Zaman-zaman hər hansı bir bəhanə ilə millətin qaymağını üzləyib-üzləyib yığıblar, məhv eləyiblər, qırıblar, öldürüblər, Xəzər boyda qəbristan yaradıblar. Sibirə sürgün eləyiblər. İrana, Turana, hara göndərməyiblər? Rusiyanın küçələrinə səpələnib, müxtəlif respublikalarda, hara getsən, təbii zəlzələlərdən, siyasi zəlzələlərdən, siyasi oyunların qurbanı olanı Azəri türklərini görərsiniz. Günahsız doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olub. Günahsız evi dağılıb. Günahsız balaları didərgin düşüb. Elə xanımlar tanıyıram ki, Sibirdən sürgündən qayıdandan sonra, həbsxanalardan qurtarandan sonra, yarımcan bəraət qazandıqları halda, bu balalarını arayıb axtarıblar. Tapılanlar uzun müddət doğma anaya ana deyə bilməyib, dilini bilməyib, doğma yurdunu tanımayıb. Amma yenə də, hər halda, onların taleyi həmşərilərin taleyindən daha yaxşı idi. Çünki burada parçalanmayan ailə yoxdu.

Arazda buz ağladı.
Yanda yarpız ağladı.
Oğlan o tayda qaldı,
Bu tayda qız ağladı.

Ata o tayda qaldı, ana o tayda qaldı, bala bu tayda ağladı. Bəs Xəzər? Hamı sənin, sənin səsin hardadı? Ara-sıra xəzrinin - dəli xəzrinin şahə qaldırığı sənin dalğaların həmin nalələrdən yaranıb mənə.

KƏBLƏ HƏCƏR

Kəblə Həcər hər gün gəlib tezdən Rübabə Sultanın yanında əyləşir, yaxud, durmayıbsa, birbaşa elə yorğanına girir, onunla pıçılдаşırdı. Bu pıçılдаşmalar, əlbəttə, İrana keçmək haqqında idi. Nə ana, nə onun əmisi qızı İzzət bacı - heç birisi bu gedişə, bu səfərə razı deyildi. Doğrudur, Rübabə Sultan özü də ara-sıra deyirdi ki, ruslar çərəyi dizinin üstündə olan millətdi, amma hər halda bu qədər sərhədi qapayacaqlarına, bu qədər zalım ola biləcəklərinə inanmırdı. Hər gün səfərdən, gedişdən danışırdı. Rübabə Sultanın bir rəfiqəsi də var idi, Soltan adında, çox qərribə bir qadın idi. Bu qadının gəlini ilə savaşımlarının şahidi olanlar lətifə kimi danışırdılar. O, gəlinə nə deyir və gəlin ona nə deyir. Həmin bu Soltan qara simalı, surətə qarayanız olduğuna görə ona Qara Soltan deyirdilər. Bu Qara Soltan arabir həyəət gəlir, soruşurdu:

-Rübabə Sultan hələ getməyib ki, Məşhədə?

Rübabə Sultan evdən gül-gülə qarşısına çıxaraq deyirdi:

Helindədi, helində,

Qanadları belində.

Gecə-gündüz yol gedir,

Yerindədi, yerində.

Səhər açıldı. Böyükxanım ana hansı mənəbdənsə öyrənmişdi ki, bu gün iltəhvil səhər saat altıya düşür. Demək olar ki, səbhün gözü açılmamış ana hazırlığa başladı. O, istəyirdi ki, uşaqlar adəti, bu müqəddəs günü heç vaxt unutmasınlar. Bir neçə gün idi ki, uşaqlar, qonum-qonşu yatandan sonra neft pilətəsinin üstündə bir neçə dənə şəkərbura, bir neçə tava paxlava bişirmişdi, xüsusi bu gün üçün. Mətbəxdə, gizlicə bir yerdə, xırdaca bir nəlbəkidə səməni göyörtmüşdi.

Odur ki, günlərin birində rəfiqəsi, siğə bacısı Kəblə Həcərlə sözləşdi, məşhur qaçaqçı Mirzeyi Səncərani ilə o taya keçməyi qərara aldı. Keçməmişdən qabaq yadigar üzüyü qızına verdi, dayənin ona danışıqlarını söylədi. Son anda, son nəfəsində dayə nələr demişdisə, hamısını qızına danışdı. Babasının məhz onlar üçün xakiriz elədiyi, Rübabənin babası Şirvanda Şamaxı şəhərində dəfn olunan Mir Ağasının qəbrindən azacıq aralı bir uşaq məzarına bənzər bir şeyin yanında, sol tərəfdən başdaşına yaxın bir yerdə dəfn elədiyi xəzinədən danışdı və Mirzeyi Səncərani ilə, Kəblə Həcərlə bir yerdə sərhəddi o taya keçdilər. Mirzeyi Səncərani qaçaq apardığı adamları əlbəttə ki, əvvəlki kimi, Firuzə yoluynan aparmırdı, Rübabə Sultanın bir zamanlar keçdiyi Firuzə dağı. İndi yol başqa idi, Aslanduzdan keçirdi.

Hardan keçirdi, daha hansı yollardan keçirdi, bir özünə məlum idi. Bu iki ölkədə beş dəfə ölüm cəzasına məhkum olunmuş adam.

....Az qala qırx siğə bacı idilər Rübabə Sultangil. Onların içində Kəblə Həcər, molla Tutuxanım, Qara Soltan, Seyid Nisə, xeyli arvad idi. Bu qadınlar hər bayramda, mollaları bir yana, xüsusilə, savadsızları, adi qadınlar hər bayramda, vacib namazlar olanda yığışardılar Rübabə Sultanın evinə. Məscid yox, məscidlərə getmək olmazdı, başqa bir yer yox idi. Rübabə Sultanın böyük otağında qara çadraya bürünmüş bu qadınlar iki-üç cərgə əyləşərdilər. Hamısının qabağında kiçik bir canamaz, möhür, otuz-qırx arvad birdən bayram namazına dururdu, o cümlədən də Rübabə Sultan. Onların içində ən çox savadlısı Böyükxanım idi. Böyükxanım əlində işlərini görə-görə, uşaqlara yemək verə-verə, dərslərinə baxa-baxa, Qurban bayramının, yaxud başqa bayramların - Qədirxun bayramının - bu bayramların namazını diktə edirdi. O, yavaş-yavaş dedikcə, diktə etdikcə, qadınlar onun dediklərini təkrar edərdilər, əlbəttə, ürəklərində, yavaşca, dodaqaltı və bu namazı qalırdılar. Bir küncdə hardasa oturub dərs hazırlayan Əziməyə elə gələrdi ki, bu qadınlar mağazalarda gördüyü kəllə qəndlərə oxşayır. Kəllə qəndlər göy kağıza bürünmüş olurdu, bu qadınlar qara kağıza bürünmüş iri-iri qəndləri, üç pudluq qara kəllə qəndləri xatırladırdı ona. Yorulmaq bilmirdi Böyükxanım. Xüsusilə, oruccluqda, bütün müqəddəs günlərdə qadınlar ora yığılmaqdan başqa əlavə bir şey vardı ki, hər gün onlar müqabilə edirdilər. Yəni, Böyükxanım Quranın otuz cüzündən birini başlayırdı, birincidən, bərkdən oxuyurdu, bu qadınlar isə yenə də dodaqaltı özləri üçün təkrar edirdilər, öz əzizlərinə Quran oxuyurdular. Pulları olmurdu, yox idi ki, yəni olsaydı da, heç bir molla mollalığını boynuna almaq, pul alıb namaz qılmaq, pul alıb oruc tutmaq, bəli, bəli, təəcəb eləməyin, qəzaya qalmış, məsələ, kimin atası, anası, ya bir əzizi xəstələnibsə, ya bir iş düşübsə, namazını qıla bilməyibsə, pulla onun əvəzinə həmin o dövrün namazını qılırdılar, hətta öləndən sonra belə. Orucunu tuturdular, pul verirdi bir adam, kasıbın biri oruc tuturdu. Bax həmin o günlərdə pulsuz qadınlar, imkansız qadınlar gəlib müqabilədə öz əzizləri üçün Quran oxuyurdular, Böyükxanımın təkrarı ilə. Nə qədər əzablar çəkirdi bu qadın. Amma bir kəlmə, bir dəfə həyatında şikayət etməmişdi. Hamısını diktə eləyir, oxuyurdu. Tək bircə dəfə «vallah, öldüm, ay arvad» dediyi üçün bir neçə gün Rübabə Sultan ondan incidi.

-Ana dedin, yoruldu? Day bundan sonra arvad olmuşuq?

Əslində Şirvan zonasında, xüsusilə Şamaxıda «arvad», evə gəlib çörək bişirən, iş görən qadınlara deyərdilər. Füqərə qadınlara ki, gedib özgələrin evində çörək yapırıdılar təndirə, ya bir başqa günəməzd iş görürdülər, yorğandöşək salırdılar, nə isə bir işə gedirdilər. Rübabə Sultana bərk dəymişdi Böyükxanımın ömründə bircə dəfə «yoruldum, ay arvad», deməsi. Məscid olmadığından evi kişili olan adamlar ərlərinin qorxusundan, oğullarının, atalarının qorxusundan evlərində mərsiyə də oxutdura bilmirdilər. Mərsiyə

nəzirləri olanlar yenə də Rübabə Sultana müraciət edirdilər. Elə bu günlərin birində həyati başdan-başa palazlarla döşədilər, üstünə nimdirlər, döşəkçələr, yorğanlar - döşək əvəzinə çatmayan yerlərə düzüb gələnləri gözlədilər. Gələnlər yığıldı gəldi. Qadınlar, əlbəttə, qonşular da, məhəllənin adamları da, bircə dalanın ağzında səs eşidilməsin deyər, səs eşidilərsə, yad bir adam, xüsusilə, bu ərazinin milisinə «zelyonni» deyirdilər, bir rus idi. O zelyonni xəbər tutsaydı, xürafət, molla, filan deyib qadınlara divan tutardılar. Odur ki, qarovulçu qoyurdular qapıda. Burada başqa mollalarla yanaşı, əsasən Rübabə Sultanın siğə bacısı Molla Tutuxanım mərsiyə oxuyurdu, rozə oxuyurdu. Mərsiyəni onun şagirdi Xanımana oxuyurdu. Amma əsas rozələri - imamların, Kərbəladə şəhid olanların, Peyğəmbərin, onun əqrəbasının - qızının, kürəkəninin, nəvəsinin həyatından bəhs ələyən rozələri özü oxuyurdu. Kəllədən gələn, bir qədər kişi səsinə bənzəyən, gözəl səsi vardı, qubalı idi Molla Tutuxanım. Amma qadın zərifliyini mühafizə ələyən bir xanım idi. Onunçün məclisin başında stul qoyurdular, üstünə nənin tirmə şalını salırdılar, əyləşirdi orda və Şəhrəbanunun məclisi, ya başqa bir məclisi başlayırdı, xüsusilə, Sultani Qeysin məclisi. Bu məclisləri oxumazdan əvvəl Xanımana «Payiminbər» oxuyurdu. Elə bu gün də elə başladı. Bu zaman hardansa gözdən oğurlanıb azadlığa çıxmış Əhməd həyətdən ev yiyəsinin pillələrindən yuxarı çıxma-çıxa bağçada öyrəndiyi bir şəri söyləməyə başladı:

Mollaların hiyləsini anladığ,
Cinləri, şeytanları qırmacladıq,
Falçıların faldasını qırmışığ,
Cümlə kitab-dəftərini cırmışığ.

Bir neçə qadın cumub bu uşağı zor-bələ ilə qucaqlarına alıb qonşu qadının evinə saldılar və orada onu nəynənsə əyləndirməyə çalışdılar.

MƏKTƏBƏ

Rübabə Sultanın yaxşı yadındadı, bu gün 38 №-li məktəbə Əziməni gətirdiyi kimi, bir zamanlar Əzimənin anası, Rübabə Sultanın sevimli, yeganə qızı Böyükxanımı məktəbə apardığı gün. Zeybənəbəyimin, anasının adını daşdığından da, bu səbəbdən də Böyükxanıma məhəbbəti tamam başqa idi. Yəni övladı həm də anası kimi sevirdi. Qızı məktəbə gətirdi. Ona məsləhət görmüşdülər. Evlərinə bir qədər yaxın Şəfiqə xanım Əfəndiyeva, şamaxılı xanım idi, məktəb açmışdı. Bu məktəbdə yeni üsulla dərs deyilirdi, mollaxana, mədrəsə deyildi. Rübabə Sultan məktəbin qapısından içəri girəndə olduqca yaşlı, qoca bir kişi - Məstan dayı deyirdilər ona, Məstan əmi deyirdilər ona, məktəbin qapıçısı, qarovulçusu, süpürgəçisi - hər bir şeyi o idi. Arvadı xırda masquralarda qatıq çalardı, kasamas deyirdilər. «Ay bulka» dediyi balaca bulkaları, bir piyalə qatığı, beş qəpiyə satardı uşaqlara. Uşaqlar

böyük tənəffüsdə bunu yeyərdilər. Onları həmin bu Məstən kişi qarşıladı, üzü rübəndli, çarşablı qadının onunla danışmayacağını, amma yanındakı uşaqdan hardasa uşağı bu məktəbə yazdırmağa gəldiyini anladı. Əli ilə müdirənin otağını göstərib:

-Bacı, - dedi, - keçginən ora, müdirə Şəfiqə xanım ordadı.

Rübabə Sultan keçdi. Üç pillə qalxdı və Şəfiqə xanım Əfəndiyevanın otağına girdi. Şəfiqə xanım orta boylu, bir qədər dolğun bədənli, gözəl bir xanım idi. Zil qara saçları, qara qaşları, mərmər bəyazlığı üzünə xüsusi gözəllik verirdi. Bu iri, qara gözlər məhəbbət, nəvaziş saçırdı. Rübabə Sultanı görün kimi:

-Buyurun, xoş gəlmisiz, xoş gəlmisiz.

Onun başında ağ, kənarı badımcanı haşiyəli kəlağayı vardı. Bu kəlağayı başına dolayıb, uclarını arxasında düyünləyib kürəyinə atmışdı. Geyimi elə idi ki, biləyindən əlinə keçən yerdə qolları, boğazı hündür, çənəsinə qədər çata bilən boğazlı paltar, həm də uzun idi, ayaqlarında qara corab, ayaqqabı vardı. Rəsuli-Xuda Peyğəmbərimizin buyurduğu kimi onun yalnız üzü və əlləri açıq idi. Bəzək yerləri hamısı örtüdə idi. Gülümsünə-gülümsünə dedi:

-Burda yad, naməhrəm adam yoxdu. Xahiş eləyirəm, rübəndini qaldır, bir sənənən yaxşı söhbət eləyək.

Rübabə Sultan rübəndini qaldırdı. Müəllimənin, müdirənin göstərdiyi kətildə öyləşdi.

-Vay, mən sizi tanıyıram, Rübabə Sultan. Siz şamaxılıların sevimli xanımısınız. Bilirəm sizi...

-Mən də sizi tanıyıram. Bilirəm ki, atanız, cənab hardasa Şamaxıda məktəb açmaq istəyirdi. Amma neyçünsə alınmadı. İndi Bakıda siz qız məktəbi açmaqla nə qədər gözəl iş görmüsünüz. Hamı da mənə tövsiyə elədilər ki, bu qızçıqızı sizin məktəbə verim. Böyükxanım anasının dizinə qısılmış, sağ əlinin şəhadət barmağını dodaqlarına qoyub, başını aşağı dikmiş, amma altdan yuxarı gözlərini qaldıraraq müdirəyə diqqətlə baxırdı. Müdirə xoşuna gəlmişdi.

-Qızım, adın nədi?

-Əslində qulağına çağırılan adı Zeybənisa bəyimdi. Amma bunu deyən yoxdu. Bu, mənə mənə mərhum anamın...

-Allah rəhmət eləsin.

-Bəli, Allah sizin də ölənlərinizə rəhmət eləsin, mərhum anamın adıdır. Elə Böyükxanım deyiblər. Elə deyəsən Molla Səftərin dəftərinə Böyükxanım da düşüb. Bizim tayfanın hamısının ad günü məhəlləmizin mollası Molla Səftərin dəftərinə düşürdü, doğulan uşaqların hamısı - hamımızın adı ordadı.

-Nolar, çox əcəb. Bəs fəmilə? Hə, bağışlayın, babasının adı nədi?

-Əliyar bəy - babasının adı, atasının adı - Əliheydər, Kərbəlayi Əliheydər.

-Çox gözəl, çox gözəl.

Müəllimə, müdirə qarşısındakı vərəqlərə qızın adını yazdı.

-Nəçə yaşın var, qızım?

Qız yenə də ağır cavab verdi, utanırdı. Əvəzində anası Rübabə Sultan cavab verdi.

-Səkkiz yaşına təzə girib.

-Boy, maşallah, bös-böyük qızdı ki. Nə gözəl saçların var sənin.

Kələğayının altından qızın toppuz kimi qalın, yoğun hörükləri görünürdü. Hörüklər çox uzun deyildi, qızın ancaq belindən bir qarış aşağı olardı. Amma elə gözəl, elə qıvrım, elə qalın idi ki, dərhal nəzərə çarpırdı. Bu gözlər, bu qaşlar, bu xırdaca ağız, bu düzgün burun - bütün bunlar hımısı Şəfiqə xanımın ruhunu oxşayan körpələrin siması idi. O, körpələri oxudur, millətin qızlarını, bacılarını, analarını işıqlı dünyaya, işıqlı gələcəyə apardığını düşünürdü.

Rübabə Sultan soruşdu:

-Bunun məktəbdə oxuması üçün nə qədər xərc olacaq?

Müdirə dərhal ciddiləşdi. Xoşuna gəlməyən bir mövzuda danışmaq məcburiyyətində qaldı.

-Bağışlayın, möhtərəm əriniz - qızın atası nə işdə işləyir, qazancı nədi?

Rübabə Sultan həzin bir səslə cavab verdi.

-Atası kasıbçılığa gedib.

-İşi avand olsun. Onda qızın heç bir pul verməsi lazım deyil, bir qəpik də. Məccani oxuyacaq, yəni, elə-belə oxuyacaq, bizim məktəbin özünün hesabına.

-Allah sizdən razı olsun. Mənə demişdilər. Amma...

-Amması yoxdur, bacım. Mən bacarsaydım, sizi də məktəbə cəlb edərdim. İstərdim ki, siz də oxuyasınız. Siz də işıqlı dünyanın gözəl kitablarını, gözəl gələcəyin - əfsanəvi, nağıla bənzər gələcəyimizin kitablarını oxuyasınız, bəhrələnəsiniz. Əlinizdən bir iş gələ, bir sənət sahibi olasız. Sizinki keçib, qızınız, inşallah, gələcəkdə millətə xeyir verən adam olar.

-Allah razı olsun sizdən, Allah razı olsun.

O gündən Böyükxanım yeni üsullu məktəbə gədirdi. Yanındakı qızlardan bir çoxu gələcəkdə, doğrudan da, müxtəlif şəxsiyyətlər oldular, tanınmış adamlar oldular, alimlər, yazıçılar, həkimlər, xüsusilə, Təhvə xanım qadın azadlığı uğrunda mübarizlər cərgəsində gələcəyə elə addımlarla irəlilədi ki, hər dəfə də Böyükxanımı, öz yaşadı, sinif yoldaşı Böyükxanımı Əli Bayramov adına klub var idi, həmin kluba dəvət edirdi, oxumasına, inkişafına çalışırdı. Böyükxanım, onsuz da üç dildə mükəmməl təhsil almışdı. Biri Şəfiqə xanımın məktəbində, burda bəzi fənlər rus dilində gədirdi. Bir müddət Hənifə xanımın məktəbində oxudu. Bir müddət Hacı Zeynalabdin Tağıyevin açdığı qız məktəbində Leyli olaraq oxudu. Hər halda bunlar səbəbsiz deyildi. O, rus dilini də pis bilmirdi, yaxşı bilirdi. Ərəb dilini də, əvvəlcə ev təhsiliylə almışdı, Çərəkədən Qurana keçmişdi, Quran bitirmişdi. Ərəb dilini də mükəmməl öyrənə bilmişdi. Bu dillərdən daha çox, əlbəttə, fars dilini yaxşı

bilirdi. «Gülüstən», «Bustan» - bunlar hamısı onun oxuduğu kitablar olmuşdu. Azərbaycan Türk ədəbiyyatında onun iki-üç sevdiyi müəllif, şair, nasir var idi. Birinci yerdə, şübhəsiz ki, Füzuli dururdu. Ondən sonra Mirzə Ələkbər Sabir gəlirdi. Onun «Hophopnamə»si Böyükxanımın sinədəftər əzbəri idi. «Molla Nəsrəddin» jurnalı Cəlil Məmmədquluzadəsi ilə onun sevdiyi məcmu idi. Bu jurnalda Heri Məsmə, At Balaxanım, Teleqraf Güllü kimi şairlərin, Əli Nəzminin, başqalarının şerlərini əzbər bilirdi.

Mən gəlmişəm istəkənə qənd salam,
Gəlməmişəm ürəyimə dərđ salam.
Mən gəlmişəm sarı başmaq cütüdiyəm,
Gəlməmişəm yetimləri bitüdiyəm.

Heri Məsmənin, Xəbərçi Xədicənin, bunlar, əlbəttə, hamısı kişilər idi və bunlar onların ləqəbləri idi, Əliqulu Qəmküsarın, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Əli Nəzminin və başqalarının. Rübabə Sultan qızının təhsilindən, savadından çox razı idi. Elə gələcəkdə də bunlar Rübabə Sultanın qızı Böyükxanıma yardım etdi ki, o, üç alim övlad yetişdirdi. Böyükxanım əsl el ədəbiyyatı, ağız ədəbiyyatı, folklor xəzinəsi idi. Bu sandıqçadan nəyi istəsən, hansı saatda istəsən, açıb götürə bilərdin. Rəvayətlər, nağıllar, tapmacalar, bilməcələr, saylar, yanıltmaclar - nə bilmirdi, nəyi bilmirdi Böyükxanım?! Və bunların hamısını özünün övladlarına, gələcək övladlarına öyrədə bilmişdi, aşılaya bilmişdi.

Sultanın ruhu şad olmalı idi. Onun tərbiyəsi hədəf getməmişdi. O, birçə qızına elə bir tərbiyə vermişdi ki, bu birçə qız üç alim, üç professor yetişdirmişdi. Amma dirigözlü əri olduğu halda, bu övladları Böyükxanım ana dul örpəyindən böyütmüşdü. Anasından ona nə qalmışdısa, hamısını satıb-sövmüşdü. Balalarını millətə xeyir verən əsl, həqiqi insanlar kimi böyütməyə çalışmışdı və buna nail olmuşdu. Həmişə deyirdi: «Allah adamın əvvəlin verməkdənsə, axırın versin.» Əvvəli çətin keçmişdi Böyükxanım üçün. Torksin dövründə xaricilərlə ticarət (torqovlyə s inostransami) mağazalarında yalnız qızıl müqabilində ərzaq satırdılar. Və Böyükxanım ana balaları üçün sonuncu qızıl qəlpəsinə qədər hamısını ərzağa verib zaman-zaman evə gətirir və balalarını dolandırirdi.

-Nənə, ay nənə, atdan çox danışırsan.

-Hə, qızım, at bizim həmişə nağıllarımızda da müqəddəs olub. Koroğlunun Qıratı, Düratı, Ərəbatı, Ağcaquzusu, Nəbinin Bozadı dillərdə dastan olub həmişə. Dinimizdə də bu atlar çox müqəddəs olub, sevilib. Tanınmış şəxsiyyətlərin - Rəsuli-Xudanın Buraq adında atı var idi, onu minib gəzərdi. Göylərə, səmalara qalxmalı olanda, həmin bu Buraq ilə qalxmışdı. Buraq yeddinci göyə qədər qalxdı. Adətən yeddi göy deyərlər, amma doqquzdu göylər. Rəsuli-Xuda öz Allahına doqquzuncu göydə qovuşmalı idi, müsahib olmalı idi. Buraq qalxa bilməyəndə ona işıq atı - günəşdən alınmış işıq atı Rəfrəf təqdim olundu. Həzrət Əlinin Döldül, İmam Hüseynin

Zülcənəh kimi atları məlumdu. At muraddı, qızım. İgid atıynan bəllənər. İgid atına canından əziz baxar. Maraqlıdı, çox qəribə hadisələr olub ki, at insanı ağır vəziyyətdən qurtarıb. Koroğlunun Qırata yalvarışlarını, lap bu yaxınlarda Nəbinin «əgər məni bu davadan qurtarsan, qızıdan, gümüşdən səni nallaram», deməsi, Koroğlunun dönə-dönə Qırata oğurlayanlara, Qırata qəsd eləyənlərə meydan, müharibə meydanı açması məlum məsələdi. Sənin ulu babanın da bir Qəmər dayı adında atı vardı. Ondan başqa, deyilənə görə bir də bir Kəhər Köhlən varı imiş. Bizim xanlığın atlarının içində yel kimi, o nağıllarda deyilən kimi, təpələrdən yel kimi, dərələrdən sel kimi, badeyi sərsər kimi, uçarmış, yeriməzmiş, qanadları varmış sanki Kəhər Köhlənin. Neçə ağır vəziyyətlərdən çıxardıbmiş babanı. At igidin qardaşındır, deyərdir bala. İndi day bircə məsəl elə qalıb: At muraddı; At belində gedəsən. Elə mən də sənə onu demişəm.

Deyirlər ki, igid odu - atdan düşə, atlana, igid odu - hər cəfaya qatlana. Bir də deyirlər ki, yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz. Elə bilirsən, bunu təkcə atçün deyiblər? Yox, bala, bunu həm də insan üçün deyiblər. Yəni, yaxşı dolanan, dürüst adam töhmət götürməz, cəza çəkməz. Qulağında yaxşı saxla.

Əzimə yeddi yaşına çatanda Rübabə Sultan öz qara, mereşkalı, libirti çarşabına büründü, nəvəsinin əlindən tutub, onu yaxındakı 38 №-li məktəbə gətirdi. Məktəbin müdiri Bakıxanov nəslinin yadigarlarından Allahverdi bəy Bakıxanov idi. Bu məktəbdə Xanım Bakıxanova tarix dərsi deyirdi. Əlbəttə, nənə bunları bilmirdi, amma hər halda çox intizamlı, ədəbli və olduqca yaxın olan bu məktəb nənəni təmin edirdi, xoşuna gəlirdi bu məktəb. Qızı Allahverdi müəllimin yanına gətirdi:

-Hə, nənəsi, çox yaxşı iş görmüsünüz.

Bunun nənə olduğunu hardan bildi? Axı nənənin üzü örtülü idi. Başında qara çadra var idi, çarşab var idi, üzündə rübənd var idi. Sovet dövrü olsa da, çadra-doloy deyib, küçələr bar-bar bağırırsa da, qadınlar «Sevil» tamaşasından çadralarını atıb çıxsın da, nənə hələ nə rübəndi, nə çadranı, nə də çaxçuru əynindən çıxartmamışdı.

-Nənəsi, qızın adı, familiyası nədi?

Əlbəttə, nənənin səsinə naməhrəm adam eşidə bilməzdi. Yavaşcadan əlini Əzimənin çiyinə qoydu. Əzimə doğrayıb-tökməyə başladı:

-Mənim adım Əzimə... Atamın adı Məhəmməd... Familiyam da Səfərzadə...

-Hə... Deməli, Səfərova Əzimə Məhəmməd qızı.

-Səfərova yox, müəllim, mən Səfərzadəyəm.

Allahverdi müəllim qızın üzünə diqqətlə baxdı: «Hə, belə bir ailədən çıxıbsa...» Dalını düşünmədi, dalını demədi. O qorxulu illərdə, o kabus illərinin yaxınlaşmaqda olduğu illərdə nə uşağa, nə böyüyə belə sualı vermək olmazdı. Yazdı: Əzimə Məhəmməd qızı Səfərzadə.

-Çox gözəl, çox yaxşı. Qızım, heç hərləri tanıyırsan?

-Müəllim, təkbir tanıyıram, hamısını birdən tanımıram. Onu da qonşumuzdan - Əli əminin uşaqlarından öyrənmişəm, onlar məktəbə gedirlər, elə həmin sizin məktəbə - biri üçüncüdə oxuyur, biri beşincidə.

-Ay sağ ol, afərin qızım. Görürəm məlumatlısan. Yaxşı oxuyacaqsan. Çox sağ olsun böyüklərin ki, sənə yaxşı öyüd-nəsihət veriblər. Gedin, sentyabrın 1-dən məktəblər başlananda, gələrsən məktəbə. Nənən də səninçün bir dənə 1-ci sinfin kitabını, bir dənə dəftər, bir dənə də çernilnən qələm alar, verər sənə. Çernilin çernil qabıda, qələmin də qələmdanda olsun.

Geri qayıtdılar. Rübabə Sultan qızın cavablarından razı idi. Amma bir az həddən ziyadə dilotu yeməsi onu düşündürürdü: «Müəllimlərin zəhləsini tökməyəcək, görəsən?»

Gündə bir xəbərlə gəlirdi məktəbdən bu əllamə qız - Əzizə. Bir gün gəldi ki:

-Ay nənə, böyük bir rəhbər ölüb - Kirov, mən çıxış eləyəcəyəm, danışacağam, başsağlığı verəcəyəm. Mənə qara paltar.

Nənə ona özünün çoxdankı yaxası qızıl düyməli qara atlas köynəyini geyindirdi. Qollarını qatladı. Səhər onu yola saldı. Doğrudan da, o gün Kirovun ölüm xəbəri hər yerə yayılmışdı. Nənə deyirdi:

-Yox, Kirov deyil ey, səhv deyirsiz, Kərimovdu. Heç qoyarlar ki, bizdən də biri rəhbər olsun? Onda biz, biz olmazdıq ki...

Bir gün də qız gəldi ki:

-Nənə, ay nənə, bizə orucluqda sinifə aş gətirirlər, hərəyə bir nimçə. Müəllim dayanır, məcbur eləyir yeməyə.

Nənə dedi:

-Əgər öz nəfsin çəkib yemisənsə, orucun batildi. Yox, əgər məcburiyyət altında yemisənsə, onda qorxma, qəbul olunur.

Başqa bir gün gəldi ki:

-Nənə, ay nənə, nənəcan, ay nənə.

Əlində qırmızı bir biletdir var idi. Burada onun şəkli yapışdırılmış, adı, familiyası yazılmışdı: «Allahsızlar cəmiyyətinin üzvü». Belə görünür ki, Moskvadan əmr gəlmişdi: sizdən filan qədər nəfər Allahsızlar cəmiyyətinə üzv yazılmalıdır. Böyüklər, əlbəttə, buna qol qoymurdular. Siyahı doldurmaq üçün məktəblilərin adını yazmış, onları həmin cəmiyyətə guya üzv salmışdılar, ikinci-üçüncü sinfin şagirdlərini. Əzizə bu qırmızı biletlə içəri girəndə Rübabə Sultan həyətdə samovara od salırdı.

-Nənə, ay nənə, bax, mən Allahsızlar cəmiyyətinə üzv olmuşam. Bax, bu da mənim knijkam.

Elə bir fəxrlə deyirdi ki... Çünki bu, onun adı yazılmış, şəkli vurulmuş birinci sənəd idi, birinci pasport kimi bir şey idi, bunu fəxrlə deyirdi. Nənə bir söz demədi. Əl vurmadı biletdə, əlindəki maşa ilə bileti alıb birbaşa aparıb atdı ayaqyoluna, rahatxanaya. Əzizənin Allahsızlar cəmiyyətinə üzvlüyü bununla bitdi. Amma Kirovun ölümü münasibətilə çıxışı həyatında ilk çıxış idi. Tarix

müəllimi Səbzəli müəllim ona qısa bir çıxış yazdırmışdı, tələbələr adından. Elə ki, sözə başladı, «Əziz Kirovun xatirəsini bir dəqiqəlik sükutla yad etməni xahiş edirəm», bütün zal ayağa qalxdı, onun sevimli müəllimləri, böyük hörmət bəslədiyi insanlar onun bir kəlmə sözü ilə ayağa qalxdılar. Əzimənin ürəyi uçdu...

NƏNƏ VƏ NƏVƏ

Tərhan bəy Əlyarbəyovun kəndi Ağalarbəyliyə yaxın Curuğlu kəndində Hasil adında bir uzundil, başından böyük danışan, yəni, o zamankı anlayışla, bir kişi var idi. İşi o yerə çatdırmışdı ki, istintaqa cəlb etmiş, məhkəmələr onu az qala ölümə, ya ömürlük Sibirə sürgünə məhkum etmişdilər və Hasil qaçıb getmişdi, o vaxtdan Qaçaq Hasil olmuşdu. Gəlib Bakıda dostu, qohumu Kərbəlayi Əliheydər gildə, yəni Rübabə Sultanın ömür yoldaşığı gildə yaşayırdı bir müddət. Bir müddət elə həmin kənddən Qaçaq Ağababa da gəlib orda qalırdı. Elə bil ki, qaçaqlar yuvası idi bu ev. Çünki həm Rübabə Sultanın mərdliyinə, xan nəslinə, həm bir tərəfdən böyük Seyyid Ali Peyğəmbər nəslə mənsubiyyətindən arxayın idilər. Bilirdilər ki, bu evdə heç kəs onları narahət eləməz, tanımaz, tapmaz, satmaz, ələ verməz. Bu dəfə orucluq idi. Qaçaq Hasil gəlib Rübabə Sultangildə gizlənmişdi. Rübabə Sultan başında çadra, manqalı qoymuşdu Hasilın qənsərinə, özü isə evin ortasındakı kürədə xörək bişirirdi, obaşdanlıq bişirirdi. Obaşdanlığa o, şamaxılıların qəlyə adlandırdıqları xörəyi bişirirdi. Bakıda balqabaq pırtıdamasına da qəlyə deyirlər, amma orda qəlyə tamam başqa bir şeydi. Onu tez-tez orucluqda bişirərdilər, çünki həm tutumludu, həm də su istəməyən bir xörəkdə. Deməli, qəlyəni bişirmək üçün qoyunun balaca-balaca doğranmış yağlı döş ətindən doğrayıb qazana qoymuşdu, üstünə su tökmüşdü, kəfini almışdı və bir-bir qəlyənin mayehtacını qazana tökməyə başlamışdı, növbəynən, əlbəttə, o, sıraynan bilirdi ki, hansını hansından sonra. Bu qəlyə qeyri-adi bir xörəkdə. Buraya alma, heyva, armud, şabalıd, qaysı, kişmiş, xurma, darçın, zəncəfil, quluncan - bu kimi şeylər tökülürdü. Əlbəttə, ət soğanla bişirdi. Və bişəndə çox dadlı, ləzzətli bir xörək alınırdı. Rübabə Sultan xörəyi bişirirdi. Başa vurmasına az qalmışdı. Kərbəlayi Əliheydər evdə yox idi. Harasa bir hüzürəmi, ya nəyəsə getmişdi. Rübabə Sultan dedi:

-Hasıl qardaş, o biri evdə, otaqda yerini salmışam, sən də, Kəblə Əliheydər də. İndi Kərbəlayi gələcək. Sən dur, keçginən istirahət elə, dincəl, yat, o da gəlib yatacaq. Obaşdan oyadaram sizi, xörək yeyərsiz.

Hasıl kişi qalın döşəyin üstündə, iri mütəkkələrə dirsəklənmiş vəziyyətdə yanpörtü uzanan kimi bir şeydi. Dedi:

-Bacı, baaax, bayaqdan fikir verirəm. Sən o qazana on dörd qələm şey tökdün. Bilmirəm nə olan şeydi. Nə adın, nə dadın. Yatdım - öldüm, onun dadın bilmərəm. Ondan bir nəlbəki çək ver, yeyim. Sonra gedib yataram. Obaşdana da sonra durğuzarsan.

Rübabə Sultan əlbəttə, qəlbində gülümsündü. Cəld rəfdən balaca bir piyalə alıb içərisinə dadlı qəlyə töküüb balaca süfrə açdı və Hasil kişinin qənsərinə qoydu, bir parça çörək də gətirib qoydu:

-Buyur, Hasil qardaş, nuşi-canın olsun.

Hasıl çörəkdən bir tikə xörəyin lıgabına batırıb ağzına qoydu.

-Bəh, bəh, bəh, Allah cəmi-önlərinə rəhmət eləsin. Hər iki dünyada üzün ağ olsun, Ağa. Əla xörəkdi. Şükür Allaha, çox sağ olginən, var olginən, belə şeylərdən bişir. Sən bişir, biz də yeyək.

Nənənin nəvə nişasta düzəltməyə hazırlaşdılar. Nənə - Rübabə Sultan iki gün əvvəl isladib suyunu dəyişə-dəyişə saxladığı buğdanı ot maşınından keçirirdi. Əzimə tavanı onun qarşısına qoyur, tava dolduqca əzilmiş buğdaları iri təmiz su doldurulmuş vedrələrə boşaldırdı. Bir qədər sonra Rübabə Sultan buğdanı çəkməyi bitirib vedrədəki suyun üzünə çıxmış buğda qabıqlarını sıxdı, ayrıca bir torbaya yığdı. Bu torbanı o, qonşu Mirzə kişiyyə verəcəkdi ki, yuxarıya - tövlələrə tərəf gedəndə ya maldarlara versin, ya təmiz bir yerdə torpağa basdırsın. Mirzə kişiyyə əli çatmayanda zibil qutularını aparmağa gələn zibilçilərə verəcəkdi. Xahiş edəcəkdi ki, təmiz bir yerdə basdırsınlar. Bərəkətdi, bərəkəti atmaq, ayaqyoluna buraxmaq olmazdı, günahdı.

-Bax, qızım, deyirsən ki, ataq ayaqyoluna. Olmaz qızım, bu çörəkdi, bu bərəkətdi. Heç görmüsən ki, mən səmənini, ya bir şeyi zibil qutusuna atım? Həmişə səni götürmüşəm, dəniz qırağına getmişik. Səmənini qağayılara doğrayıb atmışıq. A qızım, insan bərəkətin qədrini bilməli idi. Qədrini bilsən, bərəkət başından töküləcək.

Sonra Rübabə Sultan bu vedrədəki nişastalı suyu, buğdanın məğzi çıxmış suyu durulmağa qoydu. Bir az sonra vedrənin üzündə sarı su, dibində ağappaq nişasta əmələ gəldi. Rübabə Sultan bu nişastaları torbaya doldurub asdı. İki gündən sonra onun suyu çəkiləcək və Rübabə Sultan torbanı boşaldacaq, sonra onları ayrıca qablarda qurudub yığacaqdı. Bu proses bir qədər çətin, cansıxıcı olsa da, tez-tez əldə elmək olmurdu nişastanı, ona görə də Rübabə Sultan özü hazırlayırdı.

-Nənə, ay nənə, firni bişirəcəksən?

-Ay qızım, firni ki, bundan bişmir.

-Bilirəm e, nənə, o düyü unundan bişir. Bu nişastadan sucuq bişirirsən. Neçə cür sucuq olur, nənə?

-İki cür, qızım. Bir asma sucuq, bir də nimçə sucuğu.

-Asma sucuq? Mən heç asma sucuq yeməmişəm.

-Hə, neynək, bu dəfə yeyərsən. Nimçə sucuğu belədi ki, onu nimçələrə tökürlər. Əvvəl əlbəttə, bişirirlər zəfəranla, şəkərlə, gülabla, hillə. Bişəndə tökürlər nimçələrə. Üstünə də qoz əzib səpirilər. Amma asma sucuğu belədi ki, ona qozun ləpələrini ipliyyə düzürlər, muncuq düzən kimi, uzun, bir qarış, qarış-yarım, sonra onun ucunu qırmaq kimi bir şeyə, balaca qırmağa bağlayırlar. Qaynayıb hazır olanda, qırmağa gələndə...

-Nə vaxt hazır olur, ay nənə?

-Ay qızım, nə vaxt olacaq? Görmüsən, deyəsən axı...

-Yadımdan çıxıb, nənə.

-Gərək çıxmasın. Adam gördüyü şeyi yadında yaxşı saxlayar ki, sonralar gərəyi olanda yadına düşsün. Sucuq qaynayır, üstünə ağ köpük gələndə, deməli, hazırdı. Onda həmin o qoz düzülmüş iplikləri, daha doğrusu, qozları basırlar sucuğun içinə - qalxızrlar, basırlar - qalxızrlar və qazanın üstündən bir ip asırlar, qarmaqlarda keçirirlər ona ki, damacaq axı, hələ tutmayıb əməlli. Ona görə də yenə təzədən - bir az keçmiş bərkiyəndə, yenə qazana salıb-çıxarırlar, əlbəttə qazanın altını söndürürlər, ta o vaxta qədər ki, belə bir sucuq əmələ gəlir. Elə sucuq əslində uzun bu... belə, oxşatmaq istəməzdim, bir cür kolbasalar var ey, ona oxşayır, ay qızım, təhər-töhürü, dadı-zadı yox. Sucuqçün bu yaxşı şeydi.

-Sonra daha başqa şey bişirmirlər, nənə, nişastadan?

-Nöş bişirmirlər, ay qızım, Allah eləməmiş, qışda ösgürəndə, kəllə mənqə olanda, timov olanda, ondan bir növ horra kimi bir şey bişirirlər, ya süddə, ya da elə-belə suda. Özü də lap azacıq şirni vururlar ki, tamı dəyişsin. Day ayrı şey vurmurlar, zəfəran-zad vurmurlar. İsti-isti onu içirlər, ösgürəyi kəsir. Ən çətin, ağır ösgürəkləri o kəsir.

-Bəs bir də?

-Bir də, ay qızım, bilirəm nəyi soruşursan. Paldava, palda bişirirlər ondan. Keçən il yadındadı? Kənddən qonağımız gəlmişdi. Paldava da bişirmişdim. Bir stəkan aparıb verdin o əmiyə, bir qurtum içən kimi dedi:

-Buuy, mən bunu içə bilmərəm. Bu adamın boğazından əlli-ayaqlı gedir.

Əzimə güldü:

-Hə, ay nənə, yadımdadı. Elə bir şey olmuşdu. Bəs onu necə bişirirlər?

-Qızım, elə onu da sucuq kimi bişirirlər. Amma içinə bir az şəkər qatırlar, zəfəran vurmurlar. Ağ bişirirlər, tökürlər kimçələyə. Bir az sucuğa nisbətən bərk bişirirlər. Sonra bərkiyəndə onu xırda-xırda doğrayırlar. Siz ona məktəbdə kub deyirsiniz e, yadımdadı, görmüşəm, dərs keçəndə göstərmisən. Yoldaşlarınla bir-birinizə göstərəndə görmüşəm, kublarnan doğayrlar, xırda-xırda, barmaq ucu boyda. Sonra ayrıca qabda da zəfəranlı şərbət hazırlayırlar, reyhan şərbəti, ya başqa bir şeydən şirin şərbət hazırlayırlar, ona zəfəran vururlar. Həmin sucuğu - doğranmış o kubikləri də tökürlər həmin o şərbətin içinə. Qarışdırırlar. Sonra içəndə bir yerdə içirlər şərbətnən onu. Ona palda, ya paldava deyirlər. Bax, yayda o, yaxşı şeydi, cana xeyirdi Adamın bədəninə rütubəti saxlayır. Qoymur ki, adam çox su içsin. Yayda elə səhərdən axşamacan çay içsin - tərəsin, su içsin - qarnı köpsün. Amma bu paldava belədi ki, bir yarımca stəkan içdin - bütün günü də olmasa, günün yarısından çoxunu rütubəti sənə bədəninə saxlayacaq və qoymayacaq ki, sən susayasan.

Qız əllərini-əlinə çaldı.

-Nə yaxşı şeydi, ay nənə.

-Əlbəttə, qızım, yaxşı şeydi. Odey, hələ istilər gəlməyibdi, hələ payızdı. Burdan da mən aldardım, nişasta düzəltdim, təzə nişastadan sabahda-birisi

gündə səninçün bir paldava, bir iki gün keçər, bir təzə nişastadan sucuq bişirərəm.

-Nənə, ay nənə, asma sucuq da bişirərsən?

-Ay qızım, o bir az cəncəldi e, uzun-uzadı. Get-gəl, get-gəl, qulluq elə. Yaxşı, eybi yoxdur, ondan da bişirərəm, indi ki könlün istəyir.

-Tək mənim könlüm istəmir e, nənə, qardaşlarım da istəyəcək.

-Heç onlar bilmirlər, hardan istəyəcəklər bilmədikləri şeyi?

-Mən danışacağam da, nənə, onlara... Onda, nənə, ay nənə, bəs nişastanı bir az çox elə də. Eeyy, gör nə qədər lazımdı.

-Hə, qızım, ayrı günlərdən başqa əsl sucuq lazımdı, il təhvil xonçasında «s» hərfilə olan o yeddi məcundan, yeddi növdən biri də sucuqdu. Əvvəli səmənidi, sonra gəlir sucuq, sonra süd, su, səbzə, sarıkök... baxırsan, əlinin altında olan şeylərdən axtarıb tapırsan.

-Onda, nənə, ay nənə, nişastamızdan saxla ha, mən çox istəyəcəyəm sucuğu yəqin, amma sən nişastamızdan il təhvil xonçasına saxla.

-Elə saxlayacağam, qızım, arxayın ol, arxayın ol.

Nənə Əziməyə belə təlim verirdi. Evə qonaq gələndə nənə göz qoyurdu. Qız qapıdakı başmaqları cütləyirdi, nənənin öyrətdiyi kimi. Hər birini cütləyib ayrı-ayrılıqda qoyurdu. Nənə deyirdi:

-Hə, qızım. Bərəkallah, qızım. Afərin qızım. Mərhəbə, qızım. Bax, eləcə cütlə. Qədimdə bir adət var idi. Elçi gələrdi. O qıza ki, evdə elçi gəliblər, ona deyirdilər:

-Ay bala, ay bala, mənə bir stəkan su ver.

Əgər qız başmaqları cütləyib həyəət çıxırdısa, yaxud heç olmasa ayağınyan bir tərəfə çəkib başmaqları tapdalımadan keçirdisə, onda o qızı alırdılar, deyirdilər, - salağalıdı. Yox, əgər üstündən elə-belə atdayıb keçdi, almırdılar. Qayıdıb çıxıb gedirdilər. Deyirdilər:

-Ondan gəlin olmaz, onun nə salağası var?

Bax, yaxşı cütlə başmaqları. Birdən elə nənələrdən biri sənə elçi gələr, almaz, qalarsan üstümdə, yük olarsan onda, un çuvalına tay.

Əzimə güldü.

-Nənə, heç ondan danışma, mən səndən ömrüm uzununu ayrılmayacağam. Nənə, sən mənim gözəl nənəm, yaxşı nənəm. Mənə elə şeylər öyrətmisən ki... Nənə, ay nənə, bilirsən səni necə çox istəyirəm? Bir dünya. Niyə sən belə gözəlsən, nənə. Niyə mən səni belə çox istəyirəm, nənə?

Rübabə Sultan dərindən köksünü ötürdü. Torpağa tapşırdığı yeddi qız, bir oğul yadına düşdü. Gözü bircə bu qıza dikilmişdi. Oğlanlar analarının yanında idi, Əzimə idi nənəyə qəmşar.

-Can bala, canım bala. Sən məni ona görə çox istəyirsən ki, axı mən də səni çox istəyirəm. Allah saxlasın səni. Ağbaxt olsan, nənənin balası.

Əzimə bir qədər kələkbaz səslə soruşurdu:

-Nənə, ay nənə, hərdən mənə acığın tutanda deyirsən ki, səni görüm, at belində gedəsən. O nə deməkdə, o nə qarğıydı?

-Qızım, əvvəllər gəlini at belində aparardılar. İndi maşın çıxıb, qızlarçün maşın gəlir, indi deyirlər qızlarçün gedirlər orkestr çağırırlar, gəlini orkestrlə aparırlar. Hər zamanın öz dəbi var, qızım. Dünyanın hər bir zamanında xalqın öz dəbi olub. Bir zaman arabaynan apardılar, sonra fayton çıxdı, faytonnan apardılar, sonra garut çıxdı, garutnan apardılar. İndi də maşın... Təki hər şey yaxşı olsun. Təki xoşbəxtlik olsun, can sağlığı olsun. Təki dünyanın bütün analarının balaları xoşbəxt olsun, bizimki də onların içində. Mənim balam, sən də onların içində.

Kərbəla səfəri günə bir mənzil, teyyimənəzil gedilməli idi. Elə də gedirdilər. Rübabə Sultan əri, Kərbəlayi Əliheydər, Məhəmməd və balaca Böyükxanım, balaca deyəndə ki, indi onun körpəsi var idi, Nurcahan xanım. Belə ad qoymuşdular ona - Nurcahan, Nuri-Cahan olacaq idi. Gəlib, hələ əllərində xeyli pulları, varları var idi. Özlərindən başqa nə qədər qohum-əqrəba, tanış, dost Əbülfəzl Abbasın məbədinə, İmam Hüseynin barigahına nəzirlər vermişdilər, onları aparırdılar. Gedirdilər, karvansaralarda düşürdülər. Karvansaralarda ən yaxşı hücrələri tuturdular. İki hücrə - biri Məhəmmədlə Böyükxanım və körpə üçün, biri də Kərbəlayi Əliheydər və Rübabə Sultan üçün. Elə birinci karvansarada, birinci düşərgədə gecə yatdılar, səhər ayılıb gördülər ki, balaca Nurcahan xanım ölüb. Atası ilə anasının arasındamı qalıb, üstünə - ağzına yorğanın ucumu düşüb, nə idisə, uşaq boğulub ölmüşdü. Allah belə məsləhət görmüşdü. Rübabə Sultan itirdiyi qızlarını xatırlayıb, yollarda dayaq olmalı idi ərinə, kürəkəninə, qızına, ağlaya bilməzdi Rübabə Sultan, göz yaşlarını daxilinə tökə-tökə, ölənlərini xatırlaya-xatırlaya balaca cənəzəni özü yudu, meyit qüsulu verdi. Karvansaranın həyətidəki çarhovuza saldı, pak eləyəndə balaca qızcağazın saçları suyun içində əfşan-əfşan dağılanda, hardasa Böyükxanımın da qəlbi bir balaca inlədi. Hələ analıq hissini, hələ analıq məhəbbətini əməlli dadmamışdı, hələ əsl mənada analığın nə olduğunu bilmirdi. Özünün anaya ehtiyacı olan körpə idi hələ. Amma nədənsə uşağı - Nurcahanı, balaca qızcağazı çarhovuzun suyunda arxası üstə yatmış kimi pərişan, əfşan saçları ilə görəndə ürəyi sıxıldı. Elə təcili olaraq uşağı karvansaranın yaxınlığında olan qəbristanlıqda dəfn etdilər. - Cənnət quşu idi, uçdu getdi, - dedi Rübabə Sultan. Məhəmmədin hansı hissi keçirdiyini bilən yox idi. Ona namaz, təlqin, heç birisi düşmür deyəsən axı... Karvançı varlı müştərilərindən elə razı idi ki, elə səfərin başlanğıcında onlara belə bir qəziyyə üz verməsini və bu qəziyyənin Rübabə Sultan üçün əsl mənada faciə olduğunu bilməsə də, - birçə gün gecikərəm dedi, sabahnan obaşdandan çıxarıq. Əməlli-başlı işinizi görün. Uşaq olanda nə olar? O cənnət quşu, o mələk elə mələk kimi də dəfn olunmalıdı, - deyə babaya.... - Vallah, Allah rəhmət eləsin başqa ölənlərinə. Yəqin ki, ömrünü anasına, atasına, nənəsinə və babasına verdi.

Beləcə yolun başlanğıcında Nurcahanı itirdilər. Mənzillərdə yaxşı keçirdi günləri. O yerə münasib gözəl karvansara hücrələrində qalırdılar, təmiz, səliqəli. İsti xörək verirdilər onlara. Nə istəyirdilərsə, çay verirdilər, qəhvə verirdilər. Kaşan-kaşannan gedirdilər Kərbəlaya. Getdilər və ziyarət də elədilər. Bütün nəzirləri o böyük nəzir sahiblərinə - İmamlara çatdırdılar. Axı Kərbəlayi Əliheydər Rübabə Sultan ikinci dəfə idi ki Kərbəlaya gəlirdilər. Üçüncüdə ikisi - Kərbəlayi Əliheydər Rübabə Sultan getmişdi və orda da Kərbəlayi Əliheydər ömrü tükənmiş və həyatını dəyişmişdi.

Hələ ki, vəziyyətləri yaxşı idi, müqəddəs şəhərin bazar-dükanlarında bir Kərbəlada, bir Nəcəf-ül-Əşrəfdə, Samirədə, Kazimiyyədə nə imkanları vardısı, nəyə gücləri çatırdısı, nəyi bəyənidilərsə, Bakıda, Şəkiddə, Şamaxıda nəyi tapa bilməzdisə, aldılar, iki heybə dolusu. Hədiyyələrlə - düyü kürəşindən toxunmuş balaca qablarda xurma hədiyyələri ilə, təsbəh, möhür kimi sovqatlarla qayırdılar dostları üçün, əzizləri, qohumları üçün. Kiçik xətlə qatar təzə düşmüşdü Kazimiyyə ilə Kərbəla arasında. İngilislər artıq Kərbəlanı almışdılar, türklər burada yox idi, türkləri buradan çıxarmışdılar. Gəlib qatarın qarşısında dayandılar dördü də. Biletləri əllərində idi. Elə qatara baxdıqları yerdə gözləri qatarda qaldı, qarşılardan heybələrini, bütün varidatlarını, pulları, sənədləri hamısı içində, bir ərəb, bir ingilis ikilikdə götürüb onlardan əvvəl ötən qatara atıldılar. Məhəmməd nə qədər irəli atılıb qatarın ardınca qaça-qaça, hardasa pillələrin birinə ilişmək istəyəndə yerli qanun qoruyucuları tutub onu saxladılar, qoymadılar. Kərbəladan qayıtmaqları müsibət idi. Geri qayıdanda birinci karvansaradan, artıq onları tövlədə saxlayırdılar, fağır, kasıblar üçün balaca hücrələr verirdilər. Bunların birində dördü bir yerə sığınmışdı. Yatmırdılar demək olar ki. Çünki nə Məhəmməd, nə Böyükxanım böyüklərin yanında uzanmağı, dirsəklənməyi rəva görmürdülər, ya divara söykənib mürgüləyirdilər. Bu karvansaradan əvvəlincisində kişilərin ciblərində nə qalmışdısa, ondan verib Bakıya - dostlara teleqram vurdular ki, onlara sənəd adına nə isə bir şey, bir qədər də pul göndərsinlər. Geri qayıtmaq, at iyi, at nəcisi qoxan tövləvari hücrələrdə ağır vəziyyətdə dönürdülər geri. Pul gəlib çatandan sonra bir qədər vəziyyətləri yaxşı olsa da, Məhəmməd bütün imam nöqərlərini söyləyirdi.

-Asi olma, oğul, Allah bilən yaxşıdır.

-Nə Allah bilən? İmamın da, Allahın da nəzirini, niyazını vermişdik. Apardığımız sovqatnan müsəlman qardaşları, bacıları sevindirəcəkdik. Olmadı.

Hələ üstəlik Böyükxanımın burnundan qan açıldı. Qanı saxlaya bilmirdilər. Çox ağır vəziyyətdə idilər. Az qala qızın burnunun altına ləyən tuturdular. Qız bir neçə günün ərzində elə incəlmişdi ki... Bir gün belə vəziyyətdə bir ərəb rast gəldi onlara. Kərbəlayi Əliheydər ərəbcə nə danışdısa, ondan izin alıb ləyəne yığılmış qana bir çöp batırıb Böyükxanımın

yaşmaqlı ağzını, burnunu qan buladığı, qan donduğu halda onun alınına o qanla nəşə yazdı. Yazdı və ərəbcə nəşə soruşdu. Ata dedi:

-Soruşur ki, bu gün xanım qız nə yeyib? Dedim ki, dəvə qaymağı ilə təzə xurma. Dedi, hə, qanın özü öz əli ilə yazıb alınına.

Ərəb bu sözləri deyib, yazdığını qurtarıb çıxıb getdi. Veriləsi pulu da qəbul eləmədi. - Allahdan alacağam əvəzini, - dedi. Və ərəb gedəndən sonra Böyükxanımın burnunun qanı kəsdi. Rübabə Sultan dəhşət içində idi. Heç özünə gələ bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu qan açılandan artıq anasının adını daşıyan Böyükxanımı - Zeybənisabəyimi də itirəcək. Nurcahanı itirdiyi kimi. Ondən əvvəl səkkiz qızını itirdiyi kimi. Nə isə, tale mənimlə oyun oynayır.

Fələyi dindireydim,
Bilməzin bildireydim.
Mənə yazı yazanda
Qələmin sındireydim.

Əzimə hərdən əlini nənəsinin üzündə gəzdirib soruşurdu:

-Üzündəki bu qırıqlar nədi, nənə, ay nənə?

-Eh, ay bala, ömrümün sayıdı, keçdiyim yollardı.

Nənə ilə nəvə arasında həmişə vacib sual-cavablar olurdu. Vacib idi, nəvə bunu, həyatı uzununu gərəyi ola bilən şeylərdi, bilməli idi. Bəziləri gülməli olurdu, bəziləri ağlamalı. Bəziləri zarafatyana, hənək olurdu, bəziləri ciddi. Bir də görürdün, gecə vaxtı Əzimə nənəsinin iki namaz arasındakı fasiləsindən istifadə edib soruşdu:

-Nənə, ay nənə, o təsbeh neyçündü? Nədən əmələ gəlib?

-Eh, ay bala, eşitdiyimə görə təsbeh dünyadakı bütün millətlərin, bütün dinlərin, baban danışardı, hesablamada işlətdiyi bir şey olub təsbeh. Lap dinlərdən də əvvəlmi, ya başqa rəvayətlərə görə təsbeh əvvəl tacirlərə lazım olarmuş, hesab aparmaq üçün. Bizdə başqadı təsbeh.

Arvad etməkdə olduğu Fatimeyi-Zəhra zikrini kəşib qıza cavab verirdi.

-Bizdə səf təsbehin bir neçə rəvayəti var. Bəziləri deyir ki, bu təsbeh Fatimeyi-Zəhranın kəbiniyə, Həzrəti Əliyə ərə verilməsiyə əmələ gəlib. Belə deyirlər ki, Rəsuli-Xudadan üç nəfər gəlib qızı istəyib, Fatimeyi-Zəhranı. O, heç vaxt, heç bir xoş məramə «yox» deməzmiş. Rəsuli-Xuda «hə» deyib. Amma deyib ki, mən heç birinizin əleyhinə deyiləm. Yalnız mənim əlimdə deyil Fatimeyi-Zəhranın kəbini. Göylərdə kəsiləsidə. Gün gələcək, mən sizə xəbər verərəm. Axan ulduz olacaq. Göylərdə görünəcək. Şəhərimizin üstündə fırlanacaq. Kimin evinin damı üstündə sallansa, bir an dayansa, Fatimeyi-Zəhra onundu. Deməli, ona kəsilib göylərdə kəbini. Gün o gün olur. İnsanlar damlara yığılırlar. Hamı gözləyir. Rəsuli-Xuda da qızıynan bir yerdə. Qızı rəfiqələrinə bir azacıq aralı dayanıb göyə baxırmış. Göydən axan ulduz gəlir, cövlan eləyir qəsəbənin üstündə. Əvvəl hamı Rəsuli-Xudanın ardınca bu zikri söyləyir: «Allahu Əkbər, Allahu Əkbər, Allahu Əkbər», yəni, Allah böyükdü. Ulduz o biri elçilərin damının üstündə keçəndə hər ikisinin ürəyi

döyünür, Fatimeyi-Zəhranın da, onun böyük atası Rəsuli-Xudanın da. Çünki hər ikisi Cənab Əlinin tərəfdarı idilər. Odur ki, ürəklərində həyəcanla deyirdilər: «Sübhan Allah, Sübhan Allah, Sübhan Allah», yəni, Allaha eşq olsun. Ulduz o evlərin üstündə durmur. Gəlib Cənab Əlinin evinin üstündə bir anlığa sükunət tapır və yenidən göylərə qalxır. O sükunət tapdığı ev Cənab Əlinin evi idi. Və fərəhlə birinci növbədə Allaha şükür eləyərək həm Rəsuli-Xuda - Peyğəmbərimiz Səllallahu Əleyhi və Aleh, həm də Fatimeyi-Zəhra - müslümə qadınların xanımı ürəkdən deyir: «Əlhəmdülillah, Əlhəmdülillah, Əlhəmdülillah». Bax təsbehin üç hissəsi bu zikrlərlə əlaqədardı və hər birində 33 dəfə bu, təkrar olunur. Başqa bir rəvayət də var. Bir ərəb Veysəl Qərəniyənin əlaqələndirirlər. Amma mən daha çox buna inanıram və həmişə Fatimeyi-Zəhra zikri eləyirəm.

Nənə - Rübabə Sultan naz-nemət içində böyüsə də, şor qoğalını quyruq yağından, onun içini cızdağdan düzəldərdi, bişirərdi. Yağ əridəndə:

-Ay qızım, bir qarovul çək, - deyərdi, - amma bax, yağın qalxmağını görəndə mütləq içinə soyuq kəfkir at, soyuq mis şey at.

Rübabə Sultan vaxtilə dayəsindən öyrəndiklərini nəvəsinə - Əziməyə öyrədirdi. Əzimə Rübabə Sultanın daimi nəzarəti altında böyüyürdü, tərbiyələndirdi.

-Qızım, heç vaxt, heç vaxt qəfil çağrılarda «hə, nə deyirsən?» demə. De, «ay can».

-Nənə, birdən heç kəs çağırmaıb mənə, elə qulağıma səs gəlib.

-Ola bilər. Ulular deyərdi ki, insanı ruhu çağırır bəzən. Ona görə də ruhu incitməmək üçün gərək çağrılarda, səs eşidəndə, qulağına səs gələndə, deynən «Ay can, bəli, nə lazımdı?»

Nənə belə bir rəvayət danışardı:

Münəccimi-kəzzab deyərdilər, yəni, yalançı münəccim. Deyirlər Məkkədə, mən getməmişəm, Kərbəlaya getmişəm, Məkkəyə yox. Məkkədə, deyirlər, bir Zəməm quyusu var. Onun dibində bir münəccim oturub. İl təhvil vaxtlarını, təzə ildə nələr olacaq, yağış necə keçəcək, qış necə keçəcək, nə qədər biçin olacaq, arpa olacaq, buğda bitəcək, hansı meyvələr olacaq, bax, onların hamısını yazır bir kağıza, atır quyudan çölə. Sonra alimlər gedirlər, o biri münəccimlər, gedirlər onun yazdıqlarını gətirib gəlirlər, yayırlar aləmə. Risalələr yazırlar, təqvimlər yazırlar, göndərilər aləmə. Dünyanın hamısı bilir ki, bu yeni ildə nə olacaq, il təhvidən sonra təzə ildə nə olacaq. Bax, o münəccimlər, əllərində bir uzun dudkeş kimi şey var, adına üstürləb deyirlər, o üstürləblə baxırlar göylərə və bunu öyrənirlər, onlar görə bilərlər. Üstürləbə indi deyəsən durbın, yəni, uzağı görən deyirlər. Münəccimə də deyəsən, vallah, yaxşı xatırlamıram, deyəsən, astronom deyirlər. Hə, bax, indi başqadı. Bəlkə haçansa oxuyub böyük alim olarsız. Rəsuli-Xuda Peyğəmbərimiz buyurub ki, «alimlər bizdəndi», yəni, peyğəmbərlərə daxildi. Buyurub ki «alimin mürəkkəbi şəhid qanı qədər müqəddəsdə». Yadinızda

saxlayın. Böyüyəndə, Allah qoysa alim olarsız, alim olanınız göyləri görər. Onda bacınızla qardaşınızın ruhlarını da görərsiz.

Rübabə Sultan qaravəlli söyləyirdi. O zaman lətifəyə qaravəlli deyərdilər. Elə də duzlu, elə də məzəli danışır ki... Rəfiqələri elə-belə, bayram günlərində, Qurban bayramında, Orucluq bayramında, şənliklər eləyəndə, görərdin ki, yığılıb gəldilər, bayram namazını qıldılar-elədidilər, şirniyyatdan-zaddan yedilər, nə bişirilibsə. Şirniyyat deyəndə ki, Orucluq bayramında ancaq şor qoğalı bişərdi, külçə bişərdi. Şirni şey bişirməzdilər. Novruz bayramında şor qoğalı heç bişirməzdilər. Nə isə. Sonra yığılardılar bir yerə, oturdular:

-Ay xanım, - demirdilər ona heç vaxt, ya cəddinə görə, yəni, ata tərəfdən seyid qızı olduğuna görə, seyid nəslə olduğuna görə, ana tərəfdən xan qızı olduğuna görə, ona ya Ağa deyirdilər, ya Rübabə Sultan deyirdilər yaşdıları. Kərbəlayi deyən də var idi, Seyid qızı deyən də var idi, baxırdı da kim nə cürə müraciət edirdi, deyirdilər, - sən Allah, bir az qaravəlli danış.

Əslində Qaravəlli elə onun ata cəhizi idi. Amma elə sözlər, elə lətifələr danışır ki, Qaravəlli kəndi ilə bağlı idi adı, o, deyirdi ki, oralarda guya yaranır bunlar, bu lətifələr. Bunların bəzisi bir qədər ayıbdı olduğuna görə çalışır ki, Əziməgil, uşaqlar bunu eşitməsinlər. Balacalar çıxıb həyətdə dostları ilə, həyətdə uşaqları ilə oynayırdılar. Əzimə kitabı bəhanə eləyib, dizinin üstünə qoyub çəkilib bir küncdə otururdu. Amma qulaqlarını şəkəyib nənin lətifələrini dinləməyi sevirdi, çinləyirdi bunları qat-qat sinəsinə. Görürdün nəne bir lətifə danışdı. Deyir ki, bir dəfə sürünün yanında kişi qoyununu otarırmış, çayın o tayında isə kənd görünürmüş. Arvadını səsləyirmiş:

-Ay arvad, ay arvad, sən gəl, bu üzülmüşə, mən gedim o dağılmışa. İki əyilim, bir düzəlim, bu Allah qəbul eləməmişə.

Guya bu, namaz vaxtı keçir, namaza getmək istəyir və bu cürə arvadı sürünün yanına çağırır ki, özü gedib namaz qıla bilsin.

Başqa bir lətifəsində deyirdi ki, bir nişanlı oğlanı, qayınatası qonaq çağırır. Yəni nişanlı vaxtında yox, daha doğrusu, toydan sonra qonaq çağırır. Bu oğlan fikirləşir ki, bəs mən necə bildirim ki, bizim evdə bunun qızının vəziyyəti yaxşı olacaq, əziyyət çəkməyəcək, dövlətli evdi, filandı, gedir bazara, qiymətli hesab elədiyi narıncı, parlaq bir atlas alır, iki ərşin. Bir ərşini tikir üstədən şalvarının ortasına, miyançasına. Yırtığı-zadı yox idi, təzə paltar idi əynində. Hər halda bu parıldayan atlasda oturanda deyərlər ki, dost başa baxar, düşmən ayağa, bu da fikirləşir ki, görəsən hansı gözlə baxacaq qayınata? Ayaqdan baxsa, görsün ki, bu oğlanın həтта şalvarının miyançası belə parıldayan qiymətli atlasdandı. Gəlir oturur ocağın qırağında, qayınata ilə üzbəüz. Elə oturur ki, qayınata bunun miyançasını görsün. Dizləri yuxarı lovgasayaq, çömbəlməsayaq oturur. Qanunla yaşlı kişinin qabağında

cavanlar diz çöküb oturdular, diz üstə oturdular. Qayınata bunu ədəbə dəvət eləyib deyir ki:

-Ayə, ağıllı otur, əməlli otur.

Oğlan elə bilir ki şalvarın partlamağına, atlasın partlamağına işarə eləyir qayınata. Deyir:

-Qorxma, qayınata, hələ bir ərşini öydədi.

Nənə bunları danışanda, elə gözəl danışdı ki, dinləyicilər uğunub gedirdilər gülməkdən. Birisində bir qədər lap ədəbdən kənar şeylər var, ancaq görün də, onu nə təhər nağıl eləyəcəyəm ki, o, ədəbdən kənarın bəzi sözlərini deyəcəyəm hər halda, bəzilərini deməyəcəyəm. Deyirdi ki, bir Xayam kəndi var. O Xayam kəndindən bir əhvalat danışdı. Deyirdi ki, bir gün bir nəfər Xayam kəndindən bir qıza evlənib. Görüb ki, qız çox belə ağızdan pərtə qızdı, ağzına gələnə danışır. Deyir, gedim bir bunun qayınataya, qayınanaya qayıtmağını danışım bir ailəsinə, görün bunlar necə tərbiyə veriblər bu qıza? Əvvəl gəlir, qızın atası evinə. Atası evinə gəlir görür ki, qız pılətinin üstündə, ya ocağın üstündə, hansıymışsa o vaxtı, xəşil bişirir. Xəşil pıqqıldadıqca qız çırtmış çalır, oynaya-oynaya deyir:

-Pıqq içinə s...

Bir neçə dəfə bunu təkrar eləyəndə atası eşidir. Deyir:

-Bərəkətə elə niyə deyirsən? Filan, filan...

Yenə bir söyüş söyür. O yandan da qızın qardaşı səsini ucaldır ki:

-Qız uşağına elə niyə söyüş söyürsən? Çal saqqalın s.....

Qoraz. Deyir, yox. Mən burda bunların tərbiyəsini gördüm. Mən nə danışım axı? Bunlara nə deyim? Bunların, heç özlərinin tərbiyələri yoxdu, qıza nə tərbiyə verəcəkdilər? Gedim bir qızın dayısıgilə. Gəlir, görür ki, qızın dayısı keçini nə bilim, neynir. Və kürəkəni görən kimi «atovun görün s..... bunu bura soxan» deyib keçir. Deyir, yox. Burda da bir tərbiyə yoxdu. Gedim qızın xalasıgilə. Gəlir qızın xalasıgilə. Görür arvad arıq, nazik, zərif bir arvaddı. Deyir, hə, burda işim gətirib, deyəsən. Zərif adama rast gəlmişəm. Başlayır dərini danışmağa buna. Danışanda, arvad əlini bir yerinə vurub, barmağının ucunda bir nəcis çıxarıb soxur oğlanın burnunun qabağına. Deyir:

-Vallah, onların dərini çəkməkdən içim belə iyiyib.

Qəhqəhə götürdü evi. Əzimə özünü saxlaya bilməyib pıqqıldadı. Nənə acıqlandı:

-Sənə deməmişəm, qulaq asma?

Amma Rübabə Sultanın səsində acıqdan çox nəvaziş var idi. Bu nəvəyə elə böyük bir məhəbbəti var idi ki... Bir dəfə Əzimə nəşə eləmişdi. Bayırdan gəlirdi. Qapının içində Əzimənin kürəyinə paltonun üstündən (deyərsən, qız məktəbdən gecikmişdi, ona görə) bir-iki dənə çəkdi. Qonşu, daha doğrusu, ev sahibəsi Məşədi Ziba bunu gördü:

-Hə, hə, Kəbleyi bacı, çırp, çırp, tozu var. Paltosunun tozu çoxdu, çırpginən.

Doğrudan da döyməkdən, şapalaqlamaqdan çox, bu əlgəzdirmədə bir növ «toz var» söhbəti var idi. İndi də bu açıqlanmada belə bir nəvaziş qarışıq açıqlanma var idi. Rübabə Sultan keçdi lətifələrin, qaravəllilərin daha qəribələrinə. Dedi ki, bir ləzgi qonağımız var idi. Hərdən-birdən onlara biz qonaq gedərdik, Dağıstana. Xasavyurda. Bir dəfə səhər tezdən qonağıq bunlarda. Oyanmışam, çıxmışam dəstəməz alıram. Görürəm ki, bir qonşu arvad o birisi qonşu tərəfə səslənir, lap bizim kəndlərdəki kimi. Amma sözlərdən, adətən, danışmalarını bilirəm, bizim kimi danışirlar, amma indi heç nə başa düşmürəm. Türkcə danışirlar guya. Deyir:

-Haaa, nəmə, nəmələrdən nəmə gəlgən, nəm etməyə, nəmə yok. Nəməyizi vereziz, nəmedeyiz vereziz..

Ev sahibəsi bayıra çıxdı bu səsə. Gördü ki, mən donub dayanmışam. Gülürdü.

-Bacı, Rübabə Sultanım mənəm. Deyəsən başa düşmədin qonşu nə deyir.

-Yox, vallah. O hansı dildə danışır?

-Elə türkcə danışır, Rübabə Sultanım. Deyir ki, qudalarımızdan bizə şirniyyat gəlib Boşaltmağa qabımız yoxdu. Təştinizi göndərin, boşaldaq. Sonra qurtarıq, qaytarıb verərik.

-İlahi, - Rübabə Sultan bir dənə sözü neçə mənada işlədən bu qonşuya heyvətlə səsləndi.

Yenə də bir qəhqəhə qopdu məclisdən. Rübabə Sultan gülə-gülə dedi:

-Elə həmin o kənddə bir Əhməd Ağa adında möhtərəm ruhani var idi. Bu ruhaninin, olduqca yaxşı, böyük, nəhəng bağı var idi. Bir dəfə qışa doğru bağlardan meyvəcat sovulan vaxt Ağa dayanıbmiş qapıda, iki cavan oğlan gəlibmiş bunun yanına:

-Salaməleyküm, Ağa.

-Ay əleykümsalam.

-Hardandı səfər?

-Ağa, yeriniz behişt olsun. Biz bir yığıncaqdan gəlirik. Cavanların yığıncağı idi.

-Çox əcəb, çox əcəb.

-Ağa, sənin bağın, maşallah, qiyamət bağıdır. Keçirdim bağının yanından. Baaax, laap o başda, küncdə bir əncir ağacı var idi. Gördüm ilin bu vaxtında üstündə bir dənə sarı, əla əncir var. Dərdim, yedim, Ağa. Halal elə mənə.

-Halalın olsun. Amma, yəni, yedüün?

-Bəli, Ağa, yedim.

-Ay sənün qarnun deşilsün. Gədə, mən onu Ağayı Mirzə Məhəmməd Əliyyə Nəqinin anası üçün saxlamışdım.

Məclisdə qəhqəhənin səmindən daha heç bir şey eşitmək mümkün deyildi.

Hə, bu Mir Əhməd Ağa qərribə kişi idi. Qazi idi, kəbin kəsirdi. Bir dəfə Xasavuyurddan iki nəfər ağa bunun yanına gəlirlər, kəbin kəsdirməyə. Bunların biri Moskvadan təzə gəlmiş. Kəbin kəsdirəndə Ağa çox ağır hərəkət eləyir. Bu gələnlər çox heyrətdə qalırlar. Görürlər, Ağa qələmdandan qəmiş qələmini çıxarıb, elə ucunu balaca itiləyir, bıçaqnan sürtür və deyir:

-Bıçaq da elə kütləşib, qarğını yonmaq bilmir ki, bilmir. Yaman itilməyə ehtiyac var, yoxsa, kəbini də kəsməyi gecikdirərəm. Bu dəmdə, Moskvadan gələn cibindən bir dənə balaca cib bıçağı çıxardır, deyir:

-Ağa, buyur, bununla çərtginən qələmini.

Ağa alır, qələmə bir yaxşı-yaxşı baxır.

-Məskovun malıdı, deyəsən.

-Bəli, Ağa, Moskvanın malıdı. Ordan gətirib.

-Çox əcəb, çox qəşəng, deyə-deyə itiləyir, qələmin ucunu çərtir və tərifləyir. Əlbəttə, bir şeyi tərifləyəndə, bizdə adətədi də, deyirsən ki, qurbandı, Ağa. Elə Moskvalı qonaq da deyir ki:

-Qurbandı, Ağa.

-Ay çox sağ ol. Amma qəbul eləyə bilməyəcəyəm.

-Neyçün, Ağa?

-Ona görə ki, oğul ikidi. Əgər mən bunu Mirzə Məhəmmədəli Ağaya versəm, Ağa Mirzə Məhəmməd Əliyev Nəqinin xətrinə dəyəcək. Yox, Ağa Mirzə Məhəmməd Əliyev Nəqiyə versəm, Ağa Mirzə Məhəmmədəlinin xətrinə dəyəcək.

Bunu deyəndə, kəbin kəsdirməyə gələnlər işarəni başa düşürlər. O, Moskvadan gələn, cibindən ikinci bir bıçaq çıxarıb:

-Ağa, bunu da buyur, Ağa Mirzə Məhəmməd Əliyev Nəqinin xatiri qırılmasın, ona bağışla.

-Hə. Bu başqa məsələ. İndi kəbin də kəsilər. Hər bir şey də düzələr.

Yenə məclisdə gülüşmə baş alıb getdi. Doğrudan da, Rübabə Sultanın danışdığı lətifələr çox duzlu, məzəli, yerində, özü də həqiqətən həyatda olmuş hadisələr idi. O, heç bir şeyi uydurmurdu, olmuş hadisəni danışdı. Amma elə danışdı ki, bunların hamısı, özü demiş kimi, qaravəlli idi, lətifə idi.

Rübabə Sultan Əziməni tez-tez özüyə birlikdə apardığı müqəddəs məkanlarda qıza o yerlər haqqında geniş məlumat verərdi. Qız buna adət etmişdi. Hər dəfə yeni bir şey eşitmək marağını təmin etmək adi hal almışdı. Bəzən nənə dodaqaltı nəsə pıçıldayanda Əzimə diqqət kəsilərdi, görənsən nənə nə pıçıldayır, hansı duanı oxuyur, niyə Əziməyə bir söz demir? Bir dəfə belə də oldu; Əzimə nənənin pıçılısından anladı ki, o, Nabat xanım adlı bir qadına rəhmət söyləyir və fatihə surəsi oxudu onunçün. Nənə duasını, fatihəsini bitirən kimi Əzimə soruşdu:

-Nənəcan, Nabat xanım kimdi?

Nənə elə bil yuxudan ayıldı, qızın hansı Nabatı soruşduğunu duymadı sanki. Sordu:

-Nabat xanım? Hansı Nabat xanım? Hə...

Və Əzizə nənənin yeni bir tarix, yeni bir əhvalatı nağıl etməsinin şahidi oldu:

-Nabat xanım, hə... Nabat xanım bu Təzəpir məscidini tikdirən hörmətli, ləyaqətli bir xanım idi...

-Bəs niyə məscidə Nabat xanım məscidi demirlər? Təzəpir deyirlər?

-Əvvəldən hələ mən arvad adı ilə adlanan məscid görməmişəm bizlərdə... Başqa yerlərdə olub deyərsən şah xanımları, şahzadə xanımlar tikdirən məscidlər... Gövhər şad məscidi kimi. Amma bizdə olmayıb, bir də ki, bu məscidin yerində elə əvvəldən də qədim bir pir olub. Təzələnəndən sonra ona Təzəpir deyiblər. Köhnə altda qalıb. Nabat xanımın özü də elə burda dəfn olunub. Hə... Sənə tarixini danışacağdım. Axı bir azacıq, bir zərrəcik bizə də dəxli var, buranın.

-Bizə?...

-Səbir elə, bir-bir deyəcəyəm. Əvvəl onu deyim ki, həmin illərdə bir erməni-müsəlman davası düşmüşdü. Amma qanan adamlar tez aldı qarşısını. Qırğına yol vermədilər. Ağarza söhbətini deyirəm.

-Hə, nənəcan, danışmısan mənə. Sabirin «Beynəlmiləl» şerini də kitabımızda oxumuşam...

-Düzdü. O vaxt rəhmətlik Hacı Məcid Əfəndi, Ağa Seyidəli ağa, Mirzə Cəlil, Sabir Ələkbər... çoxuydular. Qoymadılar qırğın böyüyə, yayıla... Qərəz bax, həmin o ildə sənənin atan Məhəmmədin dayısı Molla Nəcəfqulu Məkkəyə getmişdi.

-Hə, bilirəm, nənəcan, mənə demişdin ki, çox əzəzil mədrəsə müəllimiymiş, atama dərs də deyibmiş, bir də adına şamaxılılar «Şümür Qulu» ləğəbi qoşublarmış.

-Elədi, deyə Rübabə Sultan xəlifcə gülümsədi və əlavə etdi, - kişi bir dəfə şəbihgərdanlıq vaxtı cavanmış, Şümür rolu oynuyubmuş, ona görə adına taxıblar. Hə... Molla Nəcəfqulu çox qabil, bilikli molla idi, yaxşı müdərriydi, yaxşı da xəttatdı. Gözəl xətlə Quran üzünü yazdı. Biri də elə sizdə var.

-Görmüşəm, ana deyir, babamın bir beşliyə yazıbmiş.

-Anan düz demir, səhv eşidib. Dövlətlilərçün yazdı, babamın yox. Pulgir kişi deyildi. Amma Quran yazmaq da sənə zarafat gəlməsin, ömür istəyir, can istəyir, qorxulu işdi, xəta buraxsan. Hünər istəyir. Molla Nəcəfqulunun yazdığı Quranların, yəni üzünü köçürdüğü Quranların tayı-bərabəri azdı... Qərəz ki, həmin bu sənənin atanın dayısı Molla Nəcəfqulu gedir Məkkəyə. Məkkədən qayıdan başda yolda Nardarandan bir Mansur adında kişiyənən tanış, həmsöhbət, həmsüfrə olur. Sonra da elə dostlaşırlar ki, Hacı Mansur Hacı Molla Nəcəfqulunun elminə, biliyinə, mərifətinə, necə deyirlər bir könlüdən min könlə aşiq olur. Qayıdıb Masazıra çatanda iki can bir qəlbə dəymişlər, burda yolları ayrılır. Hacı Mansur gedir öz Nardaranına, Hacı Molla Nəcəfqulu da öz Şamaxısına. Günlərin birində Bakının qazisi

Mirməhəmməd Kərim axund Hacı Mansurla görüşür. «Həccin qəbul»dan sonra deyir: «O yerlərdə yediyyin, içdiyyin, geydiyyin özünün olsun, nə gördün, ondan danış. Hacı Mansur Mir Məhəmməd Kərim axunda Hacı Molla Nəcəfquludan danışır, onun biliyindən, mərifətindən söz söyləyir, elə şeylər nağıl eləyir ki, Bakı qazisi deyir: «Hacı, sən özün görürsən ki, mən artıq qocalmışam, Quran təfsiri, ərəb tarixçisi, yazıçı Corci Zeydanın beş kitabı: «Ərmənusə», «Kərbəla yangısı», «Əzrayi-Qureys», «On yeddi Ramazan», «Səlib müharibələri» kimi əsərlərin tərcüməsi kimi şeylər ömrümün məğzini alıb. İndi ki, elə bir şəxsə rast gəlmisən bəs neyçün onu Bakıya dəvət eləmişən? Pir məscidinin imamı da elə əldən düşüb...

Qərəkəz qazi Mirməhəmməd Kərim axund Hacı Mansuru səfərə hazırlayır «Get, dostunu gətir Bakıya, amma yollar Qaçaq Aslanın əlindədi, o tərəflərdə, Küdrünün başında, özünü də, Hacıның külfətini də qoru onun sədəməsindən». Hacı Mansur razılıq verib deyir: «Axund, Qaçaq Aslan sarıdan narahat olma, bir qələt eləyə bilməz bizimkilərin qabağında». Nəyə on-on beş atlı yola çıxırlar. Küdrünün baş tərəfində uzaqdan tozanaq görüb başa düşürlər ki, Qaçaq Aslan onların üstünə çapqına gəlir. Hacı Mansur papağını tufənginin başına keçirdib qalxır, tozanaq yatır. Hacı yaxınlaşan Qaçaq Şamaxıya nəyəçün getməyini bildirib deyir: «On-on iki gün bu tərəflərdə görünmə, zənən-uşaq qorxar». Qaçaq da «Baş üstə, Hacı» deyib gedir.

Hacı Mansurla Hacı Molla Nəcəfqulunun görüşü, söz-söhbəti bir kitaba sığışmaz. Üç gün qonaq qalandan sonra məqsədini açır, Hacı Nəcəfqulu da nə Hacı Mansurdan, nə də böyük Bakı qazisinin sözündən çıxıb bilmir, bir sözlərini iki eləmir, külfəti və yaxın əqrəbasıyla köçüb gəlir Bakıya. Elə salahı da bunda görür. Şamaxının özündə savadlı molla çox idi, Molla Nəcəfqulu o qədər də əl-qol açma bilmirdi. Bir müddət Bakıda Hacı Mansurun qonağı kimi qalır. Sonra şəhərin özündə ev-çşik düzəldir. Qazi Mir Məhəmməd Kərim axund onu Bakıdakı köhnə pir məscidinə axund təyin eləyir. Həmin illərdə Bakıda varlı-hallı külfətin tənha qalmış övladı Nəbat xanım millətin atası Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanına gedib deyir ki, bəs yuxuda bu pir sahibini görmüşəm. Var-dövlətim də sənənin banklarındadı. İstəyirəm, məsləhət bilsən, burda bir təzə məscid tikdirək. Əlbəttə bütün ömrü xeyriyyə işlərinə gedən Hacı Nəbat xanımın fikrini alqışlayır. Köməkliyinə söz verir. Onda Mirməhəmməd Kərim axund, Hacı Molla Nəcəfqulu, bir də başqa varlı-hallı kişilər, başbilənlər yığılıb məsləhətləşirlər, məscidin tikilməsini o zaman tanınmış memar, şamaxılı Zivər bəy Əhməd bəyova tapşırırlar. Sözarası onun da sənənin ana nəslinə qohumluğu çatır. Qərəkəz ki... 8, ya da 9 ildən soora məscid tikilib qurtarır, axundu da elə Hacı Nəcəfqulu olub qalır. Bu Hacı Molla Nəcəfqulu bayaq dedim ki, sənənin atanın dayısıydı, onun anası Gövhər xanım da Hacı Seyid Əzim şairin dost doğma xalası Səkinə xanımın qızıydı. Deməli, sənənin bir tərəfin də çəkir böyük şairimiz Seyid Əzimə.

Əzimə sevincək, dönə-dönə nənəsindən eşitdiyi bir cümləni fırlatdı:

-Buy... can-ciyər, yaxın qohummuşuq ki...

-Sən gül!... Onda adamlar bir-birinə doğrudan da can-ciyərdi, qohumun uzağı-yaxını olmazdı...

Köhnə piri söküləndə məsələnin məğzindən, nə yerdə olmağından xəbərdar olmayan İçərişəhəri «Ağşalvarlılar» nəslindən bir neçə cavan cumub gəlirlər inşaat yerinə...

-Ay nənə, bəlkəm biləsən, neyçün onlara «ağşalvarlılar» deyiblər?

-Hə... Bilirəm, axı biz onların guya qanlıydıq, kimliklərini eşitməmişik.

-Qanlıydız?

-Qız, bir mafar ver, sözümlü qurtarım, onda bilərsən qannılığın səbəbini. İndiyə... Ağşalvarlıların nəslə yaxşı bacarıqlı, dövlətli tacirlər olub. Ursiyətnən... lap o Firəngistannan alverləri olub. Bir dəfə onlardan biri gedib Parijə ticarətə. Orda bir dəst ağ kastyum alıb gətirib geyib. Bakıda da o vaxtacan kişi xaylaqları ağ şalvar geyməyibmiş. Elə o vaxtdan adları elə qalıb.

-Hə... Başa düşdüm.

-Qərəz... Cavanlar gəliblər görüblər ki, Şirvanlı piri sökdürür (o vaxtlar bütün şamaxılılara da eləcə məmləkətlərinin adınan şirvanlı deyərmiş, Şirvanşahlar sarayı, Şirvanlılar məscidi...) Hə, Hacı'nın adamları, fəhlələr, bənnalar hə-hü eləyənəcən gələn cavanlardan ağzının sahibi olmayanı biri başlayır şirvanlıları söyməyə. «Şirvanlılar belə-belə olsun, nə ağız bəhəm eləyiblər, gəlib bizim pirimizi söküb dağıdılar?» Sənin də atanın da cavan, beyni qan vaxtıydı, ordaymış. Hacı'nın oğlu, yanı dayısı oğlu Kazım deyir ki, «Kazım, durma get, mauzeri gəti». Kazım da ondan cavan. Cumub mauzeri gətirir. Day nə deyim. Atan çəkir tapançanı ayağa, Hacı'nın başı qarışıqda o bayaqkı hərzə oğlanı vurur gülləyənən.

-Hə... qannılıq ondanmış?

-Bəs nə...

-Bəs atama bir şey eləmişlər?

-Hacı girir araya. Sayxaşdırır adamları. Onlardan da baş bilən gəlir, bənnalar, görənlər hamısı şahidlik eləyirlər ki, Məhəmməddə taqsır yoxdu, ölən taxsirkardı. Hacı bir qədər cərimə verir, qurtarır.

-Nənəcan, incitmə, bəs o atanın dayısının axırı necoldu?

-Yaxşı oldu. Çox yaşadı, Təzəpir məscidində 8-9 il cümə namazı qıldı, moizə elədi. Yaxşı hörmət-izzət sahibiydi. Şura gələnəcən. Elə ki, şura gəldi, bolşeviklər başladı yavaş-yavaş məscidləri, mollaları tərptəməyə... Hacı rəhmətlik özü öydə danışanda eşitməmişəm. Elə o dövrün adamlarının da ağzındaydı. Dedi ki, bir gün rəhmətlik doktor Nəriman başının adamlarıyan gəlir Təzəpir məscidinə.

-Hansı doktor Nəriman, ay nənə?

-Hansı yoxdu ki, Nəriman Nərimanov daaa. Biz ona doktor Nəriman deyərdik. Naxoş üstünə gələndə halına baxıb pul almazdı, bəzisinə dərman pulu verərdi. Hə... Onu deyirəm axı. Bir gün doktor gəlir məscidə. Hacıya xəbər eləyirdilər ki, hökumət gəlir... Hacı çıxır həyətdə, doktor Nərimanın qabağına, xoşgəldin eləyir. Doktor salam-kalamnan soora soruşur:

-Hacı, məscidə girə bilərikmi?

Hacı deyir:

-Məscid, evladım, Allahın evidi, sən də hökumətsən, yer üzündə Allahın kölgəsisən. Mən sənə necə izin verməyə billəm?

Doktor yenə deyir:

-Hacı, axı yanımda xarici millətlərdən , başqa din nümayəndələri də var...

Hacı cavab verir ki:

-Evladım, hələ biz bilmirik ki, Allah nə millətdi.

Doktor yanındakılara baxıb uruscan nəysə deyir, soora hamısı qapıya tərəf yönəldəndə yenə də Hacı Molla Nəcəfçuludən soruşur:

-Axund, ayaqqabılarımızı çıxarmalıyıqmı?

Hacı deyir:

-Allahın evi döşənəcəklidi. Sən öz evinə ayaqqabını çıxardıb girirsənsə...

Doktor Nəriman Hacıni eşidincə qapının ağzında özü əyilib çəkmələrini çıxardır, genə rusca başının adamlarına nə deyirsə, onlar da ayaqqabılarını çıxardıb, məscidə girirlər. Doktor Nəriman mənbərə yaxınlaşır. Hörmətlə əlini mənbərin dəstəyinə söykəyib durur, mənbərə çıxmır. Hamı əyləşəndən sonra eləcə durduğu yerdən camaata öz hökuməti, təzə qurulan şura hökuməti barəsində xeyli danışır. Sözüünü qurtarandan sonra adamlarıyanan birlikdə həyətdə çıxırlar. Doktor Nəriman Hacıya deyir:

-Hacı, Leninin qərarı var. Məscidlər din ocağı kimi bağlanıb, başqa, xalq üçün gərəkli məqsədlərə xidmət eləməlidir. Gərək məscidi təhvil verəsən.

Hacı arxasında dayanmış oğluna deyir ki, bala, get, evdən kürkümü də, silahımı da gətir.

-Silahı neynirsən, Hacı?

-Gərək Allahın yolunda, onun öyü yolunda sənədən atışam.

Doktor Nəriman gülümsəyir, deyir:

-Hacı, mən silahsızam. Silahsız adama sən tinətdə olan insan güllə atmaz. Bir də bu mənim əmrim deyil, ümumi ölkənin rəhbərlərinin qərarıdır.

Qərəz ki, Hacı ondan sonra day işə-gücə yaramadı, xanənişin oldu oturdu öydə. Hələ qadağa lap güclənmiş, Quran oxuyardı, istəyəndə dərs verərdi çərəkədən.

-Nənə, deyirlər Quran göydən gəlib, doğrudu?

Rübabə Sultan çox düşündü və nəvəsinin başını sığallayıb cavab verdi:

-Qızım, Göydən qar gələr, yağış gələr. Göydə nəşriyyat yoxdu ki, çap eləsinlər. Sadəcə, Göylər, ulu Allahımız öz rəsuluna Məhəmməd

salavatullaha o Qurandakı ayələri, surələri vəhynən bildirib, o da öz katibi, kürəkəni Osmana diktə eləyib, yazdırıb.

Nənəm Seyyidə Rübabə Sultan zahiri gözəlliyilə bərabər zəngin bir daxili aləmə məxsusdu. Dedikləri, danışdıqları, nəsihət və məsləhətləri bütöv bir aləm idi. Filosof idi, folklor dünyasıydı. (Bəlkə elə ANAM da ondan öyrənmişdi bütün bizə verdiklərini? Yooox, bəlkə nədi? Elə beləydi ki, vardı. Rübabə Sultan əvvəl onun, sonra da bizim müəllimimiz olub. Həyat, dünya... daha nələr?!) Uşaqlıqdan nənəm mənə əhli-qubur ziyarətinə aparardı, özüyə. Mənə Fatihə (elə başqa dini adabı) o öyrətmişdi. Qəbrlərin arasında o Yasin «oxuduqca gəzişir, atılıb-düşürdüm. «Necə qızsan, deyirdi, axı ayaqlarının altındakı hər zərrə torpaq bir İNSAN ürəyidi. Döyüntüsünü duymursan?!». O vaxtlardan bəri hər dəfə ayağım torpağa dəyəndə (əlbəttə qəbristanda), ayağımın altında döyünən ürək vurğularını duyuram. İnanın mənə! Yangıyla su içəndə «Susuzluqdan yananlara salam elə», su yoluna bulaşığı, qaynar su atanda «cin-şəyatın yuvasıdı, ehtiyatlı ol, bismillah elə, balalarının qanadlarını yandırarsan, sənə xətər yetirərlər anaları» səsi qulağımda səslənir. Bişmiş bişirəndə də elə... Eşidirəm səni, nənəcan! Bunlar o qədər ki, NƏNƏCAN! Səsin qulağımdan getmir, sənə də, anamın da. Ruhun şad olsun, sənə nəsində ilk uzunömürlü mən çıxdım, bu gün düz dörd gündür ki, 80 yaşın içindəyəm...

Nənəm, sonralar da anam mənə Bakıdakı o zaman «kupalnie» adlanan dəniz hamamına aparardılar qışda, özləri ilıq vanna qəbul edə, mən «lyaquşatnik»də uşaqlar üçün dibi taxtalanmış dənizdə çimərdim. Yayda Bilgəhdəki bağımızda hər gün dənizə gedərdik. Yolumuz yaxın idi, palaz-paltarımızı da orada yuyardıq. Daha çox çimərdik dənizimizin, Xəzərimizin o zamankı ayna sularında, ağzıma su dölərdi, dənizə baş vurub xırdaca balıqları «qovalayıb» tutmaq istəyəndə. Tüpürə-tüpürə çıxardım «Dənizin suyu niyə belə şordur? Kəndimizdəki xırdaca gölün, Pirsaat çayının suyu kimi bal dadmır». Bir dəfə nənəm mənə belə bir rəvayət danışdı:

-İblis İnsanın qanını düşmənidir, bala! O Adəmlə Həvvə nənəmizə vəsvəşə verib günahkar elədi. Onlar qədəğən olunmuş buğdadan yedilər (bəziləri «alma» deyir, amma əslində buğdaydı. Odu ki, deyərlər «filankəs buğda yeyib cənnətdən çıxıb». Hə... Bədənləri rahatlanmaq istədi, rahatxana yox idi. Cənnətdə rahatxana nə gəzirdi. Əlacları kəsildi, nəcislərini bir yarpağa bükmək istədilər, heç bir ağac onlara yarpaq vermədi, təkcə əncir ağacından başqa.) Odu ki, əncir ağacı Allahın qəzəbinə gəlmişdi, yarpağı paralandı... Hə... Şeytanın vəsvəşəsiylə buğda yeyib Cənnəti murdarladığı üçün Allahın qəzəbinə gəldilər, qədəğən olunmuş şey yemişdilər; həm də müqəddəs, pak Cənnəti murdarlamışdılar. Odur ki, Allahın qəzəbinə gəlib Cənnətdən qovuldular. Onlar göylərdən yerə enəndə biri Məşriqə - Günçixana, o birisi Məğribə - Günbatana düşmüşdü.

Bir-birindən ayrı düşmüş iki sevgili İNSAN hicran daddı, Cənnət əvəzində YERdə QÜRBƏTə düşdülər - qürbət daddılar. Ayrılıq dərindən dözə bilməyib bir-birini axtarmağa başladılar. Ağlaya-ağlaya. Bir rəvayətə görə 40 gün, o biri rəvayətə görə QIRX il il ağlaya-ağlaya DÜNYANI gəzdilər. Onların göz yaşlarından dənizlər, ümmanlar əmələ gəldi. Baaax ona görə də dəniz suyu şordu. Axı məhəbbətlə döyünən ürəklərdən axan göz yaşları da şor idi...

Bəlkə elə buna görə də deyəsən bir Kərkük şairidi yazır:

...Nədən böylə tuzlusun, suların nədən tuzlu?

Yoxsa böyük bir AŞQIN göz yaşımisan dəniz?

Demək sən məhəbbət qədər böyüksən, ayrılıq, qürbət yaşları qədər çorsan, eşqin girdabı qədər dərinсэн, vüsal həsrəti qədər yandırıcısan, dənizim?

NƏĞMƏ MÜƏLLİMİ

Əziməgilə məktəbdə nəğmə dərşini məşhur opera sənətkarı, opera teatrında Məcnun, Şah İsmayıl rollarını böyük müvəffəqiyyətlə ifa edən tenor Ələvsət Sadıqov deyirdi. Gözəl, səliqəli geyinərdi. Boz kostyum var idi əynində. Sınıfə girdi birinci dəfə. Zərif bir səsle:

-Uşaqlar, salam.

Hamı bir yerdə:

-Salam, - cavabı verdilər.

-Mən sizə nəğmə dərşini deyəcəyəm.

Qızlardan biri, hansısa, deyəsən, At Balaxanım dedikləri, bir də bir Səriyyə var idi - bunlar pıqqıldadılar. Çünki bu yaşda, bu göbəkədə, bu görkəmdə kişinin nəğmə dərşini necə deyəcəyini başa düşmürdülər. Sınıfə, əlbəttə, piano-filan yox idi. Məktəbdə birçə dənə piano var idi, o da böyük zalda idi. Səhərlər uşaqlar məktəbə 10-15 dəqiqə tez gəlib, lineykada dayanardılar, hər sinif ayrı-ayrılıqda, müəllimləri - sinif rəhbərləri yanında. Komsomol qızlardan, o zaman ən qabaqcıl iki qız var idi məktəbdə, biri sonradan uşaq həkimi oldu -Kübra xanım Qədirova, biri də sonralar məşhur rəssam, əməkdar rəssam, deyəsən xalq rəssamı da aldı - Güllü Mustafayeva. İkisi də gözəl idi. İkisi də boylu-buxunlu idi. İkisi də uzun saçlarına, qara, enli bant bağlayardılar. Əzimə onlara həsrətlə baxardı. Əzimənin saçları onlarınkı qədər uzun deyildi. Onlar şagirdləri səhər-səhər salamlayar, pioner dəstə rəhbərinin hansı tapşırıqları varsa, onları verər və zəng çalınan kimi hər bir dəstə öz sinfinə gedərdi. Bu gün də eləcə olmuşdu. Bu gün birinci dəfə idi ki, nəğmə dərşinin (özü də birinci saata salmışdılar) müəllimi sınıfə girəndə onlar, doğrudan da, bunun nəğmə müəllimi olacağını düşünmürdülər. Əlində uzun bir açar var idi. Pıqqıltıları eşidəndə açarı stolun üstünə bir-iki dəfə yavaşcadan döyüb, sakitlik yaratdı və dərşinin məzmunu ilə uşaqları tanış elədi.

-Bizim dərsimiz, - dedi, - vacib dərslərdən biridir. Ola bilsin, siz şagirdlərin içindən yaxşı, gözəl səsi ola bilən, gələcəkdə bizim gözəl xanəndəimiz, ya opera sənətkarımız ola biləcək ustadlar yetişəcək. Ona görə də bu dərsə xüsusi əhəmiyyət verilir. İkinci tərəfdən bizim dərsimizdə dövrün, zamanın tələbinə uyğun olan mahnılar oxunacaq. Mən sizə onları öyrədəcəyəm, Necə? İndi görərsiz. Bilirsiniz ki, bizim gənc qızlar, indi azad sovet qızları, toxuculuqla məşğul olanları var onların içində və şair onlara mahnı yazıb, sözlərini yazıb, bəstəkarı da mahnı qoşub.

Baxınız toxucu qız,
Dəzğahına sarılmış.

Bu ilk misralar səslənən kimi, sinifə bir gülüşmə düşdü... Ələvsət müəllimin incə, lirik tenor səsi uşaqlarda çox qəribə bir hiss oyatdı. Axı onlar ömürlərində atalarının, ya böyük qardaşlarının, ümumiyyətlə, kişi xeylaqlarının oxuduğunu eşitməmişdilər. Ələvsət müəllim mahnını axıra qədər oxudu. Sakitlik yaratmaq üçün yenə açarını stolun üstünə döydü və dedi:

-Nəğmə dəftərinizi açın, mən sözlərini deyim, siz də yazın. Yazın, görün bəstəkarı kimdir, şerin müəllifi kimdir, ifa eləyəni isə mən. Bizim ən tanınmış xanəndələrimiz onu indi radioda, konsertlərdə-zadda oxuyurlar. İkinci nəğməmiz pambıqçılara aiddi.

Çılpaq qalmamaq üçün çox pambıq əkməliyiz,
Pambığı çox əkərsək, çox olar bizə çit-bez.

Ələvsət müəllim öz gözəl səsilə, mehriban, təvazökar rəftarı ilə Əziməgilə öyrətdiyi mahnıları, şübhəsiz ki, dərsliyə salınmış proqram əsasında öyrədirdi. Yəqin ki, o, bunların nə sözünü, nə musiqisini bəyənmirdi. Axı o, böyük sənətkar idi və uşaqlar bu sənətkarın bəlkə də daxilən nə qədər əzab çəkərək bu mahnıları öyrətdiyini bilmirdilər. Bəlkə də o, uşaqlara muğam öyrədərdi, başqa xalq mahnıları öyrədərdi. Amma məcbur idi, proqram əsasında bu mahnıları öyrədirdi.

Şuralar düşdü bizə,
Kulaklar çıxdı üzə.
Azadlıq düşdü bizə,
Hey...

Bu sözləri kim yazırdı? Niyə yazdığı məlum idi. Amma kim yazırdı? Bu heç bir şəriyyəti olmayan mahnılara musiqini kim bəstələyirdi. Əlbəttə, uşaqlar bunları bilmirdilər o vaxt. Axı onlar elə bir şəraitdə yaşayırdı ki... Əzimənin yaxşı yadındaydı, evlərində nənəsinin bacılıqları yığılıb söhbət edərdilər. Bu söhbətlər vaxtında bəzən hökumət əleyhinə bir kəlmə söz danışanda, o birisi tez:

- Nağayırısan, nə danışırısan, ay qız, tutarlar səni. Axı o da bizi eşidir, - deyə divardakı qara nimçəyə bənzər radionu göstərirdi. - Biz onu eşidirik, o da bizi eşidər də.

-Həri ya, hadır olun, eşidər.

-Yox, hər halda, ehtiyat igidin yaraşığıdır.

Bəzən bu qadınlar yenilikdən danışardılar. Təzə universal mağazanın açılması xüsusi söz-söhbətə səbəb olmuşdu.

-Ağız, deyirlər, təzə megezin açıblar, unvermal.

-Yox, sən düz demirsən, onbarmaq.

-Yox, ağız, on bir barmaq.

-Yox, ağız, un verim, al.

İstirahət günlərini gah laxadnoy, gah laxladnoy, gah vaxadnoy adlandırırdılar. Dilə yeni-yeni sözlər gəlirdi. İrəfəqon, yəni ispalkom, tosalama, yəni, sosializm, astapapaş, yəni, skori pomoş. Bu astapapaş lap oxşayırdı, çünki çox maşınlar o zaman polutrok adlanan yük maşınlarının üstündə qurulmuş o maşınlar çox yavaş-yavaş gəlib çıxırdı xəstə üstünə. Adına astapapaş deyəndə, bəlkə də buna da uyğunlaşdırmışdılar skori pomoşu. Ərzağın da adı qəribələşmişdi, maqqalin - makaron. İmanı krupa - mannaya krupa. Mərfəşil, yəni, vermişel. Geyimlərdə də qəribə sözlər, parsəməd - ayağa geyilən sportsmen deyilən bir cürə məst belə adlanırdı. Qərz ki, çox qəribə bir şəraitdə böyüyürdü Əzimə. Bir tərəfdən ciddi, həqiqi mənada ruhani, həqiqi mənada dindar, həqiqi mənada Allaha inanan bir xanım - Rübabə Sultan, o biri tərəfdən məktəb, məktəb həyatı.

Uşaqlar bilmirdilər ki, o məktəbdə eşidib, öyrənib, evdə zümzümə elədiyi mahnılardakı neft, pambıq bizimçün yox, Rusiya üçün, Azərbaycanı fəth elmək üçün, qardaş adlandırılan, əslində qəsbkar Rusiya üçün hazırlanır, neft çıxarılır, pambıq çöllərində insanlar alışıb yanır. Bunların heç birisinin bizə dedikləri kəlməyə, millətə heç bir xeyri yoxdu. Bunu uşaqlar bilmirdilər. Bəlkə sonra bir zaman biləcəkdilər. Bəlkə heç sözləri yazan gənc bir şair, ya musiqini yazan bəstəkar - onlar da bilmirdilər həqiqəti.

Mahnıda oxunan şuralar kimə düşmüşdü? Rusa, erməniyə. Şəhərin ən gözəl yerlərindəki ən gözəl binaları malaşəriklər əxz eləmişdilər. Evlərdən arabalar dolusu əşyalar daşımışdılar. Gözəl binalarda, babalarının da görmədiyi binalarda yaşayırdılar. Bədbəxt türk fəhləsinə təklif eləyəndə:

-Yox, yox, haramdı. Mən o evdə yaşaya bilmərəm. Gərək gedəm sahibin tapam, ondan üzrxahlıq eləyib, icazə istəyəm, halallıq alam.

Hardan tapacaq idi sahibini? Sahiblər çoxdan güllələnmişdi.

Bütün bunları şagirdləri bilməsə də, Ələvsət müəllim yaxşı bilirdi. Bilirdi ki, millətinə bu sovetdən heç bir xeyir yoxdu. O böyük sənətkar başa düşürdü ki, bu mahnıların nə sözləri, nə musiqisi uşaqlarda - onun sevimli şagirdlərində heç bir yüksək bədii zövq tərbiyə eləyə bilməyəcək... Eləyə bilməyəcək... Bu həqiqət onun - böyük sənətkarın üzündən oxunurdu. Şagirdlər oxuya bilməsə də, çoxusu oxuya bilməsə də, Əzimə hərdən-hərdən onun bir qədər dolğun simasında, gözəl kül rəngi kostyum geymiş, boylu-buxunlu gözəl simasında, titrək səsində, heç bir zaman gülümsəməyən azacıq

qalın dodaqlarında, kədər dolu oxuduğu «mahnılar»ın məzmununa uyuşmayan, kədər tökülən gözlərində görürdü bunu. Dərk etməsə də, duyurdu ki, müəllim nədənsə kədərli, qəmli. Səbəbini bilməsə də, bu qəmi, bu kədəri duyurdu Əzimə.

KƏNDƏ

Elə həmin illərdə Bakıda rezin malından hündür, dizə qədər qadın sapoqları dəb düşmüşdü. Çox gənc ikən işləməyə başlayan Əzimənin xatirinə ana onun üçün bu sapoqlardan bir cütünü almışdı. Əzimə hey yuxudan duran kimi pəncərəyə baxır, yağış yağıb-yağmadığını bilmək istəyirdi. Əvvəl günlər dinən olmurdu. Sonralar qardaşları, anası az qala bir səsle deyir, sataşırdılar ona, «yağmır», yəni təzə sapoqu geyə bilməyəcəksən bu gün də. Elə həmin aylarda Əziməni nişanladılar. İki-üç ay çəkən bu nişanlamaq dövründə Əzimə özünü nişanlı qız kimi hiss eləməirdi. İstədiyi yerə gedir, istədiyi yerdən gəlirdi, məktəbə, evə. Nə anası, nə də Camal onun arzularının əleyhinə getmirdi. Elə gətirdi ki, günlərin birində Əzimə kəndə - atasının yanına getmək üçün icazə ala bildi. Ana bir söz demədi. Nişanlının isə hələ ixtiyarı çatmırdı. Və Əzimə tək qız xeylağı o yerlərə, çöllərə gedə bilməzdi, deyə, nişanlısının bir dəst paltarını geydi. Hərbi paltarda, kiçik leytenant rütbəsində qatara minib, yola düşdü. Ana ilə nişanlı saldılar onu yola. Gəlib Hacıqabul stansiyasında düşdü. Anasının tapşırığına görə, bazarda atasının dostu Xanbutay kişi var idi, gedib axtarıb onu tapdı.

-Mən Kərbəlayi Məhəmmədin oğluyam, - dedi.

-Boy, bəyəm Kərbəlayi Məhəmmədin oğlu var idi? Olsa da, görək kiçik olardı. Maşallah, maşallah, çox şadam.

Kişi sevincində Əziməni evlərinə gətirdi. Arvadına:

-Ay arvad, sən demə Kərbəlayi Məhəmmədin böyük oğlu da var imiş, maşallah. Gecəni burda qal, bala. Sabahnan, səhər elə o kəndin kolxoz sədri Məmmədşah kişi Hacıqabuldan gedəcək Uduluya. Səni də aparar.

Əzimə qarşısına qoyulan yemək-içməyi yedi. Artıq gec idi, yatdılar. Səhər onu kiminsə çağırıldığını eşidib gözlərini açanda, gördü ki, Xanbutayın arvadı ərini səsləyib deyir:

-Əyşi, əyşi, bu qız imiş ki.

Əzimə dəhşətlə yerindən qalxdı. Yadına düşdü ki, elə qatarla gələndə stansiyada tualetə getmək istəyəndə kişilər şöbəsinə getmədi. Qadınlar şöbəsinə gedəndə, qızlar onu necə dəhşət içində qaytarmaq istəyirdilər. O isə gül-gülə:

-Vallah, ay qızlar, mən qızam, - deyib içəri girdi. Hər halda qızlar onu tək buraxdılar. Heç birisi yaxın durmadı o çıxana qədər. Nə isə. Xanbutay kişi izahat istəmədi. Amma Əzimə özü həqiqəti necə var idisə, eləcə danışdı.

-Yola tək çıxırdım. Atamın yanına, atamı görmək istəyirdim...

Qorəz ki, yenidən hərbi paltarını əyninə geydi. Xanbutay kişi onu bazara gətirdi. Burada Məmmədşahı tapdı. Sən demə, Məmmədşah da, elə indicə payı-piyada Hacıqabuldan Uduluyacan 45-50 kilometr məsafəni gedəcəkmis və yanında da elə Əzimə boyda, Minarə adında bir qızı da gedirmiş. Əlbəttə, Xanbutay Məmmədşaha olduğu kimi danışırdı vəziyyəti. Məmmədşah onun qız olduğunu bilsə də, üzə vurmurdu. Amma Minarə heç ona yaxın durmurdu. Elə bilirdi oğlandı. Yol uzununu Məmmədşah onlara qara verir, onlar gedir, gedir, Məmmədşah oturub çubuq çəkir, sonra yenidən gəlib onlara çatırdı, oturdular yolda, torbadan nəsə çıxarıb yeyirdilər. Bərk bişirilmiş yumurta, çörək. Yenə irəliləyirdilər. Məmmədşah xeyli dala qalmışdı. Birdən Əzimənin ömründə ilk dəfə gördüyü dəvə karvanı gördü. Bir qatar dəvə karvanı, qabaqda sarvan, birinci dəvənin, nərin ovsarını qoluna keçirmişdi. Bayaqdan eşitdikləri danqıltı onun boynundakı iri zəngdən gəlirdi. Elə bu zamanlarda da, karvana bir az qalmış Minarə susuzluqdan yandığını deyirdi, su istəyirdi. Yolda nə çay, nə göl, nə çala, yay olduğundan çalalar da quru idi, nə də bir bulaq var idi. Deyəsən su da götürməmişdilər. Əzimə karvançılara yanaşdı. O, sarvandan soruşdu:

-Qardaş, - dedi, - bu qız susundan yanır, əgər varınızdısa, siz Allah, ona bir qurtum su verin.

Karvançılar əylənmədilər. Amma sarvan necə işarə elədisə, karvanla gedən başqa bir kəndli yerişən dəvənin üstündəki heybədən qumqumanı çıxartdı və Əziməyə bir qurtum içməyə icazə verdi. Yenidən yollandılar. Yol uzununu Əzimə hey Minarəni inandırır ki, o, qızdı. Minarə isə yenə də axıra qədər çox çətinliklə ona yaxınlaşır, oğlan paltarında hürküdü ondan.

Gecə Məmmədşahgilin evinə çox gec çatdılar. Bu, Əzimənin atası Məhəmməd kişinin yaşadığı Tağılı kəndinə 5-6 kilometr qalmış Bəylik, Baxışbəyli deyilən bir kənd idi. Beş-altı evdən ibarət idi. Keçmişin o bir növ ac bəylərindən idilər. Amma özlərinin yaxşı, möhkəm dəyirmanları var idi. Atları, filanları var idi. Amma hər halda, o bəy təsəvvüründə olan dövlətlilər deyildilər, belə ortabab başqa ətraf kəndlərə nisbətən hər halda, yaxşı yaşayırdılar.

Gecə Məmmədşahgildə qaldı. Burada Ağazər, Əzimənin atasını çox əziz tutan, istəyən bəylər var idi. Axşam yığıldılar, söhbətləşdilər, gülüşdülər. Sonra sabah üzü at hazırladılar. Məmmədşahla Ağazər Əziməni ata mindirib, özləri də onunla birlikdə kəndə gəldilər. Əzimə atdan düşəndə ilk əvvəl Məşədi Xeyrini gördü. Arvad heyrətlə qızı bu geyimdə və bu adamlarla birlikdə görəndə özünü itirdi.

-Əyşi, əyşi, bir çölə çıxsana.

Məhəmməd kişi səkinin üstünə çıxdı.

-Hə... Bəlkə qız... Hansı qəziyyəynən, hansı qəzaynan bu ciliddə, bu geyimdə bu yerlərə gəlib? - deyə düşündü.

Nə isə. Məmmədşahla, Ağazərlə bir xeyli söhbət eləyəndən sonra arvad Əziməni içəri apardı. Özünün paltarlarından münasibini - bir tuman, bir köynək verdi ona, qədim kənd paltarı, başına da bir kalağayı saldılar. Əzimə bütün əhvalatı danışdı ki, onu polkovnik Əliağa - Şükufənin əri, ananın xalası qızı, sonralar onun qardaşı Mustafa Kamal məşhur sərkərdə olmuşdu İkinci Dünya müharibəsinin iştirakçısıydı. Sonralar Azərbaycanda general rütbəsi ilə Mustafa Nuriyev adı ilə hərbi nazir - Müdafiə Naziri işləmişdi.

Sonra başına gələnləri danışdı. Dedi ki, Quliyev anasının razılığını alıb onu əsl Şəkidən olan Camal adında bir adama nişanlayıblar. Bütün bunları əslində o, Məşədi Xeyriyə danışdı və Məşədi Xeyri də kişiyyə anlatdı. Üçgünlük gəlmişdi. Söz vermişdi ki, üç gündən sonra qayıdacaq. Amma on gün idi artıq o, kənddə idi və bu sevdiyi kəndin həyatından, istəklili rəfiqələrindən Əsli, Nazxanım, Tağı qızı Mina, bir neçə qızlar var idi ki... Oğlanlar var idi - Ağasəf, Qardaşxan - bunlarla uşaq vaxtından bir yerdə oynayıb, gəzib, gülüb. Çöllərdən, çəmənlərdən yemlik, ispanaq dərib, yığıb. Arvadçün o vaxtlar xeyli pəncər yığıb gətirib gələrdi, Məşədi Xeyri üçün. At minərdi burda, atasının atlarından. Başı elə qarışdı ki, bir də gördü, on gündü. Heç xəbər də tutmadı. Bir gün bu balaca - 16 evdən ibarət olan kənddə gördülər ki, dağdan - Hacıqabul tərəfdən deyil, Qarasu tərəfdən gələn yoldan ağ çarşablı bir arvad və yanında hərbi geyimli bir oğlan gəlir, bir kişi gəlir. Onlar, əlbəttə, qarşıya çıxdılar və ən əvvəl, ağ çarşablı Böyükxanım ana öz evlərinə - Məhəmməd kişinin evinə gəldi, gətirildi. Cavad kişi -övladı olmayan, amma kənddə hamının sevdiyi bu Cavad kişi geri qalmış Camalın qarşısına getdi, onu salamladı, - xoş gəldin, - deyib, öz evinə apardı. Əlbəttə, onun Məhəmməd kişinin evinə getməsi qabil deyildi. Beləliklə, daha bir gecə qaldılar burda. Söz-söhbətlər çox oldu. Məhəmməd kişi bütün əhvalatı Böyükxanım anadan öyrəndi, soruşdu və öz müşahidəsindən belə başa düşdü ki, Əzimə hələ uşaqdı. O, məhəbbətin, nişanın nə olduğunu bilmir. O, heç bu cavan oğlana, çox camallı idi, doğrudan, adına layiq, gözəl, boylu-buxunlu, yetkin oğlan idi, onun heç nişanlı olduğunu belə duymur, sevmir onu. Öz həyatı yadına düşdü ki, aralarındakı fərqə görə Böyükxanım ana onu ömrü uzununu sevməmişdi. Hörmət etmişdi, balalarının atası kimi, amma sevməmişdi. Onları yola saldı. Atla onları Qarasuya gətirdilər. Küdrü düzündən keçib, Qarasuda qatara mindilər, yola düşdülər. Bir neçə gündən sonra Məhəmməd kişi özü Bakıya gəldi. Gəldi və dərhal Böyükxanım anaya Əliağanı çağırırdır, dedi:

-Mənim qızımı sünnüyə vermək gönlüm yoxdu, fikrim yoxdu. Bir kəlmə, qaytarın nişanı.

Əliağa içəri girəndə onu qucaqlamaq istəyirdi.

-Ay əmi, xoş gördük.

-Dayan. Sən nə haqla atasının xəbəri olmadan, atası bilməyə-bilməyə qızı ərə vermisən, nişanlamısan.

-Əmi, mən...

-Mən başa düşürəm. Sən qabil oğul bilmisən, yaxşı münasibətdə. Amma mən, əvvəla, qızın gönlü olmadığını duymuşam, ikincisi də, onlar sünnüdürlər, biz şiə. Mən ona verməyəcəyəm.

Beləliklə, bu nişanlanma əhvalatı bitdi. Onsuz da oğlan evindən Şəkiddən Bakıya bir adam gəlməmişdi. Nişanlılıq dövründə yalnız bircə dəfə Camalın kiçik qardaşı gəlib onlarda görünmüşdü. Qalan bir adam gəlməmişdi. Görünür, onların da şiə ailəsinə qarışmağa həvəsi, maraqları yox idi. Gətirilən əşyaları geri qayıtdılar. Şükufə xanım və polkovnik Əliağa bu işdən çox incidi. Hadisə iki ailə arasında dostluğu xeyli pozdu. Uzun müddət o ailələr barışa bilmədi. Ta bir də Novruz bayramında Şükufə, Mustafa Kamal və deyərsən, heç Əliağa gəlmədi də, gəldilər və bayrama mübarək eləyib, barışığın binasını qoydular. Ondan sonra bir daha Camal bu ətraflarda görünmədi.

Baharın oğlan çağı idi. Uşaqları kəndə gətirmişdilər. Bu səfər nədənsə Rübabə Sultan da, Böyükxanım ana da uşaqlarla birlikdə kəndə gəlmişdilər. Gözəl vaxt idi. At gətirmişdilər qabaqlarına. Qarasu dayanacağında onları Bəybalə atlarla qarşılamaşdı. Küdrü düzündə ot o qədər gözəl bitmişdi ki, o qədər çox idi ki, atların qarnının altına dəyirdi. Böyüklərin ayaqları ota dolayırdı hətta. Gözəl idi, Küdrünün gözəl çağı idi. Qızlarquşu, sərçələr, sarıköynəklər, torağaylar, qaratoyuqlar, sığırcınlar, qaranquşlar - hərəsi bir tərəfdən, hərəsi bir nəğməylə, hərəsi bir cəh-cəhlə qarşılayırdı sanki gələnləri. Hər addımda bir gözəllik, hər addımda bir afət, təbiətin, ana yurdun mehriban, nəvazişkar mənzərələri. Bala ceyranla birlikdə qaçan ana ceyran, ceyranlar dəstəsi, arabir rast gələnlər tülkü, dovşan, heey, uzaqlarda bir yalquzaq qurd... Kim, nə yox idi bu aləmdə?..

Rübabə Sultan sevdiyi bu mənzərələrə doya-doya tamaşa eləmişdi. Kəndə gələndən hər gün onu bir ailə, həmçinin qonşu kəndlərdən qonaq çağırırdı. Çatdıra bilmirdi Rübabə Sultan. Yorulmuşdu bu qonaqlıqlardan. Hərçənd ki, hərdən - məhəbbətdən yorulmaq olmaz, - deyirdi. Bu həqiqi məhəbbət idi, insanların ona olan məhəbbəti idi. Yadındaydı, bir dəfə buraya gələndə dəhşətli quraqlıq ili idi. Ondan xahiş elədilər, Rübabə Sultan müsəllaya çıxdı. Corabsız ayaqları torpağa dəydikcə, qadınlar da onunla birlikdə irəliləyirdi.

Bir dəfə də yaz macalı il yaxşı gəlmişdi. Bostanlar, bağlar, taxıl zəmiləri, çəmənələr, çəmlər - gül-gülü, bülbül-bülbülü çağırırdı. Allahım, qaratoyuqların oxumasından ürəyi tellənirdi Rübabə Sultanın. Birdən çapar gəldi. Dedilər ki, Hacıqabul tərəfdən, ya bilmirəm, Qarasu tərəfdən Küdrünü məhv eləyib, toz-duman kimi, qara bulud kimi kəndin üstünə çəyirtkə gəlir. Bu yerlərdə çəyirtkəyə sümürəyan deyirdilər. Söz qapı-qapı, ev-ev, ağız-ağız yayıldı. Hamı qorxudan neynəyəcəyini bilmirdi. Hamı rüsvay olacaq idi. Hamı bir tikə çörəksiz qalacaq idi. Rübabə Sultanın yanına gəldilər:

-Ağa, amandı.

Yenə də Rübabə Sultan gül yarpağı kimi zərif ayaqlarını torpağa basıb, qara çadrasını qaldırdı, kəndin qırağına çıxdı. Qara qorxunc duman, ürəkləri yaxıb-yandıran duman yaxınlaşırdı. Rübabə Sultan ömründə etmədiyi bir işi etdi. Naməhrəmlərə baxmadı. Başından çadrasını götürdü, qara çadranı. Dumana qarşı silkələdi, yellədi. Bir sağa yellədi, bir sola yellədi, bir də yenə üzü qıbləyə yellədi. İlahidən möcüzə baş verdi. O zaman müsəllə vaxtında dərhal leysan yağan kimi, indi də elə bil kim idisə, bir güclü əl, bir güclü əmr, elə bil bu dumanı döndərdi. Duman kəndə tərəf gəldiyi halda, dönüb sola getdi. Boş - heç bir şey əkilməyən, heç bir şey bitməyən, qabağı dağlar, dalı qumluq səhrələr olan yerə döndü, Bozumdan o tərəfə, Cəngiyə tərəf.

Rübabə Sultanın bu yerlərdə çox böyük hörməti vardı. Ona - böyük Seyid nəslinə, böyük Xanədanın nəslinə çox hörmət qoyurdular, inanırdılar ona. Beləcə, bu gün sübh namazına qalxmışdı Rübabə Sultan. Həyəətə çıxmışdı, dəstəməz almaq istəyirdi. Bir də gördü ki, evin böyründən kürəkəni Məhəmməd göründü. Yanında əmisi oğlu Rəşid var idi. İki birlikdə gəldilər. Təəccübdən, heyrətdən donub qalmış, az qala dəstəməzi da unutmuş olan Rübabə Sultanın yanından keçib əllərindəki torbadan külüng, bel çıxardıb heyvanat damının qapısına söykədilər.

-Boy, hardan gəlırsiz, ay bala.

-Sabahın xeyir, bacı.

Məhəmməd, bildiyimiz kimi, hələ ilk Güllübəyim xanıma nişanından bəri cavan qayınanasını o zaman «bacı» adlandırmağa başlamışdı və bu «bacı» sözü davam eləyirdi.

-Sabahın xeyir, bacı.

Rəşid də onunla birgə səsləndi:

-Sabahın xeyir, Ağa.

-Aqibətüvüz xeyir, bala. Hardan gəlırsüz belə?

Rəşid dönüb getdi. Məhəmməd yuxusuz gözlərini ovuşdura-ovuşdura dedi:

-Yeddigümbəzdən gəlirəm.

-Nöş getmişdiz, ay bala?

-Getmişdik, sən deyən o yer var idiye, qəbristanlıq, onu axtarıb tapmağa.

Rübabə Sultanı daxilində bir gülmək tutdu. Nə qədər vaxt keçmişdi. Kim idi, nə idi, nə axtarırdı bu Məhəmməd? Amma gülmədi. Özünəməxsus bir təmkinlə dedi:

-Oğul, indi orda şey nə gəzir? Xanın nökrə-naibi içində olan erməni diğaları çoxdan o yerləri ələk-vələk eləyiblər. Eeeh, ay bala, indiyə şey qalar? Özünü zəhmət vermisiz.

Məhəmməd sanki günahkar idi.

-Nə bilim? Ehtiyatçün getdim də, dedim bəlkə bir şey çıxdı.

-Qərəz, Allah köməyin olsun.

Bu sözlərlə arvad üzünü qıbləyə çevirib, aftafanı əlinə aldı və dəstəmazını almağa başladı. Heç bir namazı gecikdirməzdi, o cümlədən, səbh namazını xüsusi şövq ilə qılardı. Dəstəmazını alıb kəllə otağa keçdi. Ürəyində zikrini edə-edə canamazını açdı, üzünü qıbləyə, əllərini böyük Tanrının dərğahına qaldırıb dua elədi və balalarına səadət dilədi. Kürəkəninə Allahdan təmkin dilədi. Namazına başladı.

Xeyrinin hələ süd gəlməmişdi döşünə. Döşlərinin giləsi bərk idi. Böyükxanım ana tez-tez bu gilələri şit yağla sığallayıb, dartıb uzatmağa, yumşaltmağa çalışırdı. Bu döşlərə, ana döşünə süd gəlməsə də, çağa ac deyildi. Böyükxanım ananın südü vardı. Əhməd qardaşının şərki çıxmışdı, boğaz ortağı çıxmışdı yeni doğulan körpə. Qəribə idi ki, Böyükxanım ana qışqanırdı. Uşağı dolu döşlərdən əmizdirir, körpə əmizdirən ana sevinici ilə əmizdirirdi. Bu çağanın nə günahı var idi ki? Amma uşaq üçcə gün yaşadı. Bu qorxulu aləmə sanki qədəm basmaq, yaşamaq istəmədi bu dünyada. Üçüncü gün həyatına, üçcə günlük həyat demək mümkünsə, vida etdi. Əzizə ilə Əhməd tez-tez çağanı əllərinə almaq istəyirdilər. Vermirdi Böyükxanım ana.

-Ehtiyatlı olun, Əzizə, qoyma, qardaşın Əhməd birdən barmağını uşağın üzünə uzadar, bilməz.

Zahının da ürəyi əsirdi yerində. Bir gün uşaq dünyanı tərk etməmişdən əvvəl zahı xahiş elədi:

-Məşədi xanım, gətir, bir baxım ona.

Böyükxanım ana uşağı yükün üstünə qoymaq istədiyi yerdə, qaytarıb gətirdi zahının yanına. Zahı baxdı, baxdı. Bu ağ, gözəl uşaq, onun qara, qaba vücuduna yaraşmırdı. Amma bu çağanı o dünyaya gətirmişdi və maraqla baxırdı indi. Sonra dərinədən bir ah çəkib dedi:

-Apar, Məşədi xanım. Mənlik burda bir şey yoxdu, sizlərə çəkib.

Üç gün yaşadı. Üç günlük ömründə Böyükxanım ananın, belə desək, ögey anasının döşlərindən üç dəfə əmdi. Böyükxanım ana döşlərinə toxunmuş bu dodaqları, körpə dodaqlarını sevdi. İndi onun üçün bu ögey övlad deyildi.

İndi bacı-qardaş analarının doğulan bu uşağa, hələ adı olmayan bu qardaşlarına maraqla baxırdılar. Orada - yatağında uzanmış zahı da, üçgünlük zahı da gözləri ilə Böyükxanım ananın çağaya süd verməsinə həsrətlə baxırdı, tamarzı-tamarzı baxırdı. Böyükxanım ana gülümsəyərək döşünü çağanın ağzına sürtür, ağuzu əmməsinə çalışırdı.

ATANIN DƏFNİ

Aşabadda Rübabə Sultanın qohumu Əliağagildə qaldılar və gəldikləri yolla Bakıya döndülər. Məhəmməd arvadını da götürüb doğma kəndinə qayıtdı. ziyarətdən dönən, artıq Məşədi Xeyri olmuş, bütün həyatını övlad həsrətilə yanan bu qadın indi hamilə idi. Elə Böyükxanım da hamilə idi. Kişi arvadı ilə birlikdə kəndə qayıtdı və bu ailənin taleyi onu heç

maraqlandırmırdı sanki. Rübabə Sultan, artıq evlər əlindən çıxmışdı, rəfiqəsi Pəricahan xanım adlı, hamının Molla nənə dediyi qadının həyatında bir ev kirələdi. Yəni ev kirələmədi. Quyunun üstündə taxtaların arasından yel vurub, yengələr oynayan bir otaqda müvəqqəti yerləşdilər ki, özlərinə yaxşı kirayə otaqlar tutana qədər. İki uşaqlı hamilə qadın Rübabə Sultanla birlikdə burada yerləşdi. Molla nənə onlara əsl mənada dayaq idi. Rübabə Sultanın üçüncü nəvəsi Əhməd burada dünyaya gəldi. İndi artıq 1929-cu il yanvar ayının 14-ü idi. Bundan bir qədər sonra Rübabə Sultan özləri üçün ikiotaqlı sakit bir mənzil tuta bildi. Bir il sonra artıq Əzimə məktəb yaşına çatmış bir qız idi.

34-35-ci illərdə nənə fasiləsiz olaraq İrandan məktublar alırdı. Bu məktublarda onu toya dəvət edirdilər (bəxtəvərlərin bu üzdən xəbəri yox idi). Toy qardaşı nəvəsinindi. Dəvət edən isə qardaşı balası idi, oraya getmək istəyirdi, mütləq. Onun Həcər adlı bir rəfiqəsi var idi - Kəlbə Həcər. Bu Kəlbə Həcər hər gün gəlib nənəyə bərabər İrandan tayına keçmək xəyalında idi. Bir alverçiynən tanıdığı, zərgərmiş-nəymiş, dövlətli bir şəxslə oraya özünə görə çox böyük partiya brilyantlar keçirdibmiş, onların dalınca getmək istəyirdi. Nənə də toya getmək istəyirdi. Beləliklə, Kəlbə Həcər bir qaçaqçı ilə danışdı və qaçaqçı söz verdi ki, mən sizi apararam. Hazırlaşdılar. Nənə nəvə üçün toy hədiyyələri, gümüş qasıqlar-filan götürdü, hazırladı və 35-ci ildə bunlar burdan yola düşdülər. Bu qaçaqçı artıq bizim evi tanımışdı. Tez-tez bizə gəlirdi. Anam nə üçünsə onun adını nağıl qəhrəmanlarından birinin adına Mirzeyi Səncərani deyirdi (hansı nağıldansa) cılız kişi idi, balacaboy, tösmərək bir kişi idi. Çox bacarıqlı, çox hörmətçil bir adam idi. Üç dəfə İranda, iki dəfə Rusiyada onun üçün ölüm hökmü çıxmışdı. Bu isə özüyün o üzə-bu üzə adam daşıyırdı. Xüsusilə o üzə. O zaman ruhanilərdən gedənlər çox idi, qaçıb gedirdilər təqiblərdən, ziyalılardan qaçıb gedənlər var idi. Hardansa bu Mirzeyi Səncərani köçürdürdü bu adamları, hətta əşyalarının aparırdı. Qonşumuzda Ağa Seyid Məhəmməd adında nənənin olduqca hörmət elədiyi bir ailə yaşayırdı, Ağa Seyid Məhəmməd ağa bu ailənin başçısı idi. Arvadı ərəb idi. Türkcə birtəhər danışırdı. Yaxşı iki qızları vardı, birinin adı Minirə, o birinin adı Səfiyyədi. Minirə olduqca gözəl bir qız idi, ay parçasıydı. Ağa Seyid Məhəmməd ağa da həmin bu Mirzeyi Səncəraniyənin danışırmışdı, istəyirdi ki, ailəsinə o taya köçsün. Mirzeyi Səncərani onun yanına gəldi:

-Ağa, qulunam. Nə cür desən, səni də, külfətini də o taya keçirmək mənim gözümlə üstündə. Heç birinizin ruhu da inciməz.

-Nə qədər istəyəcəksən, oğlum? Mən verəcəyəm.

-Yox, ağa mənə pul gərək deyil, - deyərək Mirzeyi Səncərani başını aşağı saldı.

Dizi üstündə oturmuşdu, əlləri də dizinin üstündəydi, gözlərini bu əllərə dikib nəşə demək istəyirdi və deyərək bilmirdi. Kişinin, bu cür böyük, tanınmış

ağsaqqal ruhaninin qızına onun özünə elçilik eləyə bilmirdi. Nəhayət özünü saxlaya bilmədi və ağanın təkidlərinin qarşısında durmaq da mümkün deyildi, dedi:

-Ağa, mən.... kərimənizi....

Bu qədər dedi, artıq bir kəlmə də söz deyə bilmədi. Ağa Seyid Məhəmməd ağa başa düşdü, amma elə bil kişiyyə güllə sıxdılar. Özünün ay parçası qızını bu igid adam olsa da, ən azı oranqutan meymununa oxşayan eybəcər, amma xoş xasiyyətli adama ərə vermək, xəyalına da gəlmirdi.

-Yaxşı, get, düşünərəm. Sabah gələrsən, cavabını alarsan.

Mirzeyi Səncərani durub getdi. O gedəndən sonra Ağa öz arvadını - Fatma xanımı yanına çağırırdı.

Qızlar ərəbcə yaxşı bilmirdilər və bilsələr də, Ağanın analarıyan səhbətinə qulaq asmağa cürət etməzdilər. Bu evdə olduqca ciddi bir pərdə, ciddi bir intizam var idi, böyük-kiçik səhbəti var idi. Olduqca qədim adət-ənənələrlə yaşayırdı bu ailə, ruhani ənənəsiylə. Ağa Seyid Məhəmməd Ağa özü də o qədər də qərəzli ruhani deyildi, xurafatnan-zadnan işi yox idi, böyük Allaha inanırdı, onun şəriətiyə nə iş görürdüsə, görürdü. Adam aldatmaq, fırıldaq-filan, belə şeylər ondan uzaq idi. Fatma xanım içəri girdi. Ağa onunla ancaq ərəbcə danışırdı Sözsə başladı ki:

-Fatimə, bilirənmə, bu bizi burdan köçürtməyə razılıq verən qaçaqçı Minirəni istəyir, Minirənin əvəzində o, bizim külfəti, hətta, gərək olan qədər, mükəlləfatımızı da burdan aparmağa söz verir. İki dəfə aparacaq: bir qız-bir sən, bir qız-bir mən. Belə aparacaq. Sən necə bilirənsən, nə deyirsən. Mən qədim babaların adəti olsa da, ruhani olsam da, heç vaxt Minirəni məcbur edə bilmərəm, eləməərəm. Və bir halda ki, bu şəxs çox zahirində Minirənin əlinə su tökməyə də layiq deyil,

Fatma xanımı od gətürdü.

-Ağa, mən səni anlayıram. Əlbəttə, o Minirənin tayı deyil, heç nökrəi də ola bilməz. Amma neyçün o, pul istəmir.

-Xanım, onun pula ehtiyacı yoxdur. O qədər köçmək istəyənsən var və o qədər pul verənlər var ki...

-Yaxşı, mən Minirəniyə danışaram.

Ağanın mətləbini Fatma xanım çox yaxşı anladı. Aralarında bir dostanə anlayış var idi. Bir-birini bir kəlmədən başa düşürdülər. Fatma xanım başa düşürdü ki, əgər Minirəni vermək marağı olsa idi, qəsdə olsa idi, Ağa elə birbaşa özü bir «hə» cavabı verərdi qaçaqçıya. Amma naçardı, bu müqəbilədə Minirəni verməyə məcburdu. Bu məcburiyyətə baxmayaraq o çalışırdı ki, qızın özünün rızası olsun, razılığını alsın.

Fatma xanım qalxdı. Yan otağa keçdi. Burada iki bacı oturub o zaman çox dəbdə olan, qızların oxuduğu Salman Mümtazın nəşr etdiyi şeir kitablarını oxuyurdular, aşıq şeirləri oxuyurdular. Cinaslar, təcnislər onların

ağzında əzbər idi. ikisi də çox gözəl oxuyurdular. Latin əlifbasını əla bilirdilər. Fatma xanım Səfiyəni bir bəhanə ilə otaqdan uzaqlaşdırdı.

-Qızım, get Xanım arvada de ki, bir çay hazırlasın. Sən də ona bax, nəzarət elə.

Səfiyə də anladı ki, anasının Minirəylə ayrıca söhbəti var. Fatma xanım əyləşdi. Qızının kürəyini sığalladı və sığallaya-sığallaya dedi:

-Qızım, Minirə, Ağanın sənə deyəcək bir sözü vardı. O sözü mənə dedi, mən deyirəm. Bizim İrana köçməyimiz, sərhəddən keçməyimiz qaçaqçıdan asılıdır. Qaçaqçı pul istəmir. O gələndə sən onu görmüsən. Nə cilddə bir adam olduğunu görmüsən. O səni istəyir, Minirə. Ağa da səni məcbur etmək fikrində deyil. Qaçaqçı deyir ki, iki dəfəyə sizi o üzə keçirdəcəyəm, bir mən sizin birinizdən, bir də atanız sizin birinizdən. Beləliklə də, keçəcəyik. Ağırdan-yüngüldən, qiymətdən ağır, vəzndən yüngül əşyalarımızdan da apara biləcəyik. Nə deyirsən, qızım? O səni istəyir. Bu işçün səni istəyir, qızım. Nə Ağa razıdır, nə mən. Sən özün fikirləş.

Minirənin gözündən yaşlar yanağına süzülməyə başladı. Hıçqırmırdı. Hıçqırıqlarını da içində boğmuşdu. Gülümsəməyə çalışırdı. Anasına dərd vermək istəmirdi.

-Ana, - dedi, - mən atamın qurbanıyam, mən atamın övladıyam. O məni dünyaya gətirib, o məni öldürə də bilər, bütün külli-ixtiyarı başımın üstündə, bütün ixtiyar atamın əlindədir. Özü də istəsəydi, verə bilərdi, deyə bilərdi.

Bu söhbətdən sonra Mirzeyi Səncərani Ağa Seyid Məhəmməd Ağanın ailəsini iki dəfəyə İrana köçürtdü. Həmişə də gələndə Əziməgildə gəlib qalardı. Onun cır-cır deyərsən, köhnə pencəyinin astarından elə qəribə ingilis kişi kostyumluğu parçalar çıxardı ki, baxardın, bərq verir parça, reginkot və s. qəribə adlarnan deyərdi. Bir dəfə cibindən bir qədər mirvari çıxarıb tökdü masanın üstünə. Kəbleyi bacı, - dedi, - bunları yığ, qoy bir yerə, gərəyim olanda götürəcəyəm.

-Ay, qardaş, - noxud boyda olan bu mirvarilər ananı təəccübə gətirmişdi. Çünki əqrəbə, qonum-qonşu xanımlarının boynundakı mirvarilər, hamının boynunda demək olar ki, mirvari var idi, beş sap-beş sap dəb idi, ancaq xırda idilər. Əzimənin nənəsi danışardı ki, bir zamanlar onun babası mirvarini tabaqda höslərmiş. İrilərini boyunbağlıq düzdürərmiş sapa, xırdalarını yaxalıq tikdirmək üçün, tumanbağı başı bəzəmək üçün, belə-belə şeylərə xırdaları istifadə edərmiş. Və deyərdi ki, Bakıda, çox qəribədir hətta bu xırda, kül mirvariləri də boyuna taxırlar. Bu kül mirvarilər düzülmüş beş sapın ucuna hər iki tərəfdən, şəkəkə, qoza deyərtilər, taxardılar qızıldan. Odur ki, Əzimənin anası bu noxud boyda mirvariləri görəndə heyrtlənmişdi, - qardaş, - dedi, - sən zəhmət olmasa, bunları sayaydın.

-Ay Kəbleyi bacı, o nəmənədi ki, mən onu sayım? Onların bir miqdarı yoxdu sənin xasiyyətin, insanlığın, doğruluğun qabağında. Mən milyonları sənə qurban deyərəm, bacı. Sən mənim həqiqi bacımsan.

Əzimənin anası bu sözlərə baxmayaraq, bu inama, etibara baxmayaraq mirvariləri saydı, kişi çayını içənə qədər bir düyünçəyə bərkidib, bağlayıb qoydu özü bildiyi məxfi bir yerə. Həmin bu kişi ananın dərini bilirdi. Əzimənin nənəsi hələ İranda idi və Mirzeyi Səncərani bu qarşı səfərdə onu, yəni Rübabə Sultanı qaçaq yolnan gətirəcəkdə.

Rübabə Sultandan qəribə məktublar gəlirdi və hər dəfə qızı bunu oxuduqca dəhşət içində, əzab içində qıvrılırdı.

-Ana, anacan, bircə balanı, varın-yoxun, gözünün işığı deyirdin, bircə balanı qoyub hara getdin? Niyə getdin? Qardaşının nəvəsinin toyuna... Məgər hökumətnən hökumətlik eləmək olar? Məgər qadın xeylağı sən yaşda qaçaq yolnan təkbaşına.... Kəlbə Həcərini evini Allah yıxsın. Kəlbə Həcər yıxdı sənin evini. Özü gedəcəkdə, təkbaşına gedə bilmirdi. Onun orda dövləti var idi. Dövlətinin, brilyantlarının dalınca gedirdi. Sən nədən ötrü gedirdin toya? Gülməlidə. İndiki zamanda gülməlidə. İndiki zamanda da qadın xeylağı bu yaşda durub qardaş nəvəsinin toyuna gedər? Əlqərəz, növbəti səfərlərdən məlum oldu ki, Mirzeyi Səncərani ya tutulub, ya daha Minirə xanım kimi bir gözələ evlənəndən sonra evindən bayıra çıxmır... Hər nə isə, Mirzeyi Səncərani daha görünmədi. Görünmədi və Rübabə Sultanın da Bakıya qayıtması müşkül məsələ oldu. Rübabə Sultanın demək olar ki, son məktubunda belə bir bayatı var idi qızına. Yazırdı ki,

Apardılar gülümü,
Elədilər zülümü,
Gəl çıx dağlar başına
Deyim dərdi dilimi.

Rübabə Sultanın bu məktubundan sonra Əzimənin anası uzun müddət yas içində qaldı. O, bilirdi ki, bu ayrılıq daha əbədi ayrılıqdı, bu bayatı daha hicran, dərd, qəm bayatısıdı, bir daha görüş qiyamətə qaldı, ana, ana, bayatıdan yaralıyam. Atam da Kərbəladə rəhmətə gedəndə bir bayatı demişdi.

Böyükxanım haqlı idi. Onun ana ilə, Rübabə Sultanla görüşü qiyamətə qaldı. Heç bir vaxt görüşə bilmədilər. Rübabə Sultanı Məşhəd şəhərində, şəhərin ortasında imam Rzanın məbədində, barigahına gedən yolun üstündə salınmış qəbristanda dəfn elədilər. Lakin bir neçə ildən sonra həmin qəbristan şəhərin tam ortasında qaldı. Getdikcə böyüyən, artan, mədəni binalar, gözəl yollar salınan şəhərin ən ortasında, əlbəttə, xaraba qəbristan mənfi təsir bağışlayırdı. Ona görə də bu qəbristanın iri daşlarını çıxarıb başqa yerə köçürəndən sonra müsəlman qəbri adətən torpaq altında qalmalıdı, qəbristanı gözəl bir parka çevirdilər. Bir zaman Rübabə Sultanın nəvələri Əzimə, Əhməd həmin Məşhəd şəhərinə gedib nəvələrinin qəbrinin üstünü

düzəltməyə istədikləri zaman qohumlar onları parka apardı, parkın ortasında təxmini bir yeri göstərib, «nənənin qəbri burda idi», onlar bibi deyirdilər, daha doğrusu, «əmmə» deyirdilər, indi də həmin dillə Əzizəni əmmə adlandırırdılar, Əhmədə əmi deyirdilər. Əzizə orada dəhşətli bir şivən qoparacaqdı, bir tərəfindən Əhməd, bir tərəfindən bibiləri nəvəsi Müctəbə yapışmasaydı. Amma hər halda ağlarını dedi:

-Nənə, ay nənə, bizi kimsəsiz qoydun, getdin. Nənə, ay nənə, anamız yeganə balan idi, gözü yaşlı qoyub getdin, o da sənə həsrət öldü, sən də ona həsrət öldün. Nənə, ay nənə, üç dəfə getdiyin Kərbəladə ərinə itirəndən sonra nədən ötrü əvvəllər onunla birgə yeddi dəfə getdiyin Xorasana bir də getdin? Böyükxanım ana öz anasını Rübabə Sultani itirdi. Nənə, ay nənə, mənim əsl tərbiyəçim sən idin. Mənə dini rəvayətləri, əfsanələri sən öyrədirdin. Gecələr ayılıb görərdim ki, evin ortasında ağ namaz çadrasında bir parça nur, bir parça ay şölə saçar. Sən namaz üstündəydin, nənəcan. Namaza ara verəndə soruşardım:

-Ay nənə, bu nə namazıdı?

-Ay bala, rəqayibdi, rəqayib namazıdı.

O birisi dəfə:

-Nənə, ay nənə, bəs bu nə namazıdı?

-Rəsuli-Xuda Peyğəmbərimiz Salavatullahın anası Möminə Xatunun bətninə gəldiyi gündü. Onun namazı var.

-Ay nənə, bəs bu nədi?

-Qədr gecəsidi, qızım, öz namazı var.

-Nənəcan, mənə namazı, mənə kəlməyi-şəhadəti, mənə Quran surələrini sən öyrətdin, savadsız olduğuna baxmayaraq Quran surələrini əzbər bilirdin. Nənə, yəni, savadsız deyildin, sən savad almışdın haçansa, amma hər halda sən Quran surələrini, böyüklü-kiçikli, əzbər bilirdin. Az qala Hafizi-Quran idin, ərin kimi. Nənə, ay nənə, bizi kimsəsiz qoydun, getdin. Böyüyər - ağullanar dediyin atamız, sən baxırsan - sənə arxayınam, deyən atamız bizi kimsəsiz qoydu, gəlmədi. Ay nənə, bir dəfə də səndən sonra gəlib bizi o gözəl kimlərdən aparmadı. İlk uşaq oyunlarımızın, ilk uşaq oyun rəfiqələrimin yanına gedə bilmədim daha bir də. Ay nənə, sənə sandıqlara doldurduğun parçalardan neçə illər, lap müharibədən sonrayacan, anam bizə paltar tikərdi. Qoyub getdiyin nə vardısı, yavaş-yavaş satdı. Anam bizə təhsil verdi. Oxuyun, - dedi. Orda - Yuxarı məhəllədə Dağlı məhəlləsilə Hüseynbala açıqlığı arasındakı alverçilər, xırdavatçılar, nə bilim neçilər arasında hamı çalışırdı ki, uşağı ya bir siyənək balığı satsın, ya bir konfet satsın, mampası satsın. Anam bizə heç nə satdırmadı. Bizi küçəyə buraxmadı. Masanın arxasında oturun, dərslərinizi hazırlayın, - dedi. Nənə, ay nənə, mən qız idim. Adıma sözlər çıxmasın deyən, mənə anam məktəbə özü aparıb-gətirirdi. İnstituta girəndən sonra da, məktəbdə də tələbə yoldaşlarımdan oğlan, qız olmağına əhəmiyyət verməzdi. «Heç yerə getmə, qoy onlar bizə gəlsin.

Dərsinizi burda hazırlayın. Sən onlarla hazırla dərsini. Qoymurdu məni. İnstitutdan beş dəqiqə gec gələndə dalanın ağzında məni gözlədiyini gördüm. Əgər bir az da geciksəm, ardımca instituta gələcəkdi. Nənə, ay nənə, atasız böyüdüm, ata paltarı geymədim. Ana paltarı, ana nəvazişi gördüm yalnız, ata nəvazişi görmədim. Atam öləndə 17 yaşım var idi. 10 qəpik bir dəftərə verib, əlimə verməmişdi. Qızlar məktəbdə, «Atam filan şey aldı», deyərdilər, baxardım, həsəd aparardım. Axı mən heç bir vaxt atamın mənim üçün nəşə aldığını, elə mən deyil, oğlanları da, bir şey aldığını görməmişdik. Amma ömrünün axırını gəlib anamın üstünə saldı. Ağır xəstə idi. Anam ona qulluq edirdi.

-Ay ana, axı nəvaziş görməmişən ondan, ay ana, axı sənün üstünə günü gətirib, ana, səni döyüb, səni incidib, sən ona niyə bu qədər hörmət eləyirsən?

-Az danışın, sizin işiniz deyil. Sənsə lap az danış. Gedəndə, baş yoldaşınla özün bilərsən.

Atamın ağır günlərində bibi dediyimiz atamın dayısı qızı Badam bibi gəlib gündə atama dəyərdi. Anam gündə atam üçün bir neçə növ xörək hazırlayırdı, az miqdarda. Bu xörəyə baxırdı, o birisi olsaydı, daha yaxşı olardı deyirdi. O birisini hazırlayırdı. O zaman mən xeyli qazanırdım. İki məktəbdə oxuyurdum. Hər ikisində əlaçı olduğumdan yüksək - orta təhsilli texnikumdan 300 manat (o zaman bir mühəndisin maaşı idi), iki illik müəllimlər institutundan 150 manat təqaüd alırdım. Atamın ağır vaxtında bibim gəlib dedi:

-O can verə bilmir, Kəblə Böyükxanım, xahiş edirəm, bağışla onu. Bəlkə rahat...

-Halalı olsun, - dedi. Mən bugünkü günəcən «halalı olsun» deyə bilmədim. Kənddən Məşədi Xeyrini gətirdilər. Paşa adlı bir kişiye qoşub göndərmişdilər. Ünvan-zad bilmirdilər. Vağzahnın qabağında dayanıb ev yiyəsinin adı ilə:

-Ay bacı, ay qardaş, Məşədi Ziba küçəsi hardadı, İnsaf xanım küçəsi hardadı? (qonşularımızın adı ilə), - soruşurdu

Adamlar başa düşmürdülər. Bakıda belə küçələr yox idi. Tanıyan bir adama rast gəlmişdilər, o da onları götürüb evimizə gətirmişdi. Məşədi Xeyri gələndən sonra kişi canını təslim elədi. Məşədi Xeyri onu yüksəkdən elə oxşayırdı ki:

-Kalbayı Məmməd, məni kimə qoydun getdin? Kalbayı Məmməd, balalarını niyə yetim qoydun?

Guya balalara bir atalıq eləmişdi. Anam yavaşcadan nənə qohumum Sayad xanıma dedi:

-Aaaz, siz də oxşayın da. Bizim tərəfdən oxşayan yoxdu heç.

Həmişə düz, şax danışan Sayad xanım başladı:

-Aaaz, Kəlbə Böyükxanım, nə deyim-oxşayım? Deyim, ay üstü ot gülülü bacım. Deyim, ay diri yetim balalar böyüdən, ay ömründə bir dəfə ər paltarı geyməyən, ər örpəyi örtməyən....

Anam yavaşca dedi:

-Yavaş... yavaş... yavaş... yavaş... bəsdı. Oxşama day, lazım deyil.

Atamı dəfn etdik. Biz indi artıq mənim təqaüdlərim hesabına yaşayırdıq. Əlbəttə mənim təqaüdlərim hesabına da anam onun dəfnini təşkil elədi. Təqaüd söhbəti deyil, Allah rəhmət eləsin. Halalı olsun. Amma atalıq haqqını... Mənim qarşımda onlarla yol var idi. Ata, ata, sən başqalarına atalıq eləyərdin kənddə, böyüklük eləyərdin, öz qızından bixəbər idin. Qərəz ki, mən bu gün də o kimsəsiz, biganə, uşaqlıqdan gəncliyə keçid dövrünü atasız, böyüksüz böyüməyimi, yalnız ana ümidində olmağımı heç cürə, heç kəsə bağışlaya bilmirəm.

Ağlayırdı, ağlayırdı və bunları deyirdi Əzimə. Və o Məşhəddəki bibi nəvələri az qala bir mühazirəyə çevrilən bu həyat dəftərçəsinin səhifələrini dinləyir, başlarını aşağı dikmişdilər. Çünki bizim atamız onların atalarının doğmaca dayısı idi. Biz onların atalarının dayısı qızı, dayısı oğlu idik, onlar bizim bibimiz nəvəsi. Müctəba və Əhməd birtəhər Əziməni susdurub, qolundan darta-darta aparıb maşına mindirdilər. O birisi qohumlar da maşınlarına mindilər və Məşhədi ziyarətə getdilər. Əvvəl nənəmin qəbrini ziyarətə gəlmişdilər, görmədilər o qəbri. Beləliklə, Əhmədlə Əzimənin bu səyahəti sona çatdı, Bakıya döndülər.

Dedik ki, Əzimənin atası Məhəmməd kənddə atçılıqla məşğul idi. At cinslərini yaxşılaşdırırdı. Kür qırağı tərəflərdən gələr, onun cins atlarından alardılar. Onun dolanışıq üçün əsas gəlir mənbəyi bundan ibarət idi. Qalan kənd təsərrüfatı işləri, əkin, biçin, hamısı Məşədi Xeyrinin öhdəsində idi. Bir dəfə kolxozlaşma dövründə nə təhər olursa, təhlükəli bir hadisə əmələ gəlir. Bu təhlükəli hadisə də onun savadı ilə əlaqədar idi. Hərdən molla tapılmayanda, o, böyük xahiş-minnətdən sonra gedib ölünün namazını qıladı. O illərdə ki, Allahsızlıq, o illərdə ki, bu müsibətlər yaranmağa başlanırdı, mollalar təqibə başlanırdı, Məhəmməd tamamilə belə şeylərdən əl çəkmişdi, Ölüləri namazsız-zadsız basdırırdılar. Əsas mollalar tutulmuşdu, tutulan - tutulmuşdu, qaçan - qaçmışdı, savadlı bir Məhəmməd qalmışdı. O da heç yerə getmirdi. Bir dəfə ona yaxın olmuş dostlarından biri rəhmətə gedir, aparıb bunu basdırırlar, namazsız, təlqinsiz, heç bir şeysiz. Gecə Məhəmməd kişi atı minir, gedir qəbristanına, qəbrə namaz qılır, qəbrə təlqini oxuyur və qayıdıb gəlib yatır. İki gündən sonra kənd soveti sədri, o zaman Ədil bəy adında bir kişi idi, bəylər nəslinə mənsub, ac bəylərdən idi. Adı bəy, özü az qala lütə olan bəylərdən idi. Ədil bəyi kənd sovetinin sədri qoymuşdular və kəndin tanınmış adamlarından birinin atını alıb ona vermişdilər ki, kəndlər arasında, 5-6 kəndin kənd sovetinin sədri idi, gəzib

dolana bilsin. Həmin bu Ədil bəy atın üstündə Məmməd kişinin evinin qabağındakı meydanda dayanır.

-Kalbayı Məmməd, Kalbayı Məmməd...

Məhəmməd evdən çıxır.

-Buuy, Ədil bəy, xoş gəlmisən. Gəl düş, qonağımız ol.

-Yox, qonaq olmalı halım yoxdu, Mollaynan mənimki nə tuta bilər? Ay Kərbəlayi, bax bu tayfa, bu millət elə bir millətdi ki, əgər Allah onlara ölü namazı, molla qismət eləseydi, elə eləyərdi, day hamısı tutulub çıxıb getməzdi. Kişi, otur evində, başın ağrısız, bir parça çörəyini ye. Gəlib şikayət eləyiblər səndən ki, Kəlbə Məmməd gedib ölü namazı qılıbdı qəbrə. Gərək mən qanunla səni tutam. Tutmuram səni. Çünki bilirəm ki, molla deyilsən. Ancaq oxumuş adamsan. Qardaş, məni də, özünü də qana çalxama. Özünü bədbəxt eləmə, məni də urvatsız eləmə. Axı mən sənə dəymək istəmirəm. Dəyə bilmərəm də.

Bunu deyib atını minib çapıb getdi. Kəlbə Məmməd ona hətta çox sağ ol da deyə bilmədi. Bax, elə belə bir ütüdən xilas olmaq üçün Kəlbə Məmməd Əbülfəzl Abbasa nəzir deyir. Nəzir də bundan ibarət olur ki, at satanda atın dördədən birini, bir budunun qiymətini Əbülfəzl Abbasa - Kərbəlaya gedənlərin birinə verəcək, yola salacaq ora. Gizlin gedənlər gedirdilər ora.

Bakıya gəlir. Atı satandan sonra bir qədər bazarlıq edir, iş-gücünü görür. Əlbəttə, Rübabə Sultana bir qəpik də vermir və deyir ki:

-Bacı, sənə arxayınam, vallah, sənə arxayınam. Bilirəm ki, dolandıracaqsan şəhər yerində. Biz orda - kənddə min zəhmətlə dolanırıq. Burda sizi tanıyan yox, orda tanırıq, göz qabağındayıq. Gündə birinin fırıldaqına düşür oluruq. Gündə birinin böhtanına düşürük. Əbülfəzl Abbasa nəzir eləmişdim. Ancaq... Axı mən neynim e... Mənim halım hardadı? Əbülfəzl Abbasın özünə əyandı ki, mən necə dolanıram, nə çəkirəm.

Belə sözlərlə də qoyub çıxıb gedir. Xurcununu kəndçün aldığı şeylərlə doldurub, Rübabə Sultana, uşaqlarına yardım üçün, heç bir şey vermədən çıxıb gedir. Elə qatara minəndə (o zaman cibgirdlər çox idi, pasanlar deyərtilər, tiyan altında yatan), bu pasanlardan biri onun cibindən pulu oğurlayıb qaçıb çıxıb gedir. Kəlbə Məmməd əlbəttə, əlindəki xurcundan başqa, heç bir şeysiz kəndə qayıdır. Nə evdə pul verir, nə də kəndə pul apara bilir.

Bu xəbər Rübabə Sultana çatanda güldü, dedi:

-O atın dördədən bir qiyməti Əbülfəzl Abbasa göndərməli idi. Göndərmədi, qıymadı. Balalarına qıymayan kimi, imama da qıymadı. Allah götürdü cibgirin əliyəndə göndərdi nəzirin lazım olduğu yerinə, kimə məsləhət bildisə, ona. Allah kimə məsləhət bildisə, Kərbəlayi Məmmədin nəzirini onf qismət elədi. Bu cür yola gedirdilər.

ANA VƏ BALA

Bu gün o, ev sahibəsi Pəricahan xanım, Molla bacı adlandırılan ev sahibəsi ilə birlikdə iki külfət üçün bir yerdə bozbaş bişirmişdi. Xörəyi Molla nənə çəkirdi. Uşaqlar Molla nənə deyirdilər, Molla bacı deyirdilər böyüklər, kiçiklər Molla nənə deyirdilər, Pəricahan xanım belinə həmişə əldə kobud yun ipdən toxunmuş şal sarıyardı, başına altdan çərtmə, üstədən şal örtüb çiyinə aşırırdı. Həmişə çirt çubuğu çəkərdi və bu çubuq sönmüş olanda həmişə onun belindəki qurşağa taxılmış olardı. Xörəyi də o, təkürdü. Düzdür, uşaqlar hamısı Ağa nənə dedikləri Rübabə Sultanın bişirdiyini sevirdilər. Ona görə də Rübabə Sultan daha çox bu işlə məşğul olurdu. Pəricahan xanım isə daha çox gələnlər müştəri arvadlara, qadınlara türkçəyə mülalicəsilə məşğul idi. Yaxşı türkçəyə idi. Ədviyyatdan, mazi adlandırdığı tamponları xələfi nöyüt adlandırdığı həmin o mədənlərdən çıxan neftin içinə qoyurdu. Bu mazıların içinə müxtəlif ədviyyat yığırdı və yumru mazılar düzəldib qadınlara verirdi, xəstə, uşağı olmayan qadınlara. Onların bellərini bağlayırdı. Bu gərəklər olan ədviyyatı, o dərman kimi işlətdiyi ədviyyatı siyahıya aldırırdı, balaca Əzimə öz təzə öyrəndiyi əlifbası ilə bunu yazırdı və bir az aşağıda «NEP» vaxtında açılmış, hələ də alver edən dükanlardan əttar dükanına gedirdi, orada əttara verirdi. Əttar eynəyini gözüne taxıb, daha doğrusu, burnunun üstünə endirib, balaca tərəzisində təkrar eləyə-eləyə çəkirdi. Aparıb verirdi Molla nənəyə. Həmin ədviyyatlardan hazırlayırdı arvad xəstə gəlinlərin dərmanı. Nə qədər xəstəyə şəfa, neçə övladsız gəlinə analıq sevinci bağışladı Pəricahan nənə kaş sirrini özünü aparmaydı o dünyaya.

Əzimə günlüyün acısını, əzablarını, ağrı-acılarını həyətdəki qonşu Yaxşıxanım xalayla Səmərruxun günlüyündən bilirdi. Müsibət idi və bu müsibətlərdən nəticə çıxararaq Əzimə anlayırdı ki, bir zamanlar, hələ cavan yaşında üstünə od günü gələndə, qadınla aralarında bu qədər fərq olduğu halda, onun üstün tutulmasında Əzimə anasının çəkdiqlərini anlayır və çalışırdı ki, atasını da dərk eləsin. Hərdən bir soruşurdu:

-Ata, axı sən niyə ikinci dəfə evləndin? Anam cavandı səndən 17 yaş. Anam gözəldi o qadıncıdan. Nəinki o qadıncıdan, Şirvanın birinci gözəllərindən sayılırdı. Rübabə Sultan kimi bir xanımdan tərbiyə almışdı. Anam savadlıydı, ərəbcə, farsca, rusca yüksək təhsili vardı. Anam ana idi, doğar qarını vardı. Yeddi övlad doğmuşdu, gətirmişdi dünyaya. Düzdü, onların dördü hələ kiçiklərlə ölmüşdü. Üçünü isə... Axı anam o, səndən yaşlı olan qadıncıdan və səndən kiçik idi, cavan idi. Anam o qadıncıdan, tamamilə savadsız qadıncıdan müqayisə olunmaz dərəcədə savadlı idi. O qadın məhrum sonsuz olduğu halda, anam yeddi övlad doğmuşdu. Anam Rübabə Sultan xanımın bütün əmlakına yeganə varis idi, dövlətli idi, zəngin idi. Sən çıxdın onları başa.

Bu axırıncı cümləni qız ürəyində dedi. Ata başını salladı.

-Uşaqsan, - dedi, - belə şeyləri dərk elməzsən. Yaşa gələrsən, başa düşərsən.

Amma Əzimə heç yaşa gələndən sonra da bunu başa düşə bilmirdi. Qonşudakı Yaxşıxanım xala ilə Səmərruxun həyatı onun üçün bir növ örnək olmuşdu. Bu örnəkdən görürdü, bilirdi günlərin nə çəkdiyini. Arada bir övlad qədər sevdiyi, yaxasından keçirdiyi, min əzabını çəkdiyi günü bacısının övladını, Səmərruxun bircə qızını Yaxşıxanım böyütmüşdü. Özü gedib, övladı olmadığı üçün, kişisinə elçilik eləyib, doğar gəlin gətirmişdi. Amma hərdən bu ögey qızla günü bacı birləşib girəyəyə salıb, qonşular görməyəndə onu yaxşıca döyür, əzişdirirdilər. Günü göy əsgidəydi Yaxşıxanım xalanın. Əzimə çox zəhmət çəkirdi, elmin, institutun, dissertasiyaların, nə bilim, daha nələrin... Yaxşıxanım xala artıq həyatda yox idi. Halbuki o, Əzimənin gündə bir yarım badımcan yeməklə elm üzərində çalışdığını, elmi kitablar oxuduğunu görmüşdü. Bir dəfə ağır günlərinin birində Əzimə Yaxşıxanım xalanı yuxuda gördü. Qızın gözləri ağrayırdı, qan düşmüşdü gözlərinə. «Gözlük tax», deyirdilər həkimlər. Böyükxanım razı olmurdu buna:

-Lazım deyil, indidən qız uşağı nə gözlük taxacaqsan?

Əzimə gecə yuxuda Yaxşıxanım xalanı gördü. Qadın qapılarının ağzında xırdaca bir kətilin üstündə əyləşmişdi. Hər iki gözü - göz dairəsi bütünlükdə, yalnız işıq saçırdı, gözlər görünmürdü. Bu gözlərin yerində mavi, o filmlərdə kosmosdan gələn adamların gözündən çıxan işıqlar kimi işıq gəlirdi. Göz bəbəkləri... dəhşət içində ayıldı Əzimə və yuxusunu anasına danışdı. Müdrik, dünya görmüş, Rübabə Sultan kimi xanımın tərbiyəsini alıb, qatbaqat elm, bilik, həyat təcrübəsini sinəsinə toplamış qadın dedi:

-Qızım, gözlərinçün qorxma daha. Yaxşıxanım xala sənə - gözlərinə işıq verib bu gecə.

Yaxşıxanım xala hələ sağ ikən Əzimənin el dilindən eşidilən sözlərə mayil olduğunu bilirdi. Hər dəfə yadına bir atalar sözü, ya bir şey düşəndə mütləq Əziməni çağırırdı.

-A qızım, filan şey belə...

Ya bir rəvayət danışırdı. Bir dəfə hətta bir dənə mahnı oxumuşdu onunçün.

Şirvanın yollar tamam badımcan,

Sən dəli, mən dəli, qayıt gəl bəri.

mahnısıdı ki, Əzimə sonradan onu kitablarının birində işlətmişdi.

Əziməni türk ədəbiyyatı, türk sənəti, incəsənəti, musiqisi ilə Böyükxanım ana özü tanış etmişdi. Hərdənbir qapılar örtülü olanda, Türkiyənin adını çəkmək mümkün olanda, Mustafa Kamal Paşa haqqında bir marş var idi, onu oxuyardı, öz incə, zərif, sinədən gələn xanım səs ilə:

Yaşa, min yaşa, Müstafa Kamal Paşa,

Sənə cəmi düşmanın məhv ola başdan-baş.

Arş, arş, irəli, irəli, türkün əsgəri.

Sonra, maraqlı türkülər oxuyardı.
Fındıq, fındıq, fındıq,
Çürük çıxdı fındıq,
Bir fındıqdan ötrü
Yandıq, yaxıldıq.

Yaxud, fincan haqqında mahnı nə qədər qəribə idi.
Fincanı daşdan oyarlar,
İçinə badə qoyarlar.
Sən bizə gəlmə, duyarlar,
Gəl yenə doldur fincanı,
Sən yenə doldur fincanı.

Fincanı rəfə düzərlər.
İçinə badə süzərlər.
Sən bizə gəlmə, sezərlər,
Gəl yenə doldur fincanı,
Sən yenə doldur fincanı.

Fincanın içi düz olar,
Bir fincan badə az olar,
Sən bizə gəlmə, söz olar,
Gəl yenə doldur fincanı,
Sən yenə doldur fincanı.

Yaxud, «Qərənfil» mahnısını götür.
Qərənfil haça bənddi,
Sana gör neçə bənddi,
Düşsən mən düşən dərdə,
Görəsən necə dərdi.
Ay mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.
Sən mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.

Qərənfil süzə gedər,
Dolanar düzə gedər.
Yar yolunu çaşdırmış,
İnşallah bizə gedər.
Ay mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.
Sən mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.

Qərənfiləm qəmxaram,
Açımağa qorxaram.
Desələr, yarın gəlir,
Ölü olsam, qalxaram.
Ay mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.
Sən mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.

Əzimənin yadında qalanlardan biri də «Adalar» türküsü idi.

Adalardan bir qız gəldi bizlərə,
Aman Allah, gözlərə bax, gözlərə.
İpək corab pək yaraşır dizlərə,
Adalar qızı.
Aman Allah yar, canım Allah yar,
Aman Allah, yarım, Allah, canım Allah yar,
Adalar qızı,
Yandırır bizi.
Adalardan adalara yol varmı?

Və sairə belə mahnılar. Əlbəttə, Əzimənin anası Böyükxanım ana bu mahnıları türk ləhcəsilə, yəni, Türkiyə türkcəsiylə oxuyurdu. Azəri ləhcəsinə salan Əzimə özü idi. Çünki həm hardasa dili yatmırdı, hardasa da anlaşılıq olmasını istəyirdi. Hərçənd ki, səsi yox idi və heç oxumaq fikri də yox idi.

Əzimə ilahiləri də birinci dəfə anasından eşitmişdi. Bir zaman Fatimə - Nəzihə Araz, sonradan - Fatimə Araz adlanan bir qadının bir ilahisini oxuyardı hər axşam.

Ol dedin, oldum,
Ey vallah, ey vallah.
Öl dedin, öldüm,
Ey vallah, ey vallah.
Bul dedin, ararım,
Nerdesin, nerdesin?
Tap dedin, səcdədəyim,
Ey vallah, ey vallah.

Böyükxanım ana xüsusilə Faruq Nafizi sevirdi. Faruq Nafizin «Zeynəb» şerini elə gözəl oxuyurdu ki... Əlbəttə, Əzimənin oxuması ona bənzəmirdi, amma hər halda oxuyurdu.

Annesi dün Zeynəbə,
Melek yavrum diyordu.
Bu sözü eşidincə,
Kız maraqlı etdi, sordu:
Melek yavrum nə demək,

Doğrusu anlamadım,
Melek kanadlı olur,
Hanı benim kanadım?
Annesi verdi cavab:
Üç yavrum daha vardı,
Onlar kanadlanaraq
Elimdən uçmuşlardı.
Həpsi tənha burakdı,
Bu talesiz kadını,
Barı sən uçma, deyə,
Kopardım kanadını.

Əbdülhəqq Hamidin «Məqbər»i, Rza Tofiqin çox gözəl, aşiq şerinə bənzəyən şerləri

Hey Rza, kədərin başından aşqın,
Bitib-tükənməyir ələmi aşqın,
Səndə dərya kadar daima taşkın,
Daima çalkanan bir gönül vardır.

Onun «Yürü, ey bivəfa, hərcayi gözəli»ni də həmçinin tez-tez oxuyardı. Xüsusilə «Məqbər»i, əlbəttə «Məqbər»i.

Kurtlarını yiyor o cismi nazi,
Ya dövətə gəldimi mələklər.

Məsələ bundadır ki, bunların hamısında böyük bir məhəbbət var idi. Böyükxanım ana bu mahnıları, bu şerləri həqiqətən əsl bir dramatik artist kimi, hərçənd ki, artist sözünü bəzən elə ucuzlaşdırırlar ki, adam deyə də bilmir, amma hər halda bir sənətkar kimi oxuyurdu bu şerləri. Və hamısının da məğzində, ruhunda ilahi məhəbbət, ilahilərin ruhu var idi.

Etməzmişən, ey cənabi Xəliq,
Məxluqunu aşınay-xilqət?

Necə gözəl səslənirdi. Həm Əbdülhəqq Hamidin böyüklüyü, əzəməti, həm ananın zərif səsləndəki əzəmət, çox qəribə idi.

Əzizə balaca vaxtından kitab oxumaq həvəskarı idi. Sovet küçəsinin yuxarısında, üstündə daha doğrusu, Suraxanski deyərtilər vaxtilə, küçənin başında kiçik bir kitabxana var idi. Burada Balağa adında bir kitabxanaçı var idi. Əzizə tez-tez kitab götürər, oxuyar, geri qaytarardı. Kitabxanaçı müşahidə eləmişdi ki, bu qız kitabları korlamır, cırmır, çirkəndirmir, kağıza büküb gətirir. Və hər dəfə soruşanda:

-Ay qız, oxumusan?

Cavab verirdi:

-Bəli.

-Danış, görüm məzmununu. Danış, görüm, nədən danışılır kitabda?

Əzimə dürüst cavab verirdi. Və Balağa ona az qala gündə kitab dəyişməkdən yorulmuşdu. Qız çox tez-tez oxuyub qaytarırdı kitabları. Və demişdi:

-Gəl, keçginən içəri. Əzimə, bax, o rəflərin baş tərəfindən başla. Hansını oxumusan, heç. Oxumadıqlarından götür, mən qeyd eləyim, apar.

Beləliklə, Əzimə hər dəfə gedib kitab götürirdi və Balağa bunun adına, qızın oxuması layiq olduğuna baxmadan kitabı qeyd edib, ona verirdi. İkinci sinifdə oxuyurdu Əzimə. Amma o qədər kitab aludəsiydi ki, hətta dərslərdə partanın içərisinə kitabı açıb qoyur, müəllim danışdıqca, o da gözü ilə kitabı oxumağa davam edirdi. Mirmahmud müəllim bunu duydu. Duydu ki, qız orda nəşə oxuyur. İkinci tərəfin partaları arası ilə arxaya keçdi və gördü. Gördü və yaxınlaşıb kitabı Əzimədən - partanın altından götürdü. Baxdı. Mopassan «Gözəl dost». Ürəyində dedi «Aman Allah, mən bu qızın inkişafına, qabiliyyətinə bələdəm. Amma indi ona «Gözəl dost» oxumaq lazım deyil.»

-Yaxşı, Əzimə, dərslə kitab oxumazlar. Dərslə dərslə qulaq asarlar.

Beləliklə, Mirmahmud müəllim qərara gəldi ki, sabah Əziməgilə getsin, bir qədər yaxın qonşu idilər, valideynlərinə tapşırırsın ki, uşağın kitab oxumasına nəzarət eləsinlər. Ona daxli olmayan, ona yaraşmayan kitabları, hələ tezdi, oxumasın. O birisi gün Əziməyə dedilər:

-Mirmahmud müəllim gəlib, səni axtarır.

Qız həyəcanla əvvəl dalanın ağzına, qapıya yaxınlaşmaq istəyəndə gördü ki, Mirmahmud müəllim artıq qapıdan, küçə qapısından içəri girib.

-Ay qız, valideynlərlərdən evdə kim var?

-Nənəm.

-Get çağır, gəlsin. Ona deyiləsi sözüüm var.

Əzimənin həyəcanı artdı. Görəsən, Mirmahmud müəllim onun anasını neynir.

-Anam işdədi, müəllim.

-Eybi yoxdu, nənəni çağır.

Əzimə Mirmahmud müəllimin gəldiyini nənəsinə dedi. Nənə çadrasına büründü, üzünü sıx örtüdü halda, əlləri çadranın bürüşləri arasında qapıya yaxınlaşdı, qara bir heykəl kimi dayandı. Onun nəinki üzünü naməhrəm görə bilməzdi, hətta səsini də eşidə bilməzdi. Bu uca, qara heykəli görünə Mirmahmud müəllim başa düşdü ki, neyçün uşağa «filan kitabı oxuma» deyirlər, bu uşağa «oxu» deməlidilər həmişə, valideynlər deməlidilər ki, «oxu, bala, dərsləni öyrən.» Amma o, necə başa salsın ki, fransız ədibi Mopassanın «Gözəl dost» əsərini oxumaq hələ olduqca tezdir Əziməyəçün. Bunu başa sala bilməyəcəkdilər. Odur ki, başqa taktikaya keçdi.

-Ana, - dedi, - təşəkkür eləyirəm ki, siz belə uşaq tərbiyə eləmisiniz, yaxşı oxuyur. Amma bir iş var ki, istəyirəm, ona özüm seçib verəm əlavə oxu kitablarını. Özünüz bilirsiniz ki, mənim uşaqlarımın anası, bizim uşaqların

anası sizinlə yaxındı. İcazə verin, qız arabir bizə gəlsin, mən öz kitabxanamdan kitab seçib ona verim. Razısızımı?

Rübabə Sultan başı ilə razılıq işarəsi verdi. Mirmahmud müəllim getdi. Bax, elə belə qəribə kitablar gətirirdi indi evə Əzimə, qəribə deyəndə ki, uşaq kitabları gətirirdi. «Əlcək», «Eşşək üstündə səyahət» kimi kitablar gətirirdi. Oxuyurdu. Aparıb qaytarırdı. Elə türk ədəbiyyatını da. Sonralar anasının oxuduqlarından başqa Mirmahmud müəllimin kitabxanasından gətirib oxuyurdu kitabları. O, verdikcə, gətirib oxuyurdu bu kitabları.

Bir gün bu uşaq kitablarının gözəl şəkllərinə maraqla baxan kiçik qardaşı kitabı götürüb vərəqləyirdi ki, Əzimə o biri otaqdan içəri cumdu.

-Sən mənim kitabıma dəymə, demişəm axı.

-Noolar, şikillərinə baxıram də.

-Olmaz. Cırsan, çirkləndirərsən. Sonra mən Mirmahmud müəllimə nə deyərəm?

-Deyərsən ki, qardaşım oxuy...

-Ay-hay, əl dəymə ha bir də mənim kitablarıma. Vurum?

Bu evdə uşaq döymək adəti, vurmaq adəti yox idi. Birdən Böyükxanım ana güldü.

-Nəyə gülürsən, ana?

-Necə yəni, nəyə gülürsən? Sən vurum-vurum dedin, yadıma bir şey düşdü. Bir cavan qızı yaşlı bir kişiyyə ərə verirlər. Bu kişinin anadan bir neçə yetim uşağı var imiş. Elə təzə gəlin də az qala bu uşaqlar kimi bir şey imiş. Hərdən kişi arvadın narazı olanda, arvad demək olmazdı hələ ona, cavan gəlin idi, nə isə gəlinin uşaqlarla sözü çəp gələndə, uşaqlar atalarına şikayət eləyirdilər. Kişi də:

-Vurum? Vurum? - deyib, əlini qaldırır, amma qızın da gəncliyinə yazığı gəlir, vurmurdu. Elə «vurum, vurum» dedikcə, gəlin əlini başının üstünə hayıl eləyib, divara qısılib deyirmiş:

-Vurursan-vur, dayna, qıpqı olduq-getdük ki, Xanəlinin, Xanməmmədin, Xasayın, Xasının, Qızbəsin üstündə.

Balaca uşaqlar da güldülər bu qızın öz ögey uşaqlarının adlarını bir-bir saymağından ötəri.

Böyükxanım ana elə qəribə, əfsanələr, rəvayətlər danışardı ki, elə bil, əsl bir dastançı idi. Şərlər oxuyardı, uşaqları zəngin folklorla tanış eləyirdi. Onun uşaqlarına bircə ən böyük mükafatı sevdikləri kitabı hədiyyə kimi verməkdən ibarət idi.

-Hə, bax, filan işi gör, «Koroğlunu» verim oxuyasan, filan işi gör, «Aşıqlar» kitabını verim oxuyasan. Bu evdə tez-tez belə səslər eşidilərdi. Tərbiyyəsi də maraqlı idi. Qonşudan bir adam çağıranda, əgər uşaqlardan biri -hə, nə deyirsən? - desəydilər, əvvəlcə özü qonşuya cavab verər, sonra da Əziməyə deyərdi:

-Bala, çağırana «hə» yox, «bəli» de.

ƏZİMƏNİN ÖZ BİLDİYİ KİMİ HEKAYƏTİ

Keçən yüzilliyin təxminən 83-84-cü illərində yeddi əsrdən ziyadə Şirvanşahlığın və Şirvan xanlığının paytaxtı olmuş Şamaxı şəhərinin İmamlı məhəlləsində sakin olan Məşədi Cəfərlə Xanım «padşahın» oğlu, Güllü və Şərəfnisə bacılarının birəcə qardaşı Məhəmməd Cəfər oğlu Musayev dünyaya gəldi. Birəcə oğul, ananın və onun qorxusundan qohumların ərköyünləşdirməsi nəticəsində çox nadinc, intizamsız, bir qədər də qoçuluq eşqilə böyüyürdü. 15-16 yaşındaykən Şamaxıda kimisə öldürdüyündən tutulmuşdu. Rus məmurlarına xeyli rüşvət - «pul basıb» yaşını 14-ə endirmiş, həbsdən azad edilmişdi.

Onun Şərəfnisə adlı bacısı Şamaxının tanınmış ruhanilərindən «Fit dağından emiş» Sultanın ögey qardaşlarından birinin arvadı və Rübabə xanımın yaxın rəfiqəsiydi. Elə bu bacılıq-cicilik səbəb olmuşdu ki, Seyid Rübabə və Kərbəlayı Əliheydər qızı Güllübəyimlə Məhəmməd Cəfər oğlu nişanlanmışdı və oğlan gələcək qayınanasını «bacı» adlandırırdı. Həbsxanadaykən ona xəbər vermişdilər ki, «bacımın bir qızı da oldu». Rübabə səkkiz qız üstündə birəcə oğul tapmışdı və uşaq iki yaşındaykən ölmüşdü. Güllübəyim nişanlıydı, toyu olasıydı. Qardaşının qəfil ölümü ona elə təsir bağışlamışdı ki, «az qala dəli olmuşdu qız». Nənəm Seyid Rübabə xanım deyirdi ki, qız, qardaşının dəfnindən sonra döşək üstə yatmadı ki, qaçaşım quru yerdədi, mən döşəkdə yatım? Az müddətdə o qədər ağladı-sıtqadı ki, qardaşının qırxı çıxmamış özünə biçdiyi üsulla da öldü getdi. Gözəldi, adına Lahicələrə mis-misana sifariş vermişdi kişi. Birəcə bu balaca satıl qalıb, adı da üstündə... (həmin satıl məndədir.)

Babam Kərbəlayı Əliheydər Məhəmməd Cəfər oğlunun özünü aparmasından narazıymış, «nə oxuyan kimi oxumur, molla dayısı ola-ola əlindən dad çəkir. Heç bir sənət ucundan yapışmır. Külfətini nəynən dolandıracaq?» deyərmiş və Güllübəyim xalam - atamın əvvəlki nişanlısı oləndə Kərbəlayı Əliheydər bir qədər rahat nəfəs alır ki, qohumluq bitdi.

Amma sən saydığını say, gör fələk (bu yerdə bacılar) nə sayır. Qardaşım Məhəmməd (atamın adını daşıyır) zarafatca anama deyirdi ki, «Ay ana, bu lüt kom kişinin nəyinə getdin, nə bacısı yoxdu (onda ölmüşdülər), nə qardaşı vardı. Bizim də nə əmimiz, nə bibimiz, sən də ki, ananın səkkiz qızıynan bir oğlundan tək cə sən qalmısan, odu ki, nə xalamız var, nə dayımız.» Anam onu heyran-heyran dinləyər, xəfifcə gülümsünüb deyirdi:

-Mən getmişəm ki? Nə xəbərim vardı? Verdilər...

-Düz deyirsən, səni əsgər yerinə basıblar...

Doğrudan da anam doğulanda atamızın ən azı 16-17 yaşı varmış. Anamızın doğulmağı xəbərini həbsxanadaykən eşidibmiş. Tay-tuşu olan Güllübəyim xalamıza nişanlıymış. Amma... Fələk ayırdı - «bacılıqlar»

qoymadı. Nənəmiz Rübabə xanımla bibimiz Şərəfnisə xanım bir-birindən ayrılmıq istəməyiblər. Babam bir də görüb ki, arvadlar nəyə pıçıldadır. Nəticədə məlum olur ki, bizim 5 yaşlı anamız Zeybənisi xanım - Böyükxanım (adı nənəmizin Mustafa xan nəslindən olan anasının adı olduğundan Böyükxanım çağırılıb) özündən azı 16-17 yaş böyük olan Məhəmməd Cəfər oğluna - atamıza nişanlanıb. Doqquz yaş olacağına gözləyib, doqquz yaşındaykən ata nənəmiz Xanım arvad tək olduğundan adətə görə «ev qızı- ev gəlini» adıyla toy edib aparıblar. Özü ilə cehizlərindən başqa bir fayton dolusu oyuncaqlarını da aparıblar ər evinə.

Anamızın nişanlı vaxtını nənəm qəlbində bəlkə də təəssüf hissiylə, amma zahirdə uşaq evcik-evcik oyunu kimi xatırladı. Şərəfnisə xanım artıq çoxdan kişi həddinə dolmuş qardaşının 5 yaşlı «arvadına» - nişanlisinə müxtəlif mahnılar öyrədirmiş:

Atlı çapar, ay dayı,
Ürəyim qopar, ay dayı,
Burdan gəlib keçəndə,
Məni də apar, ay dayı.

Axı Böyükxanım adı daşıyan qızciğaz ölə bacasının nişanlisinə dayı deyirmiş. Bu bığıburma Şamaxı qoçusu cavan, atla gələcək qayınasıgələ gələndə at həyəti murdarlasa, qızciğaz gələcək baldızının öyrətdiyi kimi deyirmiş:

-Atın peyinini yığ papağuvun içinə, apar...

Yaxud həyətdə manqalın üstündən kabab «daş-başlayan» gələcək ərinə çığırırmış:

-Ətimi ye, quyruğuma dəyməəəə!!!

Qızciğazın bütün bu zahiri gülməli, əsl faciəli həyatını cəhənnəmə döndərmiş ər evində. Əri və qayınası evdə olmayanda xalçaları yığıdırıb döşəmədə fırfıra fırladır, qonşu qızciğazlarla gəlin-gəlin oynayır, əri evə gələndə qaçıb tualetdə gizlənir və Allaha yalvarırmış: «Ay Allah, Bircədayı tez gedəydi». Bu imiş ilk gəlinlik illəri. Əri hələ onu bir qadın kimi əməllicə dərk etmədiyi halda qayınası hələ qızlar bulağından su içməmiş, yaşı güclü 13-ə çatan «gəlininə» deyirmiş:

-Bu il də hamilə olmasan, oğluma təzə gəlin gətirəcəm. Sən əmək çıxırsan, mənim oğlumun övlada, mənimə nəvəyə ehtiyacım var. Nəslim batmayacaq, bircə oğulun övladları ola görək.

Arvadın arzusu gözündə qaldı. Anam 14 yaşını bitirməmiş Xanım Padşah dünyasını dəyişdi. Çox kasıb həyat keçirirlərmiş gəlin-qayınana. Atam keyf gəzməklərində, arvad əlində əsa üzüyuxarı Dağlı məhəlləsinə evlərə gedib qızlara çərəkədən Quran dərsi verirmiş. Anam deyərdi ki, cavandım, heyvanı dişlə yemək istərdim, o isə əlçatmaz yerdən asardı, nə zaman bir böyrü qaraldı, onda düşürüb, özüyeyən hala düşəndə yeyərdik. Bir gün babam onlara qonaq gəlir, yəni eləcə qızı görməyə. Qayıdanda nənəmə deyir ki, «qız

dolma bükürdü, saydım o bilmədən, düz 18 ədəd dolma bükdü qazançasına». Babamın səsində elə bir kədər, təəssüf hissi varmış ki, nənəm deyirdi: «Elədiyimə peşmandım, onsuz da. Bir işin ucundan yapışmadı, ömür uzunu yazıq ana hey çalışdı...»

Anamın dərdləri bununla bitmir. Bir Novruz bayramı plovunun nimçəsinin qırağında gözünə günəbaxan qabığı dəyir, süfrə qarışıq xörəyi ikinci mərtəbədən tullayır aşağı və gəlini döyməyə başlayır. Hay-həşirə birinci mərtəbədə yaşayan dayısı oğlu Məşədi Böyükağa və əmidostu adlandırdığımız Tutu xanım gəlir, birtəhər «qaraya döndərdiyi» bayram axşamını sakitləşdirir, götürüb aşağıda öz evlərinə aparırlar. Tutu əmidostu danışırdı ki, bir dəfə Kərbəlayı Əliheydər babamızı qızıgilə gələndə qızına o zaman qiymətli olan bir dənə birşahılıq gümüş pul bağışlayır. Gecə soyunanda anamın cibinə qoyduğu birşahılıq arxalığın cibindən düşür və ər qalxıb gəlini o ki var əzişdirir ki, «pulu mənim cibimdən götürməsən». Əmidostu Tutu xanım bütün əqrəbə kimi dəlisov cahıl hesab etdiyi, «qeyrətli cavandı» dediyi atamızı çox istərdi. Hamı onu savadına, şər qabiliyyətinə, məclislər yaraşığı bol və ləzzətli, maraqlı danışığına görə sevərdi. Amma anama münasibətinə gələndə əmidostumuz həmişə «Allah insaf vermiş» sözünü deyər və anamın müsibətlərindən danışırdı. Atam qohumlar içindən ən çox tay-tuşu olan Məşədi Böyükağa əmini (dayısı oğlunu biz əmi bilir, eləcə əmi adlandırırıdık) çox istəyir, hörmətini saxlayır, sözündən çıxmırdı. Əmi də əmiydi ha! Güllürüz, gözəl sözlü, söhbətli, mehriban...

Birdən-birə ailəyə çox böyük bir bədbəxtçilik üz verdi. Bacısı Güllübəyim qardaş-qardaş deyə-deyə nalə çəkirdi. Güllübəyim nişanlı qız idi. Rübabə Sultanın sevimlisi, böyük qızı idi. Səkkiz qız üstündə birəcə oğul tapmışdı. Bu oğul üçcə yaşına qədər yaşadı və bu üç ili Güllübəyim onu qoynunda, çiyində bəslədi. Ana əvəzinə ona yemək yedirdirdi, yumşaq çörəyi süddə əridir, ona içirdirdi, yedirdirdi. Meyvələri əzib, suyunu içirdirdi. Güllübəyim bu qardaşdan canını əsirgəmirdi. Qız oğlanı elə sevirdi ki, dəlicəsinə. Və birdən-birə bu uşağın xəstələnib ölməyi Güllübəyimi talan etdi - bir insan kimi, bir bacı kimi.

Ölsə, bacılar ölsün, - dedi,

Heç deməsin, vay qardaş.

Anası o qədər donmuşdu ki, Rübabə Sultan ümumiyyətlə, donmuşdu. Allahın ona qarşısı nədəndi, indiyəcən səkkiz qız üstündə birəcə oğul tapmışdı. Səkkiz qızdan ikicəyi qalmışdı, Güllübəyimnən anasının adını qoyduğu Zeybənise. Eləcə böyük bir xanımın adını qoyduğu üçün heç kəs ona - bu balaca uşağa Zeybənise demirdi. Hamısı Böyükxanım deyirdi, balaca Böyükxanım. Qalan uşaqları bunlardan ibarət idi. Axşam uşağı - oğlanı dəfn eləyib, qayıdıb gələnlərə əhsan verəndə Güllübəyim nə götürürdüsə, əlindən salırdı, qardaş-qardaş deyirdi. Rübabə Sultan:

-Qızım, bəsdir, Allaha acıq gedər.

-Bundan artıq nə acıq gedəcək, ana, bundan artıq neynəyəcək Allah mənə?

-Asi danışma, bala, günahdı, atan eşidər, baban eşidər.

-Lənətləyəcəklər mənə? Qoy lənətləsinlər. Mənim qardaşım gedib. Elə bilirsən yadımdan çıxaracağam? Elə bilirsən unudacağam, ay ana? Mənim qardaşım... Bircə qardaşım...Bircəm gedib bu dünyadan.

-Bəsdı, bəsdı, qızım. O birisi otaqda kişilər çörək yeyirlər, çay içirlər. Səsini eşidərlər. Naməhrəmlər eşidər səsini, günahdır.

-Qoy eşitsinlər, eşitsinlər naməhrəmlər. Qardaş...

Kim qardaşçün ağlasa,

Gözünün yaşı mənəm, - ana!

Mən qardaş istəyirəm. Mən Allahdan qardaş istəmişdim. Verdi... Aldı...

-Neynəmək olar, qızım, özü vermişdi, özü də aldı.

-Bəs niyə zülm elədi?

-Ay bala, qayınatan da o üzdədi, qayınanan bəri tərəfdə arvadlarla oturub. Eşidərlər, günahdı...

-Daha mənim nə qayınatam var, nə də qayınanam. Mən yaşamayacağam, ana, mən qardaşımdan sonra yaşamayacağam.

Bostanda tağım ağlar,

Basma, yarpağım ağlar.

Sağam, ay ana, özüm ağlaram,

Ölsəm - torpağım ağlar.

Rübabə Sultanın gözləri doldu. Çaldığı halvanı yuxaların arasına qoyub ürüş düzəldikcə gözündən sel kimi axan yaşı qızından gizlətməyə çalışırdısa da, bacarmırdı. Balaca Böyükxanım ortalıqda gəzişir, hələ faciənin böyüklüyünü dərk eləmir. Gecə düşdü, gələnlər dağılışıb getdi. Hər dəfə belə olur. Nə qədər ki, hüzn yerinə əzizini itirmiş adamların başına toplananlar olur, onlar bir qədər özlərini toparlayır, gələncə qulluq edir, ona görə də itkinin ağırlığını qəlblərinin dərinliyinə gömürlər. Amma elə ki, adamlar dağılışıb getdi, bu hüzn, bu hicran, bu əbədi ayrılıq...

Qız gözlərindən axan yaşı silmədən - silmirdi, silə bilmirdi, yumruğuynan hərdən gözünü ovuşdursa da, silmirdi bu göz yaşlarını - və deyirdi:

Dağlara binə gəlləm,

Gedərəm, yenə gəlləm.

Bir də üzünü görsəm, - ay qardaş, can qardaş, -

İmana, dinə gəlləm.

Yer-yurd salmaqla məşğul olan Rübabə Sultan deyindi:

-Bəsdı, ay qız, - danladı onu, - bəsdı, Allaha xoş getməz. Bəsdı, bala.

-Necə yəni bəsdı, ana? Necə yəni bəsdı? Axı bir də qaçaşımın üzünü görmək qiyamət günə qaldı... Qiyamət günə qaldı, ana. Bu nədi? Mənimçün yer də salmışan?

-Necə yəni yer də salmışan? Bəs neynəməliyəm?

-Qaqaşım mənim quru torpaq üstündə, yerin altında yatıb, mən yorğan-döşəkdə? İpək döşək, balıq üstündə yatacağam? Yox, ana, mən də yerdə yatacağam.

Qız yarımqaranlıq işıqda köynəyinin böyrünü qaldırıb sağ tərəfdən ciyəri hissəsini yerə söykədi, yorğan-döşəyi itələdi, palazı-xalçanı sıyırdı və torpağın üstündə, həmin bu çılpaq bədənini torpağa dayayıb uzandı. Rübabə Sultan hıçqırıqlar içində qızın yanında çökdü:

-Bəsdı, bala, bəsdı. Bayaq dedim sənə, yenə deyirəm, Allah vermişdi, Allah da aldı. Bəsdı, asi olma, kafir olma. Eləmə bunu, qızım, eləmə.

Uşağın qırxı çıxmamış oğlan evindən xəbər gəldi ki, bu nədi, körpə uşağa da qırx saxlayacağıq, il saxlayacağıq? Çox da ki, bir dənə idi. Oğlanın anası Xanım padşah, hamı onu sataşib belə adlandırır, çünki onun da üç qız üstündə oğul övladı olmamışdı. Biri olmuşdu ki, bir gecə o da, zahı olan bacısı da ağrı çəkirdi. Gəlib Güllüyə dedilər ki, Xanım bacın da ağrı çəkir bu gecə. Güllü dedi:

-Yox, mən bu gecə oğlan doğacağam, Xanım onun ağrısını çəkir.

Allahın işlərini bilmək olmaz. Bu gecə o, dəyiş-düyüş elədi, əksinə oldu, Güllü qız doğdu, Xanım oğlan. Cəfər kişi iri bir çuvalı Xanıma tərəf çəkdi. Xanım əlini çuvaldakı onun üstünə basdı və dedi:

-Payla kasıb-kusuba, payla. Qoy bütün ağraba bu gecə şam yandırısın, mən oğlan doğmuşam.

Bu ifadəsinə görə də onu Xanım padşah adlandırırdılar. Çox hökmlü arvad idi. Dəhşət hökmlü arvad idi. Heç bir əqrəbaynan-zadnan əməlli-başlı yola getməzdi və hamı təccüb eləmişdi ki, Rübabə Sultan rəfiqəsinin xasiyyətinə bələd ola-ola, onu bilə-bilə, niyə qızını ona verir. Amma rəfiqələr o qədər bir-birinə yaxın, mehriban idilər ki, Xanım padşahın diləyini yerə salmamış, onun bircə oğlu Məhəmmədə vermişdi qızını, xəbər göndərdi ki, hazırlaşsınlar, düyüləri islatmışam, toy tədarükü görmüşəm, gəlib gəlinimi aparacağam. Təkəm, yola gedə bilmirəm, dolana bilmirəm. Qızları köçürtmüşdü, oğlu ilə tək qalmışdı. Oğlan da tək olduğundan o qədər ərköyün böyümüşdü ki, arvad ona öhd edə bilmirdi, ona görə də gəlini aparmaq istəyirdi. Bu xəbər Rübabə Sultanın evində ildırım kimi çaxdı. Güllübəyim əvvəl qəhqəhə ilə güldü, sonra hönkürtü ilə ağladı və dedi:

-Xanım padşah ki, Xanım padşah. Hökmü rəvandır. Bəli, heç qaqaşımın qırxı çıxmamış gəlin olacağam. Al duvaq örtəcəklər başıma, al geyindirəcəklər mənə. Allahım, küllər olsun başıma.

Bir neçə gecəydi ki, onsuz da quru torpaq üstündə yatan qız öskürür, arabir tənğənəfəs olurdu. Həmin gün - Xanım padşah tələbinin, Xanım padşah hökmünün səhəri günü Rübabə Sultan qızının gec oyandığından şübhələnib qızlar yatan otağa keçdi. Balaca Böyükxanım yatağında mışıl-mışıl yatırdı, Güllübəyim də ondan bir az aralı quru torpaq üstündə uzanmışdı. Elə onun ilk görkəmindən, ilk baxışdan Rübabə Sultan anladı ki,

qızı dünyasını dəyişib. Dizləri qırıldı, yerə çökdü. Bu onun yeddi qızı, bir də oğlunun ölümü idi.

Balaca Böyükxanım bir şey dərk eləmir, hələ, beş yaşa təzəcə girmişdi. Ev dolur, boşalır, hüçür verənlər, baş sağlığına gələnlər, Rübabə Sultan kimi xanıma candan yananlar gəlib-gedir, ev dolub-boşalır, qırx gün. Və bu qırx gündə gəlin kimi evinə aparmaq istədiyi qızın ölümündən çox mütəəssir olmuş Xanım padşah rəfiqəsi Rübabə Sultandan ayrılmırdı. Bu cici-bacılıq xeyli davam edirdi, sıxlaşırdı. Xanım padşah tez-tez balaca Böyükxanımı qucağına alıb oturdur, ona saçaqlı konfetdən-zaddan gətirib verirdi. Xısnıxın Rübabə Sultanla danışmasından atanın dalağı sancdı. Bir gün arvad bu evdə olmayanda Rübabə Sultanla tək qalanda kişi adəti söyüşü ilə (onun söyüşü belə idi, bundan ağır söz bilmirdi, bilsə də, hələ Rübabə Sultanın yanında bir kəlmə də ağır söz söyləməmişdi, söyüş söyməmişdi) dedi:

-Bura bax, ağız əyilmiş, bu Xanım padşahnan çox xosunlaşırsız ha. Birdən bilmərəm...

-Əşşi, nəyi bilməzsən?

-Birdən bir iş çıxardıb-eliyərsiz e...

-Nə iş çıxardacağıq?

-Qızın başına bu iş gələndən sonra ürəyim çox yanıb. Çox darıxmışam, arvad. İnan mənə, dünya gözümə dardı. Elə bilirəm ki, o yeddi balamız birdən keçinib. Güllübəyim ayrı can idi. Canını qardaşına qurban verdi.

Rübabə Sultanın gözləri doldu. O, ömründə zarafatçı, xoşxasiyyət, Hafizi Quran həmişə başı dini söhbətlərlə məşğul olan ərindən belə sözlər eşitməmişdi. Yandırır bu sözlər onu. Deməli, o səhv eləyib. Kişi onun düşündüyündən daha dərin əzab çəkirmiş. Doğrudan da, bir zaman, bir-iki il keçəndən sonra kişi anladı ki, onun düşündüyü səhv deyilmiş. «Qızı gözləyəcəyəm, balaca balanı gözləyəcəyəm», - deyən Xanım padşah doğrudan da gözünü indi artıq altı yaşını doldurmuş balaca Böyükxanıma zilləmişdi. Qohum-əqrəba arvadları hamısı artıq bilirdilər ki, balaca Böyükxanım özündən 17-18 yaş böyük Məhəmmədin deyiklisidi. Daha dad-fəryad hara çatacaq? Olan olub. Alın yazısına pozu yoxumuş...

Məhəmməd elə atnan evin bu yanından, o yanından çapanda, oxuyurdu, dəb düşmüşdü o zaman, yaman bu hava o vaxtlar.

Hey, hey, çalpapaq,

Hey, hey, gülyanaq.

Neyçün oldun bidamaq?

Əslində bidamaq deyil. Atlı gedən çalpapaq oğlan bunu oxusa da, bidamaq deyildi. Əslinə qalsa, bidamaq olmalıydı. Güllübəyim kimi gəlini təzəcə itirmişdi. Nişanı verilmiş, toy düyüsü islanmış gözəllər gözəli Güllübəyimi. Amma noolsun? O adam qorxsun ki, yerində dul baldızı olmasın. Onunsa, dul deyil, beş yaşlı, quzu kimi, mehriban baldızı vardı. Yüz

il də qalsa, lap beş il, on il də çəksə, nə anası, nə bacısı Rübabə Sultanın qapısından əl çəkən deyildi. Alacaqdılar o qızı, mütləq alacaqdılar.

Bu halla bir neçə il keçdi. Qız gəlib 9 yaşına çatanda Şərəfnisə də, Məhəmməd də yavaşcadan, padşah Xanım isə təkidlə:

-Qızımızı-gəlinimizi aparırıq.

-Ay balam, bundan nə gəlin, özü də hələ «gəlin-gəlin» oynayır...

-Mən gəlin demirəm ki, ev qızı-ev gəlini.

Belə bir adət var idi. Kiçik qızları ev qızı-ev gəlini adı ilə aparar, azacıq özünə gələn, özünü tanıyan kimi dərhal bütün məsələləri həll edirdilər. Beləliklə, toy oldu. Toy oldu, gəlinin cehizi ilə birlikdə bir fayton dolusu da gəlinçikləri, onun gəlininin bütöv bir ev əşyası, balaca bir otağı var idi bu gəlinin, bütün əşyalarını da bir faytonda apardılar. Gülməlidir, elə deyilmi?

Nə isə... Qız bu zaman əlbəttə gəlin olacaq vəziyyətdə deyildi, körpə idi. Evdə qayınanasına xidmət etməklə məşğul idi. Arvad çırt çubuğu çəkirdi və hər dəfə onun tüpürçək ləyonini aparıb həyətdə yuyanda ödü ağzına gəlirdi. Zaman gəldi ki, bu qız artıq hal havası gördü və baldızı artıq onu başa salmağa başladı ki, ər nədi? Neynəmək lazımdı? Yörəsiyəcün qızın üzünü aldılar. O gün heç bir tük olmayan üzündə yalnız bir-iki xırdaca yüngül tüklər dartılmışdı. Bircə bu yadındadı ki, nisbətən ona uyğun gələ bilən, yaxın ola bilən baldızından soruşdu:

-Yaxşı, yaxşı, bəs bu da necə olacaq, o tük qədər incidəcək?

Şərəfnisənin ürəyi sıxıldı. Əslində onun doğrudan da qardaşının evləndiyi bu körpə qıza yazığı gəlirdi. O, bilirdi ki, qardaşı - üzü üzlər görmüş, az qala küçə arvadlarının əlindən çıxmış nadinc, ərköyün, heç kəsi dinləməyən, heç kəsi eşitməyən məğrur qardaşı bu körpə qızı necə sındıracaq, necə ram edəcək. Edə bilmirdi. Görürdün ki, Məhəmməd darvazanı döydü. Gəldiyini bildirdi ailəyə, ösgürəknən, qədim kişilərin qaydasıyan. Elə bu zaman həyətdə qartopu oynayan balaca gəlin qız qar lopalarını qaçıb mətbəxdə gizlətməyə yer tapmayanda kömür xalçasının üstündə gizlədirdi. Qaçıb tualetə girirdi.

-Ya Həzrət Abbas, özün kömək elə. Ya Həzrət Abbas, Bircədayı tez gedəydi.

Bir-iki il keçsə də gəlin olduğundan, o hələ də ərini Bircədayı adlandırır.

Ər... Ər nə idi onunçün?.. İki ağrı yadındaydı: bir üzündən qoparılan o tük, bir də zifaf gecəsinin ağrısı... Ər onunçün ancaq bu ağrılarla bağlı idi. Məhəbbətin nə olduğunu bilmirdi. Heç kəsi sevməmişdi, heç sevgi yaşına dolmamışdı da. Ona görə də məhəbbət, ər deyiləndə onun təsəvvüründə o iki ağrı canlanardı. Əqrəba içərisində gördüyü adamlar arasında qoca kişilərdən başqa heç kəs yox idi. Əri də hər şeyi bəhanə eləyib onu döyərdi, özünə ram etmək üçün qorxu yeridərdi bədəninə. Bəlkə qorxu ona sevməyi öyrətsin, ona təslim olmağı öyrətsin. Ondan qaçmasın gəlin. Məhəmməd evdə yox idi, şəhərdə yox idi. Bir partiya xalça götürüb guya satdırmaq üçün, əslində kef

üçün Gürcüstana - Batumiyə, Suxumiyə - harasa o tərəflərə getmişdi. Evdə bir gəlin, bir də qayınana qalmışdı. Varidatı olmayan qayınana evlərdə çərəkədən dərs deyirdi. Yenə bu gün üzüyuxarı - Dağlı məhəlləsinə qədər payı-piyada, əlbəttə, daha nəynən gedəcəkdi ki... Bu yerlərdə atı yox, faytonu yox, arabası yox idi. Qoca arvadı, payı-piyada. Var-yox bir oğul onu pulsuz-parasız qoyub getmişdi. Məcbur idi, gedib pul qazanmalı idi. Arvad evdə olmayanda balaca Böyükxanım evdə xalçaları, palazları evin bir tərəfinə yığıb, evdə fırfıra fırladırdı. Həyətdəki qızlarla beşdaş oynayırdı. Elə bu gün də fırfıra fırlatdığı yerdə qəfildən arvad içəri girdi. İlahi, ösgürməmişdi də. Ösgürək boğan arvad o pillələri necə çıxmışdı ki, Böyükxanım onu duymamışdı. Eyvana 3-4 pillə var idi hər halda.

-Nə? Ay köpəyin qızı, özünü day belə yetirmisən? Ərün çöllərdə qazanc dalıycan gedib, səninçün qazanc gətirsən, sən burda - evin ortasında fırfıra fırladırsan? Ay... Ay camaat, - arvad eyvana çıxdı, - bir baxın, gəlin evin ortasında fırfıra fırladır.

Balaca Böyükxanım əlbəttə, fırfıra ilə qamçını bir tərəfə tullayıb cəld yerin xalçalarını, palazlarını saldı, qayınanasının döşəyini, qayınana yastığını kürəyinə qoydu. Çırt çubuğu çəkmək üçün tənəkisini, kirbitini, daha doğrusu, çaxmaqgolunu, bir də tüpürçək ləyənini gətirib döşəkçənin yanına qoydu. Arvada bir kəlmə də söz deyə bilmirdi. Bilirdi ki, desə, arvad bir az da köpürəcək. Namərd oğlundan çəkdiyini bircə dənə istəkli balasına həsrət olan arvad ona heç namərd də deyə bilmirdi. Deyə bilmirdi, qarğıya bilmirdi, dalıycan danışa bilmirdi. Bircə kəlmə onun dalıycan danışanın gözün oyardı. Amma hər halda əlindən bərk yanıqlıydı. Ona olan yanğını, ona olan acığını, hər şeyi bu xırdaca Böyükxanımın - gəlinin üstünə tökürdü. Balaca boylu, solğun, omuzlarına qədər uzun, qıvrım saçlı, iri qara gözlü, qədim nağıllarda deyilən kimi kaman qaşlı bu qız doğrudan elə özü də xırdaca bir gəlinciyə bənzəyirdi, amma özü gəlin idi, gəlin. Zamanın, taleyin hökmü ilə gəlin.

-Ay hey, ay camaat! Bu gün-sabah ana olacaq.

Amma yox. O, ana ola bilməyəcəkdi. Nə əri yanında idi, nə də özü bu analığa hazır idi.

-Vallah-billah, o oxuduğum Quran haqqı, əgər bu il də ərin gələn kimi hamilə qalmasan, sənin üstünə günü aldıracağam. Mənə nəvə lazımdı, mən qucağımda nəvə görmək istəyirəm. Mən balamın nəslini görmək istəyirəm, davam eləsin nəslə. Səndən nə çıxacaq mənə balama.

Arvadın bu sözləri artıq evdə deyilirdi, çırt çubuğuna tənəkə doldurub qızın alışdırdığı çaxmaqgoldan tənəkənin üstünə qoya-qoya danışdı, deyirdi. Yadından çıxırdı ki, aldığı bu ev qızı-ev gəlini adı ilə gətirdiyi bu körpə hələ heç tam mənasında qadınlığa - analığa hazır deyil.

Zaman belə gətirdi ki, o, doğrudan da oğlunun övladını, yəni nəvə görmədən öldü. Gəlin 14 yaşında qayınanasının ölümündən cəmi bir-cə il sonra ilkinə hamilə qaldı.

Həmin zaman idi ki, ermənilər şəhərdə hakimlik edir, gah Sentrakaspi, gah da daşnak Şaumyan, nə bilim, başqaları, müxtəlif adlar səslənirdi. Böyükxanım da, Xanım padşah da bu dəyişiklikləri heç cür başa düşmürdülər. Amma arvad hər gün dərslə gedir, yenə haralarasa kef çəkməyə gedən oğlunu əvəz eləyib, onun evini saxlayırdı. Arvad öləndən sonra az bir müddətə Bakıya gəlib-qayıdan Məhəmməd yenə də qızı tək qoymamaqçün onu götürüb qayınanası Rübabə Sultanın yanına gətirdi.

-Bacı, mənim vacib işim var, gedirəm, sizdə qalacaq bu.

Əslində Rübabə Sultan qızın onun yanında qalmağına yerdən göyəcən razı idi. Qızın vaxtının ötdüyünü də bilirdi. Bunun üçün daha çox seviniirdi ki, qız onun öz nəzarəti altında olacaq və 14 yaşında qızcığaz evlərdə tək-tənha qalmayacaq.

Bu elə bir ağrı, elə bir yara idi ki... Müxtəlif şeyləri bəhanə eləyib, gah ermənilərdən, cavanları türklərin qarşısına apardıqlarından, qırdıqlarından, min bəhanə ilə Məhəmməd evi qoyub uzaq qohumları yaşayan bir kəndə getdi.

Qız - balaca Böyükxanım - artıq heç bir şey olmamış kimi, sanki heç ərə getməmişdi, sanki heç başqa evdə yaşamamışdı, anasının, atasının qanadı altında güzəran keçirirdi. Fərəhlənmirdi. Hardan fərəhlənəcəkdə? İlkini sevincini artıq anlamağa başlasa da, uşağın nə olduğunu bilməyə-bilməyə artıq anlasa da, hər halda ər evində deyil, ata-ana yanında idi. O, dəqiqəbaşı başına vurulan qapazdan, böyrünə vurulan dürtmədən, üzünə qarşı söyüşlərdən xilas olmuşdu. Bişirdiyi xörəkləri bəyənməyən ər qabı-qazanı, hamısını həyətdə tullayırdı. Bunlardan da azad olmuşdu. Anasının yanında yaşayırdı, anasının yanında. Dünyaya ilki gəldi. Övlad şirinliyini hələ dadmamışdı. Bilmirdi bu şirinliyin nə olduğunu. Ana - Rübabə Sultan uşağın adını Nuricahan xanım qoydu. Qız çox az müddət yaşayıb öldü. Başını bu qovğalı dünyadan qurtardı, öldü getdi. Ata olan bəndə heç bilmədi ki, qızı gəldimi dünyaya, getdimi dünyadan? Nə sifətdə, nə tərzdə oldu, bilmədi. Beləcə günlərin bir günündə Rübabə Sultan eşitdi ki, Məhəmməd getdiyi kənddə Xeyri adında bir qadına evlənilib. Qızının üstünə günü gəlib. Bu onun faciəsi idi. Doqquz övlad içində səkkiz qızdan bir-cəsini saxlamışdı, bir-cəsini göyərdirdi, bir-cəsindən nəvə dadmışdı və bu nəvəni də Allah ona çox görüb əlindən almışdı. İndi həmin qızcığaz - gözünün ağrı-qarası, ürəyinin nazik telləri, dilinin əzbəri. Ana bu övladdan da nigaran idi. Bu övladın da üstünə günü gəlirdi. Yandıracaqdı bu günü onu, yandıracaqdı. Qiyamət qarasıydı çəkilməmişdi Məhəmmədin üstünə. Amma qayınana yenə qızının xatirinə, baş yoldaşı xatirinə onu qarğamırdı, ürəyi qoymurdu qarğasın. Deyirdi bəlkə bir az da böyüyər, ağla gələr, qədir-qiyamətin bilər. Bilmədi qədir qiyamətini və bu

doqquz övladın içində yeganəsinin faciəsi Rübabə Sultanın şəxsi faciəsi idi, analıq faciəsi idi, nənəlik faciəsi idi, qayınanalıq faciəsi idi. Əgər o Hafizi-Quran ər, o mehriban insan olmasaydı, Rübabə Sultana elə gəlirdi ki, dərddən dəli olar. Bir də bu qızı ərəmi verə bilər? Verə bilməz. Kəbin altındaydı. Övlad görəmi bilər? Görə bilməz. Çünki ər burda yoxdu. Bax elə belə, su içində, su üstündə gəmi kimi əzab içində qıvrılırdı Rübabə Sultan.

Şəhərə şrapnellər uçduqca o, həyətdə öz işini görürdü. Şrapnellərin nə kimi fəlakət törədə biləcəyini düşünmək belə bacarmırdı, bilmirdi, görməmişdi. Xoşbəxtlikdən onların həyatına bir dənə də şrapnel düşmədi. Erməni-müsəlman qırğını da onun yanından keçdi, yəni yanından keçdi deyəndə ki, heç yanından keçmədi.

Rübabə Sultanın dayılarından birinin Tatarski adlanan küçədə gözəl arşın malı mağazası var idi, oğlu da orda işləyirdi. Ermənilər oğlanı elə doğramışdılar ki, 27 yara saydılar bədəninə. Belə keçmişdi yanından. Rübabənin oğlu yox idi, əri qocaydı, o ağır faciələri dayısının bu cavan oğlunun bədəninə göz-göz olmuş yaralarında gördü. Bu da onun bir faciəsi idi. Erməni-müsəlman qırğınında o günlərdə Bakıda 10 mindən ziyadə insan şəhid məhv oldu, Çəmbərəkənddə ölümləri basdırmağa imkan tapmırdılar, meyit meyit üstə gedirdi. Hüzür yerlərini çətdirməyə olmurdu. Əqrəbadan o qədər adam ölmüşdü ki, çətdirə bilmirdilər. Türklər şəhərə gəlməyədilər, bəlkə heç yerdə qalan camaat da qaçmaq gümanı olmayan, heç bir yerə pənah aparıb gedə bilməyən adamlar hamısı məhv olacaq idi. Bu dövrdə əlbəttə Məhəmməd Bakıda görünmədi. Bir də o zaman Bakıya ayaq basdı ki, artıq evlərin damlarının üstündə zorla qaldırılan qırmızı bayraqlar dalğalanırdı. Ayaqyalın bolşeviklər gəlib qapıları döyür, zorla ev sahiblərinə qırmızı bayraq aldırıb evlərin damlarına qaldırırdılar. Evlər qarət olunmağa başladı. Qonum-qonşuda dövlətli kim varda, qapılarına arabalar çəkildi. Arabalarla əmlak, ev əşyası, hər bir şey soyulub aparılırdı. Rübabə Sultan, dünya görmüş qadın bu milli faciəni çox ağır əzabla keçirirdi, bu faciə də artıq kövrək olmayan, artıq bəlkə bir daşa dönmüş ürəyindən keçirdi, gözlərinin yaşı qurumuşdu. Doqquz övlad... Səkkizi ölüb, biri bədbəxt və talesiz, ərlikən dul... Ana olmalı ikən (artıq yaşa dolurdu) sonsuzluğa gedirdi sanki. Balasının bu acı taleyi zamanın dərdlərini, bəşərin dərdlərini unuttururdu Rübabə Sultana. Yox, unutturmurdu. Məgər bu faciələri - qonum-qonşuda, əqrəbə içində, məhəllədə, şəhərdə baş verən bu acı faciələri unutmaq olardı? O da unutmurdu. Hər dəfə məscidə gedəndə dal tərəfdən qadınlara məxsus pillələrlə qalxıb tavana yaxın qabağına məhəccər tutulmuş yerdə əyləşər, üzünü qibləyə - mehraba doğru çevirər - İlahi, ey böyük Allahımız, xilas elə bəşəriyyəti bu bəladan. Rəbbim, ulu Rəbbim, böyük Pərvərdigarım, yaradanım, sən özün yaratmışsan bu insanlığı. Xilas elə, ya Rəbbim. Erməni bəlasından qurtardın, malaşərik (bolşevikləri o vaxt belə adlandırırdılar) bəlasına düşdük. İlahi, adı malaşərik imiş, özləri də elə mala

şərik çıxdılar. Ayaqyalın gəlib, ayaqqabı geyindilər. Yırtıq-yamaqlı, çulu cırıq gəldilər. Dövlətlilərin, varlıların palın-paltarın geyindilər. Ağa oldular. İlahi, götür yer üzündən haqsızlığı. Götür yer üzündən bu zülmü. Çəkmə bizi imtahana, ya Rəbbim, çəkmə bizi imtahana. Zaman sənin hökmündədi, bəşər sənin hökmündədi. Biz sənin hökmünün qullarıyıq. Ya Rəbbim, özün xilas elə qullarını bu əzabdan, bu bələlərdən, özün xilas elə, ya rəbbim. Qoy heç bir bəndənin övladı ölməsin, yara almasın, bədbəxt olmasın. Bütün anaların göz yaşını leysan kimi tökülməsin. Bütün balalar xoşbəxt olsun. Mənim bircəm də onların içində, ya Rəbbim. Mənim bircəm də nəzər sal. Mənim bircəmi də xoşbəxt elə, ya Rəbbim.

Fələyi dindireydim,
Bilməzin bildireydim,
Balama yazı yazanda
Qələmin sındireydim.

Özün pasiban ol balama, ya Rəbbim. Qurbanımı qəbul elə. İsmayıl qurbanı, İsmayıl qurbanı. Həzrəti İbrahim Peyğəmbər eşqinə. Həzrəti Fatimə eşqinə. Balamın qurbanını qəbul elə. Xilas elə balamı, ya Rəbbim bu bəd taledən. Tale üzünə gülsün. Əri üstünə qayıtsın. Öz külfətini saxlasın. Ata-ana olsunlar. Ya Rəbbim, eşit, eşit

HƏYƏTDƏ

Rübabə Sultan Böyükxanımın günlü həyatı ilə barışa bilmirdi. Gözünün qabağında Məşədi Xeyri indi hamilə idi. Deməli, günlər arasındakı bir fərq də götürüldü. Kişini ürəkdən sevən bu arvad onun körpəsini qarında daşdığı üçün elə bir fərəhlə danışır, gülür, elə bir fərəhlə yaşayırdı ki...

Deyərlər, günü, günü deyil, balası günüdür. Əzimə də götürə bilmirdi bu günlü həyatı. Arvadı tez-tez tikanlayır, ancaq böyüklər sükunət içində, daxili bir əzab ilə keçirirdilər bu günləri. Ona görə də Rübabə Sultan dözə bilməyib, Bakıya qayıtmaq istəyirdi.

Böyükxanım ana günüsünün hamiləliyinin son günlərini rahat keçirməsinə çalışır, günlüyün, hamiləliyinin nə olduğunu yaxşı bilən qadın günüsünə hər cəhətdən yardım etməyə çalışırdı. Arvad isə heç nəyə baxmadan əvvəlki kimi at dalıncan, heyvanat dalıncan gedir, özünü çox sərbəst aparır, heç nədən qorxmurdu. Və bu həyat, belə ayaqüstü həyat ona doğumu da asan keçirməsinə imkan yaratdı. Rübabə Sultan gedəndən bir gün sonra qadın - Məşədi Xeyri keçmişlərin dediyi kimi, aşıqların dediyi kimi bar-həmlin yerə qoydu və gözəl bir oğlan doğdu, buz baltası kimi. Əlbəttə, uşaq iriliyinə baxmayaraq yarımçıq idi, bir neçə günü çatmırdı. Böyükxanım ana onu bələkləyib yükün üstünə qoymuşdu. Zahı ağır halda yatan günlərində Böyükxanım ana çağanı öz südlü döşü ilə - Əhməd qardaşının südü ilə yemləndirir, əmləndirirdi. Əzimə də, atasının adını daşıyan balaca

Məhəmməd də gedir, gəlir, yükün üstündən uşağı götürüb əmizdirən anaya və çağaya maraqla baxırdılar. Bu, onların atalarının oğlu - həm atadan qardaş, həm anadan süd qardaşları idi. Maraqla baxırdılar. Məhəmməd atasının adını daşıyırdı. Bunun qəribə bir tarixçəsi var idi. Bir ənənə ilə, bir adətlə bağlı idi. Məhəmməd doğulanda, üç il bundan qabaq, Məşədi Gülsüm mama ona uşağın babasının adını qoymuşdu - Əliheydər. Qulağına çağırmışdılar. Amma irəlidə deyildiyi kimi ölən baba «ad vermədiyindən» uşaq qırxı çıxmamış xəstələndi və mamaçanın təklifiylə çağaya öz atasının adı verildi.

Həyəət adamı tez-tez Əzimədən danışır, onun nişanının qaytarılmasını bəd bir şey hesab edirdilər. Anaya ürək-dirək verirdilər. Bu fikirlər Böyükxanım ananın ürəyindən keçir, nigarançılıq artdıqca nə arıtdadığı düynünün nəliyini başa düşür, nə qonşu arvadın dediklərini. Elə qulağı sözləri alır, bilə-bilməzə cavab qaytarırdı. Fikri Əzimənin yanında idi. - Harda qaldı, nöş gecikdi, nooldu, görəsən? İlahi, düzdü, indi azalıb. Amma o vaxt - əvvəlində nə qədər adam qalırdı tramvay altında. Görəsən, tramvay altına düşdü? Yaman qarğışdı, tramvay Bakıya gələndən bəri arvadların ağzına düşüb. Uşağa acıqları tutanda deyirlər: «tramvay altında qalasan». Uzaq, uzaq olsun, görəsən, başına nə gəldi? Doğrudan götürüb qaçdılar? Yox. Hərçənd ki, qızı qaytardıq, amma Camal elə oğlan deyildi, elə oğul deyildi, namuslu oğul idi, xəyanət eləməzdə. Bəs Əzimə? Birdən onun da ürəyi... - Ana hey fikirləşirdi. - İlahi, sən özün kömək ol balama, sən özün kömək ol.

Təkcə bundan narahat deyildi ana. Qonşularında Mirra adında bir yəhudi qadın yaşayırdı, cavan adam idi. Kiyev yəhudilərindən idi. Bir rusa qoşulub qaçmışdı. Gəlib Bakıda ev tutub, kirayə yaşayırdılar. Görünür ki, onun da ruhani ailəsi, hardasa dindarmış; ailəsi rusa getməyinə razılıq verməmişdi.

-Su girdi bir qaba, oldu içməli, - deyərdilər qonşular, - Mirra yaxçı ğızdu, yaxçı ğızdu, - deyərdi İnsafxanım, - Həriya, ne diyirsən, eliyir. Ərizə yazmağ lazımdu, urusiyçən bilmirəm, gedirəm yanına, yazır mənimçün. Belə də tez bizim dili öyrəşməyə başladı ki... Bir az gülməli diyir sözdəri, amma yaxçı diyir.

Həmin bu Mirra Əzimə ilə də dostlaşmışdı. Əzimə tez-tez onlara gedir, axşamlar vaxtı olanda, dərslərini hazırlayıb qurtaranda:

-Anacan, mən ondan rus dilini öyrənirəm, rus dilində yaxşı danışmaq istəyirəm, - deyirdi.

Birdən qəribə bir hadisə baş verdi. Bir gün İzzət əmisi qızının yanına gəldi.

-Böyükxanım, xəbərin var, Mirra qızı İosif - Yusif adında bir yəhudi əsgərlə görüşdürür. Hardasa oğlan onun vətəni olan Kiyevdəndi, kiyevlidi.

Yaxşı bilmirəm, yəhudidi, ya rusdu, mən bilən, rusdu. Qızı görüşdürür onuynan. Qəsd qoyub deyəsən.

Böyükxanim ananın ürəyi qoppacaya düşdü:

-İlahi, bircə bu çatışmırdı. Bu nə bəla idi başımıza gəldi?

İzzət dedi:

-Qorxma, mən özüm Mirraynan danışaram. Amma sən də qıza qadağa qoy. Getməsin ora.

Bir qədər sonra həyətdə İzzətlə Mirranın danışığı eşidilirdi. Doğrudur, onlar rus dilində danışırıldı və qonşuların bir çoxu bu dili yaxşı bilmədiklərindən mübahisənin mövzusunu, səbəbini anlamırdılar. İzzət Mirraya nə demişdisə, Mirra bərkədən-bərkədən, acıqlı-acıqlı İzzətə deyirdi:

-Tı eşo, partiynaya. Ya pridu v vaşu fabriku i skaju vaşemu partkomu. Kak vam nestidno.

İzzət deyirdi:

-A tı ne vmeşivaysya v semyu devoçki. Zaçem tı leziş v çujuyu semyu?

-Kakaya eta çujaya semya? Mı sosedi, kak odna semya. Vot, ya je vışla zamuj za russkoqo. Pust ona toje vıydet zamuj za yevreya, ili za russkoqo. Kakaya raznisa? Mı internasionalniye bratya. Razve tı ne çitayeş qazeti?

Mübahisə çox çəkmədi. İzzət acıqla nə dedisə, otağına döndü, Mirra da öz evinə keçdi.

Böyükxanim ananın ürəyində ikinci bir narahatlıq, ikinci bir yasaq əmələ gəldi. Axşam Əzimə texnikumdan qayıdanda dedi:

-Qızım, bir də Mirragilə getmə.

Əzimənin gözləri təəcüblə böyüdü.

-Neyçün, ana?

-Neyçünü budu ki, ora başqa adamlar da gəlib-gedir.

-Noolar, gəlsinlər. Məni yeməyəcəklər ki, o adamlar.

-Sənə dedim ki, ora getmə. O İosif kimdi?

-Yaxşı oğlandı, ana. Kiyevdəndi. Əsgərliyi çəkir burda - Bakıda.

-Qoy çəksin, qayıtsın vətəninə. Sənə dəxli yoxdu. Dedim sənə, getmə. İzzət bacın da deyir ki, getməsin.

Əzimə daxilən anasının və İzzət bacının təşvişini anladı. Dərindən köksünü ötürüb:

-Yaxşı, ana, olsun. Sən deyən olsun. Amma sən məndən nahaq nigaran qalırsan. Doğrudanmı sən məni o ağılda böyütmüsən ki, mən sənənin razılığın olmadan bir iş tutam? Bir də mən öz millətimi qoyub başqasına... Ana, mənə bir rəfiqəm var. Məndən bir az böyükdü. Onun yaxşı bir sözü var. Deyir ki, dünyada iki söz var ki, insan o sözləri öz doğma dilində deməlidir. Biri - «ana» sözü, biri də «sevirəm» sözü.

Böyükxanim ananın ürəyinə bir qədər sakitlik çökdü bu sözdən sonra.

Bundan belə, Mirra bir neçə dəfə təkid elədisə də, Əzimə «yox» demədi, «dərsim var», - deyə, ya başqa müxtəlif bəhanələrlə bir də ayağını Mirragilə

qoymadı. Ana da, İzzət bacı da rahat idilər. Onlar rahat oldular bir də ona görə ki, artıq İosif buralarda görünmürdü. Ayağını evdən kəsmişdi. Demək, İzzət bacının şübhələri əbəs deyilmiş.

İnsafın səsi həyəti başına götürmüşdü:

-Ağöz, işə bax aaa, qinijkeynən pambıq yağı verirlər. Ağöz, pambıq yağıynan da xörək bişirərlər? Dağılasan, ay belə zəmanə, dağılasan.

-Neynəmək olar, keçib gedəcək. Darıxma, bacım, indi salavat gücə bağlıdı.

-Ay onların salavlatları başlarına dəysin. Ağöz, bilirsən neynirlər? Ağöz, şit yağa da, deyir, su qatırlar, nə qatırlar, bilmirəm. Soora qoyurlar buzxaniyə, bərkidirlər, gətirib gəlib satırlar camaata. Ağöz, una kəpək qatırlar. Ağöz, buları Allah qırsın. Dügüyə, nə qədər düğünün içindən xırda daş çıxartmaq olar? Çöreyin, sıxsan, suyu çıxar, kərpic kəsərsən, qara kərpic. Ay buların qəbri qara kərpicnən örtülsün. Dünya hələ dəyişibdü də. Allah kəssin buların urvatını. Dünənləri Səyyarə gəlib ki, ay İnsaf, mənə bir az əlbərcu vər. Diyirəm, hardan vərim sənə əl borcunu? Acın neyi var, yalavaca da vərə? Ərün quran hökumətdü də, kəmsar arvadı, sən də dilənirsən? Bəs yerdə qalan neynəsün? Başuvuza deyeydi sizün, malaşərik köpəy uşağı. Hələ getdi ya. O gün toyda arvad oxuyur, xanəndə, dəf çalan arvad ey, oxuyur:

Qara günə qoydular bizi, bu balşeviklər.

Tülkü kimi soydular bizi, bu balşeviklər.

-Ay Allah. Ağöz, o, oxuyub-oxuyub, sən niyə təkrar eləyirsən? Tutarlar, eşidərlər, divarların da qulağı var, ay bacı, eşidərlər.

-Həri ya, eylə toy adamı eşitmədi, məni eşidəcəklər? Qadam onların ağzına.

Arvad su doldurmağa gələn uşağa bağırdı:

-Gözün kordu? Ay gözdən olasan, görmürsən vədrə asmışam ordan, bir köpiy manatı nöş atmırsan ora? Mənim bir köpiy manatım hardandı, sizə su pulu vərəm? Odu ey, kəmsər arvadına da dedim, and içdim ki, bir köpiy manatım da yoxdu. Siz də buyandan? Diyir ki, mənə, bəs su satırsan, neynirsən, mənə bir çörəy pulu borc vər də. Vərərəm, dərdimi də qoyaram üstünə, vərərəm sənə. Get, balşeviy əründən istə.

-Dilüvü saxla, bacım, dilüvü saxla. Zaman getdikcə qaralır. Zaman getdikcə xarablaşır. Tutarlar səni. Səni tutmazlar, ərövü, qardaşuvı, oğlunu tutarlar.

-Allah kəssün oları. Düz diyirsən, dilimi heç saxlıya bilmirəm.

Bu vaxt həyətin qapısından səs eşidildi:

-Ya Rəsul Allah, bu gün cümənin axşamı, sabah cümənin günü. Allah sizin önlərlərvüzə rəhmət eləsin. Allah elə bərəkət versin, belə bərəkət versin...

Balaca Əhməd qaçıb evdən, anasından bir parça çörək alıb, gətirib ucaboylu, dolğun, lakin hər iki gözündən şikəst olmuş kişiye verdi.

-Ay sağ ol, bala, ay sağ ol, Allah razı olsun.

Kişi qapıdan çıxıb-çıxmaya İnsaf bağırdı:

-Belədi də, səhərin gözü açılmamış, dəng olur qulağın. Bu yolçu gəldi keçdi, o birisi «istokla vstavlyayu», o birisi qışqırır «malako, maa laa koo», bir az keçir, o birisi gəlir «soli, soli», bir az keçir, o birisi gəlir: «bıçaq itiləyirəm, bıçaq itiləyirəm, balta, qayçı, bıçaq itiləyirəm». Buların səsindən dəng olursan, yata bilmirsən yeründə, bir irahət da olasan. Heç olmasa, vıxadnoy günü qoyalar rahat olasan. Onda da qoymurlar səni dincəlməyə.

-Ay qız, bəsdı. Yolçuynan nə işin var, şüşə salannan nə işin var? Mağıl gəlirlər, sına şüşəmizi bircə saatın içində özləri salırlar, gedirlər. Allah razı olsun, yoxsa, gedib hardan tapacaqsan sən şüşəni, şüşə salanı?

-Həri ya, düz diyirsən. Ancaq, vallah, neynim, qulağım dəng olub buların səsindən.

-Sənin heç vaxtın var ki, qulağın da dəng ola? Obaşdannan durub qaçırsan oçirlara.

-Neynim, ay başuva dolanım, oçıra getməsəm, bir şey ala bilərəm? Əlündəki qinijkeynən də çörək almaq mümkün olmur. Bir də görürsən, o yoğun kişilər, yekə kişilər basdılar dükanı, girdilər içəri. Arvad-uşaq qaragünnü, gecə saat üçdən oçıra diyənanlar qalırlar qıraqda. Heç bilirsən, nə oyun çıxardırlar?

Xəbərün var, ağöz? Diyir, o Suğra var a, onun qızı əmbərəni vərıb bada. Allah bilir kimdü, öz ədəxlisüdü, ya öz ədəxlisi döyür, kimdisə, axırı ki, oğlan öyü üzügünü qeytərıb geri.

-Hə, günahdı, İnsaf. Elə sözləri danışma. Nəyə lazımdı?

-Hə də. Sənün də öyündə qızun var, gözün üstündə olsun.

-Allah, sənün ağzundan yellər aparsun. Ağız, adam heç bir fikirləşməz ki, nəyi danışıram, kimə sataşıram, kimdən danışıram?

-Ecey, sən də ha... Heç adamı danışmağa da qoymursan. Vallah, bilmirəm sənün kimi qonşu nəyə lazımdı?

-Həri, düz diyirsən, çay aşağı axıdasan, çay yuxarı axtarasan mənüm kimi qonşunu...

Arvad güldü.

-Yox aaa, hələ dimə. Günadı sənünçün. Yaxşı qonşusan. Hələ dimə. Mən hələ dimədim ki, sənə. Sən yaxşı qonşusan. Adamın dərdinə qalansan. Mənüm qeynanam rəhmətdik dimişkən, cümləqayğısan, vallah. Arvad hələ həmişə diyərđi ki, Böyükxanım cümləqayğıdu. Hammızın ölülərinə yasin də oxuyur, ağzı dualı, namazlı. Bilmirəm kimnən öyrənmişən. Necə yəni? Heç özüm də bilmirəm nə danışıram. Ağöz, kimdən öyrənəcəysən? O cürə anon var idi sənün. Allah rəhmət eləsün. Torpağı sanı yaşıyasan. Ağöz, bilirsən nə adam idi sənün anon? Sənünçün ana idi, amma bizim hammızçün əziz idi, hammızın qayğısına qalırdı. Kənddən bir şey gəldiya onunçün, bircə tikə çörey də olsa, onu bölüb qonum-qonşuya paylıyırdı. Eh, zəmanənin üzü qara olsun. Qoydu

getdi uşaqları. Mağıl süzün hamuvuzu bir yerə yığmışdı, Məhəmməd qardaş orda kefində, o birisi arvadnan. Sizi burda mağıl yığmışdı başına.

Böyükxanım ananın dərdlərini düz deyirdi. Bir qədər köntöy danışsa da, doğru danışır qadın.

Sözünə davam eləməkdə idi, Böyükxanımın fərqi varıb-varmadığını düşünmədən deyirdi:

-Hamımızın umud yeri idi, tutacağımız idi. Beş köpiy manatımız çatmıyanda, gedirdük, rəhmətliy bir dəfə yox dimədi bizə. Vallah, Əlinin papağını Vəlinin başına qoysa da, düzəldirdi, möhübimizi düzürdü. Yaxçı arvad idi, Allah rəhmət eləsin. Qeynanam hələ həməşə onıyan bayram namazdarını qıladı. Gəlirdi, sən diyərdün, o da qıladı. Bacılıqları var idi axı çoxlu. Olar da gəlirdi...

Hərdən Əzimənin yadına Əlövsət müəllim düşürdü. Onu «Şah İsmayıl» da görəndə ürəyində dərin bir təəssüf hissilə fikirləşirdi ki, bu böyük sənətkar gör bizə nə oxuyub-öyrədərdi.

Şuralar ölkəsi,
Verdi bizə yeni can.
Hər tərəf şən yaşar,
Yaşasın Azərbaycan.

Şuralar düşdü bizə,
Kulaklar çıxdı üzə...

Bəh... Bəh... Bəh... Güclüydü təbliğət, çox güclüydü, olduqca. Ruhanilərə, varlılara, az-çox bir parça çörəyi olanlara həsəd hissi, nifrət hissi təbiiyə olunurdu.

-Ağz, eşidmişən? Ağz diyir, Gülməmmədin qızı üzükara çıxıb. Yengəni bir xub döyüblər. Qeytəriblər gecəyənən, gecə yarısıyan qeytəriblər geri, öylərinə.

-Vay, vay, yazıq. Kim idi yengə qaragünnü, görəsən?

-Ağz, kim olacey, ağz, kim olacey? Tanımırsan? Güləndam idi, ağz də - yengə Güləndam. Onu tapmışdılar, göndərmişdilər, belənciy olub. Bilmirəm nətər olub. Beləncik qızdarı, diyir, zadda, Suraxanski küçədə bir həkim var, o tikir ey...

-Az, bəsdı, sən Allah. Sən də ağıluva gələni danışsən.

-Nə ağıluva gələni? Olanı diyirəm də. Üzükara çıxıb. Bəyəm bu bədbəxtin qızı bilmirdi ki, ya, başına nə gələcəy? Bilmirdi ki, belə şey olar? Gedeydi, qabağcadannan, nə əmbərəni vermişdi bada, bilirdi də. Gedeydi, tikdiyeydi.

-Ağz, bəs diyirlər yıxılıbmış.

-Həri, yıxılıbmış. Əbdülhəşimin qızı tində durub, «Əbdülhəşim, leşim, leşim» diyib, qışqıranda, eşidirdün? Gülməmmədin qızı da olarnan idi də.

-Ay Allah, nələr bilmirsən sən? Ay çoxbilmiş...

-Allah mənə göz verib - görürəm, ağıl verib - başa düşürəm, qulaq verib - eşidirəm. Gördüyümü, eşitdiyimi də başa düşürəm də. Mən neyniyim?

-Ağz, bəsdı. Bəlkə heç elə şey yoxdu, yazığa böhtan diyirlər?

-Nə böhtan, ağz? Baloppanın canıyçün, Ağoppa özü gəldi, didi ki, yengə qan-qeyсан, bir gündə gedirdi ki, gözdər olsun, görməsün.

Böyükxanımın gözlərindən leysan kimi yaş axırdı. Soyduğı soğandan idimi, ya arvadın danışdığı qeybətlərə nifrətindən idimi, nə idisə bıçağı soğana deyil, əlinə basdı və «Uff», elədi.

-Nooldı sənə, ağz?

-Əlimi kəsdim.

-Əlüvü kəsdün? Vaaa, yaxşı bax də. Görmürsən bəyəm ki, soğan soyorsan? Yaş da axır gözünən. Bu saat su gətirim səninçün.

Böyükxanım onun gətirdiyi su ilə əvvəl əllərini, sonra da gözlərini yudu. Amma daha deyə bilmədi ki, - mənə soğandan çox iyrendirən, karıxdıran sənə qeybətlərin idi. Mən də axı qız anasıyam, - deyə bilmədi. Deyə bilmədi ki, - bir gün, Allah eləməmişkən, mənə də qızımın dalıycan belə söz danışıla bilər. Amma yox, Əzimə elə bala döyül. Üzümü qara eləməz mənə.

-Bacım neyşə elə deyirsən?

-Ağz, bəs sən nöşün hələ diyirsən? Vay, vay, vay, vay... Ağz, ora bax ey, tiyatırdı, vallah, bunların işi. Başlandı genə, tamaşadu, tamaşa, tiyatr tamaşası. Heç nə o gülməli tiyatırına getmə, elə bura getginən bəsdı. Ona bax...

-Ağz, necə noolub? Canı yanmış tavakababını qızardır, iyi basıb aləmi. Balxonda, otaqda, qonşu otaqda qeynanasına vermir. Arvad da Quranı açıb, qoyub başına. Qarğış qarğış üstündən əndərir: «Ay Allah, gəlnimə qənim ol. Ay Allah, oğluma qənim ol», diyib, dad döyür. Bu birisinin də heç vecinə döyür. Kəmsar arvadı da, nə vecinə olsun?

-Bəsdirün, bəsdirün. Nalə tökmüyün, ay bacı, yaxşı döyül.

-Az, sən kimə diyirsən o sözdəri? Olar susandı? Nə qeynana, qeynanadu, nə gəlin, gəlin. Allah yağıya qismət eləsün, düşmən də yazığdu, belə gəlini, belə qeynananı.

-Xala, bəyəm, yağı düşmən döyül, ya düşmən yağıdan yaxşıdır?

-Ay bala, mən nə bilim? Nə bilim, hansı yaxşıdu, hansı pis? Ağz, ömrü uzunlu bələ eşidmişəm. Ola bilsün ki, düşmən - qarı düşmən bir gün dənər, dost olar. amma yağıdan dost olan hələ görən olmiyibdü. Süz lap çürüyün çıxartduz.

Odey başlandı! Üst mərtəbədəki evdən gəlinlə qayınananın dalaşma səsi həyəti başına götürəndə qonşular tamaşaya durdular.

1938

Şəhər bir-birinə dəymişdi. Hər yerdə

-Yola salırlar, - deyirdilər.

Xüsusilə yuxarı məhəllələrdə, şəhərin yuxarı hissəsində daha çox iranlıların yaşadığı Hüseynbala açıqlığı, Həmsəri palanı - bu yerlərdə daha çox hay-küy var idi. Maşınlar küçəyə girirdi, adamları saxlayır, pasportunu soruşur, iranlı olduğun bilincə maşına basırdılar. Əslində bəlkə də onlar - dövlət adamları haqlı idi. Çünki bütün iranlılara sovet pasportu almaq təklif olunmuşdu və adamlar belə görünür ki, əsgər getməmək xatirinə sovet pasportu almamışdılar. Sovet pasportu almayan iranlıların yüzdən-yüz faizi Cənubi Azərbaycanlı, neft mədənlərində işləyən, çalışan Cənubi Azərbaycanlılar idi, türklər idi. Bunların hamısı olmasa da, çoxu, olduqca çoxu yerli - Bakılı qızlara evlənmişdilər. İndi ərnlər həmsəri deyər İrana yola salınır, arvadlar pasportu sovet vətəndaşı olduğu üçün burada qalmalı olurdular. Amma bu qadınların əksəriyyəti ərnlərindən, uşaqlarından ayrılmaq istəmirdilər. Ona görə də evlərdə vənəfsa idi. Bütün evlərdə müsibət davam edirdi. Bir neçə gün idi ki, əslində Türk - Azəri olduğu halda, iranlı pasportu olduğuna görə, ərnləri tutub maşınlarla doldurub körpüyə aparır, oradan da evinə heç bir xəbər vermədən, evinə bir şey götürmək üçün getməyə icazə vermədən gəmilərə doldururdular. Kişilərin yalnız evə qayıtmamasından, ya da görüb, bilib, bir-birinə xəbər verənlər bilirdilər ki, filankəsi apardılar körpüyə. Və arvadlardan kim ərinin dalınca balalarını da götürüb gedirdisə, gedirdi. Vəzndən yüngül, qiymətdən ağır, apara biləcəyi qədər əşya aparırdı. Olduqca ağır vəziyyət idi. Heç 37-nin faciəsindən geri qalmayan...

Əzizənin qonşuluğunda Məşədi Gülsüm adlı bir qadın yaşayırdı. Bu qadın qoca, kimsəsiz bir arvad idi. Bunun yalnız bir qardaşı arvadı var idi, bir də özü idi. Qardaşı çoxdan vəfat etmişdi. Qardaşı arvadı da anlaşılmaz bir şəkildə özünü tramvay altına atıb həlak olmuşdu. Bu qadın, görünür, bir neçə gün idi ki, ölməyə hazırlanırdı. Qonşu Xeyransa xala onun cənazəsini yumağa hazırlayanda, necə görmüşdüsə də, eləcə də gəlib danışmışdı ki:

-O, altdan uzun, ağz, uzun darbalağ geyib, ucuna iplər bağlayıb, qeytanlar tikibmiş, dizinnən aşağı bərk-bərk bağlayıbmiş ki, əti görünməsün, bədəni görünməsün. Boğazına heləcə birtəhər qeytanni şey bağlamışdı, köynəyinin ucuna boğazdan, qollarının ağzına genə qeytanni ip bağlamışdı ki, açılmasın. Həya ölüm vaxtında da onu tərk etməmişdi. Amma neyçün özünü öldürdüyü heç kəsə bəlli olmadı. Məşədi Gülsüm də bir şey deyər bilmirdi, neyçünün bilmirdi. Qadın cığal olsaydı, bəlkə də onun adına bir söz çıxarardılar, filan idi, filan-filan idi, başı bağlı idi, deyərdilər. Amma belə şeylər yox idi, yaşlı qadın idi. Qərər ki, həmin bu qadın da vəfat eləyəndən sonra, yəni, özü özünü öldürəndən sonra Məşədi Gülsüm tamamilə tək qalmışdı. İranda onun heç kəsi yox idi. Uşaq vaxtından, yəqin ki, çıxıb gəlmişdilər üzübəri. Yəqin ki, işləməyə gələn, neft mədənlərində çalışan başqa həmsərilər kimi, İranda yaşayan türkləri belə adlandırırıdılar, hə, həmsərilər kimi onun da ailəsi köçüb gəlmişdi. Sonra bir-birinin ardınca yaxınları vəfat

eləmişdi və arvad tamamilə tək qalmışdı. Və arvad, əlbəttə, başa düşməmişdi ki, ona doğrudan da, pasportunu dəyişib, sovet vətəndaşlığını qəbul etmək lazımdı. Bu başa düşməməzlik Məşədi Gülsümə olduqca baha başa gəldi. Bir gün qapısını döyüb, onu da evdən çıxartdılar və təkidlə tələb elədilər ki:

- Hazırlaş, İrana gedirsən, vətənin oradı, pasportun da oranındı.

Bütün qonşuların, bütün bu yaxın-uzaq məhəllələrin Məşədi Gülsümü nənə çağırmasının səbəbi var idi. Məşədi Gülsüm mama idi. Əziməğilin, Əzimənin anasının, yəni, Böyükxanım ananın bütün uşaqlarını o, tutmuşdu. Bütün qonşu arvadlar bir vanəfsaya düşdülər ki... Əzimə ilə anası Məşədi Gülsümü götürüb körpüyə gəldilər, əşyalarını aparmasına kömək elədilər. Bu yazıq arvad, o üzde kimə üz tutacaq idi? Hansı kəndə, hansı köyə, hansı şəhərə gedəcək idi? Bəlli deyildi. Əlində heç bir ünvan, heç bir qohum-əqrəbə adı yox idi. Qərək ki, onun əşyalarını toplayanda bir-iki boğazaltı qızılı, üzüyü, filanı var idi. Böyükxanım ana bunları bir düyünçəyə yığıb cibində gizlətməmişdi, çadralı idi. Rus soldatları dayanıb körpünü güdürdülər. Gömrükdən keçdikcə bir-bir əşyalarını gəmiyə yükləyirdilər adamlar. Məşədi Gülsümün də əşyalarını yoxladılar.

-Keç, keç, arvad, - deyib gömrükçü icazə verdi.

Elə bu zaman Böyükxanım guya ona kömək eləyir, düyünçələrini bağlayır adı ilə yaxınlaşdı. Arvadı qucaqlayıb öpəndə, yavaşcadan gizlətdiyi qızilları arvadın cibinə saldı və hər ikisi ürəyində bircə anlıq sevindilər ki, heç olmasa, bu pullar, bu qızillar pula gedər, ona bir qədər kömək eləyər. Amma o tayda gömrük, o tayda ajanlar onu necə qarşılacaqdı, bunu heç kəs bilmirdi. Beləliklə, Məşədi Gülsüm bu məhəllələrin - Dağlı məhəlləsinin, Həmşəri palanının, Hüseynbala açıqlığının ümumi nənəsi olan bu qadın Bakını tərk etməli oldu, məcbur oldu, ağlaya-ağlaya, göz yaşı tökə-tökə, - Orada mənim heç kəsə yoxdu, Allah, mənə kömək elə, - deyə-deyə.

Yerlərdə insanların qulaqları kar idi, gözləri kor idi. Allahın köməyinə isə... Nə isə, Allah bilən yaxşıdı.

Körpüdəki vanəfsa daha dəhşət idi. Bu gün bu körpü Arazə bənəyirdi. Sanki vaxtilə, Türkmənçay müqaviləsindən sonra evləri, ailələri, anaları, kəndləri, şəhərləri insanları bölüb bir-birindən ayıran Araz kimi. Bu gün Xəzər də, onun üzərində üzən gəmilər də həmin Araz kimi insanları bir-birindən ayırırdı. Sahildə bakılı ana İranlıya ərə getmiş qızını İrana yola salmaqçün başına, sinəsinə döyürdü. Sahildə qardaşı iranlı deyə, iranlı pasportu aldığına görə yola salınan bacı sinəsinə döyü-döyü, - Qardaş, ay qardaş, gözüm çıxeydi, qardaş, öleydim, qardaş, yaneydim, qardaş. Sən əlimdən gedəndən sonra mən nəynəyəcəyəm, qardaş? - deyə-deyə yola salırdı. Bu körpüdə bu gün atalar oğullarından, analar balalarından, bacılar qardaşlarından, bacılar bacılarından ayrılırdı. Əbədiyyət ayrısı ilə ayrılırdılar. Bir daha görüşməyəcəkdilər. - Bir də üzünü görmək qiyamət günə qaldı, - deyirdilər. Vanəfsa bütün körpünü başına götürmüşdü. Gedən arvadlar

ərlərinin bir neçə gün əvvəl o yana sürüldüyünü, indi körpüdə onu qarşılayacağına ümid edirdilər. Ağlayan uşaqlarının burnunu silir, gözünün yaşını qurudur, kimisi uşağına süd verirdi. Bunların heç birisi, bu qadınların heç birisi iranlı deyildi, İran vətəndaşı olmağa ray verməmişdilər. Sadəcə ərə getmişdilər, övlad sahibi olmuşdular. İndi isə o ərlərin dalınca vaxtilə dekabristlərin arvadları Sibirə - sürgün olunmuş ərlərinin dalınca getdiyi kimi gedirdilər. Amma daha dəhşətli, daha ağır, daha faciəli bir üsulla yola salınırdılar. Onda qadınlar öz rəyi ilə, zadəgan xanımlar öz faytonları ilə, öz geyimləri ilə, öz yemək, ərzaq ehtiyatı ilə, burada isə sürgünə gedirdilər qadınlar. Günahsız insanlar siyasi sürgünlər kimi yola salınırdılar, yox. qovulurdular, sürgün olunurdular. İlahi, özün kömək ol millətimə, ya rəbbim, - deyər Əzizənin başını böyrünə sıxmış ana - Böyükxanım ana balasının çiyinlərini sıgallayır, ürəyində düşünürdü:

-Allahım, Allahım, millətim əldən gedir, yardım elə, ya rəbbim. Özün kömək ol, ya rəbbim. Ulu Tanrım, millətim əldən gedir. Millətimin başına siyasi oyunbazlar olmazın oyunlar açır. İlahi, özün kömək ol.

Görəsən, dünyada daha hansı millətin başına belə faciə gəlib? Kaş bileydim. Yəni, bilməyimdən nə xeyir? Başqa birisinin mənim dərdimə düşdüyünü bilməkdən təsəllimi tapacaqdım? Bu dərd mənim millətimin dərdidi. Gör neçə yüz - 150 ildən çox çəkir bu müsibət, bu bəla, bu ağrı. Xəzərə qarışan bu göz yaşları tufana çevriləcək, ləpələr qalxacaq, sahilləri basacaq göz yaşları. Balıqlar başlarını qaldırır, Pərvərdigara, dəniz suyundan da şor, dəniz suyundan da acı göz yaşlarını necə rəva gördün, ya rəbbim? Yəni, rəbbimmi rəva gördü? Rəbbim insanlardan üz çevirib. Günahkarlara, rəbbim, özün kömək ol, İlahi. Günahkarları başa sal, anlat, millətim əldən gedir. Ya Rəbbim, millətimə kömək ol. Bu göz yaşlarını rəva görmə. Amma bir neçə ay bu faciə davam etdi. Anaların, bacıların, övladların göz yaşları Xəzərin sularına qarışdı. Xəzər Arazdan betər yandı. Burda demişdi el:

Dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm,

Mollalar yazdıqca, dərdim var mənim.

Yox, heç mollalar da yazdıqca deyil. Amma dəryaların mürəkkəb ola biləcəyi mümkün idi. Kim yazacaqdı bu dərdi? Kim bildirəcəkdə dünyaya bu dərdi? Kimsə... Kim eşidəcəkdə dünyada bu fəryadları, ya Rəbbim? Var idimi eşidən? Nə radiolar bir yana xəbər verirdilər, nə qəzetlər bu haqda yazırdılar. Heç kəs, əlinin üstündə əl olmayan bir partiyanın əmrini ləğv edə bilməzdi. Edə bilməzdi. Hər şey partiya üçün! Hər şey partiya üçün! Bundan başqa ayrı bir şey, anlayış yox idi. Və bu partiya əmr edirdi. Bu gün bu yerdən, burdan bütün onun xoşuna gəlməyən insanları qovsun. Bütün ona boyun əyməyən insanlara qorxu gəlirdi. Pişiyi öldürüb, gəlini qorxuzan kimi... Bu faciələr insanların qəlbinə elə bir qorxu çökdürmüşdü ki, bu üzde - dəmir pərdənin bu üzündə yaşayanlar artıq adicə bir kələ, adicə bir qul... Yox, qul heç olmasa, fəryad edə bilərdi. Burada isə insanlar ancaq əl çalır, gülümsəyirdi. Elə bil

Nigar xanım - Türkün o böyük, XIX yüzillikdə yaşayan Nigar xanımı dediyi kimi:

Ləbim gülür, dilizarım əzab içində ikən,
Görünmək istəyirəm xəlqə müttəsil, yenə şən.

O, xalqa müttəsil, şən görünmək istəyirdi. Burda isə bütün insanlar partiyaya, dövlətə, o dörd hərflə lənətə gəlmiş SSSR hərflərinə xoş görünmək üçün gülümsəməyə məcbur idi. Yanırdı. Bu dərdləri kimsə qələmə ala bilməmişdi. Ala bilməzdi də. Kim bu dərdlərin əleyhinə bircə kəlmə söz söyləsəydi, ən yüngül cəzası Sibirə sürgün idi. Yox, sürgün etməyəcəktilər. Nargin adasının ətrafında güllələnib baliqlara yem olacaqdı. Heç kəs etiraz edə bilmirdi. Heç kəs səsini çıxartmırdı. Evlərdə heç deyəsən bu barədə danışan da yox idi.

Sahildəki vanəfsa radionu eşitməyə imkan vermirdi. Radioda Bülbül öz gözəl, məlahətli səsi ilə oxuyurdu:

Əcəb ağ gündədir, mənim vətənim,
Günlər keçir bayram kimi, el gülür.

Amma nə vətən ağ gündəydi, nə günlər bayram günü kimi keçirdi. Sahildəki vanəfsa yüz ildən bəri eşidilməyən müsibət! Analar «bala, vay», bacılar «ay qardaş», gəlinlər ad çəkə bilmədən fəryad edirdilər.

Rəngdən-rəngə girir çölüm-çəmənəm,
Aşığın sazında gülür, tel gülür.
Gülür bağlar, uca dağlar,
Əcəb gözəldir, bu şən çağlar.

Heç bu çağlar gözəl deyildi. Aşığın sazında da tel gülmürdü. Aşıq da ağlayırdı, qəlbində ağlayırdı. Ancaq zahirdə gülmürdü. Bu bu gülüşün özündə də bir üsyan var idi. Ana da ağlayırdı, bacı da ağlayırdı, qardaş da ağlayırdı. Ağ saqqallı ataların saqqalından göz yaşları süzülürdü Xəzərə. Baliqların dili olsaydı, böyük Pərvərdigara yalvarar, üsyan edər, İlahi, xilas elə özün bu milləti bu zülmədən. Bir neçə gün həbsxanada yatırılmış kişilər evlərindən bixəbər körpüyə gətirilmiş, gəmilərə doldurulmuşdular. Bir neçə gün əvvəl ərleri Pəhləviyə köçürülmüş qadınlar özlərini itirib, başlarına nə gəldiyini düşünməyə belə macal tapmadan özlərinə, balalarına gəmidə yer düzəltməyə çalışırdılar. Bu müsibətin qarşısını almaq mümkün deyildi. Radiodan yenə də bir mahnı səslənirdi.

Şuralar ölkəsi,
Verdi bizə yeni can,
Hər tərəf şən yaşar,
Yaşasın Azərbaycan.

Şuralar düşdü bizə,
Kulaklar çıxdı üzə,
Azadlıq düşdü bizə,
Hey.

Neft Bakısı verir
Bizə hər şeyi əlan
Neft verəcək, pambıq,
Bizə Azərbaycan.

Dinləyən də, şair də bilmirdi ki, bu söz sanki Tambovdan üzübəri ayaqyalın gəlmiş malaşeriklərin mahnısıdır. Bilmirdilər ki, Azərbaycan bu pambığı, nefti kimə verəcək? Mahnı bunu elə bilir... demirdi mahnı bunu.

Pambığı da Rusiya aparacaq idi, Rusiyanın toxuculuq fabriklərində çitə çevirib, gətirib, həmin o pambığı nə müsibətlə istehsal eləyənlərə satacaqdı. Nefti də Rusiya aparacaq idi. Haraya, nəyə sərf edəcəyini özü biləcəkdə.

Bakıda 18-ci il mart günləri soyqırımından daha dəhşətli hadisə baş verdi. Dünyanın heç bir yerində bu soyqırımının əks-sədası eşidilmədi. Erməni soyqırımı dünyaya yayıldığı halda, bu faciənin heç yerdə adı çəkilmədi.

Heç kəs dinib danışa bilmirdi, ağzını açma bilmirdi. Kim danışardı, kim danışa bilərdi? Hətta ürəyindən də keçirməyə qorxardı. İnsanların ürəyinə elə bil qorxu yeridilmişdi ki... Nəçə dəfə bu millətin ziyalılarının başı kəsilmişdi, qaymağı yığılmışdı. 20-ci ildə Sovet Hakimiyyəti qurulan kimi, 30-cu illərdə kollektivləşdirmə, kolxozların yaranması dövründə, 37-ci ildə daha qorxunc, daha dəhşətli... Bu qorxu adamların ürəyinə elə çökmüşdü ki, indiki soyqırım, diri-diri soyqırım, milli soyqırım, mənəvi soyqırım, ürəkləri parçalayan, ana-bala, ata bala, bacı-qardaş ayrılığı soyqırımından heç kəs danışa bilmirdi.

Danışa bilmirdi. Danışa bilməzdi də. Dili kəsilmişdi, başı kəsilmişdi. Gözlərini kor, qulaqlarını kar etmişdilər. Milli mənliliyini, milli adını, qeyrətini əlindən almışdılar.

-Rəbbim, - ancaq Böyükxanım ana kimi analar ürəyinin dərinliyində ancaq göylərə yalvarır, ancaq Tanrıdan - ulu Tanrıdan yardım umurdular.

Faciəni, hətta bu, adətən, deyildiyi kimi tutatutu belə, bir tarixə çevirib yadda saxlayan yox idi. Tutatut vaxtı, həmsərilər köçürdülən vaxtı, həmsərilərin tutatutu vaxtı. Bu sözlər belə tarixə çevrilib yaddaşlarda qalmadı. Sildilər onu yaddaşlardan. Dinmədən, sükunət içində sildilər.

Ağla Xəzər, ağla, Xəzər,
Sahilində yadlar gəzər,
Ürəyini yadlar əzər,

Ağla, Xəzər.
Bu dərdləri kimlər yazar?
Ağla, Xəzər, ağla, Xəzər.
Sahilində yadlar gəzər,
Millətimin bağrın əzər,
Ağla, Xəzər.
Başqa çarə bilməyirəm,
Ağla, Xəzər.

EZAMİYYƏTLƏRDƏ

Əzimənin ezamiyyətləri çox ağır təsir eləyirdi Böyükxanıma. Mirzə Babayevin bir mahnısı vardı, oxuyardı: «Dodağında gülüş, əlində çiçək». Həmin mahnıda bir yer var:

«Gözüm yoldadır, qulağım səsdə,
Hər addım səsi məni aldadır.»

Böyükxanım qızına deyirdi:

-Əzimə, sən ezamiyyətdə olanda mən bu mahnını eşidəndə özümə yer tapa bilmirdim. Axı mənim də gözüm yolda, qulağım səsdə olur. Səndən xəbər, soraq gözləyirəm. Hər addım səsi məni də aldadır.

Əzimə tez-tez rayonlara, başqa respublikalara ezamiyyətə gedirdi. Bu ezamiyyət aspirantura dövründə, ya ondan bir az əvvəl tələbə həyatını təmin eləyirdi, Əzimənin özünün də, ailəsinin də. Əzimə müxtəlif, müxtəlif deyəndə ki, onda qəzetlər çox az idi, «Azərbaycan gəncləri» «Ədəbiyyat qəzeti», xüsusilə, «Azərbaycan gəncləri» üçün səhifələr dolusu materiallar gətirirdi. Bir görüş Əzimənin heç yadından çıxmır. Türkmənistanda - Aşqabad şəhərində baş verdi. Orada xeyli azərbaycanlı, daha doğrusu, şamaxılı yaşayırdı, şirvanlılar məhəlləsi vardı. Orada Məxtumquliyevlər ailəsi vardı. Bu ailənin gəlini - şamaxılı qızıydı. Vaxtilə böyük zəlzələ vaxtında anası ilə, qardaşı ilə birlikdə Əzimənin ailəsi onlara arxa durmuşdu. Onların qonağı oldu. Türkmənistanın görkəmli aktyorları - Maya xanımla, başqaları ilə tanış oldu. Bu həmin Maya xanım idi ki, Bakıya, qastrola gəlmişdi, Bülbüllə birlikdə «Koroğlu»da çıxış eləyirdi, Nigar rolunda. Həmçinin Əzimə Yazıçılar Birliyində oldu. Yazıçılar Birliyinin, deyərsən, birinci katibi, ya sədri Qurbannepesov idi. Qurbannepesovla qəribə bir söhbət alındı. Dedi ki, elə həmin günlərdə Bakıda Dədə Qorqudun üstünə düşmüşdülər. Onu az qala xalq düşməni eləmişdilər. Qurbannepesov dedi ki, - Əzimə xanım, orda Yazıçılar Birliyində, Akademiyada da, deyin ki, Dədə Qorqudu biabır eləmisiz, heç olmasa, Koroğludan əl çəkin. O bizdə qalsın, biz onu toxunulmamış saxlayaq. Daha sonra Əzimə «Yaş Kommunist» qəzetindən bir sıra gənclərlə və redaktorla tanış oldu. Onu ingilis kralının oğluyunmu, ya əriyçünmü, hazırlanmış Mələkuş adlı ata baxmağa apardılar. Atasını atıl

olduğundan Əzimə uşaq vaxtından atları görüb tanıdığından Mələkuş onun çox xoşuna gəldi.

Şamaxılı qızı Hökümə vaxtilə çox məşhur olan Mahtumquliyevlər ailəsinə düşmüşdü. Həm bu ailə, həm şirvanlılar Əziməni çox böyük məhəbbətlə qarşıladılar, məhəbbətlə yola saldılar. Hökümə ayrılmaq bilmirdi, o, zəlzələdən zədələr aldığı vaxt Bakıda Əziməgilin qonağı olmuşdu, Əziməgil onu zəlzələdən zərər görmüş, gəmi ilə Bakıya gələnlərin içindən götürüb gəlmişdilər evlərinə. Gedəndə Əzimə qatarda çox şey görməmişdi. Amma qayıdanda Qızıləvad, Bayraməli, Qumlu səhrələr, xüsusilə, Firuzə stansiyaları yanından keçəndə, Firuzə dağlarına baxanda, vaxtilə nənəsinin - Rübabə Sultanın, anası Böyükxanımın, körpə qardaşı ilə özünün, atası ilə ögey anasının birlikdə bu dağlardan keçib qaçaqçılardan o yana, sonra da bu yana gədikləri yadına düşür, xatirələri baş alıb gedirdi.

Sonralar Əzimə bir müddət də Daşkəsən kobalt və dəmir mədənləri yataqlarına getmişdi. Orada bir xeyli, iki aya qədər qaldı, yeraltı mədənin mağaralarına, şurflara, nə bilim, hara gedirdi... Mədənçilər özləri deyirdilər ki, - «çox vaxt bizimkilər özləri buralara düşürlər.» Beləliklə, xeyli material gətirib gəlirdi Əzimə qəzetlərdən ötəri, xüsusilə, «Azərbaycan gəncləri»ndən ötəri. Bu həmin «Azərbaycan gəncləri»dir ki, ilk dəfə gənc müəllifin kitabı haqqında, mərhum Cəlal Məmmədovun, gözəl münəqqidin məqaləsini vermişdi və Əzimə hardasa bu qəzetə çox bağlı idi. Orada dostları çalışırdı. Xüsusilə Daşkəsən mədənlərindən qayıdandan sonra yazdığı əsər diqqəti cəlb eləyirdi. Bu qəzetlərdən verilən qonorarlar Əzimənin dadına çox çatmışdı. Odur ki, yaşlananda öz yanına gənc müxbirlər gələndə, həmişə çalışırdı ki, xüsusilə qız uşaqları, bir parça çörək pulu qazanmaq üçün əlləşən bu qızlar ruhdan düşməsinlər, əziyyət çəkməsinlər, hardasa bir parça çörək pulu qazana bilsinlər. Yardım eləyirdi onlara.

Günlərin birində ana-bala söhbəti baş tutdu. Əzimə anasından soruşdu:

-Ana, bəs axı sən erməni-müsəlman qırğını görmüsən. Balacılığında Şamaxıda olmusan, sonra Bakıda olmusan. Hərdən ağzına bir söz gələndə, münasibətnən bir söz deyirsən, amma heç mənə əməlli-başlı danışmırsan o günlərin bələlərindən.

Böyükxanım ana dedi:

-Qızım, köhnə yaraların közünü qopartmaq nəyə lazımdı? İndi, şükür Allaha, yalan-doğru, qardaşlıq, dostluq yaranıb. Qoy elə belə getsin. Düşmənçilik olmasın arada. Ona görə də mən heç birinin ürəyində heç kimə qarşı kin, qəzəb yaranmağını istəmirəm. İstəmirəm ki, siz kinli böyüyorsunuz.

-Yox, ana, biz axı dostla düşməni tanımalıyıq. Bilməliyik, ana, həqiqəti bilməliyik.

-Onu düz deyirsən. Amma istəyirəm biləsən ki, pis millət yoxdu, pis adamlar var. Bax elə, erməniləri götür. Uzun illər Şamaxıda qonşuluqda yaşamışıq. Erməni arvadları bizim o xalis Əli şiası müsəlman arvadlarının

təndirinə çörək yapıblar. Bir-birlərinə get-gəlləri olub. Bizimkilərin xətrini istədiklərinin adlarını qoyublar uşaqlarına. Amma...

-Hə, ana, ammadan danış. Üzləri dönəndə görmüsən onları.

-Üzləri dönəndə, deyəndə ki, əsas məsələ o daşnak partiyasında idi. Daşnaklar törətdilər bu zülmü, bu müsibəti.

-Ana, başqalarından eşitmişəm ki, Şamaxının özünün o zaman görkəmli Lələyovlar, nə bilim, kimlər, lap elə əvvəlcə Seyid Əzim şairimizdən dostluq eləyənələr, axırda Şamaxının başına nə zülüm gətiriblər...

-Düz deyirsən, qızım. Elə ki, qırğın başlandı, şamaxılıların bir qismi - bacaranı, vəzndən yüngül, qiymətdən ağır, nəyi var idisə, götürüb qaçdı. Yollarda namərdlər rast gəldi, soydular onları. Qalaçayına, Gəncəyə, nə bilim haralara üz tutdular. Amma Şamaxının özündə qonşuluqda o adamların nəyi var idisə, nə qoyub getmişdilər, basdırdıqları yeri görənlər ermənilər sonradan çıxartdılar. Bu bir yana qalsın, evlərini qarət elədilər, yorğan-döşəklərini, xalçalarını, nəyləri var idisə, apardılar. Elə qonşular özləri çoxusunu apardılar. Daşnakların, onların o soldatlarının, o diğələrin törətdiyi zülmü Allah heç millətə göstərməyib, bala. Arvadları öldürürdülər, barmaqlarından üzüyü çıxartmağa hövsələləri çatmırdı, üzüyü barmaqnan bir yerdə qopardırdılar. Sırğaları qulaqlardan bir yerdə qopardırdılar, qızım, xəncərnən, qəməynən. Elə hallar olmuşdu ki... Nə deyim. O günlərdə nənən bir neçə bayatı çəkdi. İndi də qulağımda, o ağlaların zülmü səsi qulağımdan getmir, qızım.

Su gəldi, bənddən getdi,
Kəklik kəmənddən getdi,
Allah, sən rəhm elə,
Millətim əldən getdi.

Qarşımızda ay açar,
Lala, cövhər gül açar,
Millətim girdaba düşüb,
Haqdan ona bir açar.

-Bax, ana, bunları bizə deməliydin. Bax, indi görürsən, Raffinin əsərlərini gətirmişəm, oxuyuram.

-Necə əsərlərdi?

-«Xent», «İskrı» - Qılgıncılar, oxuyursan, başında tüklərin biz-biz durur. Ana, Raffi yazır ki, hələ XIX yüzillikdə, bütün şərq xalqları ermənilərə guya düşməndi. Kürdlər guya beşikdən oğrudurlar. Guya kənddən şəhərə gedirlər, şəhərdən kəndə qayıdanda, erməni bağlarından ağacları, elə-bələ, zərər vurmaq üçün, heç nəylərinə lazım olmayan kövrək budaqları, təzə əkilmiş cavan ağacları kəsib aparırlar. Bizim Koroğlunu bir günə salıb o Raffi, deyir Koroğlu gəlib keçən kəndlərdən, ana, guya elə bir vəhşilikdən insanları qırıblar ki vəhşi heyvanlar evlərə girib, ölmüş anaların döşündən

körpələri qopardıb aparırdı. Ana, o, yazır ki, guya Sulduz, Tufarqan, Marağa - bütün Qərbi, Cənubi Azərbaycan hamısı Böyük Ermənistandı. Haralara əl atırlar, ana, bilsən, bu əsərdə?

Ana sözünə davam edirdi:

-Qızım, yadımdadı, Şamaxının Dərəkəndindən Gülgöz adlı bir qonağımız var idi. O da, elə həmin kənddən Anamxanım da deyirdilər ki, ermənilər molokan kəndi olduğuna görə Mərzəyə dəyməyib, keçib, gəliblər Dərəkəndə, Gəməstünə, Şorsuluya. El ağsaqqallarını yığırlar Dərəkənd məscidinə, deyirlər ki, guya barışıq eləyirik. Kişilərdən iki nəfər canlısı pəncərədən çıxıb qaçır, xilas olurlar. Qalanlarını ermənilər güllələyib, məscidi də dağıdıb, kəndi də yandırır, çıxıb gediblər. Türklər köməyə gəlməyəydi Azərbaycana, Şamaxının torpağı da yanıbmışdı. Türk zabiti Camal əfəndi yaralı qaldı. İki qızı qalmışdı. Evlənmişdi axı Şamaxıda, sonralar bir qızı Şamaxıda, biri də Dərəkənddə qaldı. Deyəsən, çox savadlı adam imiş. O vaxt ərizə-zad yazarmış, kömək eləyərmiş kənd camaatına sonralar.

QAZANC?

Rübabə Sultan köç karvanın çəkib gedəndən sonra ocaq qaldı Böyük-xanıma - Zeybənisa bəyimə. Əvəz elədi Rübabə Sultanı. Ondan sonra Rübabə Sultan ocağı sönmədi, yerinə Əzimə gəldi. Əzimə bu ocağın şamını, çırağını daha parlaq nura boyadı. Bir zamanlar dəmir pərdə götürüləndən sonra Türkiyədən, İrandan gələn qonaqlar, Əzimənin gözdiyi ölkələrdə onu qarşılayan, ona məhəbbət bildirən adamlar, «çox tədqiqat aparmış, sənin nəslin ulu Qaraman nəslindəndir, ayrı soyadı götürmə. Sən Əzimə Qaramanlısan» dedilər.

Əzimə dedi ki, artıq gecdir. Mən bundan sonra soyadı, fəmil dəyişə bilmərəm. Qadınlardan ən sadələhvü gör bir nə dedi:

-Niyə? O yaşda Qalman İlkin ola bilir, Qılman Musayev idi, Nəbi Babayev Nəbi Xəzri ola bilir, Əzizə Əhmədova Əzizə Türkan ola bilir, Rəfiqə Hüseynova Rəfiqə Nuray ola bilir, sən niyə Əzimə Qaraman ola bilməyəsən?

Məntiq Əziməni çaşdırmışdı. Doğru deyirdi bu qadın. Amma heç bir çarə yox idi. Artıq gec idi. Əzimə dedi:

-Məndə təqsir yoxdu. Məni birinci sinifə nənəm aparmışdı. Müdirə məni məktəbə yazanda nənədən soruşdu: Bu qızın fəmili nədi? O zaman fəmil bilinmirdi. Müdirə tez xətasını düzəldib dedi: Yəni, babasının adı nədi? Rübabə Sultan ata babamın adını dedi və elə də yazıldı: Əzimə. Daha Qaraman soyadı ağılına da gəlmədi qadının.

Məhəllə qızlarından Kifayətin toyu idi. Dünyaxanımın çaldığı qarmonun, Məryəmin dəfinin, Məsmənin qoşa dumbulunun səsi aləmi başına götürmüşdü. Xanımlar hamısı əlvən geyimli, qızlar, gəlinlər rəqs eləyirdilər.

Bir qədərdən sonra Kifayəti xınaya gətirəcəkdilər. Hələ ki, hamı oynayırdı. Sərpayı bir-bir qızları, gəlinləri ortaya çəkir:

-Ağız, gəl oyna ecey, toya gələn oynuyar. Əl çalmanın əli qurusun, suya gedəndə beli qurusun, danışanın dili qurusun. Əl çalın, ay qızlar.

Sərpayı ortalığı qızıdırır, bir-bir qızları ortaya çəkirdi. O cümlədən Böyüxanımı da dartıb ortaya çəkmişdi. Bu zaman dəf çalan Məryəm havanı dəyişdi. Son günlərdə xüsusilə dəb düşmüş «Günü» mahnısını oxumağa başladı. Yanırdı ürəyi Böyüxanım üçün. Böyüxanım gözəllikdə, Böyüxanım savadda, Böyüxanım ağılda, bir sözlə Böyüxanımın həyatı Məryəmin elə bil öz həyatıydı və Məryəm oxuyurdu.

O çitdən, bu çitdən neçəyə verirən?
Bivəfa qızlara nisyə verirən.
Ay çini boşqab çini dərdi çəkim,
Evdə oturum, günü dərdi çəkim.
Ay çini boşqab, çini dərdi çəkim,
Yoxsa, oturum, günü dərdi çəkim.

Kartofdan, soğandan neçəyə verirən?
Bivəfa qızlara nisyə verirən.
Ay çini boşqab, çini neynər mənə?
Yarım yar olsa, günü neynər mənə?
Ay çini boşqab, çini neynər mənə?
Yarım yar olsa, günü neynər mənə?

Maraqlıdı ki, rəqs gözəl getdiyi halda, elə Böyüxanım özü də gözəl rəqs etdiyi, narın-narın süzdüyü halda, ürəyindən qəribə fikirlər, qara qanlı fikirlər keçirdi. Yarım yar olsa, günü neynər mənə. Eh, yarın yar olsa, day günü neynir evdə ki, sənə bir neynəsin də. Günü günüdü, gününü gətirən elə həmin o yarın özüdü. Əgər yarın yar olsa, günü gəlməz evə. Nə isə. Birdən «gətirirlər, gətirirlər» səsi ucaldı. Ortalığa qoyulmuş stulun üstünə ipək salınmışdı. Kifayəti gözəl gəlinlik paltarında üzü alınmış, bəzənmiş gətirib həmin stulun üstündə oturdular. Sağında-solunda iki qəşəng qız dayanmışdı. Hər birinin əlində bir şam yanırdı. Qızın biri oğlan evindən, biri qız evindən idi. Və xına isladılmış qabı gətirib ortaya qoydular.

-Ay qızlar, şabaş, ay şabaş. Gəlin başına ay şabaş, ay şabaş.

Hərə bacardığı qədər sərpayılıq eləyən yengəyə pul verirdi, gəlinin başına səpilən noğuldan götürürdü. Xonça qoyuldu gəlinin qabağına, xonçanın qarşısına güzgü qoyuldu. Qızların qollarına qırmızı ləçəklər bağlandı. Hərənin əlinə bir az xınadan yaxıb həmin ləçəklərlə bağladılar. Gəlinin də ovcuna, əllərinə xına yaxdılar. Bir vur-çatlasın idi ki, ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Musiqi dayanmışdı, arabir çalırdı, aralıqda rəqs eləyən də olurdu. Amma əsas diqqət bu saat xınayaxdıda idi. Gözəl adətədi xınayaxdı. Oğlan

evindən gəlmişdi xına. İsladıb gəlinin əlinə, ayaqlarına, başına xına qoymuşdular. Beləliklə, xoñçada olan bütün şirniyyat-filan üstündəki xalatla birlikdə sərpayılıq eləyən yengəyə çatacaq idi. Həmin yengə Kifayəti ər evinə müşaiyə edəcəkdi. Yanında bir dərnə də olacaqdı. Sabah səhər onlar gözüydünlüyünə qızın bakirə olduğunu, üzüağ çıxdığını ana evinə xəbər gətirəcək, yenə də muştuluq, yenə də gözüydünlüyü hədiyyələri alacaqdılar. İndi isə rəqs gedirdi, Xoñçanın qəşərində bir qədər boş yer qalmışdı. Oğlan evindən gələnlərə üzünü tutub yengə hərdən bir sataşırdı:

Oğlan adamı,
Yesin badamı.
Ay qız adamı,
Alsın qadamı.

Gəlinin gələcək qayınanası çox mehriban, nəvazişkar qadın idi.

-Elə demə, yengə, neyçün qadamı alsın. Elə mən də onların qadasın alım. Elə demə. Yaxşı insanlardı Kifayətin ata-anası.

-Booy, gözümüz aydın. Allaha şükür. Həmişə belə olasız. Həmişə qudalıqda qaim olasız. Xoşbəxt olsun balalarınız. Elə-belə zarafatdı, oxuyarlar, oxuyuram. Xətrinizə dəyməsin, ay qız adamı.

Hamı gülürdü.

-Yox, ay yengə, nöşün xətrimizə dəyir? Toydu.

-Toy günüdür, toydu. Ay qızlar, əl çalın. Ay qızlar, oynayın. Bütün subaylarçün olsun. Gözləri parıldayan qızlar, sizinçün olsun. Belə, sizin yengəliyinizi eləyim, Allah qoysa. Ananızın yengəsi olmuşam, sizin də yengəniz olum.

Bu zaman Böyükxanım Əziməni düşünürdü. O da gənc qızların arasında dayanmışdı. O da arabir rəqs eləyirdi. Onun da gözləri par-par yanırdı və ana düşünürdü: hə, yengə düz deyir. O gün olsun, mənim də balamın toyunu yengə beləcə tutsun. Xınaya beləcə gətirsin.

Bir gün nədənsə, Əzimə Rübabə Sultandan soruşdu:

-Nənə, ay nənə, niyə bizdə 3, 7, 40 rəqəmləri müqəddəs hesab olunur?

Rübabə Sultan bir qədər düşünüb cavab verdi:

-Qızım, 3 mən bilən - Allah, Məhəmməd, Əli eşqinə müqəddəs hesab olunur. 7 mən bilən, vallah, düzünü deyə bilmərəm sənə, qızım, çünki hardasa belə bir şey oxumamışam, öz fikrimi deyirəm sənə, bizdə mən bilən 7 rəqəminin müqəddəsləşdirilməsi mənə Göy Tanrının dəstinin yeddi qatlı göylərdə olması ilə əlaqədardır. Düzü, Rəsuli Xuda göylərə qalxanda məlum olmuşdu ki, göy doqquz qatlıdır. Elə ona görə də onun Buraq atı bu yeddinci göydən yuxarı qalxa bilməmişdi. Deyəsən bir dəfə sənə demişəm e, mən bunu. Hə, Cənab Cəbrail günəşdən, günəş işığından yaranmış Rəfrəf adlı at göndərmişdi. Hə, bax, o, öz yerində. Amma yeddi qatlı göydə guya Allahın, ulu Tanrının sarayı var. Bax, mən bilən yeddi də ona görə müqəddəsdir.

Qız səbirsizliklə soruşdu:

-Nənə, bəs onda qırx?...
-Genə düzünü soruşsan, belə bir şey oxumamışam. Amma çox fikirləşmişəm, elə mən də. Mən biləni 40 rəqəmi, qırx dərvişlərin, qırx ərənlərin adı ilə bağlıdır. Zaman olub qırx ərənlər, qırx gün çillə çıxardıblar və ancaq bundan sonra ərən adı qazanıb müqəddəsləşiblər. Qırx ermiş ərənlər - qırxla bağlıdır. Qədimdə toyları da, bala, bu günlərdən eləyərtilər. Kasıb uzaq başı 3 gün, bir az dövlətli hampa 7 gün, şahlar, xanlar 40 gün, 40 gecə toy vurdurardılar. Bilirsən, qızım, elə gözəl toylar olurdu... Lap elə bizim o fəqir-füqərə kəndlərimizdə. Toyu aşıq aparardı. Nələr danışardı aşıq, nə nağıllar danışardı...

Əzimə sevinc içində dedi:

-Yox, nənə, bilmirəm. Aşıq nağılı eşitməmişəm, heç radioda da eşitməmişəm, toyda da görməmişəm. Amma heç inanmıram ki, sənın nağılların kimi şirin ola, mənım əziz nənəm. Mənə bir nağıl danış.

-Ay qızım, gündüz nağıl danışmazlar. Gündüz nağıl danışanın tumanını oğurlayrlar.

-Eh, ay nənə, sözdü deyirsən də. Kimdi tuman oğurlayan?

-Belə deyirlər, qızım. Deyirlər ki, gündüz nağıl danışanın tumanını oğurlayrlar. Ona görə qoy gecəyə qalsın nağıllar.

-Eh, ay nənə, gecə də sənın namazların mane olacaq axı.

-Yoox, şam namazından sonra, sən yatmamışdan bir az qabaq sənə bir nağıl danışaram, arxayın ol.

-Çox sağ ol, nənəcan. Mən də gündüz dərslərimi hazırlaram ki, axşam sənın nağılına lap arxayın-arxayın qulaq asım.

-Ay mənım ağıllı balam.

Sınıfdə dərş yox idi. Uşaqrlar gələcək teatrşünas, teatr tənqidçisi, yeddi nəfər idi burada. Partaların, müəllim kürsüsünün üstündə, orda-burda əyləşib danışır, gülüşürdülər. Altı qardaşın bir bacısı Əzimə də onlarla. Birdən Əzimənin gözü sınıf yoldaşlarından rayondan gəlmiş Əşrəf adlı birisinin yaxasına ilişdi. Düymənin biri qopmuşdu, yerində yox idi.

-Əşrəf, düymən hanı?

-Cibimdədi, Əzimə, qopub səhər, iynəmiz də yox idi yataqxanada.

-Çıxart köynəyini, ver bura.

Oğlan əvvəl utandı. Bircə bacı hesab elədikləri qızın yanında təkə maykada qalmaq istəmədi. Əzimə zorla, yoldaşlarının təşviqi ilə köynəyi onun əynindən çıxartdı. Əzimə həmişə çantasında gözdiridiyi balaca üsküklü iynəqabını çıxartdı, ağ saplı iynəni götürdü və bu köynəyin düyməsini tikməyə başladı. Tikdi və iynənin sapını qırıb dişinə aldı. Oğlan köynəyini geyincə hərə bir tərəfdən zarafatlaşrdılar.

-Bax, Əşrəf, evlənmək sənə day vacib oldu. Hardansa get birini tap, bacımız da elçiliyə getsin səninçün.

Hərə bir söz deyirdi. Biri deyirdi:

-Əşi, ona kimdi ey, gedən? Ağız-burnuna bir bax...

-Noolub onun ağzı-burnuna?

-Görmürsən, yastı qutaba oxşayır.

-Qutabın, bəyəm gombulu olur? Necə yəni, yastı?..

-Hə də, elə bil hər iki tərəfdən üzünü basıblar, olub qutab.

Əzimə özünəməxsus bir qəhqəhə ilə güldü və güləndə iynə onun boğazına getdi. «Ah» elədi. Bu «ah» səsinə hamı dönüb Əzimənin üzünə baxdı və dəhşətdən gözləri bərələ qaldı. Neynəsinlər, bilmirdilər. Müəllimlər, məktəb müdiri xəbər tutmamış Əzimə ilə birlikdə küçəyə çıxdılar. O zaman taksi yox idi və yalvar-yaxarla bir şoferdən, hansı bir ağaninsa şoferindən xahiş elədilər, qızı təcili surətdə şəhərin mərkəz yerində, o zaman hamının Parapet bağı dediyi, amma adını dəyişib Karl Marks bağı qoyduqları bağın səmtində yaşayan professor Kajlayevin evinə sürdürdülər. Professor Kajlayev burun-qulaq həkimi idi. Qızı yuxarı çıxartdılar. Əzimə dözürdü, ağlamırdı. Amma qorxurdu. Qorxurdu ki, iynə onun qarnına gedəcək. Qarnını kəsəcəklər, yarıb çıxartmaq üçün iynəni, cıracaq boğazını. Amma sakit dayanmışdı, iynənin tərpnəməsindən qorxurdu. İynənin çox balaca, azacıq qalmış sapı hələ dilinə də toxunurdu. Uşaqlar qapının zəngini çaldılar. Çox tündməcaz olsa da, əla, yüksək ixtisaslı bir həkim idi.

-Nolub?

-Boğazına...

-Hə, anladım, anladım. Çıxın siz, çıxın bayıra.

Qabaq əldən oğlanları bayıra qovaladı və qızı içəriyə, kabinetinə apardı.

-Aç ağzını. Bu nə hoqqadı? Yeməyə bir şey tapmırdın, yəni? Gərək iynədən başlayaydın? - deyə-deyə hansısa bir, deyəsən, maqnitli aləti idi, qızın boğazına salıb, iynəni çox asanlıqla onun boğazından çıxartdı. Qızın boğazında iynənin ucu xeyli cızıq salmışdı və boğazı ağrıyırdı. Gözləri yaşarmışdı.

-Hə də, yaşarar da. İndi ağlayırsan. Qabaqcadan ağlamaq lazım idi, qız. Nə təhər olub bu?

Əzimə indi yavaşcadan dedi:

-Düymə tikirdim, güldürdülər.

-Kimdi onlar? Qardaşlarındı?

-Sinif yoldaşlarımdı.

-Ay sizi... Yaxşı, yaxşı, dur, get.

Tələbələrədən böyüyü qapıya çıxan Əziməynən üz-üzə gəlincə əlində nə qədərsə, yəqin ki, uşaqların hərəsindən bir qədər toplanmış pulu professorla verməyə təşəbbüs göstərdi. Lakin:

-Yaxşı, yaxşı. Pul-mul lazım deyil. Lütəmə tələbəsiz, gedin oxumağınıza.

Onlar qızı götürüb qapıda gözləyən maşınla birbaşa evlərinə apardılar. Şofer getdi. Heç uşaqlardan o da pul almadı. Başa düşürdü vəziyyəti. Ana Əziməni qarşılamaq, evdə yox idi, harasa getmişdi. Uşaqlar evdə idi. Tələbələr sevindilər ki, Böyükxanım ana ilə üz-üzə gəlməli və izahat verməli olmayacaqlar. Əzimə özü də sevinirdi ki, anası yoxdu. Düzdü, anası oğlanları tanıyırdı, onlar gəlib burda həmişə dərs hazırlayırdılar. Bircə-bircə hamısını tanıyırdı. Hərdən onlara yemək-zad da təşkil eləyirdi Əzimənin anası. Amma hər halda iynə məsələsi... Anası bərk acıqlana bilərdi. Nə deyəcəyini düşünmə-düşünmə Əzimə otağına keçdi. Boğazı çox göynəyirdi. Neynəsin, neynəməli? Professor ona demişdi ki, sətə şeylər yemə. Horra-morradan-zaddan bir-iki gün içginən yeginən. Anasına nə desin, nə desin?

-Boğazım ağrıyır, anacan.....

Lap birinci sinifdən başlayaraq orta məktəb həyatı Əzimənin yadından çıxmırdı. Necə mehriban, bilikli, necə həqiqi insan müəllimlər var idi. Mirmahmud müəllim, Nəzmi müəllim - türk idi, alman dili dərsi deyirdi onlara, sinif rəhbəri idi, qərribə işləkləri var idi. Əzimə bütün bunları düşündükcə yadına yenidən sinif yoldaşları, müəllimləri, rus dili müəllimi Aliyə xanım Qacar, Fatma xanım Tutayuy, rəsm müəllimi Soltan müəllim - hansısa namərd bir uşaq bıçaqlamışdı onu, iki yazdığına görə, idman müəllimi Anya, tarix müəllimi Xanım Bakıxanova - Qüdsinin nəvə-nəticəsindən biri, elə məktəbin direktoru Allahverdi müəllim də Bakıxanov Qüdsinin nəslindən idi. Sinifdə uşaqların hamısının Şapoşnikov adlandırdıqları riyaziyyat müəllimi Rəsul müəllim, sonra onun Əziməyə nəşə bir işi də düşmüşdü. Əzimə bu işi düzəltmişdi də, tez. Sevirdilər Rəsul müəllimi. Rəsul müəllim Əzimənin gələcəkdə bir riyaziyyatçı olacağına ümid eləyirdi. Belə olmadı. Sinif yoldaşlarından Əminə Atamalibəyova Dram teatrının məşhur Oddamdı, Aftil rollarını ifa edən aktyor Atamalibəyovun qızı, şamaxılı balası. Əzimənin tez-tez qapazladığı çox gözəl şagird yoldaşı Cahid, Əhmədağa - o da Bakıxanovlar nəslindən idi. Sinif yoldaşları Firuzə, Adilələr, bir neçə Adilə var idi sinifdə. Qərribə həyat idi. Həyətdə bir Məstan kişi var idi. Eeee qədimdən, hələ Böyükxanım ananın vaxtından bu kişi arvadı ilə birlikdə bu həyətdə yaşayır, uşaqlar üçün kasamas - qatıq, bulka qoyardı, satardı. Amma daha axır vaxtlarda icazə vermirdilər. Çünki məktəbdə bufet açılmışdı, bufet var idi. Bu məktəbdən Güllü Mustafayeva kimi gözəl rəssam, Kübra xanım Qədirova kimi əla uşaq həkimi... kimlər çıxmamışdı. Xədicə Xanlarova - həkim, Züleyxa - həkim, çox gözəl, yaxşı uşaqlar çıxmışdı məktəbdən. Əzimə o müəllimlərin hamısını, amma xüsusilə Xanım Bakıxanovanı sevirdi. Onun tarixə meyli də bəlkə də Xanım müəllimənin təsiri ilə olmuşdu. Bu məktəb şəhər məktəbləri içərisində xüsusilə seçilirdi. Öz milli tərkibi, milli təlimi, gözəl, bilikli müəllimləri ilə.

Dostluqdan olsun, bacarıqdan olsun, insanlıqdan olsun, - nağılbaz idi, nənə bilirdi.

-Ay qızım, nə danışım sənə, axı?

-Onda nə, ay nə, dost məsələsindən danış. Bizə məktəbdə inşa veriblər, dostluqdan yazmalıyıq.

-Nə deyim, vallah, görüm də fikrimə nə gəlir.

Bir qədər düşündü və dedi:

-Bir kişi varmış, qızım. Bu kişinin üç oğlu varmış. Günlərin bir günündə oğlanlarını imtahana çəkmək istəyir. Bir qədər pul götürür, hərəsinə eyni miqdarda pul verir və deyir:

-Gedin, özünü ev tikin. Sizə bir il vaxt verirəm. Qayıdıb gələr, mənə danışarsız.

Oğlanların biri gedir, necə deyərlər, Aladağda, biri Qaradağda ev tikir özü üçün - böyük ortancıl. Hərəsi, məsələn, ikimərtəbəli, içində hamamı, nə bilim nəyi, çox gözəl evlər tikirlər, gəlirlər. O birisi oğlan isə pulları götürüb, düşür şəhərbəşəhər, kəndbəkənd gəzir. Yaxşı insanlar tapır özünə, dostlar qazanır. Yeyirlər, içirlər, dost olurlar. Qayıdır gəlir. Elə il başında oğlanlar üçü də hazır olur. Ata deyir:

-Övladlarım, deyin, görüm neynəmişiz?

Böyük oğlan deyir:

-Ata, mən, məsələn, Aladağda özümə ikimərtəbəli ev tikdirmişəm. Həyatı, bacası, hər mayehtacı, içində hamamı, filanı.

Ortancıl oğlan da deyir:

-Ata, mən də, məsələn, Qaradağda özümə ev tikdirmişəm. İkimərtəbəli, həyatında gözəl bir bağ saldırmışam. Gül-gülü çağırır, bülbül-bülbülü. Meyvə ağacları saldırmışam.

-Çox əcəb, çox əcəb.

Kiçik oğluna üz çevirir kişi.

-Oğul, bəs sən neynəmişən?

-Ata, mən pulu götürüb vətənimə səyahətə çıxmışam. Gözəl insanlarla rastlaşmışam. Yemişik, içmişik, dostlaşmışıq. O gözəl insanların hər biri mən candan, bir qardaş kimi seviblər, mən də onları. Bala-bala yeddi-səkkiz şəhərdə, beş-on kənddə özümə əsl, həqiqi dostlar tapmışam.

Atası hər üçünü dinləyəndən sonra, kiçik oğluna üz tutub deyir:

-Oğul, sən bunlardan çox ev tikmişən. Hər yerdə, hər kənddə dostun varsa, deməli, dünya da sənindi. Yüz manat pulun olunca, deyərlər, yüz dostun olsa, yaxşıdı.

-Hə, necədi, qızım?

-Can nə, əladı. Çox sağ ol. Sabah dərsdə, inşada elə bunu yazaram. Müəllimin də xoşuna gələr, uşaqların da. Çox sağ ol, nəncən.

Əzimə nənəsindən ayrılmırdı. Kiçik qardaşları anasıynan birlikdə o biri otaqda, Əzimə isə nənə ilə birlikdə bu birisi otaqda yaşayırdılar. Nənənin bütün işi, gücü, namazı, Quranı, oxumağı, təsbehi, nənənin bütün zikri - hamısı Əzimənin yanında baş verirdi. O, bunları qatlayıb sinəsinə çinləyirdi.

Hərdən məktəbdən elə qərribə sözlərlə gəlirdi ki... Tez-tez nənəsiynən bütün gördüyü şeyləri bölüşürdü, onun fikrini öyrənməyə çalışırdı.

-Nənəcan, ay nənə, bilirsən, deyirlər ki, ildə olsa-olsa, cümə gününən ayın on üçü bir günə çətin düşər. Olsa-olsa, bir dəfə düşər ildə, lap olsun iki dəfə. Özü də deyirlər, həmin günə şeytan günü deyirlər. Bir də həftənin birinci günü ağır gündü, deyirlər.

-Qızım, belə şeylərə fikir vermə. Bunlar hamısı xürafatdı. Bunlar hamısı inamdan irəli gəlir. Kim nəyi sınaıbsa, o sınaqla gedir. Qonşumuzda Səlimə xanım var, tanıyırsan?

-Hə, əlbəttə, tanıyıram.

-Bax, Səlimə xanım, qabağına boş vedrə çıxsa, öldür onu, getməz, geri qayıdacaq. Kərim əmi, yolunun üstündən qara pişik keçsə, qaragün pişiyin nə günahı var, o günü işim pis gətirər, deyib, dönər geri, ya dolanar, pişiyin o tərəfindən keçər, gedər. Hərə bir cür, bir sınağa adət eləyib. Görürsən, o birisi qonşumuz İnsaf xanım hər gün səhər qardaşını çağırır:

-Əhməd, Əhməd.

O da çıxır:

-Nədi, İnsaf xala?

-Heç nə, söz deyəcəkdim, qayıt geri.

Nə var, nə var, İnsaf elə hesab eləyir ki, Əhmədin üzü ona düşür. O günü bazarda, dükanda - harda nə işi olacaqsə, irast gələr. Belə-belə şeylərlə beynini doldurma, qızım. Yoxsa, şeytanın ayın on üçüynən cümə gününün bir günə düşməsinə nə dəxli var, nə hesabı var? Dünyanın bir çox yerlərində, baban rəhmətlikdən eşitmişəm, elə dədən də hərdən gedib gəzir ölkələri, ondan da eşitmişəm, heç kəsin 13 sayından xoşu gəlməz. Bizim kəndlərdə də görürsən sayır: 11, 12, 13 döyül, 14. Ha deyirsən ay balam, 13-dü axı. Yox, 13 döyül. Bu rəqəm yazıq neynəsin? Nə iş ola bilər? Rəqəm nə günah işlədə bilər ki, ona belə diqqət yetirəsən, inanasan, sınaıasan. Adam var, sınağı nə cürdü: Axşam vaxtı pul dəyişməz, pul verməz. Axşam vaxtı qonşuya bir şey verməz. Ələyə gələnin başından kəlağayısını götürər. Görürsən ki, məsələn, filan gün heç bir xeyir iş görməz, nə var, o gün mənə düşmür. Novruz bayramı axşamı mütləq filan xörək bişməli idi, sınağıdı. Bütün bunlar hamısı, mənim fikrimcə, qızım, insanı əsas məsələdən yayındırır. Sən insan ol, həqiqi insan ol. Özünə elm qazan. Rəsuli Xuda ya Həzrət Əlidi, yadımda deyil, ay bala, buyurub ki, elm Çində də olsa, get ardınca.

Bir oğlunun ölümündən Böyükxanım yalnız səhər xəbər tutmuşdu. Axşam uşağa dilimlənmiş portağal vermişdi. Ana yorğun, bitab, əzgin, gənc yaşında, heç on səkkiz yaşı olmamış dul örpəyi örtən, yəni, diri-diri dul örpəyi örtən, üstü günlü Böyükxanım dərdlərindən o qədər əzablı idi ki...

-Az, hələ də ərin gəlmədi? Az, deyirlər kənddə bir ayrı arvad alıbdı. Böyükxanım, səndə nə gördü ki, səni atdı, getdi?

Belə suallar, tənələr onu elə yormuşdu ki, arxasını uşağa çevirib yatmışdı. Dərdli uyğuya dalmışdı. Ölüm yuxusu idi sanki bu yuxu, deyirdi özü. Uşaq portağalı yeyə-yeyə, ərplərini anasının kürəyinə sürtə-sürtə həyatla vidalaşmışdı, üç yaşında, buz baltası kimi Cəfər. O vaxtdan Böyükxanım ana uşaqlara portağal verəndə, ya öz qarşısına portağal qoyulanda, Cəfərin ölüm səhnəsini gözü önündə canlandırır. Yəni, ölüm səhnəsi də deyil. O bu səhnəni görməmişdi, nəticəsini görmüşdü. Amma hadisəni xəyalında canlandırırdı. Uşaq portağalın ərplərini anasının kürəyinə sürtə-sürtə hiçqırıqsız, səssiz uçub getmişdi göylərə. Onu yer üzünə bağışlayan göylərə. Amma yer üzündəki əzablarına razı olmayan göylər onu tez çəkib aparmışdı. Mələk idi, Allah bilir. Qərribədi ki, belə bir hadisə Böyükxanımın qızı Əzimənin də başına gəlmişdi. Əzimənin Səma adında qızı vardı. İkinci Dünya müharibəsində Əzimə qospitalda çalışırdı. Hər gün obaşdandan gecə yarısına qədər qospitalda əlləşirdi. Əzimənin kiçik qardaşı Əhməd uşağı gündə bir dəfə qospitala gətirirdi, günorta, anası ilə görüşmək, süd əmmək üçün. İki yaşında idi, artıq süddən kəsilməsinə az qalmışdı. Xəstələr bu iki uşağı - səkkiz yaşlı Əhmədi və balaca, iki yaşlı Səmanı böyük sevinclə qarşılayırdılar. Arada gizlinbasırıq Əhmədin ovcuna zorla bir dişləm qənd, bir-iki tikə çörək qoyurdular. Qızı isə əldən-ələ gəzdirdilər. Kim bilir, bəlkə də evlərindəki uşaqlarını yada salırdılar xəstələr. Əziməni uşağın gəlməsindən bir az qabaq zorla çay içməyə məcbur eləyirdilər. Əzimə uşağı yalnız gündüz görürdü, bir dəfə. Gecə o evə gələndə uşaq artıq yatmış olurdu. Bir dəfə necə oldusa, Əzimə evə gündüz gələ bildi. Yolda, evlərinə bir az qalmış, o zaman o məhəllədə balaca uşaqların hamısı xırda alverlə məşğul idi, gördü ki, tində bir oğlan balaca nimçəyə düzülmiş «Soya» şokolad konfetləri satır. Biri beş manata. Aldı. Bir dənə aldı, artığına gücü çata bilməzdi. Evə gəldi. Elə darvazadan içəri girən kimi ayaqqabılarının bağını, pencəyinin yaxasını aç-aça gəlirdi ki, körpəsinə tez qovuşsun, körpəsi onu gözləməli olmasın. Çatan kimi, Səma onun qucağına atıldı. Ana - Böyükxanım sevindi bu gəlişdən. Məcməyini ortaya qoydu. Dörd stəkan çay süzdü. O bir dənə şokoladı, o bir «Soya» konfetini dörd yerə böldü. Hər stəkanın yanına bir parçacıq - dördüncü «Soya» konfeti qoydu. Əzimə o birisi otaqdan paltarını dəyişib gəlinə süfrənin başında oturmuşdular. Əzimə baxdı, gördü ki, onun stəkanının yanındakı konfet payı yoxdu. Məmməd, Böyükxanım ana və Əzimə dərhal dönüb Əhmədə baxdılar. Bir az nadinc, bir az kələkbaz olan bu uşaq tez ondan şübhələndiyini anladı:

-Vallah, mən götürməmişəm. Bacı, vallah, mən götürməmişəm. Ana, vallah, mən götürməmişəm.

Əzimə dönüb, nədənsə qızına baxdı. Səmanın ordu şişkin idi. Qız konfeti götürüb ağzına basmışdı. Əzimə barmağını onun ağzına salıb, yarıslanmış konfetdən bir qədər qopardı, çayını içdi. O zaman bəlkə də bu, ona o qədər yer eləməmişdi. Amma zaman keçdikcə lap qocalana qədər, hər dəfə əlinə

konfet alanda, şokolad alanda, uşaqlara olduqca qiymətli şokoladlar verəndə, yadına Səmanın - üç yaşı olmamış həyatdan köçən Səmanın, Cəfər dayısı kimi, göylərə pərvaz eləmiş Səmanın o konfetdən şişmiş ordu düşürdü. Gözlərinin yaşı Əzimənin içərisinə gilələnirdi və düşünürdü: Ana ilə bala arasında nə qədər tale oxşarlığı vardı. O da od günü görmüşdü. Amma zaman elə çevrilmişdi, dəyişmişdi ki, ana o günlüyə davam edib yeddi övlad anası olmuşdu, üçü qalsa da. Əzimə isə elə birçə Səmanı itirdi və ondan sonra uzun müddət ər nə deyildiyini, nə olduğunu bilmədi, ər adına nifrət elədi. Evlənmədi. Günlərin birində bibisi Badam onun yanına gəldi. Bu, onun əslində atasının dayısı qızı idi, amma bibi deyərdilər hamısı ona. Övladı olmayan bir qadın idi. Öz dayısı balalarını balası kimi sevirdi. Gəlib Əziməyə dedi:

-Qızım, bu qədər istəyənlərdən birinə niyə getmirsən?

Əzimə dedi:

-Neynirəm getməyi? Getdim bir dəfə. Birçə il yaşadım. Birçə ilin yadigarını da itirdim. Və bu birçə ildə can deyib, can eşitdiyim insanın xəyanətini gördüm. Ondan sonra bütün ər deyilən insana nifrət eləyirəm. Bibi, neynirəm əri? İşləyirəm, qazancım var, özümü dolandırırım. Qardaşlarımı evləndirəcəyəm. Onların balaları mənim balam olacaq.

-Yox, qızım, mən öz taleyimdən bilirəm. Zaman gələcək, analar ömür uzununu adamın yanında qalmırlar. Allah verib, Allah çağırır onları. Qardaşların isə... Qardaşların hər birisi evlənəndən sonra öz yarını yanına çəkəcək, öz həyatı olacaq, öz evi-əşiyi olacaq. Sən tək qalacaqsan. Anan əbədi deyil. Sən tək qalacaqsan, qızım. Deyəcəksən ki,

Əzizim qazançanı,
Doldur ver qazançanı.
Cəfa çəkdim, ev tikdim,
Bəs mənə qazanc hanı?

Böyükxanımın yaxşı yadındadı. O tez-tez dəyişilən, gündə bir bayraq qaldıran, gündə bir hökumət adı ilə meydana çıxanların dövründə bir dəfə də anasını sorğu-suala tutmuşdular. Bir urusiyəcə danışan kişiydi, bir də yanında tərcüməçi var idi. Bu urusiyəcə danışan kişi, sonralar Rübabə Sultanın dediyinə görə hansısa Sərkis Matevosyana çox oxşayırdı.

-Elə bil, hıqq eləyib burnundan düşmüşdü, ay bala. O erməni köpəyoğluna oxşayırdı, o dığa köpəyoğluna. Vallah, billah, əgər məndən kimliyin bilməsəydim, deyərdim, qardaşıdı. Nə bilim, kimdi?

Doğrudan da, o müstəntiq quru, heç bir nəzakət, insanlıq duyulmayan səslə alçaqdan, amma sərtliklə dilləndi:

-Adınız? Vaşe imya, otçestvo i familiya?

İki dünya idi, üz-üzə durmuşdu. Onun dünyasına qarşı sadə, ömründə milis, məhkəmə görməmiş, ömründə polis, müstəntiq görməmiş Rübabə

Sultan elə bir tərbiyə ilə böyümüşdü ki, erkək sərəçdən belə yaşınan qadın azacıq yaşmağını çənəsinə doğru qaldırmışdı. Həndəvərində həmişə eşitmişdi ki, arşınmalçı, xırdavatçı cuhud, şüşəsalan erməni, bıçaq itiləyən urus kişi deyil. Yaşınmasan da, ziyanı yoxdu. Fikrə dalmışdı. Ondan nə soruşulduğunu, nə cavab verəcəyini bilmədən kipriklərini kalağayının ucunu didişdirən barmaqlarına zilləmişdi.

-Vaşə imya i otçestvo?

Rübabə Sultan yanında dayanan tərcüməçiyə, hərçənd mənəcə ehtiyac yoxdu, çünki, yəqin ki, bu adam türkcə bilirdi, dönüb soruşdu:

-Bala, bu nə dızıldadır? Başa düşmürəm axı...

-Adını soruşur, ay ana.

-Ana?... Yəni, bir gecədə bu qədər qocalmışam? Heyvan nə qanır?

Elə o vaxt Rübabə Sultan bir də yadına salmışdı ki, anası öləndən sonra üstündən heç üç-dörd ay keçməmiş balaca Rübabə Sultanı qoruyan dayəni izləyirləmiş. İzləyirləmiş həmişə. Amma xanın da iki nökrəri varmış ki, aradan xeyli keçənəcən, heyif ki, sonra rəhmətə getdilər, onları qoruyurdular bu bəlalardan.

İki dünya üz-üzə dayanmışdı, biri Rübabə Sultan dünyası idi - bəkarət dünyası idi. Biri isə Sərkis Matevosyanın qurduğu qurğu idi. Xandan əlinə bir şey keçirmək, xan nəslindən xanın vəsiyyətnaməsini, olmasa, deyilsə, yoxdusa, heç olmasa, onun olub-qalanını, hardasa gizlətdiyini bilənlərdən bir şey ələ keçirmək. Harda, nə var, onu qamarlamaq istəyən dünya idi. Dünya deməzdim buna, murdar bir yer idi, aləm idi.

O qızını xatirələrində canlanan bu dünyadan ayırmaq, xoşbəxt, ailəli, oğullu-uşaqlı görmək istədiyindən belə deyirdi:

-Yox, bala, özünə yuva qura gərək hamı.

ŞAİR ƏLİRZA

Əzimə şəhərə getməli idi, Bakıya. Qalxdı. Çox tezdən oyandı. Etibar kişinin Qaragöz adlandırdıqları atını mindi və Ağsuya gəldi. Əlbəttə, Ağsudan Bakıya heç bir nəqliyyat olmadığını yaxşı bilirdi. Amma çayxananın qabağında bir neçə yük maşınları - stüdbekkerlər dayanmışdı. Ot tayaları vurulmuşdu bu stüdbekkerlərə, hündür, bir neçə metr baryerindən yuxarı. İndi artıq Bakıya gedən nəqliyyat bundan ibarət idi. Əzimə şoferlərdən birinə yanaşdı:

-Məni Bakıya apararsanmı?

-Apararam. Niyə aparmıram? Qoy bir çayımı içim qurtarım, sonra aparacağam.

Çay içildi. Əzimə maşının yanında dayanıb şoferi gözləyirdi. Şofer isə daha bir neçə müştəri yığımaq üçün aramla hərəkət eləyirdi. Ucaboylu, mütənasib bu oğlanın belə bir zamanda sərbəst olmağı Əziməni

təəccübləndirmədi. Çünki bu studbekkerləri də idarə etmək o zaman elə az qala cəbhədə çalışmaq kimi bir şey idi. Çünki bu studbekkerlərlə Bakıya fasiləsiz olaraq daşınan ot tayaları, buğda, arpa, kolxozlardan yığılıb gedən ərzaq məhsulları ordu üçün idi. Ona görə də bu şoferlər də ordu nəfərləri kimi bir şeylər idi. Şofer daha üç nəfər adam topladı:

-Hə, daha bədi, - dedi, o yan-bu yana göz gəzdirdi və ona çox yalvaran beşincini də götürdü. Bir-bir köməkləşib ot tayalarını bağlayan qalın kəndirlərdən yapışib birtəhər, köməkləşə-köməkləşə ot tayalarının üstünə dırmandılar və şoferin tapşırığı ilə tayaları sarıyan o kəndirlərin arasına girdilər. Bu, bir neçə tərəfdən yaxşı idi. Əvvəla ona görə ki, otun içi isti idi. Bu hündürlükdə dağların üstündən, hər halda qış zamanı, əyinləri qalın da olsa, dona bilirdilər. Ona görə də orda isti idi onlara, isti olardı, donmazdılar. O biri tərəfdən də Ağsu dolaylarında maşın hərəkət etdikcə, üzüyuxarı qalxsa da, tayalar möhkəm bağlansa da, qorxunc bir şəkildə tərponirdi və bu tərponmədən kəndirdən əllə tutub dayanmaq mümkün deyildi. Kəndirlərin altına girmək lazım idi ki, təpələrin üstündən, dağın dolaylarından çıxdıqca yerə gumbalanmayasan. Ona görə də dovşanlar ot içində gizlənirdi, o zaman belə adlandırırtdılar, sərnişinlər işlərini möhkəm tutur, kəndirlərin arasına girir, ot tayasının üstünə gömülürdülər. Həm isinir, həm təhlükəsizlikdi.

Hadisə o zaman belə olmuşdu ki, bir taya aşmışdı, aşanda neçə sərnişin var idisə, hamısı həlak olmuşdu, şofer özü də. Yalnız bir yəhudi, deyilənə görə, necə isə uçulanda bir qayanın dibində bitmiş ağacdən yapışib salamat qala bilmişdi. Bu ehtimalı nəzərə almasaq, sərnişinlər əlbəttə, yerlərini möhkəmlədirdilər, Əzimə də o cümlədən. Bir yaşlı qadınla yan-yanaşı otun içinə gömüldülər. Həm bir-birinin hərəreti, istisi, harda idi o isti, qışın oğlan çağdı idi, dekabrın axır günləri idi. Əzimə Bakıya getməyə məcbur idi. Məktəbin direktoru Maarif nazirinin dəvəti ilə Bakıya getməli idi, hansı bir yığıncaq idisə, dəvət almışdı. Direktor olduqca yaşlı, xəstə bir kişi olduğundan, ayaqlarının hər biri şişib batmana dönmüşdü az qala, ona görə də xahiş eləmişdi ki, Əzimə onu əvəz eləsin. Həm Bakıda qalacaq yeri var idi, evləri var idi, həm də cavan, möhkəm, diribaş qız idi. Sənədləri götürüb özü ilə, əyninə geydiyi sırıqlının iç ciblərində möhkəm-möhkəm yerləşdirib, ağızını sancaqla bərkidib, uzunboğaz sapoqlar - kerzovı sapoqlar deyirdilər, soldat sapoqları deyirdilər, ondan geyinmişdi, ayağında şalvar var idi, şübhəsiz. Şalvarın da üstündən sapoqları geymişdi. Beləliklə, bütün orda olan sərnişinlər bir qədər hündürdən, Əzimə isə qəlbində, axı müəllim idi, bilsəydilər ki, o, Allahın, ya da dini bir şeyin adını çəkir, canını alardılar. Partiyanın üzvü idi, daha doğrusu cavan namizəd idi partiyaya. Oturub o birisi sərnişinlər kimi - Allah, Məhəmməd ya Əli, - dedi, ürəyində nədənsə kəlmeyi-şəhadətini çəkdi və maşın yola düşdü. Studbekker nəhəng maşın idi, nəriltiliyən Ağsunun dolaylarını, indi yastanıb o dolaylar, o zaman çox sərt idi, hələ işlənməmişdi, Allahın yaratdığı meşənin içindən insanlar, heyvanat

necə keçmişdisə, həmin yollarla, dolama-bulama yollarla gedirdi. Əzimə bu vəziyyətdə gəlib Bakıya çatdı. Yüku yüngül idi. O zaman kənddən yarıac, yarıtox müəllimlərdən biri Bakıya nə apara bilərdi? Balaca bir çantası var idi. Bunu böyründə bərk-bərk saxlayırdı ki, birdən diribaş sənişinlərdən biri yolun harasında düşəndə çırpışdırmasın. Xırdalana çatanda studbekker dayandı. Ayrı yerdə, heç Şamaxının özündə də saxlamamışdı maşını. Tələsirdi şofer. Sürücü ot tayasına yaxınlaşdı:

-Hə, necəsüz, ölüb-eləməmişsüz orda?

Hərə bir cürə yorğun, iplərin kəsdiyi, soyuğun kəsdiyi sənişinlər hərəsi birtəhər, boğuş, bəlkə də elə havadan donmuş səslə:

-Yox, hələ ki, sağıq, - cavabı verdilər.

-Hə, onda yavaş-yavaş başlayın düşməyə. Burdan o yana sizi şəhərə apara bilməyəcəyəm. Milsənlər görsə, canını alarlar. İndi bəyəm pasajir aparmaq vaxtıdır? Xalturşiklərin atasını yandırırılar. Mən də xalturşik kimi cərimə vermək istəmirəm. Zalım uşağının bəzisi heç, ovcuna bir şey basırsan, onu da götürür. Zornan yaxovu qurtara bilmirsən, ştrafnan da yaxovu qurtara bilmirsən.

Sürücü bunları deyə-deyə, deyənə-deyinə bir-bir sənişinlərə yardım eləyib, onları ot tayasının üstündən yerə endirdi, o cümlədən, Əziməni. Ayaqları sözünə baxmırdı. Uyuşmuşdu bədəni, iplər kəsmişdi bədəninə neçə yerdən. Amma çarə yox idi. Burdan - Xırdalandan Bakının Dağlı məhəlləsində yerləşən evlərinə tərəf getməli idi, məcbur idi buna. Gecə saat on ikidə, daha doğrusu, komendant saati başlamamış özünü şəhərdə evə çatdırmalı idi, bunu bilirdi. Yanındakı qadınla beş-on dəqiqə dayanıb bir növ dincələrini aldılar. Bir şey yemək fikrinə də düşmədilər. Su içmək istəsələr də, bu fikirdən daşındılar. Yola düşdülər. Yan-yanaşı gedirdilər, uzun müddət, aram-aram, yavaş-yavaş. Yadlarına komendant saati düşəndə bir qədər sürəti artırırırdılar.

Hə, nə isə bu üsulla gecə saat 11 radələrində yaxın Əzimə gəlib həyətlərinə çatdı. Əlbəttə, soyuq, kimsəsiz otaqlarının qapısını açmadı. Həyətdə «xala» adlandırıldıqları - anasının əmisi qızı idi əslində - İzzət xanımın qapısını döydü. Gecənin bu vaxtında tək yaşayan kimsəsiz qadın, varı-yoxu bircə əmisi qızı, məlumdur ki, o da övladları ilə rayonda qalırdı, övladları rayonda işləyirdilər, o cümlədən, Əzimə də. Bu minvalla arvad çox böyük təəccüblə yavaş-yavaş qapıya yaxınlaşdı.

-Kimsən?

-Mənəm, İzzət bacı.

-Buy, Allah, Allah, sən saxla.

Arvad təəccüblə, həmişə öyrəndiyi öz qapısını çətinliklə açırdı.

-Sənə qurban olum, -zəncirlərin cingiltisi gəlirdi içəridən. Deməli, qapını təkə kildələmişdi, bir də hardasa zəncir keçirmişdi, - sənə qurban olum, başına dolanım, gecənin bu vaxtında hardan gəlirsən, ay bala?,- deyə-deyə qapını açdı. Qucaqlaşdılar. ağlaşdılar. Ağlaşdılar, qucaqlaşdılar.

İzzət bacı təklikdən, yeganə doğma, əziz bir adama qovuşduğundan, sevincindən ağlayırdı. Əzimə isə bircə xalanı, şükür Allaha, sağ-salamat gördüyündən ağlayırdı. Zaman ayırmışdı onları, müharibə ayırmışdı onları, bir parça çörək ayırmışdı onları. Qərək ki, əyləşdilər. Səs-küyə qonşular oyandı. Yatanlar oyandı, yatmayanlar yerlərindən qalxdı. Əlbəttə, heç birisi çırağ yandıra bilməzdi. Qapılar, pəncərələr qara pərdələrlə, qara adyallarla bərk-bərk qapanmışdı. Onlar balaca bir çırağın ölgün işığında oturmuş xalabacıqızının yanına cumdular. Böyükxanım anadan xəbər bilmək istəyirdilər.

- Böyükxanım ana necədi? Oğlanları, qızı, uşaqlar necədirlər, - bilmək istəyirdilər. Gəlib əyləşdilər. Əzimə çantasından bir az əvvəl çıxardıb xalasına təqdim elədiyi iki büküm yaymanı, bir balaca soyuq pendiri stolun üstünə qoyub, əslində ürəyinə nə gəlmişdisə, üstünü örtmüşdü. Gətirdiyi pay bundan ibarət idi, ayrı şeyə gücü çatmırdı. Axı burda da özü yeməliyi nəyə. Qonşular yığılan kimi İzzət xanım örtüyü götürdü, həmin o yaymaları dörd böldü. Hərəsi bir qulaq yaymanın üstünə bir möhür boyda pendir qoydu və gələnlərə payladı. İlahi, o zamanda, o günlərdə ki, çörəklər qramla verilir. O qramdan da bəzi namərd dükançılar kəsirdilər, az verirdilər. O çörəkdən ki, qara idi, qalac az qala mixəyi rəngdə, sıxsan, suyu çıxar. Bərk sıxsan, bir növ kərpic kəsərsən. Palçıq kimi idi.

İzzət bacı hərəyə bir qulaq yayma, bir möhür boyda pendir verdi. İnsanlar bunu - bu ağ yayma parçasını, bu süd rəngli pendir parçasını bir möcüzə kimi seyr edirdilər. Yemirdilər, baxırdılar. Əvvəl xeyli baxdılar. Sonra hərəsi o bir qulaq yaymadan bir dişləm, bir çimdik qopardıb ağızlarına qoydular. Bəziləri bunu vaxtilə pirojna, tort, şəkərbura, paxlava yeyən kimi ləzzətlə, aram-aram, ləzzətini, zövqünü uzatmaq üçün yavaş-yavaş çeynəyib udurdu, tez-tələsik yeyib qurtarmaq istəmirdilər. Tələsmirdilər. Qoy bu zövq uzansın. Bir qədər çox tamaşa eləyə-eləyə, yoxsa, addım-uddum eləməkdilər. Tələsmirdilər, əllərindən kim alacaqdı gecənin bu vaxtında? Amma bircə Xeyransa xala tək gəlmişdi, evdə uşaqları var idi. O, yaymanı yemədi. Bircə dişləm dişləyən kimi bükdü, müqəddəs bir şey kimi, müqəddəs idi, çörək idi, yaylığının ucuna bükdü:

-Aparım, Hüsniyyəyənin Nadir öydədilər, onlara verərəm.

Bu, onun oğlu ilə qızı idi.

Əzimənin bu mənzərədən ürəyi sıxılırdı. Amma bu onunçün yenilik deyildi. Məgər onun özünün, ailəsinin, anasının və qardaşının başına belə hadisələr gəlməmişdi? Məgər o, bir dəfə çox ağır vəziyyətdə külfəti qoyub, dərəcə getməmişdi? Özü də heç nə yemədən, səhər saat səkkizin yarısında məktəbə getmişdi. Evdə isə bir dişləm çörək yox idi, bir ovuc un yox idi. Anasını - xəstə, yaşlı anasını, özündən kiçik məktəbli qardaşlarını necə doyuracağını düşünürdü. Düşünə-düşünə necə dərs dediyini Allah bilirdi, bir də özü. Amma deyirdi. Amma şagirdləri, ayaqyalın, cır-cındır içində uşaqlar, atdöşü yığıb məktəbə gətirdiyi bu uşaqlar onu diqqətlə dinləyirdi. Ona görə

ki, ataları, qardaşları, babaları cəbhəyə getmiş bu uşaqlar evlərin dayağı idi. Onlar odun yığırdılar, gətirirdilər. Odun da ki, pambığın bəndəmlərindən, çöplərindən ibarət idi. Şələlərlə gətirirdilər evə. Çörək də onunla bişirdi, baş yumaq üçün su da onunla qızırdı. Belə bir vaxtda Əzimə evi ac qoyub gəlmişdi məktəbə. İkinci dərslə üçüncünün arasındakı böyük tənəffüsdə beşinci sınıfdə oxuyan kiçik qardaşı ona yanaşdı, yavaşcadan pıçıldadı:

-Anam deyir, tez tənəffüsdə evə gəlsin.

Bir hadisəmi baş vermişdi? Bütün dünya hadisələrlə dolu olduğu bir zamanda onların evində necə böyük bir hadisə baş verə bilərdi ki, anası onu işdən - sınıfdən ayırsın? Ürəyi sıxıldı Əzimənin. Hardansa dəhşətli, qara bir xəbər alındığını düşünərək evə qaçdı. Müəllim olduğunu, dərslə hissə müdiri olduğunu yadımdan çıxartdı, qaçdı. Şagirdlərinin onu görə biləcəyindən ehtiyat etmədən yüyürə-yüyürə özünü töyşümüş halda anasının yanına - otağa saldı.

-Nədi, ana?

Stolun üstünə gözü düşəndə gözləri bərələ qaldı. İki böyük baş pendir - şit pendir, bir böyük dəhmərdə dolusu qaymaq.

-Ana, kimin yolunu kəsmisən? - deyə sözü zarafata saldı.

-Heç kəsin, ay bala, - deyə arvad ah çəkib cavab verdi, - heç kəsin. Sənin Daşdəmirbəylidəki tələbələrindən bacı-qardaş Mursaqulovlar gətiriblər. O gün Əzimə, anası və qardaşları belə bir zamanda padşahın belə əlinə düşməyən yemək yedilər. Pendir tikələrini qaymağa batırıb yedilər. Pendir tikələri çörək yerini gördü qaymaq içində. Şahanə xörək idi. Bax, Əzimə də görmüşdü bu günləri. Əzimə kənddə məgər görməmişdi ki, yaz gələndə bəlkümü toplayıb qazanda qaynadır, acı suyunu atır, bəlkümün üstünə, tapsalar, azacıq qatıq tökür, uşaqları yedirdirdilər, özləri yeyirdilər. Bu bəlküm yeməklərindən uşaqlar ota düşürdülər, yəni, ot işləyirdi qarınları, gömgöy. Əzimə bu günləri görmüşdü. Ona görə də indi bu otaqda baş verən hadisə onun ürəyini sıxsa da, təəccüblü bir şey yox idi burda. Qonaqlar dağılıb getdilər. Axı neftin od qiymətinə olduğu bu dövrdə İzzət bacı çırağı havayıcı yerə yandıra bilməzdi. Onlar gedəndən sonra İzzət bacı Əzimənin geyimini nəzərdən keçirdi.

-Ay bala, sabah Maarif nazirliyinə bu cilddə gedəcəksən? Çıxart. Keç evinizdən paltarlarından bir dəyişik götür, gəl, su qızdırmışam, səni çimizdirim, başını yuyum. Heç olmasa, saman çöplərindən təmizləyim, darayım, ay bala.

Əzimə keçib evlərinin qapısını açdı. İldən ziyadə qapısı bağlı qalan, pəncərələri bağlı qalan, qara pərdələrlə sımsıx örtülmüş, pəncərələrindən günəşin bircə ziyası belə içəri düşməyən otaqdan kəsif, rütubət qoxusu, kif qoxusu vurdu üzünə. Əzimə dərindən köksünü ötürüb şkafa yanaşdı. Orada nə var idi ki? Olan-olmazlarından nə isə bir şey tapıb, yenidən qapını bağladı və İzzət bacının otağına gəldi. Qadın yekə bir teşti ortalığa qoymuşdu.

Pilotənin üstündə qızdırdığı vedrədən yavaş-yavaş Əzimənin başına su tökməyə başladı.

-Keç otur, bala, həm başını yu, həm də su bədəninədən axsın. Bir az özünə gələrsən. Canın da bir az toz-torpaqdan təmiz olar.

Elə bu zaman radio xırıldadı, İzzət bacının divara vurulmuş balaca radiosu. Ancaq şəhər məlumatlarını verən radio: «Əziz, hörmətli dinləyicilər! Əziz xalqımız! Sizi qarşıdan gələn 1943-cü ilin gəlişi münasibətilə təbrik edirik. Sizə səadətə arzu edirik. Arzu edirik ki, cəbhələrdən xoş xəbərlər...»

Əzimə bu sözləri eşidincə ağlamağa başladı. Göz yaşları suya qarışdı.

-Neçin ağlayırsan, qızım?

-Oy, İzzət bacı, gör bir yeni ili harda - təştin içində keçirirəm.

-Ağlama, qızım, ağlama, bala. Təki onlar üçün yaxşı olsun. Təki orda - cəbhədə balalarımız qalib gəlsinlər, qalib dönsünlər. Mühəribə qurtarsın, bala. Təki mühəribə qurtarsın. Təki onlar üçün yaxşı olsun.

Əzimənin ağlına da gəlməzdi ki, bir zaman gələcək, o, Afrikanın qərbində yerləşən Qananın Akkra şəhərində yaşayacaq, ömür dostu təyyarəçi Məmmədlə birlikdə. Və bir zaman gələcək ki, o, 1965-ci ildən 1966-cı ilə keçən gecəni, daha doğrusu, Qana vaxtı ilə gündüz idi, Bakı vaxtı ilə gecə, yeni ili Atlantik okeanının suları içində çimdikləri vəziyyətdə, fujerləri doldurub yeni ilin gəlişini təbrik edəcəklər. Bu, indi onun ağlına da gələ bilməzdi. İndi o, təştin içində oturub ağlayırdı. Ağlayırdı ki, yeni ili belə ağır günlərdə, belə dəhşətli günlərdə təştin içində keçirir. Cəbhələrdə məğlubiyyət-məğlubiyyət dalınca eşidilir. İlahi, çox ağır gün idi. Artıq o, radionun daha nələr danışdığını eşitmirdi. Yalnız təştin içində keçirdiyi, təştin içində qarşıladığı yeni il haqqında düşünürdü. İzzət bacı demişkən, «təki orda yaxşı olsun, təki yeni gələn 43-cü il qələbə gətirsin.»

Nazirlikdə görüşlər yaxşı keçdi, cəld, sürətlə, deyilən məsələləri həll eləyib, ona bir gün artıq Bakıda qalmağa icazə verib yola saldılar. Tərhan bəy Əliyərbəyov orada nazir, ya nazir müavini idi. Bir dəfə də gələndə Mirzə İbrahimovu orada nazir görmüşdü. Qərək ki, şəhər mütləq Yazıçılar İttifaqına dəymək istədi. Dəydi də. Burada çox sakitlik idi, heç kəs yox idi. Yazıçıların əksəriyyəti əyninə hərbi paltar geyib, döyüşə gedənlər - döyüşə getmiş, bəziləri də hərəkət edən orduda döyüşçülər üçün qəzet buraxır, hərəkət edən ordunun ardınca gedir, döyüş yerlərində, qızgın döyüş gedən yerlərdə belə görünür, material toplayır, bizim, igid döyüşçülərimiz haqqında məqalələr dərc edir, şerlər yazdırır, Bakıdan alınan şerləri çap edirdilər. Məlumatın çoxusunu da Yazıçılar İttifaqına bunlar verirdi. Yazıçılar İttifaqında demək olar ki, heç kəsi görə bilmədi. «Ədəbiyyat» qəzetinin redaktoru Məmməd Səid Ordubadi öz otağında əyləşmişdi. Salam verdi, keçdi. Tay-tuşu deyildi deyə, yaxınlıqları sonralar əmələ gəldi. Mühəribədən sonra partiya iclaslarında tez-tez Ordubadi onu yanında əyləşdirərdi,

İttifaqda iclaslarda iştirak edən yeganə qadın yazıçı Əzimə idi, yanında əyləşdirərdi. Ara-sıra deyərdi:

-Sən bu danışıqlara fikir vermə. Bunlar boş vedrədən boş vedrəyə töküb danqıldayırlar.

Sonra da balaca cib bıçağıyla ovcunda xırdalayıb ağzına atdığı quru əncirdən ona da verərdi:

-İşində ol.

Məgər Əzimə o icaslarda, o müqəddəs hesab elədiyi məkanda, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın sədr olduğu o otaqda, sevdiyi yazıçıların - Mehdi Hüseynin, Əbülhəsənin - məgər Əzimə onların otağında, əyləşdiyi yerdə əncir qurusu yeyə bilərdi? Amma hər halda Ordubadi onu qanadının altında yaxşı saxlayırdı. Qanadının altında saxlayırdı ki, Əzimə sınımasın, utanmasın. Bu sonralar olurdu, çox sonralar. Özü də o qədər mehribanlıq eləyirdi ki, Əzimə mərhum Ordubadinin bütün əsərlərini, xüsusilə onun «Dumanlı Təbriz»-ini əzbər bilirdi. «Döyüşən şəhər», «Gizli Bakı»-nı - bunların hamısını oxumuşdu, şübhəsiz. «Sergey İvanov adına körpələr evi» hekayəsi indi də yadımdadı.

Bir sözlə, Ordubadi bu gün öz otağında oturmuşdu. Hansısa bir materialı redaktə eləyirdi və ona görə də Əzimə ona mane olmadı. Ona deyəcək sözü də yox idi. Qonşu otağa keçdi, çaqqa-çuk səsinə. Ya 36-cı, ya 1937-ci ildənmi, burada makinaçı işləyən Sona xanımın yanına keçdi.

Sona xanım nazik, ucaboy, zil qara saçlı, enli, zil qara qaşlı, əsil bir azəri, türk gözəli idi. Amma əsəbi, çox ciddi, həddən ziyadə, yəqin ki, bu ciddilik ona xüsusilə lazım olurdu. Çünki bəzi yazıçıların zarafatları, şuxluqları onun yanında mümkün deyildi. Onun yanında heç kəs hırıldaya bilməzdi, gülə bilməzdi, artıq-əskik danışa bilməzdi. Sona o qədər ciddi, o qədər qeyzli, qəzəbli idi. Bu gün Sona qeyzli deyildi, amma kədərli idi. Böyük kədərliydi. Görüşdülər, öpüşdülər. Əziməyə bu münasibəti, xüsusilə təsir elədi. Çünki Sonaynan o qədər də dərin, cici-bacı tanışlığı yox idi. Əzimə ondan cavan idi. Özü də Sonanın ciddiyyəti onu həmişə qorxudardı. Yanına yazmaq üçün hekayə aparanda xətti qarışıq olduğundan Sonadan diqqətli olmağı xahiş edirdi. Orasını da deyək ki, Əzimənin xəttini iki nəfər çox yaxşı oxuyan var idisə, biri Sona idi, biri də kiçik qardaşı Əhməd. Hərdən həтта evdə dönüb deyərdi:

-Əhməd, bax gör burda nə yazmışam?

Əzimə bu fikirləri ürəyindən keçirdə-keçirdə Sonaya yanaşdı. Onun bu gözəl münasibətinə ürəyində sevindi. Sona məşını çaqqıldatmasını saxladı, yazmadı bir müddət. Əzimə soruşdu:

-Sona xanım, Sonacan. Bu gün, xüsusilə, bikefsən.

-Eh, necə olmayım? Ümumi dərdimiz məlumdu - müharibədi. Cəbhələrdəki əhvalatları eşidirsən, radiodan, qəzətlərdən. Amma bu gün

Yazıçılar İttifaqına bir bədbəxtlik üz verib ki, onu heç nəynən izah etmək olmaz.

Doğrusu, ürəyim bərk narahət oldu.

-Nə bədbəxtlik?

Əzimə elə bildi ki, kimsə vəfat edib - böyük yazıçılarımızdan kimsə vəfat edib və Sona ona görə belə kədərli idi.

-Heç bir şey, belə baxsan, amma çox şey. Əlirzani tanıyırdın?

Əzimə təsdiq elədi:

-Əlbəttə, əlbəttə.

Əzimə könlündə bu ucaboylu, gözəl, qarayanız, daşğın-daşğın ilhamı olan, 37-də itirdiyimiz Müşfiqi xatırladan Əlirzani, bəlkə də qəlbinin hardasa dərinliklərində seviridi. Bu sevgi onların arasında ikitərəfli idi. Əlirza ona bir sıra şerlər həsr etmişdi, amma Əzimə bunlara cavab verməmişdi. Səbəbləri sonra məlum olacaq idi.

-Nolub ki, Əlirzaya?

Yenə də Əzimənin ürəyi qopdu. Elə bildi ki, Əlirza hardasa cəbhələrdə həlak olub.

-Həlak olub?

Sona onsuz da həmişə çatıq qaşlarını, bu çatıqlıqdan alınmış qaşlarına yaxın hissəsində dərin qırıqlar əmələ gəlmişdi, qaşlarını çatdı, bir az da sıxlaşdı.

-Kaş ki, cəbhələrdə həlak olaydı.

-Bəs onda nə olub?

Sona xanım Əziməyə elə bir əhvalat danışdı ki, bu əhvalat xüsusi təsvirə, bəlkə də bir hekayəyə, bir povestə mövzu olmağa layiqdi. Sona dedi:

-Bilirsən, bir gün, bir dörd-beş gün bundan qabaq olardı, Əlirza bizim redaksiyada işləyir, bilirsən də...

-Hə, bilirəm.

-Gəldi redaksiyaya. İşə gecikmişdi. Otaqda mən makinada işləməyi dayandırmışdım, çünki Səid əfəndi (o zaman biz hamımız Məmməd Səid Ordubadını Səid əfəndi adlandırırıdık) mənə material diktə eləyirdi. Bir az gecikmiş Əlirza qapının içərisində dayandı, söykəndi qapıya və Ordubadının «Nə olub?» sözünü, «Niyə gecikmişən?» sualını gözləmədən sözə başladı:

-Səid əfəndi, bu gün qərribə bir hadisə ilə rastlaşmışam.

Əlirza bu sözü başlayanda katibiyyət otağının qarşısındakı qəbul otaqçasından erməni qızı - işlər müdiri, katib, bir neçə vəzifəni öhdə eləyirdi - gəlib Əlirzanın yanında dayandı, qulaq asmağa başladı. Əlirza deyirdi:

-Hə, qərribə bir şeyə rast gəldim, Səid əfəndi. Beşmərtəbənin yanından keçirdim. Beşmərtəbənin altındakı çörək dükənində kartoçkalarla çörək növbəsinə durmuşdular. Durmuşdular deyəndə ki, bir-birini qırırdı elə bil camaat, bir-birinin başına çıxırdı elə bil camaat, növbədəkilər. Çünki bilirsiz də, bəzən elə olur ki, heç kartoçkaynan da çörək çatmır, camaat çalışırdı ki,

heç olmasa, qanuni ala biləcəyi çörəyi evə aparsın, uşaqlarına aparsın. Nə isə. Bəsmərtəbənin yanında, keçmiş Quba meydanının yerində dərin bir səngər qazıblar, görmüsüz də...

-Bəli.

-Bax, həmin o səngərin, torpaqlar səngərin qırağına tökülüb, üstünə də qar yağmışdı. Gecədən yağan qar bütün səngərkənarı torpaqların üstünə ağ örtük örtmüşdü, bürümüşdü. Bir uşaq - oğlan uşağı, olardı da 7-8, bəlkə 9, deyə bilmərəm, yaşında, çünki çox arıq, cılız uşaq idi, ayaqyalın, cındırı çıxmış yamaqlı şalvarda, eləcə bir köynəkdə, əynində palto yox, başında da bir paralanmış qulaqlı papaq. Həmin torpaq topalarının üstünü basmış qar örtüyünün üstündə gəzir və atdanıb-düşüb oxuyurdu:

Əcəb ağ gündədir mənim vətənim,
Günlər keçir bayram kimi, el gülür.
Rəngdən-rəngə girir çölüm, çəmənəm,
Aşığın sazında gülür, tel gülür.
Gülür bağlar, gülür dağlar,
Əcəb gözəldir bu şən çağlar.

Uşaq bəlkə də mahnını heç axıra qədər oxumadı. Mənim ürəyimdə davam eləyirdi mahnının dalı. Amma əvvəlində «Əcəb ağ gündədir mənim vətənim» dediyi zaman, onun nəğməsiynən vaxtilə hamımızın Bülbülün ifasında həvəslə qulaq asdığımız bu mahnı ilə çörək növbəsinin arasında elə bir təzad, oğlanın geyimi ilə rəqsan atılıb-düşmələri arasında elə bir təzad var idi ki, ürəyim oycalandı.

Mənim lap az qala gözlərim dolmuşdu. Ordubadi sanki bunu hiss elədi:

-Yaxşı, yaxşı, Əlirza. Keç otağına, işini gör. Bir xeyli material gəlibdi cəbhədən. Onları seç, gör bu nömrəyə hansını veririk.

Əlirza dinməz-söyləməz öz otağına keçdi. O işlər müdiri erməni qızı da keçdi öz otağına. Səhəri günü Əlirza işə gəlmədi. Bir gün keçmiş dənizkənarı binadan meşingeyimlilər, 3 nəfər idilər, gəldilər, Əlirzanın stolunu - oturduğu, işlədiyi yeri soruşdular. Göstərdik. Açıdılar stolun yeşiklərini, nə vardısı, çıxartdılar, hansısa kağızları götürdülər ordan, getdilər. Başa düşdük ki, Əlirzanın başında nəşə bir qara bulud var. Qərəz ki, daha iki gün keçdi. Əvvəl Səid əfəndini, sonra da məni dənizkənarına çağırdılar. Bir otağa daxil oldum. Əlirzanın o gözəl, qara saçları qırılmış, başı mənə çox qeyri-adi, yöndəmsiz bir şey kimi gəlirdi. Ürəyim oycalandı, Əlirzaya baxa bilmirdim. Müstəntiq məndən soruşdu:

-Bunu tanıyırsan?

-Hə.

-Aydın 3-də nə baş verib sizdə?

-Heç bir şey.

-Necə yəni, heç bir şey? Bu gəlib nə danışıb? Nə deyib sizin yanınızda hökumət əleyhinə?

Mən tamamilə inkar etdim. Başımın həmişə makinada yazmağa qarışıqlığını və heç bir şey eşitmədiyimi dedim. Acıqlı-acıqlı üzümə baxıb:

-Vətən xainlərini ört-basdır eləmək yaxşı iş deyil, Sona xanım.

Kağıza qol çəkib verdim və mən çıxıb gəldim. Sonra bildim ki, Səid əfəndini də çağırıblar. Və Səid əfəndi, əlbəttə, o da mən deyən kimi, heç bir şey olmadığını, heç bir söhbət olmadığını söyləyib. Çıxanda həmin erməni qızını koridorda görüb. Qız üzünü Səid əfəndidən çevirərək müstəntiqin otağına keçib. Bir sözlə, Əlirzanı, sən demə, həmin o erməni qızı şeytanlayıbmiş ki, «Əcəb ağ gündədir mənəim vətənim» sözünü Əlirza istehza ilə dedi, ələ salırdı quruluşu, ələ salırdı hökuməti guya. Əlirzanı Sibirə sürgün elədilər. Sonradan içdən-içə Səid əfəndi bunu öyrənib dedi bizə. Bir neçə gündən sonra Rəsul müəllim işlər müdirini yanına çağırdı.

-Xanım qız, - dedi, - bura Azərbaycan Yazıçılar İttifaqıdır, burada məktublar hamısı, yazılar hamısı yalnız Azərbaycanca gedir, ona görə də sizin burda işləməyiniz daha mümkün deyil. Burada işlədiyi bir neçə ayda, ildəmi ömründə azərbaycanca bir kəlmə də danışmayan qız birdən-birə tərtəmiz azərbaycanca:

-Rəsul müəllim, mən azərbaycanca bilirəm, işləyə bilərəm.

-Yox, xanım qız, sən burda işləyə bilməzsən, mümkün deyil.

Əmrini verib yola saldı, yerinə Sara xanımı qəbul elədi.

Qərək, Əlirzanın başında belə bir faciə olduğu, başından belə bir qara bulud keçdiyi Əziməyə aydın oldu. Uzun müddət sonralar, hələ o sonralar bir yana qalsın, Yazıçılar İttifaqından necə çıxdığını, o gözəl insanı, gözəl şairi neyçün, nədər öləri itirdiyini dərk eləmədən, evə çatanda götürüb bir məktub yazdı, qulağı necə eşitmişdisə, elə bir ünvan yazdı: Rusiya, Sibir, «Lager». İçərisində isə bu ünvanın altında yazmışdı ki, «mənə bir xəbər yaz, bəkləyirəm səni.» Əlbəttə, o məktub nə geri qayıtdı, nə ünvanına çatdı, hardasa, kimin əlindəsə cırılıb atıldı. İndi isə Əzimə Ağsuya qayıdırdı. Yol uzunluğunu Əlirzanın qara gözləri, mütənasib uca boyu, qarayanız üzündə par-par parıldayan qara gözləri, ulduz kimi şəfəq saçan gözləri gözünün qabağında idi.

Həmin gözlər, can Əziməm, səninkidir onlar bax...

Bu misraları o, təkrar edirdi dönə-dönə. Əlirzanın ona yazdığı ikinci şerdən bir neçə misra idi bu.

Yadımdamı gül qoxulu gecəydi,
Bir can kimi seyrə çıxdıq hər yanı.
Yadımdamı onda sahil necəydi,
Dalğalandı eşqimizin ümmanı.
Yadımdamı sən dedin ki, yetər, dur,
Dur ayrılmaq, mən səninki deyiləm.

Olmadın mənimki, olmadım səninki. Mənəim əzizim, sən xalq dostuydun, millət dostuydun. Səni kim, neyçün güdaza verdi? O qız...O qız... O əfi ilan...

O qarı düşmənin törəməsi... İlan balası... Əqrəb balası... Necə sancdı səni? Neyçün sancdı səni, Əlirza? Əzizim, axı 37-ci il keçmişdi. İndi Vətən müharibəsi gedirdi. Vətən uğrunda, dörd hərfli SSRİ uğrunda mübarizə gedirdi. Ölüm-dirim çarpışması gedirdi. O dörd hərfli SSRİ adını biz necə iftixar hissilə çəkirdik. Doğma vətənimiz bilirdik hər yerini, hər nöqtəsini. Necə cahil idik...

Bütün bunları düşünə-düşünə Əzimə necə, hansı yolla Ağsuya döndüyünü çətin xatırlayırdı. Sonralar da çox çətin xatırlayırdı.

Sonralar Əzimə özünün yaşadığı, işlədiyi, insanları ilə dostlaşdığı bu kəndi, bu məktəbi, özünün «Qırx ilə bərabər dörd il» adlı xatiratında yazmışdı. Xatirat həm Ağsuya aid kitabda, həm də «Azərbaycan» jurnalında çap olunmuş, çox böyük ilgi qazanmışdı. Axı Əzimə o yerlərdə gördüyü, dostlaşdığı, sevdiyi insanları bircə-bircə yad eləmişdi. O ağır illərdə onların bir-birinə əl uzatmasını, bir-birini dərin məhəbbətlə sevməsini, bir-birini acliqdan, ölümün pəncəsindən, bit-sirkə çaynağından qurtarmalarını - heç nəyi unutmamışdı, yazmışdı. Yazmışdı və o yazılar Əzimin həyatının, böyük həyatının, bir insan ömrü deyil, bir neçə insan ömrü yaşamış bu adamın həyatının bir neçə səhifəsi idi. Bu səhifələr Rusiyada Böyük Vətən müharibəsi, dünya tarixində İkinci Dünya Müharibəsi adı ilə məlum olan 1941-45-ci illər müharibəsinin tarixçəsi idi, əks etdirirdi onu. O dövrün insanları o qədər nəcib, o qədər bir-birinə doğma idi. İlahi, ağır gün, dörd-qəm insanları necə bir-birinə qovuşdurur, necə bir-birinə yaxınlaşdırır. Həmdərd olur insanlar, bir-birini qoruya-qoruya, bir-birinə ürək-dirək verə-verə, ağır günləri başa çatdırmağa çalışırdılar. O illəri heç bir vaxt, o dövrü yaşamış heç kəsin, o cümlədən, Əzimə kimi daha həssas bir adamın hafizəsindən silmək mümkün deyil, heç cür mümkün deyil. Doğrudan da o illər qırx ilə bərabər dörd il idi.

ÇAPARLIDA

Həyat... Həyat özü, zaman... Zaman özü irəliləyirdi insanları. İnsanı imtahana çəkir, həyatın iç üzünü, həqiqətin iç üzünü açıb çıxardır ortaya.

Əzimə kəndə gecə yarısı gəlib çatdı. Yolla təsadüfən bu kəndə yaxın bir kəndə gəlməli olan kəndçilərdən biri - kolxozçulardan biri onu tərkinə alıb gətirib gəlmişdi. Əlbəttə, onun da balaları bu kənddəki məktəbdə oxuyurdu və Əzimin yolda, yaxud Ağsuda sərgərdan qoya bilməyəcəkdi. Əzimə səhər obaşdan yerindən durdu, geyindi. Məktəbə getməli idi. Azdan-çoxdan - anası nə hazırlamışdısa, bir tikə səhər yeməyi yedi və kəndin içinə çıxdı. Elə bil kənd suyu sovrulmuş dəyirman idi. Heç yerdən bir səs-səmir gəlmirdi. Amma Xəndan arvadın evinin qabağında bir neçə adam toplanmışdı. Əlbəttə, pambıq yığmağa getməli olan arvadlar çoxdan getmişdilər. Daha doğrusu, yer şumlayan, belkən eləyən, su sulayan, indi həngam vaxtı idi, həngama

gedən arvadlar çoxdan getmişdi. İndi pambıq nə gəzirdi? Qışın oğlan çağı idi. Birdən ürəyi nəsə sancdı və yavaş-yavaş məktəbə doğru deyil, Xəndan arvadın evinə tərəf getdi. Arvadın tək-tənha qalmış başına nə iş gəlmişdi, görəsən? Evi köhnə yapma ayıbalası kərpic deyərdilər, çiy kərpicdən tikilmiş bir göz otaq idi, yastı-yapalaq. Çox kasıb idi, hətta bu kasıb kənddə ondan kasıb adam yox idi. Arvadın yeganə oğlu əsgər getmişdi, əlbəttə. Gəlini də bu kənddə dözə bilməyib, atasıgilə getmişdi. Arvad tək-tənha yaşayırdı. Arıq, qayışbaldır arvad idi, bacarıqlı, danışan, səsi bir kilometrədən eşidilən çox bacarıqlı arvad idi. Amma indi nə isə arvadın səsi gəlmirdi. Allah eləməmiş, başına bir işmi gəlmişdi? Gəlmiş olsaydı, anası bilərdi, Əziməyə demiş olardı bunu. Əzimə evə yaxınlaşdı və məsələni başa düşdü. O, burda yox ikən kəndə yun yığan təhkimçi gəlmişdi, yun yığmağa. Qoyunun oldu-olmadı, yumurta verməliydin, yun verməliydin, səkkiz kilo. Toyuğun oldu-olmadı, yumurta verməliydin, yüz ədəd, əlli ədəd. İnaşın oldu-olmadı, yağ verməliydin, dörd kilo. Heyvanatın oldu-olmadı, ət verməliydin, filan qədər. Bu gün də yun yığan gəlmişdi. Əlbəttə, Xəndan arvadın heyvanat deyilən qisimdən bir dənə qotur cücəsi də yox idi. Ona görə də evdən varı, yoxu bir döşəyini çıxarıb evvanda, evin qənsərində dayanmış adamların gözü qabağında gətirib tərəziyə tökdü. Arvad bir kəlmə də söz demirdi. «Əsgər ailəsiyəm, əsgər anasıyam» demirdi. Təki orda yaxşı olsun balalarımız üçün. Qışda, soyuqdu, bəlkə bu yundan nəsə eləyəcəklər onlar üçün, toxuyacaqlar, gərəkləri olacaq? Arvad aram-aram yunu döşəyin içindən çəngələyib çıxardıqca, «həssəbani, hüssəbani, altı ayağı, iki dabanı», deyilən tərəziyə yığdıqca, ətrafdakıların gözündə yaş gilələnmişdi. Heç kəsdə müdaxilə eləmək cürəti yox idi. Nə müdaxilə edəçəkдилər? Cəbhə üçün yığılırdı. Əzimə yaxınlaşdı.

-Hə, payını verdin qurtardın, Xəndan xala, Allah əmanəti olsun balan.

-Sən deyən olsun, ay bala.

Arvad sonuncu çəngəni də tərəziyə qoydu. Döndü, evə qayıtdı. Yunun tərəzidə nə qədər gəldiyini bilmədi də heç. Doğrusuna qalanda, yun yığan özü də hardasa əhvalı adam imiş. Tərəzinin çəkiddə azmı-çoxmu gəldiyinə məhəl qoymadı. Toplayıb köməkçisinin açdığı çuvala yığdı, daha doğrusu, o, tutdu, köməkçi yığdı çuvala yunları. Əzimə heç bir söz deyiləsi meydan olmadığını görüncə məktəbə tərəf yollandı. Əlbəttə, hələ ilk zəng vurulmamışdı. Uşaqların bəzisi ayaqyalın, bəzisi çarıqlı, bəzisi donmuş barmaqlarına, ayaqlarına cır-cındır sarıyıb, üstündən köşəynən, qaytannan nə tapmışdısa, onunla sarıyıb gəlmişdi məktəbə. Oğlanların var-yox bir kitabı vardısı, belindəki şalvarının bağına ilişdirmişdi. Qızlar qoltuqlarında tutmuşdular kitablarını. Əziməni görüncə hamısı salamlaşdı. Əzimə otağa keçdi. Müəllimlər artıq hamısı burda idi. Cavan müəllimlərlə yanaşı, qoca, təcrübəli müəllimlər və müəllimələr. Bir nəfər də cavan kişi müəllim yox idi. Elə əslində Əzimənin də bura gəlib çıxmasının səbəbi bu idi.

Bakıda bir dövrdə qızları - yaşı çatanları əsgərliyə çağırırdılar. O dövrün bir günündə dörd min əsgər yola düşmüşdü. Ondan bir neçə gün əvvəl qızları yoxlayırdılar. Savadlarını, biliklərini, ad-familiyalarını, səhhətlərini. Qızların bir qismini rabitə kurslarına, bir qismini şəfqət bacısı kurslarına göndərirdilər. Az bir müddətdə onlar bu kursları bitirib, cəbhəyə yola düşəcəkdilər. Amma onların içindən nisbətən çox savadlı olan qızlardan bəzisini seçib kənd məktəblərinə göndərirdilər. Çünki məktəblərdə artıq müəllim qalmamışdı. Onları əvəz edən lazım idi. Məktəblər az qala bağlanmalı olurdu, müəllimsizlik üzündən. Əzimə də belə bir təsadüfün nəticəsində gəlib bu yerlərə çıxmışdı, anasıyan, iki kiçik qardaşıyan. Burada işləri sahmana saldı. Rayonda ikən ona verilən qəzetləri götürüb, birinci saatda dərsi yox idi, ona görə də düşərgəyə - tarla düşərgəsinə getdi. O, qadınlar arasında təbliğatçı idi əslində və bu qəzetləri, qəzet materiallarını qadınlar üçün oxumalı idi. Yayda gündən daldalanmaq üçün dörd dirək üstünə salınmış nə idisə, küləslə bərkidilmiş düşərgənin altına çatdı. Burada üç yastı daşı üst-üstə qoyub onun üçün kətil düzəltdilər. Burada otururdu və təbliğatını burdan başlayırdı. Arvadlar ən ağır işlərdə belə işləsələr də, elə bir həvəslə, elə bir maraqla, həvəs deyil, dəhşətli bir maraqla gəlib bu qəzetlərə qulaq asırdılar. Dona-dona, üşüyə-üşüyə, əsə-əsə, həm beş-on dəqiqə dincəlir, həm də bədbəxt gözlər, bədbəxt gəlinlərin yol çəkən gözləri müəllimənin ağzına dikilirdi. Əzimə qəzetdən nə oxuyacaq? Yənə bir şəhər vermişik, ya verməmişik? Yənə bir kənd əlimizdən gedib, ya getməyib?

Çardağın altında tək bir cə qarı vardı. Əziməni görəncə:

-Ay uştel, ay uştel, başuva dönüm, arvadlar bənd bağlamaqdadılar, çayın qırağında, ağ arx yanında bənd bağlayırlar, başuva dolanım. İstəyirsən, elə ora get, o yaxşıdı. Bura gəlməkləri çətin olar.

Əzimə çayın qırağına endi. Gördüyü mənzərə ağlasığmaz dərəcədə qeyri-adi bir şey idi. Müsibət tablosu idi bu. Çayın dənəsindən azacıq yuxarıda qadınlar əl-ələ verib suya girmişdilər, sinələrinə qədər. Sinələrinin qənşərinə əllərində gətirdikləri tikanları yığmışdılar. Qıraqdan gələn qadınlar tayları qumla, çınqılla doldurub, gətirib bu tikanların üstünə tökəncə, qadınlar burada dayanıb, suyun tikanları aparmaması üçün bədənlərini irəli verib həngam üçün suyu döndərəcəkдилər, bəndi bağlayacaqdılar, çuvallar, kisələr – yamaqlı, köhnə kisələr, qum dolu, çınqıl dolu kisələr tikanların üstünə düşdükcə ağırlığı da bir qədər qadınların üstünə düşür, tikanlar bir az da artıq bədənlərinə batır, onsuz da köhnə paltarlarını deşik-deşik eləyib ötlərini cızırdı. İlahi, düşünürdü Əzimə, bunlara təbliğatı lazımdır? Bunlara təşviqatı lazımdır? Bunlar Allahın ən böyük, ən müqəddəs insanlarıdır. Oğulları, ərləri, qardaşları, ataları cəbhədə çarpışmaqda, döyüşməkdə, yaralanmaqda, həlak olmaqdadı. Bunlar isə bənd bağlayacaq, həngama girəcəklər, taxıl sulayacaqlar, pambıq sulayacaqlar. Və... Və birdən gözünün qabağına yaydakı əhvalat gəldi.

Kolxozçuların taxılı təzəcə biçib, anbara yığıqları gün, çoxunu isə heç anbara yığa bilməmişdilər, xırmanda əmbizə vurub qarovulçuya tapşırılmışdılar. Tank səsləri kəndin gecə sükutunu pozdu. İtlər belə qorxudan hürüşmədilər, itlər belə tanklardan çəkildilər. Qorxudan mırıldaya bildilər ancaq. Gələn soldatlar taxılları gətirdikləri meşoklara, torbalara, kisələrə, xarallara doldurdular və anbarda özlərinin - camaatın gündüzdən hələ çuvallara doldurub qoyduğunun da ağzını bağlayıb hamısını yüklədilər tanklara. Kolxoz sədri də, hesabdar da, anbardar da böhd içində, dəhşət içində dayanıb baxırdılar. Kolxoz sədrinin bir gözü yox idi. Ona görə də cəbhəyə düşməmişdi, orduya düşməmişdi. Anbardar olduqca qoca bir kişi idi, yaşı çoxdan yetmiş keçmişdi. Hesabdar isə yaşı hələ güclü on üç çata bilərdi, uşaq idi, məktəbli idi. Hamısı dayanıb baxır. Sabah taxıl bölgüsü olmalıdı, sabah əmək gününə, bu taxılı yetirənlərin gününə, o övladları cəbhəyə göndərən anaların, gələnlərin əmək gününə taxıl verməlidirlər. Nə qədər? Keçən il əmək gününə 125 qram taxıl düşmüşdü. Bütün ehtiyacı, bütün dolanacağı taxıla bağlı olan bu insanlar 125 qram taxılla yaşamaq istədilər. Ətləri də, südləri, pə-paltarları da, hər bir şeyləri onlara bağlı idi. Əzizə gözünün qabağında bu mənzərəni qovmağa çalışaraq, qarşısındakı faciyyəyə, yox, yox, qəhrəmanlığa, igidliyə, qadın cürətinə, qadın cəsarətinə, qadın fədakarlığına tamaşa edirdi. Bənd bağlandı. Qadınlar əsə-əsə bu suların içindən yaş-cülübür çıxdılar. Sahildə paltarlarının - tumanlarının ətkələrini sıxıb sahilə, çayın qırağında qoyduqları yarıyırıq kürklərə, yamaqlı şallara büründülər. Əzizə, əlbəttə, heç burda qəzet oxumaq fikrində deyildi. Amma qadınlar hamısı alayaş, çətin vəziyyətdə olsalar da, cəbhələrdən soruq almaq istəyirdilər.

-Ay uştel, başuva dönüm, oxu, - titrəyə-titrəyə dedilər.

-Canım, gəlin, evə gedin, heç olmasa, paltarınızı quruya dəyişin.

-Eh, ay bəxtəvərin qızı, quru paltar hardadı? Olan budu. Aza, qızlar, bir tonqal qalayın.

Çayın qırağında yovşanlardan, quru qamışlardan, böyük bir tonqal qaladılar. Əyinlərini quruda-quruda Əzizə müəllimə cəbhələrdən xəbər verən məlumat bürosunun xəbərlərini oxumağa başladı. Gözlər onun ağzına dikilmişdi. Qulaqlar ona göz kimi zillənmişdi elə bil. Hərəsi bir iman, bir əqidə, bir arzu, bir maraqla, candan qulaq asırdılar, bəlkə birdən birinin ya ərinin, ya atasının, ya oğlunun adı çəkildi, igidliyindən, qəhrəmanlığından danışıldı. Məgər qəzetlərdə belə igidliklərdən danışan oçerklər az olurdu? Amma bu gün belə bir oçerk yox idi. Bu gün sadəcə məlumat bürosunun xəbərləri idi. Bir neçə kənd almışdı qoşunlarımız. Qəzet ağzı dolusu yazır, Əzizə isə həvəslə, sevinclə bu xəbəri oxuyurdu. Qoca bir qarı kötüyü o yan-bu yan eləyib tonqalda özünə tərəf çəkə-çəkə, arıq, budaqlar kimi dolam-dolaşmış əllərini bu kəsövün üstündə qızdırı-qızdırı deyirdi:

-Verəndə - şəhər veririk, alanda - kənd alırıq.

Anasının başının qarışıqlığından istifadə edib göz-göz elədi, iki büküm yaymanı çalın-çarpaz bağladığı yun, toxunma şalın belində gizlətdi və öz malını, öz qazancını özü oğurladığı üçün ürəyində özünə istehza ilə gül-gülə qalxıb qapıdan çıxdı, köksünü ötürdü, dərindən, çox dərindən. Və dünən döşəyini hazırlığa verib quru yurdda qalmış Xəndanın evinə yollandı. Bu çörəyi onunçün aparırdı. Balaca Səfər paçtalyonluq eləyirdi. Vaxtilə atası paçtalyon Cəfər kişi cəbhəyə yollanandan sonra onu Səfər əvəz eləyirdi. Gedib Ağsudan məktubları, qəzetləri alır, bir ariq eşşəyi var idi, onu minib gəlir, teleqram olanda kənd boyu qışqıra-qışqıra eşşəyini çəpdirir:

-Teleqram, teleqram...

Elə indiki kimi, müəllimənin yanından, «teleqram, teleqram», deyə-deyə keçdi. Qara xəbərləri o, gətirirdi, üçkünc əsgər məktublarını, sevinc, xoşbəxtlik gətirən məktubları da o, gətirirdi həmin bu uzunqulağın üstündə.

1945-ci ilin ilk aylarında artıq qələbə günü yaxınlaşırdı. Cəbhələrdən bir-birinin ardınca xoş xəbərlər gəlir, qapılardan, pəncərələrdən çalın-çarpaz dağ kimi vurulmuş taxtalar açılırdı. Müəllimlər yaralı, şikəst olsa da, kəndlərə qayırdılar. İlk buraxılışdan, demək olar ki, müəllimlər gəlirdi kəndlərə. Cəbhələrdən gələn bu xoş soraqlarla Əzimə Bakıya gəldi. Maarif Nazirliyinə getdi. Nazir xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov idi. Mirzə İbrahimov Əziməni tanıyırdı. Az-çox yazdıqlarına, kiçik hekayələrinə bələd idi. Görünür ki, hardasa bir ümidlə yanaşırdı ona. Əziməni görcək dedi:

-Hə, daha kəndlərdə dolaşdığın bəsdə. Gəl, ali təhsilini qurtar.

Əzimə məhriban sözlərdən, başını aşağı salıb, gülümsünərək dedi:

-Mirzə müəllim, elə mən bundan ötrü gəlmişdim, ancaq özüm utanırdım, sizdən icazə istəməyə, utanırdım sizdən şəhərə qaytarılmağımı istəməyə.

-Nahaq yerə, indi daha sənə təhsilini tamamlamaq lazımdı. Qələbə uzaqda deyil. Gəl, yeni dərs ilində - 1945-46-cı dərs ilində sənə universitetdə - filologiya fakültəsində görmək istəyirəm. Gələrsən, gedib imtahanlarımı verərsən. Hazırsanmı?

-Bir qədər hazırlaşırım.

-Yaxşı hazırlaş. Başımızı aşağı eləmə ha.

Mirzə müəllimin xeyir-duası ilə Əzimə kənd məktəbindən azad oldu. Cəld bu xəbəri Ağsuya gedənlərlə anasına çatdırdı. Böyük qardaşı artıq cəbhədə idi. Kiçik qardaşı anası ilə birlikdə bəzi şeyləri ev sahibəsinə - Anamxanıma tapşırıb, Bakıya döndülər. Əzimə bütün sənədlərini qaydaya salıb, əmrini aldı və son işlərini görmək üçün Ağsuya döndü. Raykomda danışdı, bütün sənədlərini qaydaya salıb ona verdilər, xeyir-dua dilədilər. Orda Hüseyn Məmmədov adlı bir qədər ağır eşidən, amma çox təmiz insan, sədaqətli, öz əqidəsinə sadıq bir partiya işçisi çalışırdı. Xeyir-dua verdi:

-Get qızım, - dedi, - get, oxumaq lazımdı. İndi daha kəndlərdə müəllimlər az-çox var. Sənin gedib təhsilini davam elətdirməyin lazımdı.

Əzimə kəndə gəldi. Onun bir çanta kitabları, əlyazmaları qalmışdı kənddə və anasıgil gedəndə, əlbəttə, nəqliyyat olmadığına görə kənddən Ağsuya qədər piyada gəlirdilər, Ağsudən da Bakıya əvvəllərdə dediyim kimi yük maşınlarında, ot tayaların üstündə, orda-burda, nə tapırlardısa, onunla gəlirdilər. Ona görə də bu kitabları gətirməmişdilər, ev sahibəsi Anamxanıma tapşırmışdılar. Hadisədən - Əzimənin anasıgilin Bakıya getdiyindən təxminən bir ay keçmişdi. Əzimə gəldi. Salam-kəlam, görüşdülər, öpüşdülər, o yan-bu yan, Əzimə Anamxanıma artıq təşəkkür elədi, ev kirayəsini verdi, Bakıdan gətirdiyi kiçik, xırda-para hədiyyələri ona, uşağına verdi. Çamadanını istədi, çantasını - böyük çanta idi, çantasını istədi. Məlum oldu ki, kənddə kirbit yoxdu. Adamlar gözləyirdilər. Səhər tezdən tüstü güdərirdilər. Hardan tüstü gəlirdisə, gedib ordan təzəyin üstündə bir xırda köz gətirib evdə alışdırırdılar kağızlarla. Anamxanın kitabları məhv etmişdi. O, oxumağa, təhsilə, kitaba, tamamilə laqeyd bir adam idi. Və laqeydliklə də dedi ki:

-Vallah, ay bala, sənin o kitablarından vərəq-vərəq qopartmışam, gedib od gətirmişəm, ocaq qalamışam. Neynim? Görürsən də dünyanın işlərini. Kitabdı da, nə olacaq, yenə alarsan.

Sözlər hər biri ayrılıqda Əziməyə güllə dəyən kimi dəydi. Elə bil başına qaynar su tökdülər. Elə bil üzünə bir qab çirkab atdılar. Oturduğu yerdən qalxa bilmədi. Boğazı qurumuşdu, nə deyəcəyini bilmədi. Bu üzlə Əzimə ağır addımlarla otaqdan çıxdı. Qonşu - ona çox mehriban olan Ürfət gəlinin evinə gəldi. Ürfət xoş xəbər almışdı ərindən. Onu təbrik etmək lazım idi. Bu yaxınlarda əri cəbhədən, yaralı olsa da, evinə qayıdacaqdı. Gəldi Ürfətgilə. Təbrik etmək istədi, təbrik eləyə bilmədi, qucaqladı, öpdü. Ürfətin kürəyinə döydü. Ürfətin pambıq yığmaqdan cadar-cadar olmuş əllərini sinəsinə sıxdı və heç nə danışa bilmədi. Üç gün, üç gecə yatağa yığılıb üzü divara uzandı, səsi çıxmadı. Boğazı tutulmuş, səsi kəsilmişdi. Səs çıxara bilmir, söz deyə bilmirdi. Üç gündən sonra özünə gəlib dərdini söylədi Ürfətə. Ürfət:

-Ay onun canı yansın. Allah ona qənim olsun. Elə Allah bilib işini, onu o günə qoyubdu, - deyə-deyə Əziməyə ürək-dirək verməyə çalışırdı, amma kağızın da, dəftərin də, kitabın da qiymətini, qədrini bilən gəlin idi. Ürək verməyə çalışdığı yerdə belə, sözləri unudurdu, kəsirdi, yarımçıq qoyurdu. Nəsə söz tapa bilmirdi. O dilli-dilavər Ürfət söz tapa bilmirdi.

-Müəllimə, - deyirdi, - müharibədi. Müharibə həyatın bəlalərindən, faciələrindən biridi, müəllimə. Gör başına nə gəlib. Cəbhədəkiləri elə itirmişik, arxadakıları da belə.

Onun kənddə tanıdığı, sevdiyi adamlar çox idi. Amma onların içində biri onunçün xüsusilə əziz idi. Bu, anasının adını daşıyan Böyükxanım adında bir qadın idi. Övladı olmamışdı. Bir neçə ərə getmişdi. Ərlərindən birinin bir qızı, bir də oğlu ona yadigar qalmışdı. Arvad bu uşaqları, müharibənin o ağır, dəhşətli illərində, insanlar az qala öz övladlarından əl üzdükləri yerdə, o, özgə balalarını doğma baladan artıq saxlayırdı, bağına basırdı.

Bir qədər... Əslinə qalsa, heç bir qədər də demək olmaz, əslində o, qadın idi, qadın gözəlliyi ilə fəxr eləyən qadın idi. Qadın gözəlliyinin, təmizkarlığının qiymətini bilən qadın idi. Özü də düşsə, yenidən ərə getmək istərdi. Yamanca ağarmışdı saçları. Hər həftə ayırdığı tağından ağ bir zolaq kimi çıxan tükləri qaraltmaq üçün (lap tramvay yoluna oxşayırdı), bu zolağı qaraltmaq üçün o zaman çox nadir olan rəng tapırdı, əllərini batıra-batıra, ayaqlarını qaraya boyaya-boyaya, az qala ləkələyə-ləkələyə saçını qaraldırdı. Hərdən deyirdi:

-Kaş saçım ağarınca, dişlərim düşəydi. Gedərdim həkimə, altı-üstüdü, oday anan kimi, düzəltməyərdim dişlərimi, heç kəs də bilməzdi. Bu zəhrimar saçlarım, day mən yorulmuşam, cana gəlmişəm boyamaqdan, qaraltmaqdan.

Əzimə həmin bu qadının yanına gəldi. Bu kəndə gəldiyi ilk günlərdə, Anamxanımın evini tutana qədər onun evində qalmışdı. Bura darısqallıq eləmişdi ona, anası və iki qardaşınan birlikdə. Amma o qədər mehriban qadın idi ki, duz-çörək kəsmişdi. Əzimə mütləq onunla sağollaşmalı idi. Gəldi, eyvanın iki-üç pilləsini qalxdı, daha doğrusu, buna heç eyvan da demək olmazdı, səkidi. İki balaca otaq idi. Vaxtilə birini Əziməgilə vermişdi, birində özü qalırdı. İndi otaqların ikisi də özündə idi. Uşaqlar da bir balaca böyümüş, oğlan buzovçu idi, qız da məktəbə gedirdi. Oğlan da oxuyurdu. Əzimə pillələri qalxdı. Elə qapıya çatmamış, Böyükxanım arvad qulac qollarını geniş-geniş açdı, ucaboylu görkəmli qadın idi və xırdaca Əziməni bəgriyə basdı.

-Gözümün işığı, gözümün giləsi. Gedirsən? Sağ-salamat get. Hər quşun öz yuvası, ay bala. Amma sənə elə öyrəmişdik ki, kənddə mən biləni sənsiz darıxacağıq. Hamı səni yadına salacaq. Hamının yadında qalacaqsan. Eh, ay bala, dünyadı da. Təki dava tez qurtarsın, bir az da tez...

-Qurtaracaq, xala, qurtaracaq.

-Xala sənə qurban olsun. İndi eşidirik, iradio da deyir, gəlib oxuyanlar, təhkimçilər də - hamısı deyirlər, qurtaracaq, Allah qoysa. Qayıdıb gələnlər də var. Odur ey, Qayıb kişi qayıtdı, gəldi, görürsən də, Babacan qayıtdı, gəldi. Nə var, Allaha şükür? Şükür Allaha, indi salamatlıq olsun.

Böyükxanımınla öpüşüb-görüşdü və kənddəki başqa sevdiklərilə - hamısı ilə vidalaşmaq üçün obanın içinə çıxdı. Görüşdüyü bütün camaat - kolxozçular, arvadlar onu qucaqlayıb öpürdülər, kişilər əl tutuşurdular, daha doğrusu, kişilər deyəndə, qocalar. Mühəribədən qayıtmış yaralı, şikəst oğlanlar onu tanıyırdılar, ancaq adını eşitmişdilər. Hamısı onunla əl tutuşurdu.

-Bax, bizi yaddan çıxartma ha, müəllimə, bizi yaddan çıxartma.

-Ay uştel, ey...

-Ay balam, uştellikdən keçib ey, o, day urus dili dərsi demir. Nə düşmüşüz elə uştel?...

-Dilim öyrəşib, ay qağa, dilim öyrəşib. Neynim day? Elə həmişə uştel demişəm.

Yadına düşdü Əzimənin. Bir dəfə sabah üzü qalxıb, əl-üzünü yuyub məktəbə getməyə hazırlaşdı. Birdən həmin bu qonşu Sahibə arvadın səsinə eşitdi. Sahibə arvad oğluna deyirdi:

-Ədə, ədə, Ağamayıl, Ağamayıl, ədə nöş dərsə getmirsən? Məktəbə nöş getmirsən?

-Ay nənə, uştel məktəbdə yoxdu ey, maaş almağa gedibdi.

-Ay bala, uştel yoxdu, day məktəbdə müəllim yoxdu? Ay səni Həzrət Abbasın beşaçılarına gələsən. Ədə, yügür məktəbə, get məktəbə. Sora müəllimin yanında üzqara ollam, deyər ki, nəvəsin məktəbə buraxmır.

Sonra Əziməni gülmək tutdu. Məktəbə gedəndə yaxınlaşdı:

-Sahibə xala, axı Həzrət Abbasın dövründə beşaçılan yox idi, sən elə qarğış niyə eləyirsən. Qılınc...

-Ay başına dolanım, ay gözümün giləsi, axı mən nə bilim nə var idi o vaxtı? Elə dilim öyrəşib, deyirəm ki, beşaçılandan gələn güllə öldürən olar. Beşaçılan yaxşı vurur, beş dəfə vurur birdən-birə.

-Hə.

Sonra onunla görüşməyə kənd sovetinin sədri Xeyrulla kişi gəldi. İdarəsindən təzəcə çıxmışdı.

-Hə, müəllimə, gedirsən day, bizi atıb getdin.

-Yox, Xeyrulla əmi, Allah eləməsin, neyçün atıb gedirəm sizi?

-Bəs atıb getmək nəyə deyirlər? Gedirsən də day, birdəfəlik.

-Yox, gələcəyəm, Allah qoysa, dəyməyə gələcəyəm sizə.

-Bax bir də mənə o sözü demə ha, yadına salma.

-Əşi, Xeyrulla kişi. Yadında qalan nə sözdü?

-Bilirsiz, camaat, o vaxt qışın qarlı vaxtında, 43-cü ildə, Əzimə müəllimə Bakıya gədirdi. Dedim ki, ay müəllimə, mənə bir dənə yaxşı qulaqlı papaq götür. Allah saxlamış aldı götürdi. Qoymuşam başıma, lovğa-lovğa çıxmışam idarənin qabağına. Lotular yığışdı başıma:

-Ay Xeyrulla, bu papağı hardan almısan?

Bu dəmdə Əzimə müəllimə də yanımızdan keçirdi. Dedim ki:

-Budey, sağolmuş Əzimə müəllimə. Hamı sizin kimi olmaz ki. Bir qəpiyə saymırsız adamı. Kişi kimi, kişinin qızı getdi Bakıdan alıb götürüb mənimçün.

Birdən dili dinc durmayan uşaqlardan biri uruscan qayıtdı ki, müəllimə, pulunu verdi? Əzimə müəllimə də dedi ki, «astalas na arpadəyə». Axı mən uruscan bilmirdim. «Astalas»ı başa düşmədim. Amma «arpadəyə»ni başa düşürəm axı. Dedim, ay uştel, onda elə mən də uştel deyirdim, vallah, arpadəyəyə qalmaqacaq, tez verəcəyəm.

-Verdün yanı? Səndə o kərəmət?

-Vallah, verdim. Qoy özü desin, ha, bax, burdadı.

Əzimə gülə-gülə təsdiqlədi, dedi:

-Xeyrulla əmi, sənə o verdiyin pulu tütyə kimi, xeyir-bərəkət gətirən pul kimi balaca çantamın içinə qoymuşam ki, həmişə oraya pul gəlsin.

Hamı gülüşdü. Əzimə vidalaşmış Ehtibar kişinin sazlayıb gətirdiyi Qaragöz atı mindi və onun nəvəsini tərkinə aldı ki, Ağsuya çatandan sonra atı geri qaytarsın.

Əzimə insanı murada çatdıran atın üstündə öz gələcəyinə doğru gedirdi. Qanlı-qadala illərdən, məhrumiyyətlərdən qoparaq təhsilə, elmə, yüksəlişə doğru... Bu gündən onun həyatında yeni bir dövr başlayırdı... Hə, əziz oxucu, Əziməni nənəli, atalı dünya ilə bağlayan hekayət burda sona yetir. Tezliklə görüşənədək.

13 noyabr 2001-ci il

MƏMMƏD CƏFƏRZADƏ

BİZ CƏFƏRZADƏLƏR

Əslimiz Uduludandır. Udulu¹ tarixən Şahsevən elatlarından biri olub monqollarla birlikdə gələn oğuzlardandır (tirələrdən biri - cəngən monqol mənşəlidir). Udulu elatı, görünür, xanlıqlar dövründə parçalanıb. Bir hissəsi indi də Cənubi Muğanda - sərhəddin o tayında qalmaqdadır. Qalan hissəsi rus istilasından sonra boş qalmış Pirsaat vadisinə - Çayüstü deyilən yerə köçmüşdür. Onlardan bir neçə ailə indiki Dəvəçi rayonuna getmiş, orada kənd salmışdır.

Bizim kiçik Tağılı kəndi başçıları Tağının adı ilə bağlıdır. Deyilənə görə, Tağı çox igid adam olub. Öz adamları ilə birlikdə Şamaxı xanı Mustafa xanın yanında hərbi xidmət edib. Xan onun xətrini çox istəyib. Gözü götürməyənlər xanla arasını vurublar. Xana xəbər veriblər ki, guya, xanın bacısına Tağının gözü düşüb. Bir dəfə Tağı xanın yanında əyləşibmiş, xan deyib: - Tağı, bürküdür, aralıda otur.

Tağı məsələni anlayıb, gecə ilə adamlarını götürüb gedib. Xan üçün belə bir məktub yazıb qoyub: “Xan, bürküdürsə, bir az da uzağa gedim.”

Tağının kimin xidmətinə, hara getdiyini bilmirəm. Onu bilirəm ki, Udulu vadisinə köçməzdən əvvəl tağılılar Cənubi Şirvanda “Baba Bozum” deyilən yerdə (Kərimbəyli kəndinə yaxın yerdə) yaşamışlar. Babam adaxlı olanda azsaylı tağılılarla ləzgilər arasında qanlılıq düşür. Ona görə də Çayüstünə - öz soydaşlarının yanına köçüb gəlirlər (əvvəl yurdları İncəbeldə, sonra Bala dağın dibində, Haça qayanın üstündə, nəhayət Xəraba yerində olub. Mənim təkidimlə 1958-ci ildə indiki yerə köçmüşlər).

Babamızın adı Məşədi Cəfər, atası Musa, babası Molla Məhərrəmdir. Ona görə də nəslimizə “Mollaməhərrəmli” deyərdilər (nəsil şəcərəsini Turana yazdırmışam).

Pirsaat vadisinə köçdükdən sonra babam və böyük qardaşı Hacıdaşdəmirli Hacı İmanın qızları ilə - öz xalası qızları ilə evlənilər (babam Xanımla, qardaşı Güllü ilə). Köçüb Şamaxıya gedirlər. Qardaşları Səmid və Dadaş, bütün qan qohumları kənddə qalır.

Babam xırdavat alveri edib. Yüngül savadı varmış. Deyilənə görə çox sakit adam olub. Sonralar Bakıya köçüb. Bakıda vəfat edib (qəbri Bibiheybətdədir).

Atamın anası Xanım Şamaxının köklü sakinlərindəndir. XIX əsrin məşhur xəttatı, məktəbdarı və müxtəlif şəbihlərin mahir ifaçısı Nəcəfqulu İman oğlunun bacısıdır. Nənəm də qohumlarının çoxu kimi yaxşı təhsil alıb.

¹ Udulu sözünün etimologiyası barədə Azərbaycan toponomiyasına həsr olunmuş II respublika müşavirəsində (1981) məruzə etmişəm. Məruzədə A.Bakıxanovun və Q.Voroşilin mülahizələrinə cavab verilmişdir. Güman edirəm ki, udulu (sığırlı, dəvəli, təkəli, qaraqoyunlu, ağqoyunlu kimi) ud “qara mal” sözündən düzəlmişdir.

Bakıda qızlara Quran dərsi keçmişdir. Hədsiz hökmlü, zabitəli qadın olub. O da Bakıda vəfat edib, ərinin yanında dəfn edilib.

Anamın atası Kərbəlayi Əliheydər, babası Vəliyar, ulu babası Alıdır. Əsilləri Ağsudakı Garis elatındandır. Anamın dediyinə görə ulu babası, əslində bəy olub. Çarizm bəylik hüququnu təsdiq edəndə bəyliyi danıb. “Mən Alı deyiləm, Bəyalyam” deyib. Qardaşı Əliyar (general Tərhan bəyin babası) isə bəylik hüququnu təsdiq etdirib (əlbəttə, o dövr üçün bu, çox qeyri-adi hal idi, çünki çoxları min fırıladaqla özünü bəy kimi qələmə verirdi). Bu faktdır ki, Əliheydər Tərhan bəylə bibioğlu-dayıoğlu olub.

Əliheydər Şamaxıda məşhur Seyid Mir Ağasının nəslindən olan Seyid Rübabəyə vurulub. Tərəkməlikdən əl çəkib, şəhərə köçüb, sənət öyrənib. Bütün bunlardan sonra da qızı verməyiblər, götürüb qaçıb.

Kərbəlayi Əliheydər çox savadlı adam olub, Quranı əzbər bilib. Bir sıra dillərdə danışmış. Lakin ömrü boyu sənətkarlıqla dolanıb. Rusca bildiyindən ara-sıra ondan dilmanc kimi istifadə ediblər, kiçik maaş da veriblər. Səyahət-ziyərət azarkeşi olmuşdur. Dönə-dönə Xorasana, 3 dəfə Kərbəlaya gedib. Sonuncu ziyarət zamanı Kərbəladə vəfat edib. Arvadı onu orada dəfn eləyib, geriyə tək qayıdıb.

Nənəmiz Seyid Rübabə Mir Həşim qızı Şamaxıda doğulmuşdur. Ulu babası Mir Ağası müqəddəs şəxs olub. Belə rəvayət edirlər ki, guya onu odlu böyük təndirə atıb, üstünə çox ağır daş qoymuşlar. Səhər gəlib açanda görüblər ki, sapbasağdır, oturub Quran oxuyur.

Mənim eşitdiyimə görə, Seyid Rübabənin nənəsi Mustafa xanın qızı olub (Əzizə deyir ki, anası. Bu isə illərlə hesabladığıda düz gəlir). Mir Ağası xandan qızını oğlu üçün istəyir. Xan isə vermir. Mustafa xan Şirvandan gedəndə qızı bir qulluqçuya qoşub Mir Ağasının evinə göndərir. Nənəmin danışdığına görə, xan qızı öz övladlarını vuranda qolu quruyurmuş. Dözmür, seyidlərin əlindən qurtarmaq üçün allahdan ölüm arzulayır, cavan ikən ölür.

Seyid Rübabə uca boylu, ağbəniz bir qadın idi. Hədsiz dindar idi. Savadlı olmasa da, namazın bütün növlərini, duaları əzbər bilirdi və başqalarına da öyrədirdi. Şirvanda, Bakıda müqəddəs şəxs sayılırdı. Hətta kişilərin çoxu da ona “Ağa” deyər müraciət edərdi. Ondən dilək diləyənlər, ona nəzirli olanlar çox idi. Hətta 1971-ci ilə qədər tanıdığımız, tanımadığımız nəzirli qadınlar gəlib olduğumuz həyatı süpürüb gedərdilər.

Şəhərdəki evimiz, bir növ, divanxana, təkyə, ziyarətgah, karvansaray oxşayırdı. İş çətinə düşənlər ondan imdad diləyərdilər. Ərindən, oğlundan acıq eləyənlər Seyid Rübabənin yanında qalmağa gəlirdilər. O da əri, oğlu çağırtdırır danlar, barışdırardı. Din əleyhinə kəskin mübarizə aparıldığı illərdə arvadlar gəlib, dua namaz öyrənərdilər. Tez-tez mərsiyə məclisləri qurulardı. Uduludan, Ağsudən şəhərə müalicəyə gələnlər, dəvəçilər bizdə qonaq qalardılar. Hətta tanış yerlərdən olan qaçaqlar da bəzən bu pənah evinə gəlib çıxırdı.

Aydındır ki, bütün bunlar biz uşaqların gününü cəhənnəmə çevirirdi. Şirin xörək yediyimiz vaxt iki “məscid arvadı” gəlirdi. Nənəm mənə və Əhmədə deyirdi: “O yana baxın”. Sonra görürdük ki, küftələrimizi qabdan götürüb, “məscid arvadları” üçün qoyublar. Gecə evdə yatmağa yer tapmırdıq. Özümüz bir yorğan-döşəyə yığışırıdık. Məktəblərdə, bağçalarda bərk və kobud ateizm tərbiyəsi aparılırdı. Əhməd bağçaya gedirdi. Ən çox döyülən o olurdu. Əzizə bir qədər böyük, həm də qız uşağı, mən isə fağır idim. Bizimlə müqayisədə, o, dəcəl görünürdü. Bir dəfə evimizdə mərsiyə məclisi vardı. Mərsiyənin şirin yerində Əhməd pilləkənə çıxıb bağçada öyrəndiyi şəri ucadan dedi:

Mollaların hiyləsini anladık,

Cinləri, şeytanları qırmacladıq...

Mərsiyəyə ara verdilər. Əhmədi döyüb ağzını-burnunu qana bulaşdırdılar.

Seyid nənəmin fanatikcəsinə təmizkarlığı da bizə əzab idi. Onda həyətlərdə su kranı yox idi. Əzizənin başçılığı ilə təxminən 500 metr aralıdakı budkadan qablarda su alıb evə gətirərdik. Nənəm əllərini qıçlarımızın yanına çəkərdi, yaş idisə, demək, su çalpanıb, murdardır. Qabları qanova boşaldıb təkrar bizi suya yollardı. Nə isə...

Hər halda şəhərdə bizi himayə edən, qoruyan o idi. Onun sayəsində bizə hörmət edirdilər.

Seyid Rübabə hədsiz xeyirxah adam olub. Onun çətin illərdə aclar, xəstələr, xüsusən əsir düşmüş qızlar barədə etdiyi xeyirxahlıqlar indiki adamlara inandırıcı görünməz, qərribə gəlir. O, həm də məğrur idi, başqa seyidlərə bənzəməzdi. Adam tanımaqda bərabəri olmayıb. 1920-ci ildə hansısa dəyərli adamı qorumaq üçün axşam Əliheydər Qarayevin evinə gedir. Ev adamları onu hörmətlə qarşılayırlar. Deyirlər ki, işdən təzəcə gəlib, xörək yeyir. Nənəm yan otaqda oturub gözləyir. Bir anlığa otaqda tək qalır. Qapının arasından baxıb görür ki, qırmızı komissar çəkmə ilə oturub. Əllərini stolun üstünə söykəyib əyilib boşqabın qırağından xörəyi içir, qaşığı isə kənarında qalıb. Nənəm daha baxmır. Ev qadınları gələndə onlara deyir ki, fikrimi dəyişdim. Əliheydərə zəhmət vermək istəmirəm. Xudahafizləşib küçəyə çıxır. Qayıdanda nənəmdən soruşurlar ki, nə oldu. Cavabı bu olur ki, elə adama söz deməyə dəyməz.

Atam təxminən 1885-ci ildə Şamaxıda doğulmuşdur. Onun dünyaya gəlməsinin maraqlı tarixçəsi var. Nənəm Xanım dalbadal qız doğarmış, bacısı (həm də eltisi) Güllü isə hər dəfə oğlan. Bir gün Güllü sancı çəkir, qadınlar yığışır başına. Soruşur:

-Bəs Xanım niyə gəlməyib?

Deyirlər ki, o da sancı çəkir. Deyir:

-Yox. Mən oğlan doğacağam, Xanım onun sancısını çəkir.

Taleyin qərribə işləri var. Deyirlər, pinə vermək pis şeydi. Güllü qız doğur, Xanım isə oğlan (atamı). Xanım nənəm deyir ki, bu gecə bütün qohumlar

şam yandırır. O vaxtdan zarafatca nənəmə “Xanım padşah” deyirlər. Güllünün oğlanlarından ancaq biri boya-başa çatır. Onun da ancaq üç qızı olur. Onlardan da bircə oğlan qalır.

Atam doğulanda ona Məmmədbağır adı verirlər. Lakin elə uşaqlıqdan Məmməd çağırılır. Kiçik ikən atası onu özü ilə Məşhədə aparır. Sonralar Əliheydər babamgillə Kərbəlaya gedir. Ona görə də gah “Məşədi Məmməd, gah “Kərbəlayi Məmməd” deyiblər.

Atam çox erköyün böyüyüb. Deyilənə görə, 3-4 yaşına qədər anası onu əmizdirib. Əvvəlcə dayısı Nəcəfqulunun (Molla Qulunun) mollaxanasında oxuyub. Lakin dayısının onunla başqa şagirdlər kimi rəftar etməsinə, tələbkərlərinə dözməyib. Hər gün şagirdlərdən biri mollaevin evinə bulaqdan su gətirərmiş. Bir gün atama növbə çatır. Dayısı qabları göstərib deyir ki, get Nanəli bulaqdan su gətir, bizə ver. Atam bir söz demir. Dayısı şagirdlərlə məşğul olmaq üçün məktəbxanaya keçir. Atam isə küçədə suçunu (atla, eşşəklə su daşıyıb satanı) çağırır su alır. Aparıb dayısıgilə verir. Dayısı, demə, göz qoyurmuş. Atamı söyüb danlayır. Deyir:

-Mən sənə dedim ki, su gətir. Demədim, al. Məgər mənim pulum yoxdur?

Atam düz evlərinə qaçır. Anasına deyir ki, mən sənə qardaşının məktəbinə getməyəcəm. Getmir də. Başqa mollaxanaya qoyurlar. Bu molla birtəhər atamın şiltaqlarına dözüür.

Atam uşaqlıqdan tapança gözdirərmiş. Bir gün şəhərdə ötgəm bir bəylə rastlaşır. Bəy çox təhqiredici şəkildə deyir:

-Adə, bacısı göyçək, sən kimsən tapançalı gəzirsən?

Atam təhqirə dözmür, tapançanı çıxarıb bəyi öldürür. Həbs edilir. Çarın oğlu - vəliəhd Mixail anadan olanda amnitsiyaya düşür.

Böyük bibim Şərəfnisə anamın dayısı arvadı olub. Baldızı Seyid Rübabə ilə çox dost, bacılıq olublar. Baldızının böyük qızını atama adaxlayıblar. Lakin qız adaxlı ikən vəfat edib. Bibimgil nişanı geri qaytarmayıblar. Deyiblər ki, kiçik qızımız var, böyüyər. Anamın dediyinə görə, o vaxt onun dörd yaşı varmış. Atam qohumların təkidilə on ilə qədər qızın (anamın) böyüməsini gözləməli olur.

Atam orta boylu, bir qədər sarıbənz, göyçək, çox iti baxışlı adam idi. Mahir atıcı, gözəl minici olub. Olduqca cəld, qorxmaz, əyilməz, sözgötürməz, bir qədər də əsəbi adam idi. Çox gözəl geyinərmiş (şakillərdən görünür). Lakin əslində kasıb və arxasız olub. Vaxtilə Uduluda yüzbaşının yanında bir müddət kazak işləyib. Təzə naçalnik yüzbaşılı Şamaxıya çağırtdırıb ki, tanış olsun. Udulunun yüzbaşısı tör-töküntülü geyinən bir adam olub. Yüzbaşılar gəlib bir-bir keçdikcə naçalnik yanındakılardan onların kimliyini soruşurmuş. Atamgil keçəndə naçalnik deyir:

-Yüzbaşı hansıdır?

Deyirlər:

-O yaşlı kişi.

-Bəs yanındakı?

-O da onun kazakı.

Deyir:

-Gözün çıxsın, ay Udulu. Yüzbaşısına bax, kazakına bax.

Atam igid, savadlı, məlumatlı, gözəl nətiq olsa da, konkret peşə sahibi deyildi. Məndə olan sənədlərə görə, Bakıda qapançı, pırkeşik işləyib, qırçı dəstəsini idarə edib. Anam deyirdi ki, bir neçə gün qəssab işləyib. Sonra əlini kəsib (nənəm Xanım onu qolu sarıqlı, boynundan asılı görüb, qorxudan xəstələnib ölüb). Bir işdə daimi qala bilməyib. O zamanlar atam kimi savadlı, həm də igid adamlar çox deyildi. O varlıların yanında mirzə, kontor müdiri, podratçı, dövlət idarələrində xırda məmur işləyə bilərdi. Görünür xasiyyəti buna imkan verməyib.

1918-20-ci illər barədə atamdan az şey eşitmişəm. Bildiyim budur ki, 1918-ci ilin mart davasında dayısı oğlanları da daxil olmaqla, müdafiə dəstələrindən birinə başçılıq eləyib. Kömürçü bazarına yaxın binaların birində xeyli atışblar. Ermənilərin atdığı top mərmisi otaqlardan birinə düşüb, partlamayıb. Ancaq təlim görməmiş müdafiəçilər bərk qorxuya düşüblər. Xeyli sonra atam xəbər tutub ki, dəstədəkilər səssizcə dağılıb gediblər, yanında ancaq dayısı oğlanları qalıb. Atam həmin qırğında məğlubiyət üçün ən əvvəl Bakı varlılarını günahlandırır söyləyirdi. Bir çoxlarının döyüşə davam gətirməməyinin səbəbini hərbi təlim keçməməkdə, yaxşı silahın olmamasında görürdü. Yeri gəlmişkən deyim ki, atam “Cəfəri” təxəllüsü ilə şer yazırdı. O, aşiq tərzində yazdığı şerləri, qəzəl və həcrləri axşamlar həmsöhbətlərinə oxuyardı. Atamın “Mart davası” adlı uzun şeri (poeması) vardı. Mən həmin şeri tam eşidə bilmədim. Onu oxuyanda məni bir bəhanə ilə qonşuya göndərərərdilər.

Bir də bildiyim budur ki, Tərlan bəyin xahişi ilə onun məşhur atını Bakıdan qoçaqlıqla çıxarıb. Hər cür qoçaqla dolu olan Qobustandan keçirib Uduluya aparmışdır.

Əzizədən eşitdiyimə görə ingilislərin hakimiyyətə gətirdiyi Sentrokaspi hökuməti Bakıda əli silah tutanları toplayıb türklərlə vuruşdurmaq istəyib. Adamlar ora-bura çəkilib, atam da Uduluya getmişdir.

Sovetlər gələndə bir müddət kənd şurasının katibi işləyib. Əhalidən silah toplamaqda onun nüfuzundan istifadə etmişlər. (Bu iş üçün ona “spasibo” elan etmək barədə siyasi idarənin kağızı var). Az sonra atam iş başına keçən gədə-güdənin yaramazlıqlarını, qəddarlığını görüb Sovet hakimiyyətinə nifrət etmişdir. Heç bir işdə işləmək istəməmişdir. O, Nərimanla, daha kimlərlə tanış imiş. Atam deyirdi: “Nəriman ismarış göndərdi, gəlsin bir iş verək, getmədim”.

Onun şahidiyəm ki, bir dəfə rəhmətlik Cəmo bəy Cəbrayılbəyli Uduluya təhkimçi idi, bizə gəldi. Atamla xeyli söhbət etdilər. Dedi: “Niyə bir qulluğa durmursan? Axı, müəllim ki, ola bilərsən.” Atam dedi: “Cəmo bəy, mən

bunlara qulluq eləməyəcəyəm". Nə isə... Dərk etdiyim budur ki, atam həmişə müxalif olub - Çar hakimiyyətinə də, sovetlərə də, bəlkə lap elə Müsavat hakimiyyətinə də (bu hakimiyyət barədə ondan bir kəlmə də söz eşitməmişəm), müxalif doğulub, müxalif də ölüb (görünür, onun bu xasiyyəti bizə də keçib).

Atam Bakıya qayıtmaq istəmir, anam isə şəhər qızı olduğundan kəndə getmir. Onlardan kimin haqlı olduğunu deməyə mənəvi haqqım yoxdur (son iki ildə Əzizə ilə bu barədə çox dərcləşmişik). Atam kənddə qalır. Xeyri adlı sonsuz dul qadına evlənib, ikiarvadlı olur.

Analıgım atamla yaşdı, bəlkə, bir neçə yaş böyük olardı ("Analıq" dediyim üçün ruhu məni bağışlasın. Mən heç vaxt onu ögey saymamışam. Biz ona "nənə" deyərdik. Məndə anlaşılmazlıq yaranmasın deyə bu sözü işlədirəm). Udulu vadisindəki Paşalı kəndindən, Xankişi bəyin qızı idi (onların da əslisi Şahsevəndir). Atasığıl mülksüz-filansız bəylərdən olub. Analıgım hərdən bəy qızı olmasını yada salardı, babasının gordasını (əyri, ağır qılıncı) isə yadigar kimi böyük neft şüşəsi səbətində saxlardı. Savadsız olsa da, rus sözləri işlədərdi (görünür atasığılin danışığından keçmişdi). Qardaşı yox idi, anadan ayrı iki bacısı olub.

Enli kürəkli, cüssəli, sağlam qadın idi. Görkəmində qadına məxsus heç bir gözəllik, incəlik yox idi. Xasiyyətə adi, sadə tərəkəmə qadını idi. Lakin ürəyi geniş, ipək kimi yumşaq və təmiz, qayğıkeş, fədakar bir adam idi. Çox zəhmətkeş, yığm-dərimli olub, təsərrüfat işlərinin, demək olar ki, hamısını özü görərdi.

Şəhər uşağı olduğumuzdan kənddə bizi bərk qoruyardı. Mənim üstümdə o rəhmətlik çox döyülüb. Atam döymək istəyəndə məni bədəni ilə bürüyərdi, atam isə hirsli soyuyana qədər o yazığın kürəyinə, qollarına qırmanca döşərdi. Çox təəssüf ki, bizim babat, yaxşı günlərimizi görmədi. Ona heç bir əvəz qaytara bilmədim. Mən əsgər olanda kənddə vəfat edib. Öləndən qabaqkı günlər yalvarıb ki, ölürəm, teleqram vurun, balam (yəni, mən) gəlsin. Ayaq üstə gəzdiyindən sözünə inanmayıblar.

Nəhayət, mən altı aylıq olanda hamiləliklə qərara alıblar ki, İrana köçüb həmişəlik Məşhəddə yaşasınlar (getməzdən qabaq anam atamın dayısı qızı Badam bibi ilə şəkil çəkdirib, Əzizə yanlarındadır, mən anamın dizləri üstə). Yəqin ki, 1927-ci ilin yanvarında Aşxabada gəlirlər. Firuzdən sərhədi keçirlər. Bərk qar olur. Qaçaqçılar bizi keçirməyə fürsət gözləyirlər. Bu müddətdə məni Əzizənin arxasına səriyirlər. O da əyilib qarla oynayır. Ayaqlarım bələkdən çıxıb qara girir, donur.

Məşhəddə yaşamaq böyüklərimiz üçün əvvəlcə çox cazibəli görünüb. Seyid nənəm dinsiz ölkədən uzaqlaşdı müqəddəs şəhərdə yeganə qardaşının, qardaşı oğlanlarının yanında qalacaqdı - qızı, kürəkəni, nəvələri də onunla. Atam nifrət etdiyi Sovetləri görməyəcəkdə, bircə bacısı, bacısı oğlanları ilə bir şəhərdə yaşayacaqdı. Anam da ki, dayısı, dayısı oğlanları, baldızı (həm də

dayısı arvadı), əri, uşaqları ilə həmişəlik bir yerdə. Lakin onlar tam yad mühitə düşəcəklərini görə bilməmişdilər. Atam üçün dükan açırlar, ticarət etsin. Lakin bu məğrur, söz götürməyən, doğru danışan adam müştəriyə yaltaqlanan, baş əyən, qulluq göstərən ikiüzlü, fırıldaqçı İran tacirlərinin yanında alver edə bilmir, iflasa uğrayır.

Ailə zəhləkəş bir farsın evində kirəkəş yaşayır. Qadınların günü dözülməz olur, xüsusən yazıq analığının. Məşhəd həyatı onun üçün dəhşətli olur. Həyətdə, küçədə farsca danışirlər. O isə bir kəlmə də bilmir. Ömründə yaşmaq vurmayan çöllü qadın qıl gözlüklü çadraya bürünməli olur, sıxılır, darıxır, özünü zində hiss edir. Həm də şəraitə uyusa bilməyən hərəkətləri gülüş obyektinə çevrilir. Onun Məşhəddəki davranışı barədə gülməli əhvalatlar danışardılar. Yaşa dolanda dərk etdim ki, bunlar ağlamalı işlərdir. Məsələn, bir dəfə küçədə yovşan yüklü eşşək görür. Qaçıb yovşanı iyləyir, öpür. Yovşana, sonra eşşəyə yalvarır. Bəli, şəhərli üçün gülməlidir, çöllü üçün yovşan həsrəti böyük dərdədir. Tarixdən bəllidir ki, qıpcaq xanı Artıq xan qoşunla Cənubi Qafqaza gəlir. Başı kefə qarışır, qoşun geri döner, özü ilişib qalır. Qardaşı Sırğan onu vətənə qaytarmaq üçün yanına gəlir, çox yalvarır, qulaq asmır. Birdən gətirdiyi yovşanı çıxarıb qardaşının burnuna tutur. Artıq xan yovşanı iyləyir, ətrini sinəsinə çəkir. Elə o dəqiqə yəhərə sıçrayıb qardaşı ilə çöllərə qayıdır. Buna bənzər bir əhvalat mənimlə də baş verib. İki il idi ki, Gəncəyə gəlmişdim. Yovşan iynin həsrətini çəkirdim. Yoldaşlarımdan birinin toyuna Qazağa getdim. İncə dərəsinin ayağında yovşanlığı görəndə hədsiz sevindim. Toydan geri qayıdanda maşını saxlatdırdım. Yovşandan xeyli yığıb əvvəl iylədim, sonra ocaq qalayıb tüstüsünə durdum. O vaxtdan yovşan həsrəti məndə yoxa çıxdı.

Nəhayət, Məşhəddə ailəmizin vəziyyəti xeyli pisləşir. Qadınlar sözü bir yerə qoyurlar. Analığımı irəli verirlər. Çünki o, atamın döyməyinə əhəmiyyət verməzdi, dözümlü idi. Deyirmiş, bu şəhər dilənənlə doludur. Sənin də burda işin gətirmir. Qalsaq, balalarımız küçələrdə dilənəcəkdir. Anam da onun sözüne qüvvət verir. Dönə-dönə olan belə söhbətlərdən sonra atam razılaşıır. Geri dönlrlər, Tağılıya. Burda camaat kömək edir. Tez bir vaxtda çiy kərpicdən ev tikirlər. Qayıdanda anam da, analığım da hamilə olurlar. Analığım ayının, gününün içində imiş. Kənd adamı olduğundan o da pəlçiq tutmaqda, kərpic kəsməkdə iştirak edir. Sonra ağır xəstələnir. Vaxtı isə lap yaxınlaşır. 45 yaşında ilk dəfə, xəstə halında oğlu olur. Doğanda heç ağı üstündə olmur. Anam deyirdi ki, tək birçə dəfə dedi ki, ay Seyid qızı, sən allah uşağı gətir, görüm kimə oxşayır? Analığımın südü olmur, anam bütün varlığı ilə uşağı yaşatmağa çalışır, əmcəyi südlü qadınların yanına aparıb əmizdirir. Hər cür qayğı göstərir, analığıma bu məqamda yazığı gəlir. Axı, bütün həyatı boyu övlad görməyən qadının yaşlı vaxtında imamın verdiyi uşağının yaşamasına kömək etməkdən savab nə ola bilərdi? Uşaq, görünür,

yarımçıq doğulubmuş. Cəmi bir neçə gün yaşayır. İl yarımliq Məşhəd həyatından ailəyə hədiyyə ola biləcək uşaq da qalmır.

Bu yerdə bir haşiyə yerinə düşər. Əbdürrəhim bəy “Marallarım”da “bir imam evini yıxmış”dan bəhs edir. Ana-babamız, seyid nənəmiz qismən də ata-anamızın evini imam çox yıxıb. Ziyarət, səyahət aşiqi olan bu adamların var-yoxu o yolda gedib. Babamla nənəm mən biləni üç dəfə Kərbəlaya gediblər. Bir dəfə atam və anam da onlarla gedib. Bu dəfə ingilislər Bağdadı təzəcə alıblarmış (kefə bax, nə əyyamda!). Anam xəstə olur. Hava isti imiş, üst paltarını, pulu və sairəni (anam isə qızıklarını) bir xurcuna qoyurlar. Anam başını xurcuna söykəyib yatır. Nənəm arvadlarla söhbət edir. Xurcunu ingilis əsgərləri oğurlayırlar. Bizimkilər çox çətin vəziyyətə düşürlər. Bakıya - anamın əmisinə teleqram vururlar. Pul gələndən sonra geriyyə qayıda bilirlər.

30-cu illər bizi başqa cür qılıncladı. Repressiya oluna biləcək yeganə əsas namizəd atam idi. O da ucqar bir kənddə adı kolxozçu, özü isə xanənişin. Əvvəlcə İrandan məktub gəldi ki, bibim Şərəfnisə rəhmətə gedib. Allahından əmimiz, dayımız, xalamız yox idi. Bu da dəmir divarın o üzündə olan bibi.

Mən 2-ci sinifdə oxuyanda İrandan nənəmə məktub gəldi ki, qardaşı nəvəsi (bibim nəvəsi) Məsumənin toyu olacaq. Nənəm getmək fikrinə düşdü. Kəblə Həcər adlı bir arvad tez-tez onun yanına gəldi. Bu arvadın İranda oğulluğu vardı, baş çəkmək istəyirdi. Anam qorxuya düşdü, anasını fikrindən daşındırmağa çalışdı. Əmisi qızı İzzət bacıya sirr açdı. İzzət bacı nənəmə xox gəldi ki, gedib inkevediyə xəbər verəcək. Xeyri olmadı. Əvvəla, Seyid Rübabə qorxub geri çəkilməyə deyildi. İkincisi, qayın qızının onu - Seyid Rübabəni satacağına da inanmadı. Nə isə... Getdilər. Kəblə Həcər qayıdıb Bakıya çıxdı, nənəm o gedən oldu. Məşhəddə rəhmətə getdi.

Əzizə İrana qohumların yanına gedəndə öyrənib ki, nənəm Məşhədə sağ-salamat gedib çıxıb. Geri qayıdanda sərhəddə İran ajanlarına rast gəliblər. Kəblə Həcər çadranı atıb, tez sovet tərəfə keçib, nənəm isə Seyid Rübabəliyindən əl çəkməyib, elə çadralı qaçmağa çalışıb, çadra əl-ayağına dolaşub, ajanlar tutub. Bir müddət “Sovet casusu” hesab edib saxlayıblar. Sonra, bibim oğlu (qardaşı oğlu) gəlib, xahiş edib. Nəyə gəldiyini inandırıb. Bibim oğlundan iltizam alıblar ki, bibisini geri buraxmayacaq. Nənəm yeganə övladından da həmişəlik ayrılacağına dözə bilməyib.

Nənəm gedəndən sonra biz fanatizmdən xilas olduq, xeyli azad nəfəs aldıq. Ancaq şəhərdə himayəçəsiz, əslində kimsəsiz qaldıq. Dolanacağımız çox çətinləşdi. Anam ev əşyalarını satırdı. Özünü də müştəriyə yox, “astaraveş”çiyə (kəm-köhnə alverçisinə), dəyər-dəyməzinə.

Mən iki il kənddə qaldım. İki il dördüncüdə oxudum. Tavaya məktəbə gəldirdik. Birinci il ikinci növbəyə düşdüm, Xanımzadə ilə. Bir neçə gündən sonra o heç getmədi. Mən də tək gedə bilməzdim. Yol, kənd itlə dolu idi. Tağlının qalan uşaqları aşağı siniflərdə idilər. O biri ilə onlarla I növbəyə - Zülfüqarla, rəhmətlik Xəlillə dördüncü sinifə gətdik. Nə isə. Bu illərdə bizim

Mollaməhərrəmli nəslinin kişilərinə elə bil qırğın gəlmişdi. Atamın əmisi nəvələri Gülhüseyn, İslam, dalınca yeganə əmisi oğlu Əlimusa vəfat etdi. Bir axşam Rəşid əmi (uşaqlarımın babası) ağlaya-ağlaya atamın yanına gəldi ki, balalarım acından öləcək. Gəl mənə kömək elə ortaqlı dəvə ala. Atam dedi ki, mən dəvəni neynirəm. Pulum da yoxdur. Atsız dolanmaram, qalır bir inək. Rəşid əmi cavab verdi ki, bu ili ortaqlı işlədərik, qazancı bölürük. Gələn il sənə inəyin əvəzinə camış alaram, dəvə qalar mənə. Camış sözü analığımın ürəyindən oldu. Hey camış arzulayırdı. Rəşid əmi sabah da gəldi, atamın ona yazığı gəldi, analığım da “hə” dedi. Nə isə. İnəyimiz, gərək ki, iki toğlu, bizdən, onlardan da o qədərlik şey satıldı. Bir maya alındı. Sən demə maya götürüm imiş. Elə birinci dəfə Qəbələdən qayıdanda dəvə Küdrüdə çöküb. Yükdünü açıb başqa dəvələrin üstünə paylaşırdılar. Ölüm-zülüm dəvəni gətirib Şirnalı əminin dəvə dalanına saldılar. Gətirilən qırmızı alma, qoz-fındıq bizə sevinc gətirmədi. Axşam ağsaqqallar oturub məsləhət elədilər ki, dəvəyə göy ala qədərlik lazımdır. Qışın ortasında stəkan ağzı boyda qanqaldan kisə-kisə yığ görüm. Bütün günü yığırdıq, dəvə isə ötürürdü. Dəvə gecələr əvədəyirdi. Gedib dəyirmandan adam çağırırdılar. 8-10 nəfər yığılıb dəvəni çevirib oturdurdu. Yazacan günlərimiz belə keçdi. Yazda dəvə öldü. Gönündən bizə və onlara 5-10 cüt çarıq qaldı.

Dəvə ilə üzülüşəndən bir qədər sonra Rəşid əmi də rəhmətə getdi. Kür qırağından (Kolanıdan) Əgər adlı birisindən camış almışdı, bir az borclu qalmışdı. Əgər gəlib yetimləri narahat edəndə atam ondan xahiş etdi ki, bir müddət gözləsin. Sonra Əgəri atla kəndlərinə apardı. Lakin gec qayıtdı. Piyada gəldi, atımızı Əgərin qapısından oğurlamışdılar. Axtarış nəticə vermədi. Atam isə at minməsəydi, yaşaya bilməzdi. Borc-xərc bir qara madyan alıb gətirdi. Bu at, “söndü mənim çırağım, yandı sənin çırağın” oldu. Atamın gecə çölə çıxanda hökmən ata baş çəkmək adəti vardı. Elə o gecə analığımı oyadıb dedi ki, arvad, deyəsən, at ölür. Qalxıb tövləyə getdik, at ölüm halətində idi. Səhərə qədər yatmadıq. Tezdən qonşular gəldi, atı qaldırdılar, çölə çıxıb özü üçün otladı. Hər gecə belə oldu. Atam atı Quşçuya sahibinə aparıb vermək istədi. O, yiyə durmadı, pulu da qaytarmadı. Atam atı orada buraxıb gəldi. Bu təfsilatları ona görə yazıram ki, atam necə oldu “bir həsir, bir yesir” qaldı.

Atsız qalandan sonra atam xəstələndi. 39-cu il yazın axırlarında xəstəliyi şiddətləndi. Ağrıdan yata bilmirdi. Yorğan-döşəyə düşdü. Bakıya müalicəyə getmək istədi. Atamla yola düşdük. Kimsə bizi atla Qarasuya gətirdi. Atam köməksiz yeri bilmirdi. Bizi gətirən atamın qoluna girib vağzalın zalında oturtdu. Məni dəhşət bürüdü: atamı qatara necə mindirəcəyəm? Tiflis qatırı burda lap az dayanırdı. Dalı dayananda qabağı yola düşürdü. Atama baxdım, fikrimi anladı. Dedi get ətrafı dolan, gör tanıyan tapa bilərsənmi? Mən indiki zamanla müqayisədə çox-çox küt uşaq idim. Dörd gözəl ətrafı dolandım. Vağzalın böyründə nəyisə düzəldən bir kişi gördüm. Üzdən

tanıdım, kim ola? Yadıma düşdü ki, bir vaxt kəndə musiqiçi briqadası gələndə bu kişi kamança çalır. Tez atamın yanına yüyürüb dedim. Atam dedi ki, çağır gəlsin. Gedib yalvarıb çağırdım. Kişi atamı tanıyırmış. Görüşüb arxayın elədi, sonra yenə getdi. Mən hey qatarı minməyi düşünürdüm. Vaxt isə yaxınlaşırdı. Atam pul verdi, biletdi aldım. Nəhayət, zəng vuruldu. Atamın qoluna girib platformaya gətirdim. Kişi gəlib çıxdı. Atamı skamyada oturtdu, dedi narahat olmayın. Qolu qırmızı növbətçiyə nəsə dedi. Qatar gəldi. Kişi atamın qoluna girib qatara yaxınlaşdı. Vaqona çox rahat mindik. Qatar biz minənə qədər dayandı. Mən sonralar başa düşdüm ki, kişinin xahişi ilə növbətçi qatarı bir az ləngidib (Allah o kişiyə, bütün yaxşılara rəhmət eləsin). Bakıda qatardan düşdük. Bakıda asan idi. Bir faytonçu elə perronda bizə sahib çıxdı. Faytona oturdub evimizə apardı. Atam Bakıda xeyli xəstə yatdı. Həkimlər baxdı, dərman verdilər. Sağalmadı. Atam indi adi şey olan mədə uzanması xəstəsi imiş. Nə bilirdik? Nəyi bilirdik? Nəyimiz vardı? Atamın ana tərəfdən qohumları - əsasən qadınlar dəyib gedirdi. Bir gün Əliheydər də bizdə idi. Həyətdə idik. Əliheydər məndən kiçik, Əhmədlə yaşlı idi. Ancaq rəhmətlik çox ayıq uşaq idi. Atam onu çağırırdı. Nəsə deyib, dondurma pulu verdi. Əliheydər mənə və Əhmədi götürüb, "Goburnat bağı" tərəfə apardı. Hərəməzə bir dondurma aldı. İki-üç saat oynayıb evə qayıtdıq. Evdə ağlaşma idi. Atam ölmüşdü. Sonralar Əliheydər rəhmətlik deyirdi ki, atan mənə dedi ki, Əliheydər, sən zirəng uşaqsan. Uşaqları apar iki-üç saat başlarını qat. Bəli, atam istəməyib ki, o öləndə biz evdə olaq, ölümünü görək. Yas günləri gəlib keçdi. Uzaq qohumlar da aralanıb görünmədilər. Anamın qohumlarından yaxınlıqda anamın yeganə əmisi qızı yaşayırdı. Şikəst, tək, fəhlə qadın idi. Atamın qohumlarından ancaq dayısı qızı Badam bibi hərdən bizə baş çəkərdi. Nənəmin siğə bacısı Məşhədi Gövhər isə tez-tez görünərdi. Qayıq göstərərdi. Bu qadınların hər ikisi dul və sonsuz idi. (Allah onlara qəni-qəni rəhmət etsin). Bir sözlə, xəstə, çöl-bayır görməmiş anamız, üç kimsəsiz uşaq okeanda taxta parçası olduq.

Bir qədər də anam haqqında. Anam 1902-ci ildə Şamaxıda doğulub, zəlzələdə qırılı olub. Dörd yaşında olanda yeganə bacısı da (atamın adaxlısı) vəfat etmişdir. Beləliklə, tək övlad qalıb. Bakıda Şəfiqə xanımın məşhur qız məktəbində bir-iki il təhsil alıb. Dini təhsili evdə görüb. Mütləq yaddaşı vardı, sinədəftər idi. O qədər folklor nümunəsi, əzbər şer bilirdi ki, adam dəhşətə gəlirdi. Əzizə anam haqqında yazıb, televiziya, radioda çıxışlarında çox danışmış. Anam bunları harda, kimdən öyrənmişdi? Bax, bu məsələyə toxunmayıb. Axı anam 14 yaşında ərə verilib. Çox hökmlü və zabitəli qaynanası, özündən 17 yaş böyük hökmlü, xeyli əzazil ərəri olub. Sonradan çox ciddi, hədsiz fanatik ana ilə bir yerdə. Çöl-bayır görməyib, dükan-bazara çıxmıyıb, ta müharibəyə qədər. Qısqanc, gözüqapalı yaşayıb, həm də bədəcə çox zəif, çox vaxt xəstə. Əlbəttə, evdə öyrənmək imkanı geniş olub. Əvvəla, yuxarıda dediyim kimi, atası mükəmməl savadlı və məlumatlı; anası

savadsız olsa da, bilici, qaynanası savadlı, əri çox yerlərdə olmuş adam idi. İkincisi, anasının gedib-gələnləri, qonaqları, xüsusən sinədəftər bacılıqları, Uduluda olanda isə sözlü-söhbətli kənd qadınları. Anam bildiklərini onlardan öyrənmişdir. Sözsüz ki, mütaliə də edirdi.

Atam öləndə qədər anam müstəqil həyata hazır deyildi. Düşdüyümüz uçurum onu (bizi də) silkələdi, əzdi, bərkitdi. Heç yerdə işləməyən, heç nəyi almağı, evinin əşyasını satmağı bacarmayan anam 5-6 ilin ərzində ayıq, müdrək bir qadına, yuxarı məhəllələrin ağbirçəyinə çevrildi.

Bir haşiyə çıxım. Anam yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, əvvəllər kəndi heç xoşlamayıb. Atam öləndən sonra kəndlə tamam üzülüşmək istəyirdi. Həyat, tale isə başqa şeylər diktdə etdi. Analığım bizdən əl götürmədi, vəfalı oldu. Ana da belə görüb onunla cici-bacılaşdı. Mən də, Əhməd də kənddən evləndik. Anam kəndə həvəslə gedib-gəldi. Axırda da vəsiyyəət etdi ki, məni kənddə dəfn edin. İstəyirdi ki, Gülnobatın (atamın əmisi oğlunun arvadı, Əhmədin qaynanasının) yanında basdırılsın. Məsləhət görmədik ki, başqa kəndin qəbristanıdır, razılaşdı. Onu da deyim ki, anam öləndə qədər yasin oxuyanda birincisini ata-anasına, ikincisini isə atamla analığıma oxuyardı.

Anasından, atamdan, analığımdan fərqli olaraq, anam ömrünün son 2- ilini xoşbəxt yaşadı. Nəvə toyları, hətta nəticə gördü. Bolluq içində, hamı da qul kimi qulluğunda. Ancaq unudulmaz bir nisgili vardı: nə atasının, nə anasının ölümünü görmüşdü, heç birinin qəbrini ziyarət etmək də ona qismət olmadı.

Özümüz haqqında ətraflı yazmağa ehtiyac duymuram, ancaq bəzi qeydlər edirəm.

Ata-anamızın 7 övladı dünyaya gəlib. Birinci bacımızın adı Nurcahan xanım (görünür, adı bir ayın gəlini ikən dünyadan getmiş kiçik bibim Sədricahanın adına uyğun verilib) körpə olanda ölüb. İkincisi Əzizədir. Üçüncüsü qardaşımız Cəfərdir. Onun anadan olması (qohum-əqrəba, tanışlar arasında bayram kimi qarşılanıb. Axı Seyid Rübabə nənəmin oğlu olmamışdı, atamın isə yaşı qırxı haqlayanda, iki qızdan sonra oğlu dünyaya gəlib. İl yarım, iki il yaşayıb. Dördüncü uşaq mənəm, beşincisi Əhməd. Sonra gələn Validə və Əliheydər çətin dövrü görüb yaşamaq istəməyiblər, körpə ikən həyatdan gediblər.

Sənədlərə görə Əzizə Şamaxıda anadan olub. Mən Uduluda, Əhməd Bakıda. Əhmədin doğum yeri sənəddə düzdür, bizimki yox. Əzizə də, mən də Bakıda anadan olmuşuq. Əzizənin, görünür, əvvəl doğum şəhadətnaməsi olmayıb. O, anadan olanda ad məsələsində mübahisə meydana gəlib. Atam qızına anasının adını vermək istəyib. Püşk kimi kağıza ad yazıb yandırılıblar. Atamın istədiyi Xanım adı salamat çıxıb. Mübahisəni tam kəsmək üçün əvvəlinə əziz sözü əlavə ediblər, olub Əzizxanım. Məktəbə gedəndə müəllimlər bu adı bəyənməyiblər, jurnala Əzizə yazıblar və məktəbdə bu cür çağırıblar.

Əzizxanım beləcə Əzizəyə çevrilib. Bakıdakı yaşlı qohum və tanış qadınlar onu həmişə Əzizxanım kimi tanıyırdılar. Şamaxıda doğulmasını isə Şamaxılı qonşumuz səhvən yazdırıb. Anadan olduğu ay və gün də görünür, çox dəqiq deyil. Cəfərzadə familiyasını da Əzizəyə məktəbdə veriblər (o vaxtlar soy adı yox idi). Bu familiyanı ilk dəfə o daşıyıb.

Sənədlərə görə, mən 1925-ci ildə (aysız-filansız) doğulmuşam. Əslində isə 1926-cı ilin iyun ayının 14-də Bakıda anadan olmuşam. Fərq belə meydana çıxıb, yaş kağızı görək olanda gördük ki, orada açıq-aşkar yazılıb: “Maşad ali Maşad oqlı”. Görünür, yaş kağızı üçün gedən “Məmmədəli Məmməd oğlu” deyib, Zaqsdakı “böyük bacı” “Mamed”ləri “Maşad” yazıb. Bir sözlə, doğum şəhadətnaməsi heç nəyə görə olmadı (bəlkə də, düzəltmək olarmış, biz bilməmişik). Sonralar əsgər getdim, orda 1925-ci il yazıldı. Qayıdanda pasport üçün hökmən yaş kağızı istədilər. Onda Uduluda işləyirdim. Yaş verən komissiyaya getməli olduq. Hərbi biletdə əsasən, 1925-ci il yazdılar. Dedilər, biz ay və başqa yerdə doğulma yaza bilmərik. Beləliklə, oldu 1925, Qazıməmməd rayonu, Udulu kəndi.

Mənim adımın da tarixçəsi var. Seyid Rübabə nənəm çalışıb ki, sevimli ərinin adını yaşatsın, atam isə öz ata-anasının. Bu istək Əzizə dünyaya gələndə alovlanıb. Onun adı barədə dedim. Onu da qeyd etdim ki, birinci qardaşımıza babamız Cəfərin adını veriblər. Mən doğulanda növbə nənəmə çatıb. Mənə Əliheydər adı veriblər. Ad qoyulan kimi ölüm halətinə düşmüşəm. O vaxtlar buna «basılma» deyərmişlər. Səbəbini isə ölünün ad vermək istəməməsində görüblər. Belə vəziyyətdə oğlana təzadən atasının, qıza anasının adının verərdilər. Dua oxumaqla adımı dəyişib Məmməd qoyublar. Fərqləndirmək üçün Məmmədəli deyiblər. Zaman keçdikcə Bakıdakılar üçün Məmməd, udulular üçün Məhəmmədəli olmuşam.

Bundan sonra nənəm ərinin adını atamın dayısı nəvəsi Əliheydərə verdi, adı o rəhmətlik yaşatdı. Nənəm təkrar bu adı sonuncu qardaşımıza qoydu, o da qalmadı. Sonuncu bacımıza öz adını verdi. (Validə dedilər), o da belə. Beləliklə, nə nənəmin, nə də atamın ailəmizdə ad yaşatmaq istəyi həyata keçmədi.

Biz başqaları kimi pəhəpəhlə təhsil almamışıq. Doğrudur, valideynlərimiz oxuyub gərəkli adam olmağımızı istəyiblər. Atam arzulayırdı ki, Əzizə mama-feldşer olsun. Deyirdi, çox vacib və savablı peşədir. Mənim isə zabit olmağımı istəyirdi, deyirdi, zabitsiz, hərbi təlimsiz millət heçdir (onun arzuları öz dövrünə uyğun idi, indi üçün kiçikdir). Sonralar anam bizim hər bir nailiyyətimizlə nəfəs alardı.

Amma bizim “adam kimi” təhsil almağımıza heç bir şərait və imkan olmayıb. Kimsəsiz, yetim, kasıb uşaqlar, çətin zaman. Nisbətən ardıcıl təhsil alan, hətta aspiranturada oxuyan Əzizədir. O da ali məktəbi ekstern yolu ilə bitirib. Əhmədlə mən qiyabiçi olmuşuq. İşləyə-İşləyə təhsil, dissertantlıq... bəzi adamları çayırın asfaltı deşib çıxmasına oxşadırlar. Bizimki isə beş metr

qalınlığında qraniti yarıb qalxmaqla müqayisə edilə bilər. Birinci səbəbi sonralar kitablara qapanıb bağlanmaqda, zəhmətdə görünürəm. Heç kimimiz olmadığımızdan çalışmalı idik - okeanda taxta parçası üstündə tənha qalan adam kimi. Yəqin ki, genlərimizdə də nəşə qabiliyyət olub. Əzizənin təhsildə, elmdə irəliləməsi bizi də hərəkətə gətirdi (onun işgüzarlığına, yorulmazlığına, nikbinliyinə həmişə qibtə etmişəm). Özü isə bizi ruhlandırır, mənəvi dayağımız olub.

Tərbiyəyə gəldikdə, bizə verilən tərbiyə həyata uyğun deyildi, yarımçıq idi. Bu idi bizə təlqin etdikləri: “Küçəyə çıxma, söyüş söymə, alver etmə, oğurlama, yalan danışma, halal ol, yaltaqlıq etmə. Əl tutmaq Əlidən qalıb, zəifin tərəfini saxla, dünya malından yapışma, səbrli ol, zalım olma, rəhmli ol və s. və s...” “Ailəmizin çox vaxt bir yerdə yaşamaması da tərbiyənin həyatı olmamasına, yarımçılığına öz təsirini göstərib.

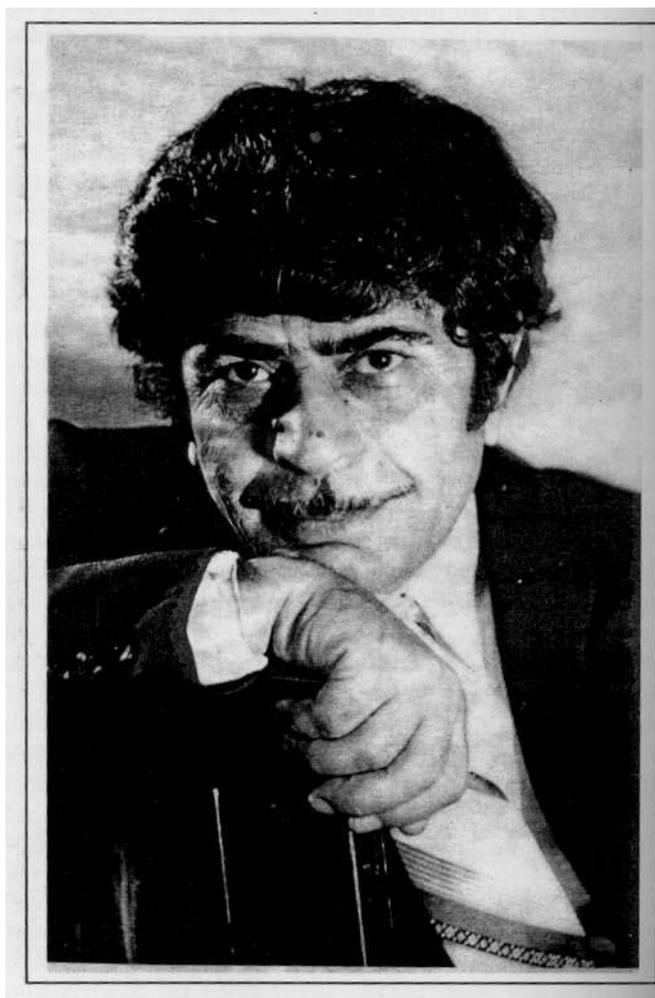
Əzizənin də, mənim də ömrümüz başa çatmaq üzrədir. Ona görə də təhlil edirəm. Xalqı, vətəni, varlığımızla sevdik - özü də bəziləri kimi nəyəsə nail olmaq xatirinə yox. Bu yolda bacardığımızı etdik, sözümüzü dedik. Haqqın tərəfində olduq, gücsüzləri müdafiə etdik, böyüklərə əyilmədik, yaltaqlanmadıq; balta sapı, buyruq qulu olmadıq. Yoxsullarla, aşağı təbəqə ilə oturub-durduq. Bu, övladlarımıza da keçdi. Onlar ailə quranda varlı qızı axtarmadılar. Biz də “bəli” dedik. Odur ki, Əzizənin qudaları orta məktəb müəllimi, mənim bütün qudalarım isə fəhlədir.

Həyat üçün nə qazandıq? Axı gücsüzün üstündə zərbə yeyəndə o bizi müdafiə edə bilərdimi? Yox. Haqqı demək böyüklərin, haqsızların xoşuna gələrdimi? Yox. Ona görə də layiq olduğumuzdan qat-qat aşağıda durduq, kasıb olaraq da qaldıq. Nə qəm! Görünür, bu, Cəfərzadələrin alın yazısıdır.

Yuxarıda demişəm ki, hər iki tərəfdən türk-köçəri əsilliyik - övladlarımız da beləcə. Ailələrimizdə türklüyü, türk ənənələrini yaşatmışıq. “Millət, millət” deyib döşünə döyənlərin bir çoxu uşaqlarına rus təhsili verdi. Özümüz, övladlarımız bütün pillələrdə (təyyarəçilik təhsilini nəzərə almasaq) yalnız türkcə təhsil almışıq. Nəvələrimiz də hamısı öz dilimizdə oxuyur, türk ruhunda böyüyür.

MƏMMƏD CƏFƏRZADƏ
Aprel, 1996, Gəncə.

MƏMMƏD CƏFƏRZADƏ

«MÜSTƏQİLLİK
yaxud Azərbaycanın ən yeni
tarixinə poetik əlavələr» kitabından

GƏRƏK

Əppəyə hörmət üçün bərk bahalansın gərək,
Körpə uşaq çıxış, səs ucalansın gərək.

Ət-yağa çox pul gərək, heç nəyə gəlmir güman,
Şalvarı ver, şor apar, geyməyə bəs alt tuman,
Colma-cocuq gözləyir zənbilə doldur saman.
İşçi maaş almayı, odlara yansın gərək,
Naləsi ac külfətin ərşə dayansın gərək.

Nefti olan ölkənin yox işığı, istisi,
Yoxsulu məst eyləyir varlıların tüstüsü.
Tez palaz altda dolun, eyləməyin umküsü.
Cındırı saxla, kasıb, gündə yamansın gərək,
Toqqanı bərk çək, kişi, beldə calansın gərək.

Benzinə od qiyməti, yaxşı tapılmış bu iş,
Tez kəsilər lap gediş, olmayacaq heç gəliş.
El tanımaz bir-birin, böylə olar yüksəliş.
Çox yığılıb bir yerə, tam aralansın gərək,
Başlara sərflə eyləmir, yol da qapansın gərək.

Alimə bax, girt vurur, əldə çörək torbası,
Tapsa tapar, ayda bir duzlu kələm şorbası,
Azca çimir eylərsə, tez görəcək kolbası,
Böylə şirin uyqudan ağzı sulansın gərək.
Gəlsə üzü, əl açıb yolda sülənsin gərək.

Rütbə üçün vurhavur, çoxdu qonaq, qazma dar,
Neftə paxan olmağı hey diləyir Etibar,
Çün babasından qalıb, ay bakılı, öl qutar!
Yaxşı balıq tutsalar, çay da bulansın gərək,
Anlamayanlar bütün bunları qansın gərək.

Guya ki, hər b eylərik, postda da alver gedir,
Tin, küçə, hər yan bazar, mostda da alver gedir,
Başda da alver gedir, çəstdə da alver gedir,
Varlı tamam varlanıb, kütlə talansın gərək.
Alverə qurşansa el, çərxi dolansın gərək.

Kim dağıdıb sərvəti ölkəyə salmış talan?

Kimdi satan torpağın, erməni olmuş yalan?
Bir bu qədər zillətə kimdi, səbəbkar olan?
“Alverə son ver” deyib, millət oyansın gərək,
Yoxsa gedib uçuma tez yumalansın gərək.

Noyabr 1993

BAKI

Bad ilə kubə adın vardı əzəldən, Bakı,
Şe'r-sənət vurğunu, arifə məskən, Bakı,

Sərvətin artdıqca hey başına əngəl olub,
Hər yığılan milyonun böyrünə xəncər olub,
Dörd tərəfin daima düşməyə səngər olub,
Sən neçə yol olmusan qanına qəltan, Bakı,
Heç başın olmur azad fitnəvü feldən Bakı.

İnterinas olmusan, şapqası yan olmusan,
Annaya bol xərc çəkib xoş güzaran olmusan.
Vartana, həm Matveyə yaxşı həyan olmusan.
Qarşıladın onları hər dəfə gülnən Bakı!
Lap göyə yüksəlmisən böylə əməlnən, Bakı!

Çoxlu qotur tükləyib yunluca can etmisən.
Qarnına piy doldurub yağlı baran etmisən,
Sir-sifətin yontayıb bölgəyə xan etmisən.
Qulluğuna durmusan can ilə dildən, Bakı,
Şə'ninə nəğmə deyib şur ilə zildən, Bakı

Pul və qızıl mənbəyi, rütbə, rəyasət yeri.
Cümlə siyasətçilər səndə qurar alveri.
Kimsə udar şeş-beşi, sən düşəcəksən geri,
Çün yapışıblar yenə indi min əlnən, Bakı,
Harda tapar hər yetən bir belə gülşən, Bakı.

Neftini aldıqca hey qanını həm aldılar,
Tək cirə-duz tapmısan, canını həm aldılar.
Küncə çəkildikcə gör şanını həm aldılar,
Çox əriyib itmisən, düşmüşsən əldən, Bakı.
Bad ilə kubə adın vardı əzəldən, Bakı

Sən quyu qaz, neft çıxar, qoy daşısın müştəri.

Altuna versin olar, vur çəkici, tək təri.
Bir sümük ol, bir dəri.
Hər gedə oldu ağan, sən oların şoferi.
Dur səsə qalxın, kişi, uyquda səksən, Bakı.
Lal ki deyilsən, bala? Bir kərə dillən, Bakı.

Xoşlamısan, ay qədəş, kim ki gəlib, qucmağa,
Çoxları istərdilər çün Bakıya uçmağa
Gəldi sürüynən, yığış tez buradan qaçmağa,
Bad ilə kubə adın vardı əzəldən, Bakı,
İndi, "Yerazkubə"sən, fəxr elə, şellən, Bakı.

Ay hərif oğlu hərif, hər fitə tullanmısan,
Körpə uşaq tək, bala, hər sözə aldanmısan.
Əlli oyun oynayıb, axırı nallanmısan,
Ol səbəbə yüz kərə almısan "Əhsən", Bakı,
Bir belə xamlıqla sən dünyada təksən, Bakı.

Doğma təvəllüd yerim, ay babamın mədfəni!
Sevməyim oldu əbəs, döndü həyat yelkəni,
Qoymadı tale, olar səndə tapım məskəni.
Bircə qarış yer ayır sonda qucum mən səni
İnsafın olsun, o dəm seçmə gəl eldən, Bakı.

BƏYLƏR

Ay qoçu bəylər, əkə bəylər, əkə,
Ay yekə bəylər, təkə bəylər, təkə.

Meydana gircək qocaman nər kimi,
Nitq deyərdiz vuruşan ər kimi.
Çoxları sanmış sizi sərvər kimi,
Verdi başın turp əkə, bəylər, əkə.
Ay keçə bəylər, təkə bəylər, təkə.

... Siz nə yaman xoşlar idiz idmanı?
Seçdiz içindən nə qədər heyvanı,
Hər cürə alkaş götürüb fərmanı,
Tapdı nə hazır tikə, bəylər, tikə.
Boşda qalan saldı yaman mə "rəkə.

Yağlı söyüşlər bəzədi ekranı

Tüprə-tüpür, sillə-qapaz meydanı,
Hap-gopunuz tutdu bütün hər yanı,
Alçı atırdız aşağı şək-şəkə,
İndi düşür hey cıkə, bəylər, cıkə.

Hay-küy ilə zəbt elədik dövləti,
Fərsiz oğul tək dağıdıb sərvəti,
Bir qayadan salladınız milləti,
Taleyi bənddir tükə, bəylər, tükə,
Ay keçi bəylər, təkə bəylər, təkə.

Bir para müsbət işə olduz aşıq,
Neyləyəsiniz, tutduğunuz şit-şiliq,
Yoxdu səriştə, hamısı çalpaşiq,
Hər sözlünüz yaptı böyük səksəkə,
Məzhəkə bəylər, hər işi məzhəkə.

Sanmayınız siz Vəzirov yıxmırsız,
Həm Ayazın taxtına tez çıxmırsız,
Ay maronətlər, dala bir baxmırsız?
Arxada kim məhv eliyə, kim sökə,
Ay ağa bəylər, təkə bəylər, təkə.

Aləmə hökm eylər idiz az qala,
Çinlə İran, Hindi bölürdüz, bala.
Bir xoxa qaçdı veribən şalvara,
Ay qoçu bəylər, əkə bəylər, əkə.
Hökmü başından yekə bəylər, yekə.

Atəş idiz bir püfə tez söndünüz,
Heydəri gerçək quzuya döndünüz,
Bəlkə, bu imiş olacaq fəndiniz,
Sizlər onu şah tikə, bəylər, tikə?
Yoxsa ki, qaldırmaz idiz lap tikə,

El quzu olmuş, bala, siz sərkarı,
Ölkədə pozduz olacaq pərgarı
El başına saldı əcəb ovsarı,
Döndü arıq bir lökə, bəylər, lökə.
Verdiniz Heydər çəkə, bəylər, çəkə.

Bir ağı lazım bu lökün halına,

Siz kimilər baxdı onun falına,
İndi babangil minişib dalına,
Hey sürəcəklər səkə, bəylər, səkə.
Ta qırılıb bel çəkə, bəylər, çəkə.

Lök yolda uçarsa,
Lap sel də aparsa,
Tale ona yarsa,
Gör tanrısı varsa,
“Bəndəmi kimlərdi salan bu kökə”?
Qeyzə gəlib daş tökə, bəylər, tökə.

Yanvar 1994

26-LAR

Bir vaxt oldular Bakıda sultan 26-lar,
Tutdu Bakıya, Şirvana divan 26-lar,
Qırdırdı daşnakı, tökdürdü qan 26-lar,
Yazdı şair də şe'ninə dastan, 26-lar.
Oldular millət üçün qəhrəman 26-lar.
Dörd-beş il olar sandığı açdıq, yerə tökdük
Başladıq söyməyə “flan oğlu flan” 26-lar
Bilmədik kim, bizim ölkə 26-sız olmaz
Bir gün yenə zühur edər əl'an 26-lar.
Demblokla gedələr getdi, məclis oldu para.
Qaldılar pan Rəsul üçün həyan 26-lar.
Bəlli, sulayar aləmə meydan 26-lar.
Bunlar, inan, qoymayacaq erməni qırsın bizi.
Başlar uzağı, davanı yorğan 26-lar
Dünya dənizsiz olmaz,
Xanlar kənizsiz olmaz
Bu ölkə sızsiz olmaz.
Gərəkdir ona siz təkə pasban 26-lar.

May 1994

ZİYALILAR MARŞI

Əsdi zaman yelləri, qalmaqad gülzarımız
Dövr elə gəldi ki, yoxdu xiridarımız.

Köhnə geyinnik hələ, mal vurulubdur qalaq,

Boş cibinən seyr elə, köks ötürüb ol damaq.
Bolluğa adət edib salmayacaqlar yamaq,
Vay elə gündən, balam, yırtıla şalvarımız,
Ərşə çatar bir kərə dildəki ah-zarımız.

Düşdüyümüz qurluşa hansı cəmiyyət deyək?
Soydu tamam kütləsin verdi əziyyət deyək.
Marksa söymüş idik, indi də rəhmət deyək?
Hər nə idi sosializm, olmuş idi yarımız.
Doğru deyilmiş o vaxt büsbütün inkarımız.
Doktoru həm dosseti yaxşı sayırlar saya,
Bəsdə məvacibləri ayda bir hinduşkaya,
Xoşlamayan varsa, qoy tez özün atsin çaya,
Böyləsi bilsin gərək, seldi xilaskarımız,
Gündə ölür qüssədən bir neçə həmkarımız.

Dəfn elədik elmi biz, keçdi ticarət başa,
İncəsənət bədbəxin tez oxu dəydi daşa,
Xoşlamırıq tibbi biz, türkəçara min yaşa,
Qaldı sənin öhtənə hər cürə ayarımız,
(İtdi ədəb, mərifət, doldu nadanlıq yaşa,
İndi də alver olub hər şeyə me'yarımız.)
Dövr elə gəldi ki, yoxdu xiridarımız.

Həç nəyə lazım deyil kimya, riyazi bizə,
Bir balaca bəs elər elmi-siyasi bizə,
Elmlərin şahidir fənni-yerazi bizə,
Cəhd eləyib öyrənək, ondadır əsrarımız,
Küt gedib həm elmimiz, həm də ki, əş'arımız.

Təhsil olub lağlağı, diplomu çoxdur sevən,
Lap təzə biznes növü: kollec açır hər yetən.
Tək ölü neynir, görün, bir belə cındır kəfən?
Hər işimiz batsa da, yaxşısı bazarımız.
Mədh deyib, qab yalar bir para yazarımız.

Artisi boşla, balam, səhnə nədir millətə?
Ekranı bax, keyf apar, ay kişi, bat ləzzətə!
Xidməti Məclis edir daima bu niyyətə.
Əhsən, a Məclis sənə, görənir astarımız.
Bir balaca şən elə, qoy gedə qubarımız.

Mən deyən oldu, qaqaş, xam idi fikrin sənin.
Söylə nədən yox olub hər cürə şükrün sənini?
Böylə idi daima dildəki zikrin sənini:
“Axır əlac eyləyəm Heydəri-sərdarımız”.
İndi deyirsən: bu heç duymadı azarımız.

Sürmə atın, ay Məməc, yoxdur yerin cərgədə.
Əsri-yerazidə bil, Heydərabad ölkədə
Azdı səni anlayan, töşkünü al kölgədə.
Ərşə çatar bir kərə dildəki ah-zarımız,
Bəlkə, xudavənd özü oldu havadarımız.

Mart 1994

SƏBƏB BOYNU YOĞUN OLDU (SABİRƏ BƏNZƏTMƏ)

Elin dərdi füzun oldu, səbəb boynu yoğun oldu!
Büküldü qəddi nun oldu, səbəb boynu yoğun oldu.

Olurkən əhdü peymanlar, nədən baş oldu xülqanlar?
Ağızlar yaydı hədyanlar, köpükləndi sabun oldu,
Səbəb boynu yoğun oldu.

Mitinqçin doldu meydanlar, azıtdı xalqı şeytanlar,
İtirdi ağı insanlar, dönüb həllacə yun oldu,
Səbəb boynu yoğun oldu.

Beş-altı dığıra millət, nədəndir eylədi bey”ət?
Bu işdə sirr var əlbət, nədən döndü qoyun oldu,
Səbəb boynu yoğun oldu.

Yığıldı Gəncə, Çaykətdən yeraz arvadları fəvrən,
Həyasızlıq edib bərkdən, beşi martda qoşun oldu,
Səbəb boynu yoğun oldu.

Əbülfəzlər tapıb cür”ət, qiyamçın eylədi niyyət.
Kim idi öyrədən xəlvət, kiminlə qol-boyun oldu?
Səbəb boynu yoğun oldu.

Oyuncaq Məclisi-milli, vəkillər oldu min dilli,
Simasızlıq tamam bəlli, bütün işlər oyun oldu,
Səbəb boynu yoğun oldu.

Nədən düşmən yaraqlandı, bizim qollarsa bağlandı?

Namus, qeyrət ayaqlandı, müsibətlər uzun oldu?
Səbəb boynu yoğun oldu.

Vətənçün çarpışan yerdə, igidlər öldü səngərdə!
Siyasət qaldı namərdə, nəticə sərnigun oldu
Səbəb boynu yoğun oldu.

Xəyanət başladı çıpraq, satıldı düşməyə torpaq
Dağıldı kənd, şəhər, oymaq, Qarabağ künfəkun oldu,
Səbəb boynu yoğun oldu.

Yamanca nəhrə çalxandı, ədavətlər alovlandı,
Əbülfəz taxtı laxlatdı, axırda dörd iyun oldu
Səbəb boynu yoğun oldu.

Talandı ölkədə sərvət, axışdı banglərə xəlvət
Kasıblar hər şeyə həsrət, dilənçilik yəqin oldu.
Səbəb boynu yoğun oldu.

Nədənindir ki, Azərbaycan olur şəxsiyyətə qurban?
Belə getsə qalar viran, nədən tale zəbun oldu?
Səbəb boynu yoğun oldu.

İyun 1994.

MƏMMƏDƏMİN KİM OLA?

Bir kərə bayraq asıb, Məmmədəmin kim ola?
Bakülü qardaş bu gün heç cürə gəlməz kara.
Gör tamada Alqayıd məclisi versin yola,
Onda deyərsən özün; Kim seçilə, kim qala-
Alqayıda yubiley, Məmmədəmin «bas dala»!

İyul, 94

BƏHRİ – TƏVİL

Necə xoşdur bu zamanlar, dininə sadıq olanlar, gözü həsrətdə qalanlar, əməyinən dolananlar, qocalar, həm də cavanlar, pullular yağlı kalanlar, oxuyanlar və çalanlar, otuz il vodka vuranlar, danışib bolu yalanlar az çəkib artıq alanlar, ölkəyə fitnə salanlar, kəsəsi hər cürə canlar, qarışib yaxşı-yamanlar, oldu züvvar ki onlar, minişib ayroplanlar – hac sarıdan doldu planlar, hələ artıqlamasıynan: Ağamız öz,

balasıynan, qohumu-əqrabasıynan, başının əshabasıynan, vəziri-vükəlasıynan, İsasıynan-Musasıynan, uzunuyunan, qısasıynan, tüklüsüynən-kosasıynan elədi Kəbə ziyarət, verdilər Məkkəyə ziynət, bəxtimiz eylədi hümmət, tanrımız etdi kəramət, sevinə indi cəmaət, gözüün aydın ola millət ki, gəlib böylə səadət, hamı yatsın daha rahat, hacı oldu bala Nemət! Bas özün, eyləmə heyrat! Bura gəlmiş neçə millət, bütprəstlər çox əsrlər, bütöv ellər və nəsillər, verilib onlara bir son. O zamandan ki müsəlman axışib cümlə-cahandan həccə gəlmiş ildə milyon, soxulub ortaya on-on özü məlun, şəkli meymun, maskalanmış dəyişik don, keqebedən – meqebedən yekə şipyon, üstəlik bir para Firon, yapışublar Qara daşdan. Bilirik biz bəri başdan baba, ximçiska deyil hac, silə hər çirki ürəkdən, qurtara ağıl kələkdən, tuta xəncərli biləkdən, döndərə əyri diləkdən, qoymaya sanca kürəkdən. Çıxamaz həccilə başdan nə ədavət, nə xəyanət, qara niyyət, bəlli adət. Qapana burdaca söhbət. Daha bir şərhə nə hacət? Oxuyaq Şaiqə rəhmət.

Avqust 1994

ÇOXLU ŞİRKƏT

Çoxlu şirkət qoyanda sazişə qol,
Necə Məskovlu xoruzlandı yaman.
Onu vermiş bizə qadir yaradan,
Niyə sizlər də şərək oldu haman?
Bala məktəbli bilir, göldü Xəzər,
Onu, bilməm, dəniz etdiz haradan?
Bəlkə, az neft daşıyıbsız buradan?
Ya gölün altını doldurmuş İvan?

Sentyabr, 94

FƏHLƏ

Nə çəkilmisən kənara, a günü qaralı fəhlə?
Elə bil qapanmış ağzın, yox olub açarı, fəhlə.
Quru bəy kimi gəzirdin, quru şöhrətə çatırdın.
Maaşın bir az geciksə, rəisə çəkiç atırdın,
Talonun yetişməyəndə gedib aləmi qatırdın.
Sənə dəstəvuz olurdu əlinin qabarı, fəhlə!
Talona verilmir indi nə kəpək, nə darı, fəhlə.
Kişilər gəlib azıtdı, verib ağılını əmanət,

Buraxıb işi yüyürdün, kiməsə çata rəyasət.
Nə bilirdin, ay yazıq, ki, gətirər xata siyasət.
Haradır yolunda əyri, haradır hamarı, fəhlə?
Vətən üstə oynayırlar yekə bir qumarı, fəhlə.
Yarınız yeraz olurdu, yarı siz; dolurdu meydan.
Qoturun biri deyirdi: «Oturun», çökürdüz olan.
Təzə bəylər odlu-odlu danışdı hər cür hədyan:
«Sizi cənnətə aparırıq, dayanıb qatarı, fəhlə».
«Bəyimiz sizə peyəmbər, biz onun çaparı, fəhlə».
Kişi, düz gedəndə işlər seçə bilmədin yalanı.
Neçə ayla iş dayandı, uçurub olan-qalanı,
Əvəzində ad qazandı, ağa oldu çox filanı.
Neçə qurğular dağıtdın, nə qədər hasarı fəhlə.
Kəsilib suyu gələn arx, quruyub axarı, fəhlə.
Gəzir indi «Mercedes»də səni öyrədən qaqaşın.
Hanı iş yerin, a qardaş, hanı bir babat maaşın?
Dayanıb zavod və fabriki: bu imiş sənin savaşın?
Daha tüstülər görünür, çəkilib buxarı, fəhlə.
Bu sayaq köpün alınsın, qurusun damarı, fəhlə.
Uşağın tapırmı dəftər? Biri min manata çıxmış.
Qadının qınağı, şəksiz, səni lap boğaza yığmış,
Əliboş evə qayıtmaq üzübən yamanca sıxmış,
Bala, məskən oldu axır sənə qul bazarı, fəhlə.
Çəkəcəksən illərilən hələ çox azarı, fəhlə

Çək minbir azarı,
Eylə ahu-zarı,
Söy mərdimazarı.
Yığ topla bekarı,
Dur döz ki bütün gün,
Kim işçin aparı.
Cəld ol basabasda
Tut saxla şikarı.
Aləm olacaqdır,
Qul artsa bazarı!

Sentyabr 1994

GƏVƏZƏ

Yaman keçib yaxamıza
Hərzə, çığırğan gəvəzə,

Şeypur kimi ağzın açır,
Qoşur dəyirman gəvəzə.

Aparırdı "Açıq-aşkar"
Yekəxana, çox nahamar.
Siyasətçin açdı bazar,
Yoruldu ekran, gəvəzə.

Gurul-gurul guruldadı,
Çoxların yaxşı tovladı,
Saqqızını oğurladı,
Yürütdü meydan gəvəzə.

Kimi duydu fəndin, işin.
Dedi: Çəkin ilan dişin
Yığın getsin leşin-meşin,
Rədd olsun burdan gəvəzə.

Saxladığ arsızdan həya.
O da bizi qoydu həya.
Bir gün axıdacaq çaya,
Olunsa fərman gəvəzə.

Danışanda zəhlə tökər,
Sanma bir xəcalət çəkər,
Ağasına muzdlu nökər.
İşləyir çoxdan gəvəzə.

Darıxmışdın, a Zərdüşt bəy,
Niyə susubdur bu zirək?
Bil ki, hardan yeyir çörək,
Eylədi bəyan gəvəzə.

Oktyabr 1994

ÇOX MÜSİBƏT VƏ BƏLA GÖRDÜ HÜSEYN

Çox müsibət və bəla gördü Hüseyin,
Sitəmi-Kərbübəla gördü Hüseyin,
Əskərin şalvarı dizdən yuxarı
İngilis gəldi ala, gördü Hüseyin.
Aşiqiyyənin qurulan məclisdə,
Sifəti-Nemətbala gördü Hüseyin.

Oktyabr 1994

QIRLI MAZUT, YAĞLI NEFT

Qırlı mazut, yağlı neft hopdu axıb qış-bahar
Bəy Rəsulun əyninə illərilən bişümar.
Lap azacıq əl çəkib, guya ki düşsün kənar,
İştaha gəlmiş yaman, eldə deyilməz nahaq,
Gör köpəyin axmağın qaysavadan pay umar,
Arzulayan artaraq oldu böyük bir azar.
Müştəridən bol olan neft elə bir zəhrimar,
Hər kəsə olmaz, balam, eyləyəsən e'tibar.
Yaxşı tapıb İxtiyar, qalmaya heç intizar,
Oğluma çatsın deyib, axırı vermiş qərar.

Sentyabr 1994

TƏSKİNLİK

Baş praktör mənəsin tutmaq üçün,
Çox düzəlməz işlərə qatmaq üçün
Ortabab baş gözdilər.
Axtarıldı həndəvər,
Ya Əli ibn-əl Ömər!

Hər tərəfdən namizəd olmaq üçün,
Böylə ali rütbəni almaq üçün,
Tək səni görkəzdilər,
Bağladın zərrin kəmər,
Ya Əli ibn-əl Ömər!

Sən yüyürmüşdün qarıb coşmaq üçün,
Rütbə lazım iş tapıb-qoşmaq üçün:
Yüz kələf iş düzdülər,
Ya Əli ibn-əl Ömər!

Çün hüquqdan çox dayazdın, bihünər,
Boş qazan tək gurladın axşam-səhər,
Mənsəbi tutdun hədə,
Gördülər vermir səmər,
Ya Əli ibn-əl Ömər!

İstədin baş gərləyəsən bir təhər,
Heyf o gün zalım «omonlar» gəldilər,
Oldu qəzavü qədər,
Döydülər, bərk əzdilər
Ya Əli ibn-əl Ömər!

İndi gəldi bəd xəbər;
Hər işindən bezdilər,
Çərxini döndərdilər,
Arxivə göndərdilər.
Çəkmə qəm, dollar gələr imdadına,
Sərf edərsən bir yığın arvadına.
Yığdığın yüz il yetər,
Ya Əli ibn-əl Ömər!

Oktyabr 1994

MÜSTƏQİLLİK NƏDİR?

Nə deməkdi müstəqillik? O deməkdi, ayrı dursun,
Özü istəyəndə əysin, özü istəyəndə bursun,
Olanın yıxıb dağıtsın, yəni müstəqil uçursun.
Özü istəyəndə tiksın, özü müstəqilcə qursun.

Qurular gözəl cəmiyyət, talanar yazıq cəməət.
Tikə pullular imarət, çəkə yaxşı-yaxşı ləzzət.
Yığa min kələklə dövlət, edə növbənöv cinayət,
Odu müstəqilcə soysun, yəni müstəqilcə sorsun.
Özü topladıqca sərvət, kasıbın külün sovursun.

Yekələr elin varından hərə bir xəzinə yapsın.
Kimi "göy" verib aparsın, kimi "şapka" "kepka" qapsın,
Dayanıb hərəmilər tək kimi "dimməverlə" çapsın,
Özü müstəqilcə yığsın, yəni müstəqil qudursun,
Kefi istəyəndə əzsın, sözü çəp gələndə vursun.

İtə hər səriştə, sahman; pozular bütün tarazlıq,
Bacarıq, bilik olar heç; qala bircə yerlibazlıq,
Didişib rəyasət üstə, iş düşsə dəstəbazlıq;
Biri istəyəndə qalxsın, biri müstəqil yatırsın,
Odu dəstələr atıxsın, yəni müstəqilcə qırsın,

Kasıbın qazancı ancaq gecə müstəqilcə yatsın,
Evinin olan şeyindən aparıb bazarda satsın,
O da yoxsa, gizli ölsün, ya da harda gəldi batsın.
Nəyə var gümanı, bədbəxt, balasın, eşin doyursun,
Əlacı qəbir qazıb tez, ora müstəqil otursun.

5 oktyabr 1994

ÇÖRƏK NÖVBƏSİ

Lap gecədən toplaşır, hey düzülür dalbadal,
Sübh açılan tək olur say çörək növbəsi.
Eylə ki, gəldi məşin başlanacaq qalmaqal,
Sanki coşub kükrəyir çay, çörək növbəsi.
Hay çörək növbəsi, huy çörək növbəsi!

Arxası dinc durmayır, hey arabir güc vurur,
Gözləməyir qarşıda kim yıxılır, kim durur:
Bir də görürsən, aşır lay çörək növbəsi
Ay çörək növbəsi, vay çörək növbəsi!

Şillə-qapaz, dartadart, yolmağa lazım yarış,
Bir para pul tapmayan saç uzadıb üç qarış:
Saç qoparıb, yardı baş, vay çörək növbəsi!
Ay çörək növbəsi, hay çörək növbəsi!

Yaxşıca söhbət yeri, bolluca qeybət yeri
Varmı bu cür tammaşa, vaxt keçirə müştəri?
Heç biri olmaz sənə tay, çörək növbəsi,
Hay çörək növbəsi, huy çörək növbəsi!

Yaxşı oyundur, hayıf, bəzisi dözmür, əsir,
Durmağa taqət gərək, şaxta vücudun kəsir.
Qışda soyuqdur, edək yay çörək növbəsi
Hay çörək növbəsi, vay çörək növbəsi!

Növbəsi çatsa kimin, gör necə də şadlanır!
Axşamacan gözləyən boş evinə yollanır.
Çoxlarına çatmayır pay çörək növbəsi.
Hay çörək növbəsi, vay çörək növbəsi!

Vaxta əməl eyləyin, qayda deyil lağlağı,
Tez gedəni gözləyir, yağlı polis şallağı,
Bircə kərə söyləyər: oy çörək növbəsi,
Vay çörək növbəsi, hay çörək növbəsi.

Əldə satırlar baha, almağa yox qüdrəti,
Getsə işə, şübhəsiz, ac qalacaq külfəti
Qalsa, müdir də salır hay, çörək növbəsi,
Vay çörək növbəsi, zay çörək növbəsi.

7 noyabr 1994

MƏKTƏB MƏRSİYƏSİ

Məktəb olanın dərd-səri çoxdur,

Bir hissəsinin istisi yoxdur,
Şagird-onu acdır, bir toxdur.
Bundan sonra məktəb qalacaqdır?
Yainki tamamən solacaqdır?

Dəftər düzülüb hər tinə çıxmış,
Dərslik satılır: on minə çıxmış!
Yoxsul ata lap ağ günə çıxmış?!
Çatmır gücü, hardan alacaqdır?
Bundan sora məktəb qalacaqdır?

Qalmış tamam avarə müəllim,
Min yolla gəzir çarə müəllim.
Qul tək çıxma bazarə müəllim.
Şəksiz, daha çox alçalacaqdır
Bundan sora məktəb qalacaqdır?

Evdən ki, müəllim mizi satmış,
Həm pərdəni, həm qarnizi satmış,
Qızçın alınan cəhizi satmış,
Arvad onu bir gün yolacaqdır.
Məktəbdə müəllim qalacaqdır?

Məktəbdə əsər varmı həvəsdən?
Yox fərqi onun köhnə qəfəsdən,
Heç şey götürülməz belə dərsdən.
Bundan sora məktəb qalacaqdır?
Yainki tamamən solacaqdır?

Ancaq açılır varlıya kollec,
Diplom alacaq hər cürə bivec,
Bir vaxtı ayılsaq, olacaq gec,
Vecsizlərə meydan olacaqdır.
Ondan sora məktəb qalacaqdır?

Qurban kəsilir biznesə məktəb,
İllac diləyir səs-səsə məktəb,
Sərf eyləməyir heç kəsə məktəb.
Ondan sora məktəb qalacaqdır?
Əlbət ki, tamamən solacaqdır!

Getsin; deyilir çıxdaşa təhsil,
Bir ağır olubdur başa təhsil,

Bəsdir yaxadan sallaşa təhsil,
İllərcə vəsait alacaqdır?
Əl çəksək ölüb qurtulacaqdır?!

Çıxmaz zamanın güclü selindən,
Bəd gündə tutan yoxsa əlindən,
Sözsüz, uçacaq lap təməlinə,
Millət buna peşman olacaqdır?
Ondan sora dərman olacaqdır?!

Olsa, olacaqdır,
Bir fatihə qismət:
Məktəb sənə rəhmət!
Məktəb sənə rəhmət!

Dekabr 1994

XAINƏ LƏ'NƏT

Bir xəyanət arayıb saxta demokrat Yelsin,
Söz tapıb sonra xalqı qırıb məhv etsin.
Başqalardan tapılar hər cürə satqın, neyçün
Zənn edirdik ki, çəçəndən ola bilməz xain?
Çıxdı xain Umarov, bir də ki məl'un Ruslan,
Verdi fərman ki, boyansın Çeçenistan al qan.
Xalqının məhviniə bais ola övlad-lə'nət!
Qoy yığılsın edilir qanlı cinayət-lə'nət!
Hansı kəsdən çıxacaqdırsa xəyanət-lə'nət!
Söyləsin onlara daim bəşəriyyət lə'nət!
Tanrı versin o çəçen xalqına qüvvət, qüdrət!
Kim şəhid olsa bu yolda ona rəhmət, rəhmət!

20 dekabr 1994

ÇAĞIRIŞ

Bəsdir daha bir böylə ətalət,
Qəflət, yekə qəflət!
Dözdük nə qədər oldu fəlakət,
Dəhşət, neçə dəhşət...
Xalqın bu ağır gündə gərəkdir
“Vəhdət”, yenə “Vəhdət”!
Qoy toplana ətrafına daim

Millət, gələ millət!
Yurd oğlu bütün eyləyə hümmət,
Qüvvət verə, qüvvət!
"Vəhdət" də onuynan tapa qüdrət
qüdrət tapa, qüdrət!
El indi çəkir hər cür əziyyət.
Zillət, necə zillət...
Bizlər çalışaq taki dağılsın
Zülmət və əsarət!
Haq yolda gərək göstərə hər kəs
Qüdrət, daha qeyrət!
Bərpa ola hər yerdə ədalət,
Şəksiz ki ədalət.
Kim xeyrini ancaq güdəcəkdir
Nifrət ola, nifrət!
Kim işdə edər xalqa xəyanət,
Lə'nət, ona lə'nət!

9 yanvar 1995

BAŞBURUT

Gözləyirəm çox nigaran başburut.
Bil ki, çətindir güzaran başburut.
İş aşırır indi yaman başburut,
Yaz ora sən "Nəqşicahan" başburut!
Ver mənə bir canqutaran başburut!

"Gəncə" sözün birdəfəlik tərək elə.
Heç "Şəki", "Şirvan" gələ bilməz dilə,
Yox, "Bakı" yazsan, atacaqlar çölə.
Moddadı "Göyçə", "İrəvan" başburut.
Can sənə qurban oradan başburut!

Dövrümüzün hər işinin meyarı,
Çoxları istər tapa sən dildarı.
Gəlməyə mənəsbədi, qızıl anbarı,
Yerli üçün ahü-fəqan başburut.
Ev dağıdıb, toz qoparan başburut!

"Yerli" yazılcaq niyə töhmətlisən?
Gəlmə olan tək belə hörmətlisən?
Ağrın alım, sən niyə hikmətlisən?

Rütbəyə dartıb aparan başburut?
Ver mənə bir arxa duran başburut.!

Bilməyirəm, him eləyirsən necə?
Boş başı alim eləyirsən necə?
Dilğırı hakim eləyirsən necə?
Çoxlarına pulçıxaran başburut!
Tez götürülsün aradan başburut!

16 yanvar 1995

HAYIF SİZDƏN

Vətən üçün sipər etdiz sinəni
Hayıf sizdən, hayıf sizdən, igidlər!
Qanlarınız hədər getdi yerindən,
Hayıf sizdən, hayıf sizdən, igidlər!

Həmi içimizdən, həm çöldən yağı,
Getdi əldən dədə-baba torpağı,
Oldu birdəfəlik düşmən tapdağı.
Hayıf sizdən qan suvanmış keçidlər!
Hayıf sizdən, hayıf sizdən, igidlər!

Biznesin bayrağı ucalacaqmış,
İşlərin axırı bu olacaqmış,
Nə yaman günlərə el qalacaqmış!
Hayıf sizdən verdiyimiz öyüdlər!
Hayıf sizdən, hayıf sizdən, igidlər!

Ağalar yıǵhayıǵ, düzhadüzdədir.
Torpaq, qaçqın dərdi indi sözdədir,
Bir milyon adamı nahaq gözlədir,
Hayıf sizdən bağlanılan ümidlər!
Hayıf sizdən, hayıf sizdən igidlər!

23 yanvar 1995

BƏDBƏXT MİLLƏT

Haçan seçəcəksən əyrini, düzü,
A bədbəxt millətim, qoyun millətim?
Özündən olana əjdaha kimi,
Özgələr önündə məğmun millətim.

”Torpaq” çıxırırdın, verildi torpaq.
”Azadlıq” deyirdin, ye, dadına bax.
Soyurlar müstəqil, dolan ac, çılpaq.
Harda, qaldı, hapın, gopun, millətim?
Ax məzlum millətim, qoyun millətim!

Boyuna ip ölçüm, girəsən yerə!
Hər çatan gədəni döndərdin şirə.
Necəsən? Yaxşıca keçmişən girə,
Yerində tutulur toyun millətim!
Ay yazıq millətim, qoyun millətim!

Savadsız fəhləyə itaət etdin,
Oturub gör kimə ibadət etdin.
Sən özün özünə xəyanət etdin,
Günaha batmışsan, yuyun, millətim.
Qoy süzülüb getsin suyun, millətim!

...Baş açmadın plan çəkən felindən,
Şeytanzadələrin ötən dilindən.
İt də getdi, ip də getdi əlindən,
Oynandı başında oyun, millətim.
Oyunbaz əlində meymun millətim.

Yaxşıca burnuna taxıldı qarmaq,
Məgər tanımırdın, sən ey balqabaq?
İşıq gələn yerə tıxadın barmaq,
Kəsildi dibindən suyun, millətim,
Göyə qalxır ahın, vayın, millətim!

Bir-bir ora-bura əkəcək səni,
Sazlayıb şişləri, çəkəcək səni,
Ağalar qızxıyıb, sökəcək səni,
Səssiz şalvarını soyun, millətim.
Ax, dilsiz millətim, qoyun, millətim!
Hələ qabaqdadır, toyun, millətim!

4 noyabr 1995

AĞIL VER BİZƏ

Qaçqın dua edir səbəbkarlara,
Deyir ki, ömrümüz qurbandır sizə.
Allah, ya bir tikə ağıl ver bizə.
Ya da birdəfəlik axıt dənizə!

Kəlbəcər qaçqını dilənəndə də
Ümid bağlamışığı deyir tədbirə.
Başlara ağıl qoy, tanrım, bir kərə,
Ya da külümüzü sovur çöllərə!

Erməni donuzdur çıxmaz darıdan,
Xoşluqla, yurduna yığışa hərə.
Eşşək heç qayıtmır batdığı yerə.
Biz isə aldanıb keçirik girə.
Ağıl əta elə, ağıl ver bizə!

Xəsislik etmədin, verdin hər nə var:
Yüyrək ayaq taxdın bərk anda qaçan.
Yığıb quraşdırdın, elədin insan,
Bir ağılı qıymadın, ulu yaradan!
Gec də olsa, bir az ağıl ver bizə!

Qopart dil-dil ötən dili yerindən,
Çıxart kor gözləri, qoy qalsın çanaq.
Sındır ayaqları, dolanaq çolaq,
Yerinə ağıl ver, düşünüb qanaq!
Ağıla möhtacıq, ağıl ver bizə!

Mart 1995

FÜZULİ İLƏ BƏHSLƏŞMƏ

Füzuli:

-Kuhikən künt eyləmiş min tişəni bir dağ ilən,
-Mən qopardıb atmışam min dağı bir dırnaq ilən.

Müasirlərimiz:

-Bir yetim, yurdsuz kişiydim, çəkdilər «Gəl taxta çıx»,
Kəndirim gah bəylərim, gah-gah ağam dartmaq ilən.

-Səslədim hey durmadan, «Tə'til» deyib aldım şərəf,
Həm tutulmaqçın gedib düz Məskova çıxmaq ilən.

-Fitnədən yoğrulmuşam, hər vaxt gərəkdir, mən varam,
Ad çıxardım xalqı lap meymun tək oynatmaq ilən.

-Şairəm min bir sifət, hər cür oyundan oynadım,
El içindən daima lə'nət, söyüş almaq ilən.

-Söylədim: «Leylək gələr, ay qurbağa, səssiz durun»,
Mən tanındım düz deyib, fikrimdə mərd qalmaq ilən.

-Şöhrətim ancaq varımdır, yoxdu məndən bir qoçaq,
Yığmışam milyonlarım dollarla neft satmaq ilən.

-Bol söyüş, hay-küy, tüpürmək, hoqqabazlıq, bir də ki
Tez hayesdən bir «Kamaz» burren-qulaq yığmaq ilən.

-Mikrafon etmiş kömək şöhrət çələngin qapmağa,
Bicliyim verdi səmər uyğun ləqəb almaq ilən.

-İstədim iş görməyə, cəncəl uşaqlar qoymadı,
Yadda qaldım qoz əkib, hammam sözün salmaq ilən.

-Heç də az iş görmədim, olmuş hədət etdiklərim
Bir yığın dılğır önündən tez durub qaçmaq ilən.

-Mən həqiqət söylədim, az vaxtda sə'y etdim, fəqət
Korlayırdım işlərim tez-tez küsüb durmaq ilən.

-Beş günün sərf etmədim əsgərliyə mən ömrümün,
Amma oldum hərbi nazir girdə bir pəppaq ilən.

-Mən qabırğam əzdirib eşqimdə sadıq olmuşam,
Tutmuşam rektor yerin bir dəryadan qarmaq ilən.

-Arxalandım mən gücə, ancaq fərasət çatmadı,
Tikdiyim yıxmış məni, düz gəlmədik ortağ ilən.

-Gör nə cür mum eylədim tədbir ilən, boğmaq ilən,
Mən otuz il fırladım bir xalqı hey barmaq ilən.

-Gec qanan bir millətəm, mən vermişəm ömrüm yelə,
Gahi gürnəş bağlayıb, gah otlayıb yatmaq ilən.

15 aprel 1995

QARABAĞLI

Ey olan torpağı cənnət və gülüstan, qarabağlı.
Nə səbəb var, səni çox əzdi bu dövrən, qarabağlı?
Yaşayırdın o gözəl yurdda fırvan, necə xoşbəxt?
Dağılıb indi bütün çöllərə, hər yan qarabağlı.
Necə yol erməni qalxmışdı, əzilmişdi yerində
Bu dəfə oldu səbəb, eylədi tüğyan, qarabağlı.
Lotular oynadı növ-növ qumarın torpağın üstə,
Vətənin oldu siyasətlərə qurban, qarabağlı.
Getdimi cahü cəlalın? Getdi.

Getdimi dövlətin malın? Getdi.
Getdimi əhlü əyalın? Getdi.
Getdimi namusun, arın? Getdi.
Aldımı torpağı yağılar? Aldı.
Soldumu dağü aranlar? Soldu.
Öldümü tazə cavanlar? Öldü.
Doldumu çaylara qanlar? Doldu.
O qədər dərdlərə, zillətlərə insan da dözərmi?
Nə üçün bir kərə heç etmədi üsyan qarabağlı?
Səni kim saldı yaman günlərə, çox yaxşı bilirsən,
Niyə bəs böylə susursan elə hər an, qarabağlı?
Elə zənn eyləmə kim, halva düşər ağzına göydən,
Kişi, susmaqla olar dərdinə dərman? Qarabağlı.
Su alıb ağzına dursan, bu sayaq boynunu bursan,
Yeri vay, söyləyə tarix sənə “heyvan“, qarabağlı.

8 may 1995

NADANLIQ

Keçibdir ölkədən bir sel, axır hər yanda nadanlıq.
Saraylar var, çıxıb dizdən, bazar-dükkada nadanlıq.
Suyundan çox sirab olmuş, ağaclar bar tutub ondan.
Gətirmir başqa şey tağlar, tökülür bostanda nadanlıq.
Səviyyəyənlən ağıl, təmkin qovulmuş xalq ərasindən,
O gündən kim, mitinqlərdə coşub meydanda nadanlıq.
Tapıb şöhrət xəyanətdən, didişlərdən, söyüşlərdən,
Qiyamlardan, yürüşlərdən; qoparı üsyanda nadanlıq.
Yəqin işdir, səpir şeytan, dərilsin tarladan daim,
Çuvallardan yığılmışdır bütün xırmanda nadanlıq.
Çıxışlardan, qələmlərdən ağıl infarkt olub qalmış,
Səviyyəyənlən keçib matəm; efir-ekranda nadanlıq.
Quduz bit tək didər, qoymaz verilsin əqlə bir diqqət,
Görürsən lap aşır başdan parıldamanda nadanlıq.
Nadanlıqdan tapıb fürsət kefiyənlən hər zaman düşmənlən.
Özündən bədgüman kəslər görür düşmənləndə nadanlıq.
Diyirlənmiş, çıxılmaz bir dərin uçrumda yer aldıq,
Yəhər qoymuş, minib rahat, qovur yağanda nadanlıq.
Nə istərsən? Ətalətlənlən bələnlənmiş, karsız insanıq,
Balan ölsün, macal ver bir, yataq yorğanda, nadanlıq.

5 may 1995

BƏ'Zİ QARDAŞLARA

Düşünürdüz başa keçmiş dayınız,
Düzələr iş, kəsilər ah-vayınız.
Elə bildiz Qarabağ tez alınar,
Verəcək bəhrə bütün haq sayınız.
Üzəcəksiz südünən göldə əcəb,
Düzülər göl qırağı çarpayınız.
Gətirər Marqo özünən arağın,
Çəkəcək yağlı kabab qulbayınız.
Xam xəyallarla dolandız bu sayaq,
Yola saldız iki qış, üç yayınız.
Yedilər yağlı kabab yan-yörələr,
Kişilər xandı, deyillər tayınız.
İyə göldiz tökülüb, gördüz axır,
Çəkilir dağ, udunuz öz payınız.
İndi hey dərd bölüşürsüz iki-üç,
Niyə gəlmişdi, görün daydayınız?
Nə qəmin, ayda otuz Məmmədəmin.
Papağın fırla, gələr tez ayınız.
Necədir? Bir tikə əppək sarıdan
Əzilibsiz, daha yoxdur hayınız.
Peşəniz boş danışıq çayxanada,
Hələ bir müftə gələydi çayınız.
Baxıban ekrana axşam doyduz,
Dalısıycan gələcək baybayınız.

20 may 1995

ÜÇ İL SONRA

Çəkilib ölkəni verdik yerəza,
Yerəzin tanrısı hey qurdu qəza.
«Gələcək yaz, bitəcək yonca» deyib,
İki il qoymadı heç dil boğaza.
Qarabağ qaldı əsir erməniyə,
Yiyələr çıxdı çadırlarda yaza.
Ali məqsədsə qisas, yerliçilik,
Başqa işlər düşə bilməz taraza.
Hansı bir və' di yetirmiş yerinə?
Niyə bəs tost deyilir dəstəbaza?

NƏSİHƏT (Sabirə bənzətmə)

Çığırma yat, a lüt kasıb, yuxunda çoxlu varı gör.
Dilin ötersə, ay yetim, qapaz ye, zəhrimarı gör.

Batan batır, qapan qapır; çapan çapır, yığır yatır.
Yığıldı bangə, sandığa; qızıl-mızıl, doları gör.

Nə gündü indi qalmısan; sabun, soğan satır İran?
Hayandadır malın? Dolan bütün dükan-bazarı gör.

İpək, tütün batıb tamam, üzümçülük qalıb viran.
Ağ almadan xəbər gətir, nədir onun azarı, gör.

Yaratdığın sənayedən nəticə heç nə gözləmə:
Yetən birin qamarlayır, olur onun şikarı, gör.

Susur bir az, sükut edir, zavod gedir metalloma,
Söküb-satan qoçaqların əlində ixtiyarı gör.

Atıldı işçilər çölə; şəpir-şüpür alıb hərə,
Düzüldü cərgə alverə qadınların qatarı, gör.

Nə iş tapır mühəndisin, nə fəhlə bir gəlir yeri.
Adamların üzündəki əzaba bax, qubarı gör.

Müəllimin beş-on dollar verilsə, ayda bir alar.
Bu cür maaş ödərmə heç yemək üçün çıxarı, gör?

Parıldaman ki toplanır, vəkillərin qımıldanır.
Rəsul qağan xoruzlanır, baxışların, xumarı gör.

Həya itib, batıb abır! Qalıb haran, nədir çaran?
O yan-bu yanda hay-küyü, həyasız iftixarı gör.
Uşaqların qalarsa ac; sürün, dilən, əlin yum-aç.
Bacarmasan, budur əlac; kəfən bürün, məzarı gör.

18 iyul 1995

PARTİYALARA

Mərhaba, ölkəmizin boldu yaman partiyası!
Dərd-sərin həll edəcək altmışısan partiyası!
Başqa şeylərdə batıb-getdi bütün göstərici,
Təkcə doldurdu əziyyətlə plan partiyası.

Hey bitir ağ göbələk tək, ya amöb tək bölünür,
Başçılar xətri üçün, şöhrəti-şan partiyası.
Bir bölükdür ağanın arxa duran yan-yörəsi,
Başdadır cümləsinin dəstə tutan partiyası.

Məmləkət varmı girişsin hələ biznən yarışa?
Ginnesin dəftərinə yoxdu salan, partiyası,
Qarşıdan seçki gəlir, düşmüşünüz əl-ayağa.
"Xam xəyaldır" deyirəm, yoxdu güman, partiyası.

Zənn edirsiniz, tökülüb xalq gələcək seçki günü?
Səs verib söyləyəcək: Keçdi filan partiyası?
Parlaman yerləri, şəksiz, çatacaq yan-yörəyə,
Yırtacaq onda özün yerdə qalan partiyası.
Birləşin birdəfəlik, məqsədiniz xidmət isə,
Millətin vay halıdır, olsa kalan partiyası.

13 avqust 1995

AĞLADIR ZAMAN

Dözmürəm görəm böylə günlərin
Günbəgün sıxır, ağladır zaman.
Dərdi anlayan hər nəfər ki, var,
Çarə tapmayırdıqladır zaman.

Ey elim-obam, doğma məskənim,
Sən sayaq gəlib taleyim mənim.
Bayqu səslənən əski xirmənim,
Od qoyub sinən dağladır zaman.

Bəd gəlib zaman, dövrümüz çətin,
Öyrənib tamam, eylədim yəqin,
Bəxti millətin yoxdu, ol əmin:
Hey kəsir yolun, bağladır zaman.

Bağrı qan vətən, pisdirdi halətin,
Varsa qeyrətin, topla qüvvətin

Tez kökün bütün kəs əsarətin
Yoxsa məhvərin laxladır zaman.

28 avqust 1995

OLUR

İndi əzdikə fələk bizləri viranlıq olur.
Cib təmannası ilə buğda dəyirmanlıq olur.

Qarışıbdır yenidən millətin iste'dadı,
Ələnirsə safı çıxdaş, tozu dərmanlıq olur.

Çalxalandıqca, bulandıqca zaman nəhrə kimi,
Yağı zülmata enər, üzdəki ayrınlıq olur.

Edə hürriyyət adıynan hərə ustul davası
Ölkə afsayta düşər, torpağı düşmanlıq olur.

Gör xəyanət bürüsə məmləkətin hər tərəfin
Qoç igidlər qırılar cəbhədə, qurbanlıq olur.

Söyürük xalqı nahaq, noxta salanlarsa durur,
İnsafın hardadı bəs, böylə də insanlıq olur?

Elə gözbağlı qovurlar minişib hoqqa ilə
Nər olan at çəkilir tövlədə madyanlıq olur.

At çapanlar çoxu peşmanlığın iqrar eləyir,
Nəyə lazım, görəsən, sonrakı peşmanlıq, olur?

Təzə bir söz çıxarıblar adı... «Korrupsiyadır»,
Guya optum yığılır, birgə cibişdanlıq olur.

Ürəfa əhli odur, əppəyə möhtacdı bu gün,
Xoddadır ol kəsələr, hər sözü hədyanlıq olur.

Düzəlişçin məni əff et, ulu Sabir. Deyirəm:
Bu sayaq xalqımızın axırı bir yanlıq olur.

6 sentyabr 1995

SUAL-CAVAB

Tofiqin həbsinə nöş vermisiniz səs, əcəba?
Yoxsa bir kəndmi çapıb, yurdmu qoyubdur xaraba?
-Qarşından seçki gəlir, ləngiyə bilməzdi işi:
Çox cinayət eləmiş, heç cürə gəlməz hesaba.
-Başlıcası?
-Lap qıyası?
Naxçıvan səmtinə göndərdi o vaxt at-araba.
-Elə bu?
-Biz ki, buyruq quluyuq, hər nə deyərlər edərik.
Xam deyilsən, qisasın kimsədə qoymazdı baba.

20 sentyabr 1995

MƏCLİSDƏN SƏSLƏR

Bir stoldan:

-Badəni vur badəyə, məclisimiz var ola!
Dövrə qurub vurmağa yaxşı səbəbkar ola!
Tə'rif edim mən səni, göylərə qaldır məni
Sonra salaq marça-març, istəməyən xar ola!
Siftəsi pendir-fətir, gəldi necə xoş ətir!
Yağlı kababdan ötür, dopdolu bir bar ola!
Gəl yapışaq əl-ələ, burda salaq vəlvələ.
Səs yayılıb həm çölə, cümlə xəbərkar ola.
Biz ki manat möhtacı: rütbəli görməz acı:
Ağzın açıb marfacı, yığdığı dollar ola.
Varlı üçün gündə toy, gündə çəkər ləzzəti.
Yoxsa sayıb milləti, dərdinə qəm-xar ola?
Nuş eləyək badəni, hər birimiz var ola!
Evdə görək bolluğu, bəxt gətirib yar ola!

Əlavə:

- Söylə, Məmmoc, yoxsulu heç qınamaq düz olu?
Tapsa bu cür usdolu qarnı şişib şar ola.
Badə vurun badəyə, məclisiniz var ola!
Kim sizi arsız bilər, lap özünə ar ola!
Qonşu stolda:
-Qonşu, kəsin söhbəti. Kim ki yığıb sərvəti,
Quş südü, ceyran əti onlara dildar ola.
Badə vuraq badəyə, işlərimiz var ola!
Dövr bizimdir bütün, aləmə qoy car ola!
İçməyə qılsaq hünər, düşməyə çallıq zəfər.
Qarğıyırıq, birtəhər qoy özü tarmar ola.

14 oktyabr 1995

ŞƏKKAKLAR DEYİR

Boş dayanmır, ələyir daim ələk:
«Maşda anbar tapılıb» təzə hənək.
Yaxşı çox şaxəli uşduqdu bu iş.
Bəllidir, zərbəni bərk aldı «Əmək».
Gəncədən səmti dönüb Abşeronu,
Qarsacaqdır keçəsin odlu külək.
Dənləyərlər Ayazın əqrabası,
Üstəlik SD yeyər kök dəyənək.
Mələklər deyir:
Üç ilən yeddi! Qayıtmış repres...
Allah, allah, sən özün saxla görək!

5 oktyabr 1995

VƏTƏN YOXSULLARINDIR

Bələ gəlib əzəldən: vətən oğullarıdır,
Səfası varlıların, cəfa yoxsullarıdır.
Vətən yoxsullarıdır.

Yürüş etdi babalar, silkələdi cahanı,
Yoxsullar əsgər oldu, sərkərdəsi bəy-xanı,
Hər şey başçıya çatdı, tarixdəsə ad-sanı;
Qırılıb ölkələri alan yoxsullar oldu,
Vətən yoxsullarıdır.

Dövlətlilərçin saray, özünə daxma tikən,
Qıpquru səhralarda yer şumlayıb arx çəkən,
Qızmar günəş altında taxıl yığıb tər tökən,
Yolları, körpüləri salan yoxsullar oldu,
Vətən yoxsullarıdır.

Uşaqlıqdan əzilib işə-gücə alışan:
Dəzgah, soba önündə gecə-gündüz çalışan,
Ağalar varlanmaqçın bir-birilə yarışan,
Dağlarda külüngünü çalan yoxsullar oldu.
Vətən yoxsullarıdır.

Torpaq dara düşəndə imkanlılar qaçdılar.
Şəhərlərdə mülk alıb dükən-mükan açdılar.

Qaldı düşmən önündə kasıb başı daşlılar.
Vurulan, əsir düşən, talan yoxsullar oldu.
Vətən yoxsullarıdır.

Gözdən pərdə asmaqçın varlı verdi bir az pul,
Yollamadı orduya, Yurfaka qoydu oğul.
Girdi qanlı savaşa, silah götürdü yoxsul.
Səngərlərdə vuruşub, ölən yoxsullar oldu.
Vətən yoxsullarıdır.

Vətən nə sağlarıdır, vətən nə sollarıdır,
Qayğısı ağaların, nə də çuğullarıdır.
Əzabı diləninin, dərdi ac dullarıdır.
Qan-yaş töküüb saçını yolan yoxsullar oldu.
Vətən yoxsullarıdır.

Siyasətbaz ölkəni bilər bazar - nədir ki?
Yeri gələndə istər, yaxud satar - nədir ki?
Bərkə düşəndə işi daşın atar - nədir ki?
Həmişəlik vətənçin yanan yoxsullar oldu,
Vətən yoxsullarıdır.

Eşit deyim bir kərə: bu vətən yetimindir,
Cəfəş kəndlinindir, yazıq müəllimindir.
İt kökündə dolanan fəhlənin, alimindir.
Vətən qeyrəti çəkib solan yoxsullar oldu.
Dövlətli vətənsizdir,
Vətən yoxsullarıdır.

6 oktyabr 1995

NƏVƏM ÜÇÜN (Bolluq və yoxluq)

Bundan qabaq alverçilər
Saxlardı pünhan malları.
Yalvar-yaxarnan müştəri,
İstərdi altdan malları.

Artıq gəlib təzə zaman,
Beşdir alan, yüz-yüz satan,
Səl tək axıb gəlmiş yaman,

Doldurdu meydan malları.

Şey-şüy satan qurmuş halay,
Seylon köçüb: hər yerdə çay,
Çox moddadır indi Dubay,
Lap boldu İran malları.

Göz oxşayır Çinnən Korey,
San ki, doğub qövsü-quzey!
Pulsuz üçün olmuş muzey,
Görsün bu əlvən malları.

Mal satmağa lazım hünər,
Taks istəyən birdir məgər?
Yoxsul alardı bir təhər,
Tapsaydı "Şirvan" malları.

Var eylə mal ilnən yatar,
Gah-gah yuyar, hərdən yamar.
Dartışdırıb, tovlar, satar,
Halı pərişan malları.

Hər yan dolub: mal çoxdu, çox,
Ciblərdə heç pul yoxdu, yox
Ancaq alır, əlbəttə tox,
Dollarla Yapon malları.

Yoxdur bala, cib boşdu, boş,
Aylıq maaş bir cüt qaloş.
Aldım "bakuş", ol könlü xoş.
Neynirsən ceyran malları.?

8 oktyabr 1995

ŞƏHƏR LÖVHƏLƏRİ

Bir biçimdə cavan-cavan,
Soldurub rənglərin zaman.
Söz atan yox, nə sataşan,
Durub cır-cındırın satar,
Qadınlardır qatar-qatar.

Gələn gəlir bütün günlük.

Yollar dolub, olub tünlük.
Balasına dörd-beş minlik.
Qazanmaqçın bura çıxar,
Qadınlardır qatar-qatar.

Polis söyür, qapaz vurur.
Gün yandırır, şaxta qırır,
Müştəri gözləyib durur.
Çoxu ayaq üstə yatar,
Qadınlardır qatar-qatar.

Göz sönüküb bulanmaqdan,
Bu fərəhsiz dolanmaqdan.
Uzun günü dayanmaqdan,
Ayaqlarda qalxıb damar,
Qadınlardır qatar-qatar.

9 oktyabr 1995

MÜASİR QOLÇOMAQLARA (SİZİN)

İşlədib çərxin fələk, çoxdan olub dövrən sizin.
Söz sizin, ad-san sizin, qulluq sizin, fərman sizin.

Mülk sizin, vardat sizin, mə'dən sizin, məhsul sizin
Vermişik paylaşdırım: külli Azərbaycan sizin.

Dərd bizim, aclıq bizim, işsiz bizim, evsiz bizim.
Gül vurun, işrət qurun, şöhrət yapın, hər yan sizin.

Hazırq mindirməyə, çün noxtalanmış durmuşuq.
Cüt minin, üç-üç minin, hey bizləyin; cövlan sizin.

Hər nə var, acgöz sümürən tək qapıb dollar yığın;
Bank sizin, sandıq sizin, anbar sizin, xırman sizin.

Yuxlamaq, süstlük bizim; min hoqqadan çıxmaq sizin.
Ayrılıq, keylik bizim; birlik sizin, sahman sizin.

Bizlərin bir çoxların çaqqal edib hürdürdünüz.
Başmı var? Dərd etmədik kim, qaynayan meydan sizin.

Siz fərasət əhlisiz, bizlər ağılsız bir sürü.
Layiqik, çöllər boyu leş eyləyin, divan sizin.

Qaldı bir nifrət bizim, hiddət bizim, lə'nət bizim.
Saymayın, boş şeydi bunlar; olmuşuq qurban sizin.

Sürün dövrən, edin cövlan,
Tutun hər yan, verin fərman.
Fəqət bir gün gələr son an:
Coşar ümman, qurar divan.

26 oktyabr 1995

MİLLƏT

Zaman ötüb keçər, qayıtmaz illər.
Tə'rifini bilsin gələn nəsillər.
Birliyin yoxdursa, əzəcək fillər,
Sonsuz müsibətə bələnən millət,

Hər yetənə uyub saxtalanmasın.
Layiqsən, yerində axtalanmısan.
Palanın qoyulub noxtalanmısan,
Başına daim kül ələnən millət,
Üstünə murdar su çilənən millət.

Yaxşını pisləyib, yamanı öyən,
Yaddan baba tutub, babasın söyən.
Balasın almayıb təpiklə döyən,
Özgə danasına tələnən millət,
Özü öz adından iyrənən millət.

Nadandan kalansan, daha nə qəmin...
Məsləksiz ziyalın, yolsuz alimin
Tula tək gözlədi ağanın himin.
Nə bolmuş içində sürülən millət,
Dilinə ad qoydu elənən millət.

7 noyabr 1995

TƏBRİK

Təşkil olundun, balam, payla noğul, parlaman!
Yağlı çəpik çalmağa, buyruğa qul parlaman.

Yaxşı qurtarmış oyun, bitdi yeşik davası.
Bir paranız yan-yörə, boldu yeraz tayfası.
Artisiniz az deyil, işdə dəyər faydası.
Tost deyəcək şairi, alimi bol parlaman.
Əski sovet dəstəsi, bir-iki sol parlaman.
Sən açacaqsan bizə cənnətə yol, parlaman.

Cümlə müxaliflərin boşdu tamam sözləri,
Taxta gətirmiş YAP-ı çığ-bığ ilə özleri.
Qol-boyun olmuşdular, görməz idi gözləri?
Axtarır indi onlar girməyə kol, parlaman.
Söyləyiniz onlara "çatla, boğul", parlaman!
Yaxşı yapır, qoy yapa, YAP-dır oğul parlaman.

Mürgü döyürsüz, baba, vaxt keçirirsiz hədə,
Lal-kar oturmaq özü əksər üçün bir hünər.
Bir neçə yersiz çıxış, məsələ bitdi, yetər!
Sonra durub dərs keçə usta Rəsul, parlaman.
Cümlə yatan, həm oyaq qaldıra qol, parlaman.
Gözləmirik yaxşı şey, arxayın ol, parlaman.

17 yanvar 1996

BALTA SAPI

Baltaya dayaq durub qırın haqqın belini,
Siz həmişə zorluya tərəfsiz, balta sapı.
Həmkarı çuğullayıb, alın "malades sabak",
Yanğın törətmək üçün ələfsiz, balta sapı,
Şərəfsiz balta sapı.

Baltalar deşiyinə dürtülün, möhkəm girin,
Qonşu, yoldaş doğradıb, quyruqda dövrən sürün.
Anqırdanda anqırın, qısqırdanda bərk hürün,
Baldırımız eşməyə əcəbsiz, balta sapı,
Şərəfsiz balta sapı.

Təzədən soxulursuz yaşdamıb çallayanda,
Balaca üz göstərib, azacıq yallayanda.
Böyüklər alət kimi alıb tumarlayanda,
Düşünməyin qızılız, sədəfsiz, balta sapı,

Şərəfsiz balta sapı.

Atanız guya bizdən, özünüz yaddansınız.
Arayatı minməyə öyrəşən atdansınız.
Basdırdıqca dirilən abırsız xortdansınız.
Millətə əngəlsiniz, kələfsiz, balta sapı,
Şərəfsiz balta sapı.

Əclafliq eləməkçin gəlmisiniz cahana.
Kəsin sözün doğrunun, qüvvət verin yalana,
Dəli olar, desələr birdən yazıq Şeytana.
Siz naxələflər ona xələfsiz, balta sapı.
Şərəfsiz balta sapı.

Üç-dörd qohum sürüyər leşinizi öləndə.
Rəhmət nədi? Astadan tüpürəcək görən də.
Olmayacaq, bilin ki, yasınıza gələn də.
Çünki bəd əməllərə səbəbsiz, balta sapı,
Şərəfsiz balta sapı.

18 yanvar 1996

AĞA DOLLAR

Çoxdan eşidirdik ki, cahanda belə pul var:
Batmış adı "Dollar".
Vaxt oldu ki, çıxdın üzə: gördük səni aşkar,
Bildik nə zəhirmar.
Göygöz kosadır, ağ dişi solğun sifətindən
Yüngülcə parıldar.
İnsan sümüyündən yapılıbdır elə bil ki...
Dövlətliyə dildar.
Gəldin, çoxunun ağı uçub getdi sərindən,
Dönməz pis əməldən.
Hər şey təzə don geydi bütün; döndü yerindən,
Tərpəndi təməldən.
Pulgir kişilər çün səni görəcək, cuşa gəldi:
Yollar boyu bazar.
Aclıq da, kasıblıq da səninlə qoşa gəldi,
İşsizlərə azar.
İflas edənin, pul qıranın dərd-səri oldun.
Yox oldu dəyanət.
Arvad-uşağın, yaşlıların əzbəri oldun,

Sənsən daha söhbət.
Gəlməklə tamam pullarımız düşdü kəsərdən,
Dönmüş heçə “Şirvan”.
Mənsəbdəki bədbəxt nə qədər toplaya səndən,
Ta eyləyə milyon?
Sandıqla gedib bə'zilərin bangına dolsan,
Nəfsi yığılarmı?
Bir paçka acın, ya yetimin, başsızın olsan,
Dünya dağılarmı?
Tacirlə polis, rütbəpərəst sərvəri olma,
Zalımlara qalxan.
Ağlar-qaralar bölgəsinə müştəri olma,
Əl çək, quzu qurban.
Çox vermə cilov işdəkilər aləmi çapsın,
Çək işlərə sahman.
Bə'zən yola qon, pensionerlər səni tapsın,
Etsin dava-dərman,
Hərdən, mən ölüm, külfəti çox qeydinə gəl qal,
Ət-yağ, ala paltar.
Yaxud da, çayıb kürkü cırıq alimi axtar,
Geysin təzə şalvar.
Yox, Yox. Görürəm, yoxsula səndən çörək olmaz,
Rəngin sinə dağlar.
Tə'rif eləyək, ya söyək: əsla kömək olmaz,
Dollar, ağa dollar.

1 mart 1996

GÖYLƏRDƏN CAVAB

Hey ayaq tutduqca haqsızlıq, olub dövran xarab,
Xalq batar dörd-sər içində, günbəgün artar əzab,
Zülmüdən yer ağlayıb matəm tutarkən afitab,
Söyləyərsən: “Bircə yol var, tanrıya etmək xitab”.
“Çarə yoxdur” söyləsən, göylər verər böylə cavab:
Müsliman, türk oğlu heyvandırımı, eylər bunca tab?
Dözdü, bəsdir müt'ilik, axır gərək çəkmək hesab.
Qulların, yoxsulların ümmidi ancaq inqilab!
İnqilabdır, inqilab!

5 mart 1996

BİZDƏN ÇEÇEN OLMAZ

*Son vaxtlar bə'ziləri Çeçen
olmağı arzulayır.*

Boş sözdü, danışma, bala, bizdən Çeçen olmaz.
Mərdlik, kişilik meydanıdır, hər yetən olmaz.

Millət işi uğrunda əməl bir gərək olsun,
El cümlə mübarizliyə qadir gərək olsun.
Xalqın çoxu can verməyə hazır gərək olsun,
Əksər demirəm, heç acı candan keçən olmaz,
Get, get, ay oğul, heç vədə bizdən Çeçen olmaz.

Bir cərgə igid vardı: şəhid oldu, ya vurduq,
Başlandı rəyasət vuruşu, diş-dişə durduq,
Az-çox oyanan ruhu o vaxtlar belə qırdıq
Bundan sora bizdən qarı düşmən əzən olmaz,
Boş sözdü, danışma, bala, bizdən Çeçen olmaz.

Nazir verər öz oğlunu Cövhər kimi qurban?
Yaxud Basayev tək, kimi var qanına qəltan?
Türk eylənmişik biz belə mərdlikləri çoxdan.
Əl çək, a yazıq, heç cürə bizdən Çeçen olmaz!
Quş tək şığıyıb düşməni ot tək biçən olmaz.

İtmiş, yoxa çıxmış, nə igidlik, nə cəsarət?
Var yerliçilik, rütbəpərəstlik və rəyasət,
Yaltaq "kişilər" gırləyə baş, bir də xəyanət.
Bizlər yığışıb əyninə geysin kəfən? Olmaz!
Biz xalq deyilik, heç vədə bizdən Çeçen olmaz.

11 mart 1996

XOŞ GƏLDİN, A NOVRUZ

"Xoş gəldin, a Novruz" deyirik biz bəri başdan.
Xoş gəlmisən, amma ki xəbər yoxdu maaşdan.
Bir əy qulağın, söz deyirəm, dinlə yavaşdan.
Ciblər boşalıb, evdə də heç şey ələ gəlməz.
Çaylar dənizin, damcısı bomboş gölə gəlməz.
Vallah, ələ gəlməz.

Gəldin, bişəcək paxlava, yüz cür baha ne'mət,
Hər dürlü plov, şirni-bular varlıya qismət.
Pulsuz atalarçın demə bayram, de ki zillət.
Pul hardadı, tutsun o, yükün bir şələ? Gəlməz.
Boş əllə gedən şadlanıb əsla gülə bilməz.
Billah, gülə bilməz.

Tezdir gəlişin, indi nə qaz var, nə işiq var.
Borcun dəyü alsaq, suyu, aya, nədə qaynar?
Bişməzsə plov, evdəkilər lap olacaq xar,
Aş boşqabı görməzsə, uşaqlar dilə gəlməz.
Mə'yussa uşaqlar, analar dincələ bilməz.
Gülməz, dilə gəlməz.

Lazımdı məgər pulsuza, ya aclara bayram?
Bilməm nə verər boş tabağa, saclara bayram?
Ölmək diləyən əppəyə möhtaclara bayram?
Ölmək bahadır: istəyir ölsün, ölə bilməz.
Xoş gəlmisən, ancaq yoxa bayram hələ gəlməz,
Gəlməz, hələ gəlməz.

14 mart 1996

SON

Balakən sərdarı Ansuxlu Əli,
Deputatlıqla çatıbmış əcəli.
Yazılıbmış bu sayaq qismətinə
Əli həm getdi xuda rəhmətinə.
Nə bilim, çoxdu və ya yoxdu suçu,
Götürüldü aradan sonku qoçu.
Daha bundan sora sakitcə düzü
Dolaşar qurd ilə birlikdə quzu!?

2 mart 1996

RÜBAİ

Görürsən ki, millət yatayatdadır,
Ağalar vurhavur, çataçatdadır.
Düşünmə, haçansa işlər düzələ,
Kələki hakimi ehtiyatdadır.

17 fevral 1996

MOİZƏ

Gəldi tamam başqa dövr, indi dəyişmiş həyat:
Ölkəmiz olmuş azad, din də ki, ondan azad.
Lə'nətə gəlmiş Sovet boğmuş idi dinləri,
Dopdoludur hər tərəf türkiyə İncil, Tövrət.
Pəh, ateistlər dönüb indi olub dinşünas:
Köhnəki bildiklərin tədris edir tərs-avand,
Çox yığılıb misyoner, gənclərimiz quşquşu.
Kim nə sayaq istəyər, eylə edər təbliğat.
Bir para yoxsul gedir – pay verilir aybaay.
Dindaşı vermir, nə qəm, əcnəbi paylar zəkat.
Krişnalar çoxlaşar, ət və sarımsaq-soğan
Heç gərək olmaz tamam, otyeyən olluq rahat.
Bilməyirəm, hansı din qaldı, gəlib çıxmasın.
Bə'zi qırışmal yenə tazəsin eylər icad.
Xəlvəti dinlər hələ usta görür tədbirin,
Din sarıdan bəxtimiz çox gətirir, lap abad.
Mollanı hey suçlamaq heç cürə insaf deyil,
Molla yazıq neyləsin? Əksəri lap kəmsavad.
İşləri başdan aşır, güclü edirlər əda,
Siğə və ehsan ilən, gün keçirirlər babat.
Sünni ilən şialik dərdi bəsiydi bizə.
Gündə bir ucdan qopur üstümüzə tazə ad.
Din ilə yoxdur işim, bir budu ərzim mənəim;
Yüz dinə qulluq edən millət olar bərrübad.

12 mart 1996

TARİX GERİ DÖNMƏZ

Qırmızı imperyanın çoxdan sınıb balu-pəri.
Səs qazanmaqçın dəbərdir kommunistlər tək'əri.
Xam xəyaldır böylə şeylər, çaşmasın heç kim nahaq.
Dumanın səs verməsiynən dönməz heç tarix geri!

16 mart 1996

ÇAĞIRMA KOROĞLUNU

*Hanı mənəim qoç Koroğlum?
Gələ, girə bu meydana.*

Çağırma Koroğlunu, girməsin bu meydana
Xain gülləsi dəyib, al qanına boyana.

Yığmasın dəliləri bir yerə boş-boşuna,
Dözə bilməz atılan güllələr yağışına.
Girmişik igidləri dənəlmək yarışına,
Qırarıq dəlilərin, döndərərik Omona.
Koroğluya deyın ki, gəlməsin bu məkana.

Cəbhələrdə nə qədər Koroğlular itirdik?
Neçəsini arxadan vurub qətlə yetirdik.
Neçəsinin ömrünü məhbəslərdə bitirdik.
Şəksiz, ya öldürərik, ya salarlıq zindana.
Ağlı olsun, Koroğlu boylanmasın bu yana.

Keçən il qurduq tələ cəngavər adaşına.
Yaralayıb sonradan güllə çaxdıq başına.
Bayram gəldi bələndi tökülən göz yaşına.
İgidsiz dolanarıq, siyasətdir zamana,
Koroğlu lazım deyil daha Azərbaycana.

18 mart 1996

BİZ BELƏYİK

Tez qızıb sönən ayrı məxluquq
Qalxdı bir kərən, qurtardı getdi.
Hay-həşir salıb, sanki məqsədə
Çatdı bir kərən, qurtardı getdi.

Beş ağac üçün qopdu bir tufan
"Soldu Topxanam" eyləyən fəqan
Bir atım barıt doldurub haman
Atdı bir kərən, qurtardı getdi.

Şah palıd təkin ortadan çöküb,
Qurd içindədir, yerbəyer söküb.
Fitnə əlləri tədbirin töküüb
Qatdı bir kərən, qurtardı getdi.

Cümlə varlığın etdilər talan
İtlə ip gedib, gördü bir zaman.
Qoydular balış, əsnəyib yaman
Yatdı bir kərən, qurtardı getdi.

Torpağın alıb qaytaran hanı?

Qaçqının o cür tapşırar canı.
Qoç igidlərin, söylə bəs qanı?
Batdı bir kərən, qurtardı getdi.

10 fevral 1996

SÖNDÜ ELMİN ZİYASI

Namərdlərin əlilə söndü elmin Ziyası...
Ürəkdə sevinənlər möhkəm tutacaq yası..
İtirmədi vətəni böyük haqqı-sayını –
Bıçaqla, güllələrlə axır verdi payını.
Oyadacaqmı zaman yüz minlərlə qafili?
Bilinəcəkmı onun, görən, şəksiz qatili?

22 fevral 1997

ÖZƏLLƏŞİR

Sevincdən az qalır ölüm-bizim diyar özəlləşir!
Əsrlər ilə toplanan ümumi var özəlləşir.

Kalonkalar, çaxır sexi, tikintilər, dükan-bazar,
Kotan-mala, toyuq-cücə, inək-davar özəlləşir.

Yalançı mülkdən bizi axır ki, tez xilas edər,
Ya funksoner, ya əcnəbi alıb-yapar, özəlləşir.

Düşünmə heç, zavod olar mühəndisin, ya fəhlənin,
Yıxıb xərabə qoyduran ucuz qapar. Özəlləşir.

Maşın-muşun ki, kənddə var, kimin əlindədir, onun.
Gələndə torpaq üstünə şivən qopar. Özəlləşir.

Zavod alıb da pullular, qazanc yolunda çarpışır.
Əməkçi yoxsa heç şeyi, rahat yatar. Özəlləşir.

Baban tikib-qurub əgər, əvəz alıb qəbir yeri.
Külüng çalıbsan əlli il? Çekin apar, özəlləşir.

Böyük-küçük, nökr-əğa bilinsə, iş tapar nizam.
Nə fəhləsin, ziyalısın qoyar bekar. Özəlləşir.

Yapan ağaycın heykəlin, çəkən itin, yazan nəşəb,
Qoşan şe'r alar pulun; çörək tapar. Özəlləşir.

Maşın tökəndə zəhləsin şəhərdə rikşa səsləyər,
Kasıb belində xub palan olar süvar. Özəlləşir.

Ötüşməyə, gülüşməyə ac alim axtarar minə,
Beş-on manat verib minər, qovub-çapar. Özəlləşir.

Bular həqiqət olsa da, üzülmə, başqa çarə yox.
Yeganə yol budur; hamar, ya nahamar. Özəlləşir.

2 aprel 1996

AZƏRBAYCAN

Sərt hasardan buraxdılar, "hurrey" deyib çölə qaçdıq
Uca dağdan gələn seltək hey kükrədik, aşib-daşdıq.
Harınlaşmış ilxı kimi çox kişnəşib şillaqlaşdıq.
İmkan verdik, işin görsün noxta salan, Azərbaycan!

İçimizdən əllamələr, neçə-neçə qoçu çıxdı,
Meydan quran agent fəhlə, erkəcimiz keçdi çıxdı.
Başı xarab, ağzı yava... daha nəçi, nəçi çıxdı
Alqışlarla qarşılandı xain, nadan; Azərbaycan!

Düşmən qaldı bir tərəfdə, özümüzə mırıldaşdıq,
"Qurr" dedilər – quruldaşdıq; "qarr" dedilər – qarıladaşdıq.
Ağıllı söz deyiləndə lağa qoyduq, hırıldaşdıq.
Bəyənilmədi, şüar oldu yalan-palan, Azərbaycan!

İş görənə mane olduq, əlin tutduq, quyu qazdıq,
Miting yapıdıq, piket qurduq, tətillə etdik, şüar yazdıq
Qoç igidlər döyüşəndə fitnə qurduq, səfin pozduq,
Füsrət tapıb qarını düşmənə saldı talan, Azərbaycan.

Onu aşır, bunu aşır, nəyimiz var verdik yelə.
İt də getdi, ip də getdi; qarını belə, qapını belə...
Torpağımız, gözəl günlər çətin gələr bir də ələ,
Əhvalımız gündən-günə olur yaman, Azərbaycan!

Leylak gəldi, qoçuları asdı, kəsdi, basdı-atdı.
Çəkildilər dəməklərə, çığbıqların səsi batdı,
Efir-ekran, "bay-bay" dedi, keyləşdirdi, millət yatdı,
İşə düşdü üçlə yeddi, etdi cövlan, Azərbaycan.

İyul 1997

QOCA RUSYET

Görürsənmi bizim qoca Rusyeti?
Bilir hər kəsənin nədir xisləti?
Hayastana çoxlu müftə tank verdi,
Dedi, davakardır, pisdir niyyəti.
Bizə sülh əhliyik, davadan uzaq,
Odur qolu bağlı verdi Surəti.

BİLƏCƏR DEYİL

Nə hay-küy salmışız? O təhər deyil!
Hələ ki, qorxulu bir xəbər deyil!
Gedən Kəlbəcərdir, Biləcər deyil!
Bir kənd də bəs elər şahlıq etməyə.
Nə olsun ki, kənddir, ya şəhər deyil?!
Məncili istədi Məmdəli sonda:
Kələki Məncildən heç betər deyil.
Pivədən gətirin hələ vaxta var,
Gedən Kəlbəcərdir, Biləcər deyil

Kəlbəcərin getməsi 'ildönümünə' 1997

ÖZƏL PAYIMIZ

Gör necə hallandı özəl payımız!
Can sənə qurbandı, özəl payımız!

Zənn elədik, yaxşı yetişdik pula,
Beş payı var, ev verəcək yoxsula,
Qız köçürüb tez salacaqdır yola,
Dərdlərə dərmandı, özəl payımız!
Can sənə qurbandı, özəl payımız!

Kaş bu işin mənfəətin biz görək,
Lüt kişilər kapitalis olsun görək,
Faiz alıb nuş eləyib bal-çörək!
Desin, firavandı, özəl payımız!
Can sənə qurbandı, özəl payımız!

Komtəçilər gündə girib bir dona.
Söylədilər, çek gedəcək milyona.
Gözlədik, aya, nə zaman paylana?
Axır ki, paylandı, özəl payımız!
Can sənə qurbandı, özəl payımız!

Uyquda gördü çoxu min ton darı,
Bə'ziləri tapdı qızıl anbarı,
Sahib olubmuş zavoda tən yarı,
Mülkü dəyirmandı, özəl payımız!

Bəxtinə heyrandı, özəl payımız!

Bir para kəslər də deyirdi yaman,
Xam xəyala düşməyə yoxdur güman,
Çək ilə olmaz Fatıya heç tuman,
Sanma ki xırmandı, özəl payımız!

Növbədə durduq neçə axşam-səhər,
Şirvan ilə keçdi ələ bir təhər,
Arvada göstərdi qaçıb evdə ər
«Gör necə əlvandı, özəl payımız!
Bax, bizə mehmandı özəl payımız!»

Fab-zavodu çoxdan alıb-satdılar,
Bizləri ancaq boş işə qatdılar,
Ortada meymun kimi oynatdılar,
Altıca şirvandı, özəl payımız!
Nərlərə meydandı özəl payımız!

14 iyun 1997

QURTULUŞ GÜNÜ

Məclisimiz bəyəndi: Olsun qurtuluş günü,
Yaltaqlanmaqçın meydan, ayrıca bir tuş günü?

Hücum çəkdik düşməyə-sərkərdəmiz qabaqda!?
Biçdik erməniləri, qalmadı bu torpaqda!?
Qaçqınlar qurdu busat yenidən Qarabağda!?
Bahar gəldi ölkəyə, ötüb keçdi qış günü!?
Təklifinə düzüldü: Olsun qurtuluş günü!

Qoymadıq yan-yörələr yığıb şişib-köpməyə!?
Fəhlənin, ziyalının əli çatdı əppəyə!?
Payladıq yoxsullara gözlərinə tərpməyə...
Hansı millət görübdür belə azad, xoş günü?!
Nahaq söyləməyirlər: Olsun qurtuluş günü!?

Yuxuda görüləni olmuş kimi anladız,
Yuxu görməyənləri nahaq yerə danladız,
Mırtız lələ, mən ölüm, yaman vaxtsız banladız!
Əvvəl-axır olacaq, gələcək qurtuluş günü!
Dəstəbaz sürüsüyçün həmişəlik alqış günü,
Ayaq altda itənçin lə'nət və qarğış günü.

Ə L A V Ə L Ə R

GÜLLƏR MƏNƏ GÖZ DAĞI

Ötdü keçdi yasəmən, sonra küftə gülləri.
Açır çardağ güllərim, yanır hər bir budağı.
Kimdir dərən, qoxlayan? Kiminçin açır, görən?
Boldur, solub-tökülür, ətri bürüyüb bağı.
Güllər mənə göz dağı...

Səhərlər dəstə tutub aparaydım bacıma
(Nəsrin, Aydan sevincək atlaydı qucuma),
Bir dəstəsin qızımçın, ya şeytan Aytacıma.
Əl çatarmı onlara? Düşüb yolun uzağı,
Yollar kəsilib yağı...

Unutmaz Şairəyə qönçəsindənmi dərim?
Şərqə külək əsəndə onunlamı göndərim?
Səlcangilin gülü çox, yox başqa doğma yerim.
Aşib-daşır bir ucdan, ötür tamam yarpağı.
Olur mənə göz dağı.

Gül dərib qoxlayardı tanış-biliş gələndə.
Tale belə gətirdi: hamını qoydu gəndə.
Tabutuma dolaydı barı yalnız öləndə.
Tökülür ləçəkləri, al boyayır torpağı.
Güllər mənə göz dağı.

GÖZƏLLƏR QOCALANDA

Sən ey əski pak gözəl, nədən döndü ruzigar?
Bir gözəl qocalarsa, sanki solar bir diyar.
Gözəllik olmayanda bu dünyanın nəyi var?
Sular bulanıb axar gözəllər qocalanda.

Gözəllərdə göstərmiş ulu tanrı qüdrəti,
Rəssamlar heyran-heyran çıxardılar surəti.
Gözəllərə tapınmaq ariflər ibadəti
Kor gözlər kimə baxar gözəllər qocalanda?
Başından şimşək çaxar, gözəllər qocalanda.

Gözəllər qocalmasın, qocalmasın ilahi.
Soldurma əllərinlə yaptığın səcdəgahı.
Özün ol gözəlliyin, gözəllərin pənahı.
Aləmi oda yaxar gözəllər qocalanda?
Günəş kiminçin çıxar gözəllər qocalanda?
Başından şimşək çaxar gözəllər qocalanda.

Avqust 1996

ZƏHLƏM GEDİR

Taqətdən düşsə də dizim,
Qocalarla tutmur sözüm.
Yenə cavanlarla gəzim.
Zəhləm gedir qocalıqdan,
Qoca olub yaşamaqdan.

Başlayacaq, oram belə,
Ürək belə, buram belə,
Təzyiq belə, çaram belə...
Zəhləm gedir qocalıqdan,
Qoca olub yaşamaqdan.

Deyirdilər:” Bir qismətdir,
Qocalmaq da səadətdir”
Zəhləm gedir qocalıqdan,
Qoca olub yaşamaqdan.

Duadaydım axşam-səhər
Cavankən eyləyim səfər
Görünür, beləymiş qədər...
Zəhləm gedir qocalıqdan,
Qoca olub yaşamaqdan.

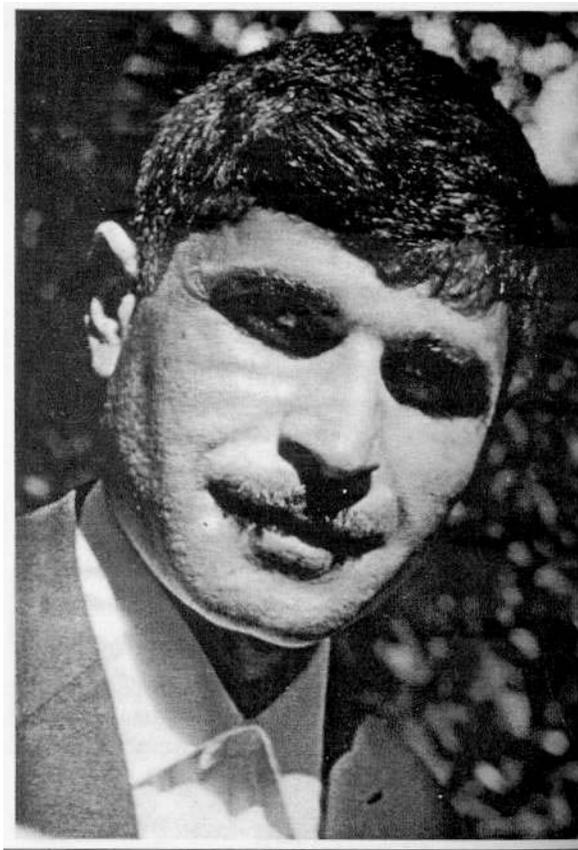
Birdən gəlib elədi xar,
Saya gəlməz dörd-səri var,
İnciməsin qoy qocalar,
Zəhləm gedir qocalıqdan,
Qoca olub yaşamaqdan.

SONU GƏLDİ

Sən ay gözəl gəncliyim, hara uçdun quş kimi?
Ötdü ömrün baharı, sonu gəldi qış kimi
Fərəhsiz tənha həyat, boğucu iyrənc zaman

Qocalığın əlində sızlaram bayquş kimi.
10 fevral 1996

ƏHMƏD CƏFƏRZADƏ

**ADSIZ
QƏHRƏMANLAR**

GÖZLƏNİLMƏYƏN MƏKTUBLAR

Yazıçı Ayaz masanın arxasında oturub işləyirdi. Qəfil qapı zəngi onu işdən ayırdı. Qalxıb qapını açdı. Gələn tanımadığı bir cavandı. Əlindəki qovluğu Ayaza uzadıb dedi:

-Bunun içindəki məktublar sizə çatacaq.

-Kimdəndir? Keçin içəri.

Cavan içəri keçmək təklifini qəbul etməyib dedi:

-Atam verdi. Təzəcə rəhmətə gedib. Son nəfəsində xahiş etdi ki, bunu sizə çatdırım.

-Allah rəhmət eləsin. Kimdəndir məktublar?

-Dedi ki, sizin Ustadınız Hüseyn müəllimdəndir.

Söz Ayazı elə tutdu ki, gəncin tələm-tələsik sağollaşaraq getməsinə belə mane ola bilmədi. Hüseyn müəllim... Ayaz masasının arxasına qayıtdı, qovluğu açdı. Altı məktub-zərf idi. Zərfləri açıb vərəqlədikcə gördü ki, buradakı hadisələrin heç biri uydurulmamışdır. Müəllif Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş dövründə edilmiş bu haqsızlıqların böyük bir qismini siyasi məhbuslardan eşitmişdir.

Burada Hüseyn Mikayılzadə adı altında təsvir olunmuş məhbus yazıçı Hüseyn Caviddir. Müəllif onu şəxsən özü görməsə də, Cavidlə bir düşərgədə yaşayan onlarla adamı danışdırmış, böyük yazıçının həbsdə keçən günlərini qismən də olsa, öyrənmişdir.

Bununla belə müəllif burada təkcə Cavidin deyil, ümumiyyətlə, şəxsiyyətə pərəstiş dövründə haqsız olaraq siyasi məhbus kimi həbs edilən adamların çəkdiyi əzab-əziyyəti təsvir etməyə çalışmışdır.

Ayaz başa düşdü ki, məktublar təkcə ona deyil, bəlkə də Hüseyn kimi sənətkarı yetirən xalqa müraciətlə yazılmışdır. Deməli, məktubları təkcə onun oxuması kifayət deyil, onları bütün xalq oxumalıdır.

Bir-iki gündən sonra Ayaz məktubları oxuyub qurtardı. Onları sahmana salıb, olduğu kimi nəşr etdirməyi qərara aldı.

Həmin məktublar bunlardır:

BİRİNCİ MƏKTUB

Mənim sevimli dostum!

Məktublarıma sənə çatmasına ümidim olmasa da, yazıram. Bəlkə də onlardan heç olmasa biri sənə yetişər və sən mənim nə kimi bir fəlakətə düşər olduğumdan xəbərdar olarsan.

Məlumun olsun ki, mənə gecə vaxtı öz otağımda yazı yazdığım zaman həbs edib MVD-yə gətirildilər. Mən nə qədər xahiş edib, nədə müqəssir hesab edildiyimi öyrənmək istədimsə də, mümkün olmadı.

Məni qaranlıq zirzəmiyə saldılar. Burada 50-60 adam var idi. Qaranlıqda üzdən tanımaq mümkün olmasa da, söhbət əsnasında səslərdən bir çoxunu tanıya bildim. Bunlardan çoxu Azərbaycanın görkəmli partiya, dövlət, elm və mədəniyyət xadimləri idi. Hamı böyük bir təəccüb içərisində idi; çünki nə kimi bir günahımız olduğunu bilmirdik. Bizə elə gəlirdi ki, bizi kimsə səhvən həbs edib və ən yaxın saatlarda gəlib buradan buraxacaq, dönmə-dönmə üzr istəyəcək.

Lakin təəssüf ki, belə olmadı. 3 gündən sonra bizi bir-bir çağıraraq komendant otağına apardılar.

...Bakıda dəniz kənarındakı 5 mərtəbəli bu binanı təxminən hamı tanıyır, lakin onun içərisində nələr baş verdiyini çox az adam bilir. Bütöv bir məhəlləni tutan bu bina Daxili İşlər Nazirliyinin binasıdır.

Bu binanın geniş həyətidə uzununa tikilmiş, alçaq qatları olan beşmərtəbəli başqa bir bina da vardır. Əhali bu binanın varlığından xəbərsizdir.

Bura Daxili İşlər Nazirliyinin daxili istintaq həbsxanasıdır ("Vnutrennaya türmə"). 1930-cu illərdə M.Bağirov bu binanı xüsusi məqsədlər üçün tikdirmiş və sonralar məlum olduğu kimi öz məqsədinə nail ola bilmişdir.

Son illər ərzində bu iç binadan Azərbaycanın minlərlə ən mətin, ən sədaqətli oğlu və qızı gəlib keçmişdir. Onların əksəriyyəti öz ömürlərini buradaca - binanın alt qatındakı zirzəmidə başa vurmuş, qalanları Uzaq Şimalda məhv olmuş, çox az qismi isə çox əziyyətlər içərisində həbs düşərgələrində yaşayır.

İç binanın quruluşu ən ciddi və dəhşətli istintaq üçün əlverişli şəkildədir. Bina qəsdən belə tikilmişdir. Buradakı divarların arasından keçən yollar, müxtəlif əzabvermə otaqları, xaricə səs çıxmağa qoymayan xüsusi quruluşlu kameralar burada edilən cinayətlərin üstünü ört-basdır etmək üçün çox əlverişli idi.

Bu binanın 2-ci mərtəbəsində qadınlar, qalan hissəsində isə kişilər saxlanılırdı. Binanın 1-ci mərtəbəsində mühakimə olunduqdan sonra saxlanılmaq üçün 2-4 adamlıq ümumi kameralar, qalan qatlarında isə yalnız tək adamlıq kameralar yerləşirdi.

Kameraların qapısı bir-birinə çəp istiqamətdə idi. Dar bir koridor onları bir-birindən ayırırdı. Hər bir mərtəbədə 40 kamera hesabıla, binada cəmi 200 kamera var idi. (Zirzəmidəki çoxlu kameralar bura daxil deyil.)

Məni komendant otağına gətirən əsgərlər, nəzarətçilərə təhvil verib getdilər. Nəzarətçilər ac quzğunlar kimi üstümə cumdular; onlar ciblərimdə olanları stolun üstünə tökür, paltarlarımı əynimdən çıxarırdılar. Nəhayət mən alt paltarında qaldım.

Nəzarətçi kobud səsle:

-Soyun, - deyə əmr etdi.

Mən bir şey başa düşə bilmədiyim üçün soruşdum:

-Nəyi?

-Necə yəni, “nəyi” Əlbəttə ki, paltarını.

-Axı mən lüt qalaram.

-Eybi yoxdur, soyun, vəssalam.

Əlacsız qalib oğlum yerində olan bu adamların qarşısında tamam soyundum. Onlardan birisi əlindəki iti bıçaqla paltarlarımdakı bütün düymələri kəsib stolun yeşiyinə atdı, şarf və qayıqımı götürüb cibimdən çıxan şeylərin yanına qoydu və:

-Geyin, - dedi.

-Mən bunları düyməsiz necə geyim?

-Özün bilərsən, burada qayda belədir.

Paltarımı geyib, güc-bəla ilə onları bənd etdim. Şalvarımı əlimlə tutmasaydım, sürüşüb düşürdü.

Azacıq sonra başqa üç nəzarətçi də gəldi. Otaqdakılar məni bu nəzarətçilərə təhvil verib, qol çəkirdilər. Nəzarətçilər məni qabağına qatıb pilləkənə tərəf apardılar və biz 4-cü mərtəbəyə qalxdıq.

Məni 145 №-li kameraya saldılar və qapını üç yerdən bağladılar.

Kameranın uzunluğu 2 metr, eni isə 1 m 25 sm idi. Hər tərəfi sementlə suvaqlanmış bu kameranın yalnız bir qapısı və tavana yaxın yerdə kiçik bir nəfəsliliyi (buna pəncərə demək olmaz) var idi.

Qapı nə isə çox ağır bir şeydən qayrılmış, üzünə dəmir təbəqə çəkilmişdi, qılın biri adəti yerində, ikisi isə çalın-çarpaz düzəldilmiş qalın dəmirlərlə vurulurdu. Kameranın əşyası bir dəmir çarpayı, kiçik bir “tumboçka” və qapının dalına qoyulmuş “paraşadan” ibarət idi.

Çarpayı kökündən olmasa daha yaxşı idi, çünki onu məhz dustaqları incitmək üçün düzəltmişdilər. Çox iri parça bərk metaldan qayrılmış bu çarpayı yerə bənd edilmişdi. Onun üstü setka əvəzinə qaynaq yolu ilə bir-birinə bənd edilmiş yoğun dəmirlərdən qayrılmışdı. İçərisi çox köhnə dəniz yosunu ilə doldurulmuş “döşək” adlandırılan şey, uzanan kimi bu dəmirlərin arasından süzülüb yerə tökülür və dəmirlər yatmağa imkan vermirdi. Yerdə yatmağa isə icazə yox idi. “Tumboçka” deyilən şey, əslində saysız-hesabsız taxtabitləri kamerada saxlamaqdan ötəri idi. Çünki əgər bu deyilsə, kamerada onun heç bir vəzifəsi yox idi. Dustaq ondan əsla istifadə etmirdi, etməyə də imkan yox idi. Taxtabitlər adamı quduz it kimi dalayırdılar.

“Paraşa” qapının dalında, çarpayının ayaq tərəfində qoyulmuş köhnə, dəmir vedrədən ibarətdir. Onun ağzına bir parça faner qoyulmalıdır. Əksər hallarda isə bu olmur. Dustaqları ancaq səhərlər ayaqyoluna apardıqları üçün, onlar bütün günü və gecəni bu “paraşa”dan ayaqyolu kimi istifadə etməli olurlar. Səhərlər ayaqyoluna getdikdə paraşanı da aparır, orada boşaldır və yenə də özləri geri qaytarırlar. Paraşalar uzun illər bu vəzifəni ifa etdiklərindən çox pis, dəhşətli bir üfunət iyi verirlər.

Deyə bilərəm ki, kamerada insanı ən çox narahat edən elə bu “paraşa” olur.

Tək kamerada saxlanan dustağın özünəməxsus gündəlik rejimi var. Burada qapı yalnız səhər saat altıda açılır. Bu zaman dustaq ayaqyoluna çıxarılır. Bundan sonra dustaq və nəzarətçinin əlaqələri qapıdakı kiçik pəncərəcik vasitəsilə olur.

Nəzarətçilər dustağa müraciətlə bir söz demirlər. Burada bütün günə ərzində cəmisi 12 söz işlənilir: “Padyom (qalx)”, “ubornaya (ayaqyoluna)”, “şəkər, çay, selyotka, çörək, nahar yeməyi, praqulka (gəzinti), axşam yeməyi, çay, nömrənin soruşulması, yat”.

Bütün gün ərzində bu sözlərdən başqa heç bir söz eşitmək mümkün deyildi. Dustağın bütün xahiş və suallarına qarşı nəzarətçilər lal və kar imişlər kimi susurlar. Tək kameranın uzunluğu cəmisi 2 m, eni isə 1 m 25 sm olduğu üçün burada gəzmək çox çətin idi. Çarpayı ilə qarşı divarın arasında cəmisi 40-45 sm enində dar bir yer qalırdı ki, dustaq bütün günü burada, o baş-bu başa getməli olurdu. Mən bu kameralarda keçirdiyim bir neçə aylıq müddət ərzində min kilometrə yol getmiş, bu səssiz-səmirsiz guşədə xəyal aləminə qapılmışam. Bəzən bu xəyallar içində özümü memar hesab edir, abad şəhərlər, gözəl-gözəl binalar, misilsiz saraylar yaradırdım. Bəzən böyük bir qoşunun sərkərdəsi olur, dünya üzündəki bütün zülmələri məhv edir, dünya xalqlarını azadlığa çıxarırdım. Bəzən cəsur bir təyyarəçi olub, göylərə qalxır, kainatın hələ öyrənilməmiş planetlərinə uçur, insanların hələ öyrənmədiyini, fəqət öyrənmək istədiyini şeyləri öyrənirdim. Bu xəyallar içərisində mən gah gəmi kapitanı olub, dalğalarla mübarizə aparır, gah həvəskar bir axtarışçı kimi, insanların tarixi keçmişini kəşf edirdim.

Burada saxlandığının 26-cı günü yatmaq əmri veriləndən bir qədər sonra məni kameradan çıxarıb aşağı endirdilər və 406-cı otaqda müstəntiq Melkumovun yanına gətirdilər.

Melkumov məni özü ilə üzbəüz küncdə qoyulmuş boş bir stulda oturtdu. İlk əvvəl demək olar ki, əhəmiyyətsiz şeylərə, mənim şəxsi həyatım, kamerada vəziyyətimin necə keçməsinə dair suallar verdikdən sonra birdən soruşdu:

-Danışın! Mən gözləyirdim ki, siz bu vaxta qədər öz cinayətlərinizi ətraflı fikirləşər və mənimlə görüşmək arzu edərsiniz. Çox təəssüf ki, siz bunu etmədiniz və mən məcbur oldum ki, sizi yanıma çağırırdım. İndi mənə deyən görüm etmiş olduğunuz cinayətləri mənə danışsınız mı?

Mən duruxdum:

-Vətəndaş müstəntiq, mən sizə hansı cinayətlərimdən danışmalıyam? Axı mən heç bir cinayət etməmişəm.

-Bəs sizi nə üçün həbs edib buraya gətirdiklərinizi bilmirsiniz mi?

-Xeyr, bilmirəm, mənə elə gəlir ki, bu təsadüfi bir səhvidir.

Melkumov əlindəki qələminin ucunu stola bir neçə dəfə vurduqdan sonra:

-MVD heç zaman səhv etmir, vətəndaş Mikayılzadə, - dedi. Siz bura səhvən deyil, əsaslı surətdə, cinayətləriniz isbat olunduqdan sonra götürülmüşsünüz. Mənə sizin bütün cinayətləriniz bəllidir. Mən yalnız onu istəyirəm ki, siz bu cinayətləriniz haqqında özünüz danışasınız.

Məni dərin bir fikir götürdü. Nə zaman və harada, hansı cinayətləri edə biləcəyim haqqında düşünməyə başladım. Müstəntiq də mənim düşüncəyə getdiyimi görüb mütaliyəyə məşğul oldu.

Aradan 10-15 dəqiqə keçdikdən sonra o, başını qaldırıb:

-Fikirləşdinizmi, - deyə soruşdu. - Zənnimcə insan etmiş olduğu cinayətləri ömrü boyu yadından çıxarmır.

-Vətəndaş müstəntiq, - dedim, - axı mən nə fikirləşim, mən ki, heç bir cinayət etməmişəm.

Bir qədərdən sonra müstəntiq komendantlığa zəng vurdu və dörd silahlı əsgər məni qabaqlarına qatıb kamerama qaytardılar.

Yuxusuzluqdan başım gicəllənirdi. Kameraya girən kimi tələsik soyunub (soyunmamış uzanmağa icazə verilmirdi) çarpayıya uzandım və çirkli, iyrencə bir qoxu verən adyali üstümə çəkdim.

Təzəcə yuxuya getmişdim ki, qapı yenidən açıldı və məni aşağı endirib bu dəfə başqa bir otağa - müstəntiq Kərimovun yanına gətirdilər. Bu da məndən bir neçə əhəmiyyətsiz söz soruşub, etmiş olduğum cinayətləri danışmağı təklif etdi.

Təxminən bir saatdan sonra məni geri qaytardıqda artıq sabah açılırdı. Mən bu saat ancaq bir şey - yatmaq istəyirdim. Lakin dustaqxananın qanunlarına əsasən gündüz nəinki yatmaq, hətta uzanmaq, oturmaq belə qadağan idi. Mən bütün günü kamerada var-gəl etməli oldum. Danışmaq, oxumaq, ağlamaq, gülmək - bunlar hamısı qəti olaraq qadağan idi. Başqa sözlə desək, qəbrlə bu kameranın fərqi yalnız onda idi ki, qəbirdə ölü, burada isə diri insanlar olur.

Bu vəziyyət günlərlə davam edirdi.

Gecələr gah bu, gah o müstəntiqin otağına aparır, gündüz isə yatmağa imkan vermirdilər. Yuxusuzluq məni üzüb əldən salırdı. Tərs kimi yemək də olduqca az idi. Bu yeməklə hətta acından ölmək belə mümkün idi. Səhər - 1, bəzən 2 selyotka başı və 150 qram qara çörək, (hərçənd bu palçığa oxşar cismə çörək demək mümkün deyil), günorta vaxtı - 100 qram çörək və sup (supun içində 1 və ya 2 qabıqlı çürük kartof və bir neçə çuğundur qabığından başqa şey olmurdu), axşam 50 qram çörək və sıyıq (bu sıyıq qabıqlı halda bişirilmiş vələmir, arpa və ya darıdan olurdu).

Bundan əlavə səhərlər bir qab isti su və 1 çay qaşığı şəkər verilirdi. Gündəlik menyu bundan ibarət idi və heç bir vəchlə dəyişdirilmirdi.

Qəribədir ki, evimizdən də mənə yemək gətirən yox idi. Mən bir dəfə bu haqda müstəntiqə müraciət etdikdə o, gülümsəyərək:

-Nə bilim, - dedi, - gətirsəydilər, sizə verilərdi. Özümüz bazardan şey alıb sizə verəsi deyilik ki?

Sonra da əlavə etdi:

-Bir də ki, yaqın ailəniz sizin haraya düşdüyünüzü bilib, sizdən imtina edib. Əgər belə etmiş olsalar, düzgün hərəkət etmiş olarlar.

Mən yalnız sonralar ailəmlə məktublaşarkən öyrəndim ki, onlar hər ay 2 dəfə müntəzəm olaraq mənim üçün müxtəlif yemək və geyim şeyləri gətirirlərmiş. (2 dəfədən çox qəbul etməmiş.)

Məlum olur ki, qəsdən bu şeyləri mənə vermir, ac saxlamaqla inadımı qırmaq istəyirlərmiş.

Mən həqiqətən də nədə müqəssir olduğumu dərk edə bilmirdim. Tez-tez müstəntiqlərin və prokurorların təkrar etdiyi “fikirləşin”, “gizlətməyin”, “siz ancaq səmimi etirafınızla cəzanızı yüngülləşdirə bilərsiniz” və s. buna oxşar təkliflər məni doğrudan da düşünməyə, fikirləşməyə, həyatım boyu etdiyim “cinayətləri” xatırlamağa məcbur edirdi.

Artıq bir neçə gün idi ki, mən öz-özümü zəhnən yorur, incidirdim, fəqət öz əməllərimdə bir cinayət nişanəsi tapa bilmirdim.

Qərribə burasıdır ki, mənim cinayətimin nədən ibarət olduğunu müstəntiqlər və prokurorlar da demirdilər.

Sən demə onlar da mənim kimi fikirləşir və mənim üçün cinayət axtarırlarmış. Mən bunu xeyli sonra öyrəndim.

Aprelin 1-də gecə kameranın gözcüyü aralandı. Xəfif bir pıçılı sanki eşidiləcəyindən qorxaraq soruşdu:

-150?

Bu mənim nömrəm idi. Artıq mən burada canlı bir vücut deyil, bəlkə 150 nömrəli əşya idim.

-Bəli! - dedim.

-Geyinin!

Mən cəld geyinib ayağa durdum. Qapı açıldı, yekəpər bir nəzarətçi yenə də yavaşdan:

-150: - deyə soruşdu.

-Bəli!

-S... s... s...

Bu nida “səssiz” deməkdir. Mən artıq bunu bilir və əməl edirdim.

Biz pilləkənin başına çatdıqda orada 6 nəfər qarovulçunun dayandığını gördük. Qarovulçu da eyni yavaş səsle soruşdu:

-150?

-Bəli! - deyə cavab verdim.

Qarovulçular məni dövrəyə alıb “s... s... s...” deyir, pilləkənin məhəccərini taqqıldadaraq qabaqda adam olub-olmadığını müəyyən edərək irəliləyirdilər.

Məni, getdiyimiz yolu bilməyim deyə, sürətlə yürüdür, divarların arasındakı dar yollarla gah aşağı, gah yuxarı aparır, getdiyimiz yolu bir neçə dəfə dolandırır dılar.

Nəhayət bizi başqa bir qarovul dəstəsi qarşılıdı. Onlar da ilk əvvəl məndən nömrəmi soruşdular və müsbət cavab aldıqdan sonra dövrəyə alıb apardılar.

Artıq biz nazirliyin binasında idik. Bu dəstə də məni 1-2 dəfə aşağı-yuxarı aparandan, koridorları dolandırandan sonra, nəhayət müstəntiqin otağına gətirdi. Məni içəri salıb özləri qapıya çıxdılar. Otaqda mənim işimi aparan müstəntiq - 15-ci şöbənin rəisi Məmmədov, prokuror Əliyev və 2 nəfər tanımadığım kişi var idi.

Məni küncdə qoyulmuş stulda oturdular. Ətrafa baxmaq, qurdalanmaq, əl tərptəmək, icazəsiz danışmaq, prokuror ya müstəntiqin dik gözünün içinə baxmaq və s. olmaz. Mən bu "qanunları" bilirdim, odur ki, səssizcə yerimdə oturdum.

Məni 3-4 gündən bəri görməyən bu adamlar, yəqin ki, bu müddətdə hədsiz dərəcədə arıqlayıb gerilədiyim üçün təəccübləndilər.

İlk əvvəl müstəntiq:

-Sizə nə olmuşdur? Niyə bikefsiniz? - deyə soruşdu.

Mən dinmədim.

-Sizinlə danışram!

Mən nə cavab verəcəyimi bilmirdim.

Müstəntiq səsinə ucaldı:

-Siz eşitmirsinizmi?

Mən cavab axtarırdım ki, prokuror yerindən ayağa qalxdı və sərt bir sille üzümü yandırdı. Ağrı məni qovursa da, dinmədim.

Prokuror:

-Siz bir söz danışacaqsınızmi? Etdiyiniz cinayətləri açacaqsınızmi? - dedikdə, mən özümü ələ alaraq:

-Mən hansı cinayətləri etdiyimi bilmirəm, - dedim.

15-ci şöbənin rəisi quş kimi yerindən sıçradı. Mən hiss etdim ki, cavabım onu dəhşətə gətirmişdir. O, mənə 2-3 sille vurub:

-Heyvan oğlu heyvan, - dedi, - sən bizi nə vaxta qədər incidəcəksən?

Ağzımdan və burnumdan qan axmağa başladı. Lakin cibimdəki dəsmalı çıxarmağa ixtiyarım olmadığından qan üstümə tökülürdü.

Prokuror ağır yumruğu ilə sinəmə, kürəyimə, qarnıma və başıma bir neçə dəfə vurandan sonra böyrümdən bir təpik ilişdirdi. Mən döşəmənin üstünə yıxıldım. Lakin qalxmağa ixtiyarım olmadığını bildiyim üçün ayağa durmadım.

Şöbə rəisi əl-ayağa düşdü:

-Ayağa dur, əclaf, qan döşəməni buladı.

“Qan döşəməni buladı” - bu sözün mənə nə qədər acı təsir etdiyini deyə bilmirəm. Təki mənə hər gün döyə idilər, amma bu sözü eşitməyə idim, demək onları ağız-burnumdan qanın axması deyil, döşəmənin qana bulanması narahat edirdi.

Mən qalxıb yerimdə oturdum.

Müstəntiq mənə yaxınlaşdı:

-Bura baxın, özünüzü niyə incidirsiniz? Axı siz danışmalısınız, axı siz danışacaqsınız.

-Mən daha heç bir şey deməyəcəyəm.

Müstəntiq təəccüblə:

-Necə? Necə? - deyə bağırdı.

-Mən daha heç bir şey deməyəcəyəm, - deyə qəti bir səsle təkrar etdim.

15-ci şöbənin rəisi üzünü prokurora tutub:

-Siz necə bilirsiniz, - dedi, - təcrübədən keçirəkmi?

Prokuror:

-Çox zəifdir, - deyə cavab verdi, - bilmirəm dözəcəkmiki?

-Hər halda bir-bir sınaqdan keçirmək lazımdır. Mən əminəm ki, elə ilk təcrübədə bizimlə razılaşacaqdır. Yola gəlməsə, o biri təcrübələrə göndəririk. Bilirsinizmi, bunların it kimi 40 canı olur, hələ-hələ ölmürlər. Ölsə də, biz böyük bir şey itirmirik.

-Razıyam.

“Bu söhbəti, görünür ki, məhz mənə qorxutmaq üçün edirlər”, - deyə düşündüm. Burada hansı təcrübələr ola bilər ki? Mən bunları fikirləşirkən müstəntiq telefonun dəstəyini götürüb: - Kommutator, - dedi, - 316-cı otağa, 48-dən bir icra qrupu göndərin.

Şöbə rəisi və prokuror otaqdan çıxdılar. Müstəntiq otaqda gərdiş etdiyi halda:

-İndi görürsünüz, - dedi, - biz sizin qoca, mədəni, savadlı və zəif bir adam olduğunuzu nəzərə alır, sizinlə yumşaq rəftar edirdik. Siz isə bizim bu münasibətimizə qarşı özünüzü ləyaqətlə aparmadınız.

-Mən nə etməli idim ki?

-Hər şeyi açıb demək lazımdır. Biz onsuz da hamısını bilirik.

-Əgər bilirsinizsə, daha məndən niyə soruşursunuz?

-Biz ümid edirik ki, siz vətən qarşısında etmiş olduğunuz cinayətləri özünüz boynunuza alacaq, günahınızı etiraf edəcəksiniz, bununla da öz cəzanızı yüngülləşdirəcəksiniz.

-Mən heç bir cinayət etməmişəm. Əgər siz bilirsinizsə, mənə deyin, - dedim.

Bu zaman qapı döyüldü və 4 nəfər adi sivil paltarlı, möhkəm bədənli, orta yaşlı kişi içəri girdi.

Müstəntiq mənə onlara göstərib:

-Aparın, - dedi, - 6 №-li təcrübədən çıxarın.

Mən ayağa durub onların arasında qapıdan çıxdım.

Biz sürətlə irəliləyib dolambac yollarla, nazirliyin qapısını tərk edib həbsxanaya daxil olduq. Mən bunu aralıq qapıda durmuş qarovul dəstəsini görəndə başa düşdüm.

Məni kiçik bir otağa gətirdilər. Burada divardan asılmış rezin meşoklardan birini götürdülər və məni qəfildən qamarlayıb həmin meşokun içinə soxdular. Tələsik meşokun ağzını bağladılar və harasa 5-10 metr sürütdülər. Yaxşı ki, meşokda nəfəs almaq üçün bir neçə xırda deşik var imiş, yoxsa havasızlıqdan orada boğulmaq olardı.

Birdən mənə kimsə bir təpik vurdu və mən, deyəsən 6-7 ayağaltılı pilləkəndən aşağı diyirləndim. Orada məni nə isə o qədər də sərt olmayan bir şeylə (sonradan öyrəndim ki, bu şey içi boş olan rezin qırmanc imiş) insafsızcasına döyməyə başladılar. Kimsə məni tez-tez pilləkənin üstünə çəkir, oradan ağır ayaqlarla təpikləyərək yerə salır, yerdəkilər də qırmancla vururdular.

Tezliklə, görünür ki, bu cür “oyun” onları bezikdirdi və onlar məni təpiklə bir-birinə vurmağa başladılar. Mən futbol topu kimi aralıqda qalmışdım. Hər tərəfdən üstümə zərbələr yağırı. Çığırmaq üçün dodaqlarımı çeynəyirdim. Çox keçmədi ki, huşumu itirdim və sonra nələr olduğunu bilmirəm.

Ayıldıqda özümü sement döşəmənin üstündə uzanmış gördüm. Başımın üstündə həmin 4 nəfər “oyunçu” və ağ xalatlılı ucaboy bir kişi - həkim durmuşdu.

Həkimin ilk sualı bu oldu:

-İndi boynunuza alacaqsınız, yoxsa davam etdirsizlər?

Qəribədir, mən elə bilirdim ki, bütün həkimlər yenicə ayılmış xəstəyə nəşə başqa, daha mehriban sözlər deməlidirlər. Sən demə, həkimliyin belə bir sahəsi də var imiş.

Dillənməyə təqətim yox idi. Olsa da, özümü döydürməmək üçün dinmədim.

Həkim nəbzimi əlindən buraxıb:

-Aparıb yerinə təhvil verin, - dedi.

Azacıq sonra mən öz kameramda oturmuşdum. Təəccüblü burasıdır ki, bədənimdə qaralmış yer yox idi, amma hər yerim dözülməz dərəcədə sızıldayırdı.

Ertəsi günü məni yenə də müstəntiqimin yanına apardılar. O, məni görəndə kimi:

-Hə, nə deyirsiniz, - dedi, - hər şeyi olduğu kimi bizə açıb danışsınız mı?

Mən başımla “yox” işarəsi verdim, çünki danışılacaq bir sözüm yox idi.

-Demək canınıza yazığınız gəlmir? Axı siz mədəni bir insan, yazıçısınız. Sizə yaşamaq, yaratmaq, vətən naminə çalışmaq lazımdır. Bir düşünün, siz bu sarsaq inadkarlığınızla özünüzü necə də pis günə salırsınız. Bizə onsuz da

hamısı bəllidir. Siz dövlət əleyhinə təbliğat aparmış və əksinqilabi təşkilatda işləmişiniz. Bu olduqca böyük cinayətdir. Lakin bunu özünüz bizə boyun alsanız, bəzi aydın olmayan məsələləri şərh etsəniz, təşkilatda daha kimlərin olduğunu desəniz, sizi inandırırım ki, tam azad edilmədəniz də, bir neçə aylıq cəza alarsınız.

Mən ağır-ağır dedim:

-Mən nə dövlət əleyhinə təbliğat aparmış, nə də əksinqilabçı təşkilatda çalışmışam. Odur ki, sizə heç nə deyə bilməyəcəyəm.

Müstəntiq hirsindən qıp-qırmızı qızardı:

-Demək belə! Demək siz hələ də öz düşmən fikirlərinizdən əl çəkməmişsiniz.

-Mən düşmən deyiləm, - deyə mən az qala bağırardım.

-Sus, alçaq! - deyən müstəntiq əlində oynatdığı kiçik tapançanın dəstəsini başıma vurdu. Qan fişilti ilə yuxarı atıldı və sonra üstümə tökülməyə başladı. Müstəntiq stolunun yeşiyini açıb oradan götürdüyü bir parça binti mənə atdı.

Mən bintlə başımı sarıdım, lakin isti qan yavaş-yavaş boynuma süzülür və oradan bədənimə keçərək məndə xoşagəlməz bir gizilti əmələ gətirirdi.

Müstəntiq yenə kommutator vasitəsilə 48-dən bir icra qrupu gətirdi. Gələn 3 nəfər məni aralarına alıb apardılar. Yeraltı binada kiçik bir kameraya salıb, qapını bağladılar.

Məni təəccüb bürüdü. "Əgər məni cəza üçün buraya gətirmişlərsə, burada nə var ki?" - deyə düşündüm. Təqribən 3-4 dəqiqədən sonra divarlarda nə isə qaribə bir fişilti səsi eşidildi. Doğrusu mən bir qədər qorxdum da.

Birdən divarların arasından yüzlərəcə yerdən buğ çıxmağa başladı. Buğ bir an içərisində qatılaşdı. Nəfəsim təngləşirdi. Qapının bağlı olduğunu bilsəm də, onu itələyir, açmaq istəyirdim.

Mən boğulurdum, gözlərim yaşarır, ürəyim hədsiz sürətlə çırpınırdı. İsti buğu udmamaq üçün əlimlə ağzımı və burnumu tuturdumsa da, bu çox az kömək edirdi.

Tezliklə huşumu itirdim.

Ayılarkən başqa bir yerdə idim. Üstümə su tökdükləri üçün paltarlarım tamam yaş idi. Başımın üstündə duran həmin "həkim" nəbzimi tutdu və yanındakılara:

-Götürün, - dedi, - bir şey olmaz.

Qollarımdan və qıçlarımdan yapışmış məni əvvəlki yerimə gətirdilər və isti buğun içinə atdılar. Mən "atdılar" deyirəm, çünki usulluca yerə qoymayıb, məhz tulladılar. Hətta mən bir qədər əzildim də.

Deyəsən, bu dəfə əvvəlkindən bir az artıq dözdüm. İsti buğu udduqca qəfəsə salınmış vəhşi heyvan kimi otağın içində çırpınır, bircə udum təmiz hava axtarır, təəssüf ki, tapmırdım.

Bir qəddərdən sonra yenə huşumu itirdim və ayılarkən yenə də o "həkim"i və iş icraçılarını başımın üstündə durmuş gördüm.

Mənim üstümə bir vedrə soyuq su töküb, təzədən buğun içərisinə tulladılar.

Görünür bu dəfə huşumu lap tez itirmişəmmiş. Çünki heç bir şey yadıma gəlmir. Fəqət aylarkən özümü öz kameramda gördüm. Yaxşı ki, daha başımın üstündə duran yox idi.

Mən yorulmuş idim. Döyülmək, üç dəfə o müdhiş buğun içərisinə atılmaq məni yormuşdu. Mən dincəlmək, doyunca yatmaq istəyirdim.

Lakin istintaq orqanları da deyəsən bunu bildikləri üçün məni dincəlməyə qoymur, müxtəlif cəza tədbirlərini təcrübədən keçirir, məni etmədiyim cinayətləri boynuma almağa məcbur etmək istəyirdilər.

Təxminən 2 saat keçdi. Məni ayağa qaldırıb kameradan çıxartdılar. Qarovullar məni dövrəyə alıb həbsxananın həyətinə çıxartdılar və burada biz bir yeraltı binaya - karsərə daxil olduq.

Bura təxminən 10 metr yerin altında idi. Mən bunu endiyimiz pillələrin sayından müəyyən etdim, çünki biz 62 pillə enmişdik.

Hər tərəf zülmət qaranlıq idi. Yalnız qarovullar arabir əllərindəki cib fənərləri ilə yolu işıqlandırırtdılar. Nəhayət biz lazım olan yerə çatdıq. İrəlidə gedən qarovulçu durdu, əyilib yerdə olan dəmir qapının qifilini açdı, o biri iki nəfər məni götürüb aşağı salladı və qapını qifilləyib uzaqlaşdı.

Mənim düşdüyüm yer təxminən 2 metr dərinliyində olub, qurşağıma qədər su ilə dolu idi. Mən əllərimi sürtə-sürtə müəyyən etdim ki, buranın eni və uzunluğu təxminən bir metrdir. Yorulduğum üçün divara söykəndim, lakin sən demə suyun qıraqlarında xüsusi oyuqlar qayrılıbmış və bu oyuqlara iri siçovullar salınıbmış. Mən divara söykənən kimi onlardan bir neçəsi mənim paltarımı çeynəməyə başladı. Doğrusunu deyim ki, hələ azadlıqda olanda belə mən siçan və siçovullardan çiyinərdim. Onları görəndə, nə isə ətim ürəşərdi. İndi burda onlarla bir yerdə, özü də qaranlıqda qalmaq mənə pis təsir etdi. Cəld bu divardan ayrılıb o birisinə söykəndim. Buradakı siçovullar lap həyasız imiş. Onlardan birisi mənim kürəyimə dırmaşdı və boynumu çeynəmək istədi. Mən dəli kimi yerimdən tullandım və siçovul üstümdən suya düşdü. O civildəyə-civildəyə suyun içindən çıxıb yuvasına girdi.

Mən daha divarlara söykənməkdən qorxduğum üçün karsın dik ortasında dayandım.

Lakin burada da mənə dinclik olmadı. Yuxarıdan iri damlalarla buz kimi soyuq su başıma damırdı. Damcılar ara vermədən düz karsın ortasına - yəni, mənim başıma düşürdü. Siçovullardan uzaq olmaq üçün mən bu damcılara dözürdüm. Fəqət tezliklə onlar məni əsəbiləşdirməyə başladı.

Yorğunluqdan ayaq üstə dura bilmirdim. Bir azca oturmaq üçün mən indi nəyim varsa verərdim. Mən həтта belə bir təcrübə etmək də istədim. Lakin su qurşağına qədər olduğundan oturmaq mümkün deyildi.

Sakit durmaq olmazdı. Çünki azacıq hərəkətsiz duranda bihəyə siçovullar üzüb üstümə gəlirdi. Odur ki, bu çağrılmamış qonaqları qovmaq üçün daima hərəkət etməyim lazım gəlirdi.

Nə qədər vaxt keçdiyini dürüst deyə bilmərəm. Mənə qalsa idi, yəqin ki, keçən vaxtın bir il olduğunu deyərdim... qaranlıq, qurşağa qədər suyun içərisində dik durmaq, daimi olaraq başına suyun damcılaması, ümumi yorğunluq, yuxusuzluq və nəhayət bu siçovullar.

Yuxarıdan ayaq səsləri eşidildi. Karserin qapısı açıldı. Qaravulçu işığı dik üzümə saldı və bir parça qara çörəyi mənə uzatdı:

-Səhər yeməyini alın!

Qapı bağlandı.

Demək artıq səhərdir. Deməli, mən burada 15-16 saatdır ki, dayanmışam. Vaxt nə yaman ağır-ağır keçirmiş...

Çörəyi acgözlüklə çeynədim. Su, pis və üfunətli də olsa, bol idi.

Karserə salınanları ayaqyoluna aparmadıqları üçün bu su çox natəmiz idi, lakin hər halda var idi.

Siçovullar çörəyin iyini duyub mənə yaxınlaşmaq istədilər. Ancaq daha onları qovlamağın fəndini bilirdim. Bir-iki dəfə suyu şappıldadan kimi sakitlik bərpa olurdu.

Keyli vaxt beləcə keçdi. Artıq bədənimin bəndləri sızıldayır, bir-birindən ayrılmayaq dərəcəsinə gəlir, dözülməz şəkildə ağrıyırdı.

Su çox soyuq olmasa da, mən yavaş-yavaş titrəməyə başlayırdım. Yəni də addım səsləri eşidildi. Qapı açıldı. Cib fanarının işığı dik üzümə düşdü.

4 qüvvətli əl məni çəkib yuxarı çıxartdı. Qaravullar məni dövrəyə alıb kamerama gətirdilər. Qapını örtən kimi yerə yığıldım.

* * *

Günlər gəlib keçirdi. Məni hər gecə gah müstətiqin, gah şöbə müdirinin, gah da prokurorun yanına aparırdılar. Onlar ağır siyasi cinayətləri boynuma almağı məsləhət görür, mən də rədd edirdim. Hər bir rədd cavabı növbəti cəza ilə nəticələnirdi.

Bu "48"-in nə müxtəlif cəza tədbirləri varmış. Bütün əvvəllər başıma gətirilənlərdən başqa, onlar məni lüt soyundurub, noxud dənələri üstündə dizi üstə oturtmuş, müxtəlif üsullarla əzişdirmiş, soyuq suda islatmış, ac saxlamış, dəli ilə bir yerə salmış, başıma cürbəcür oyunlar açmışdılar.

Nəhayət, mənim ən çox qorxduğum hadisə də baş verdi.

Müstətiq tez-tez məni hədələyərək deyirdi:

-Özünü yazığınız gəlsin. Məni məcbur etməyin ki, butulka ilə hər şeyi boynunuza aldırım.

Hələ azadlıqda mən bu barədə nə isə bir şey eşitmişdim. Lakin o zamanlar buna nə o qədər ciddi əhəmiyyət vermiş, o qədər də inanmamışdım.

İlk əvvəl bu sözü müstəntiqdən eşitdikdə elə bildim ki, mənə yenə də qorxutmaq istəyir. Fəqət cürbəcür cəzaları görəndən sonra mən bu cəzanın da ola biləcəyinə inandım və bundan qorxmağa başladım.

Hətta bu cəzanı görməyim deyə istintaq orqanlarının təklif etdiyi bəzi cinayətləri “boynuma da aldım”. Ancaq getdikcə istintaq orqanlarının iştahası artırdı. Onlar istəyirdilər ki, mən əslində mövcud olmayan əksinqilabi təşkilatdan, etmədiyim dövləti cinayətlərdən danışım, tanımadığım adamlar haqqında onlara məlumat verim, nahaqdan başqalarının üzünə durum və s. və s.

Mən bu təklifləri qəti olaraq rədd etdikdə şöbə rəisi Məmmədov açıq hiss olunan bir kinayə ilə:

-Deməli, siz bizə kömək etmək istəmirsiniz, - dedi, - bunun nəticəsi sizin üçün pis olacaqdır. Biz məcbur olacağıq ki, sizi butilka vasitəsilə danışdıraq. O zaman sizin bütün cinayətləri açacağımıza əminəm. Fəqət sizin üçün deyirəm.

Qorxudan daxilən tir-tir əsirdim. Axı insanlıqdan tam mənasilə bixəbər olan bu adamlar hər bir cinayət etməyə həm qadir, həm də ixtiyarlı idilər.

Az sonra “48”dən gələn icraçılar mənə yerə yıxdılar və butilka əməliyyatına başladılar.

Bu həqiqətdən də dəhşət idi, mən hətta sağ qalacağıma belə inanmırdım. Lakin pis günün üzünü pis olarmış. Ölmədim, əməliyyat qurtarana yaxın ürəyim xarab oldu və özümdən getdim.

Bu əməliyyatdan sonra mən ancaq ağzı üstə uzana bilirdim. Nə oturmağa, nə də arxası və ya böyrü üstə uzanmağa halım yox idi. Dözülməz ağrılar qarnımı, böyürlərimi və belimi qırmaq dərəcəsinə gəlirdi.

8 gün beləcə keçdi. Artıq yavaş-yavaş ayağa dura bilirdim. Bir gecə xəlvətcə alt köynəyimi soyunub, onu parçaladım və ip düzəltdim.

Nəzarətçi təxminən hər on dəqiqədən bir mənim kamera baxırdı. Bunu gözlüyün (qapıda baxmaq üçün göz boyda bir yer olur) çıxıldamağından müəyyən etmişdim. Növbəti dəfə o, kameranı nəzərdən keçirib ötən kimi ipi halqa edib qapının üst çərçivəsinə atdım və ani bir sıçrayışla özümü asdım.

Bilmirəm nəzarətçi mənim oyaq qalmağımdan şübhələnmişdi, yoxsa mən özümü asırkən səs-küy olmuşdumu, nə isə axırı ki, aradan heç 4-5dəqiqə keçməmiş qapı sürətlə açıldı. İçəri girən nəzarətçi təcili mənə yuxarı qaldırdı, başqa birisi yetişib ipi kəsdi.

Mən bunları təxminən hiss edirdim, çünki o qədər də çox boğulmamışdım.

Nəzarətçilər görünür ki, o qədər də boğulmadığımı yəqin edib mənə insafsızcasına döyməyə başladılar. Dəmir nallı soldat sapoqları bədənimin harasına dəyirsə dəysin, deşib o biri tərəfə keçmək istəyirdi. Az sonra onsuz da zəif olan bədənim ağır zərbələrə tab gətirməyib üzüldü və mən huşumu itirdim.

* * *

Həbs olunduğumdan 7 ay 12 gün keçmişdi. (Bunu müstəntiqin otağında asılmış divar təqvimindən başa düşdüm.) Məni yenə müstəntiq Melkumovun yanına apardılar.

O məni görən kimi:

-Daha işinizi məhkəməyə köçürürük, - dedi, yaxın gəlin, ittihamnaməni oxuyun.

Mən ittihamnaməni aldım və hələ ilk sətirləri oxuyarkən dəhşətə gəldim. Burada mənim nəinki Sovet dövründə yazdığım poema, pyes və şerlərim, hətta inqilabdan qabaq çap edilən və illərlə səhnələrdə oynanılan əsərlərim belə "antisovet əhval-ruhiyyəli" adlandırılırdı. Mən hansısa əslində mövcud olmayan bir əksinqilabi təşkilatın fəal üzvüyəmmiş, xalqın qəddar düşməniyəmmiş və s. və s.

Gözlərim qaranlıq gətirdi, nə deyəcəyimi bilmədim. Axı mən, açığına deyim ki, ümumiyyətlə, qan tökülməyini istəmədiyim üçün hər cür inqilabı da qəbul etmirdim. Mənim nəzərimlə bütün inqilablar zorakılıqdan ibarət olduğuna görə xalqa ziyan bir şey idi.

Mən inqilabçı deyildim, kommunist deyildim, heç bir siyasəti qəbul etmirdim - əgər məni buna görə mühakimə etsəydilər, bu, bəlkə də ədalətli bir şey olardı. Lakin məni "antisovet" ruhlu, hansısa gizli bir "təşkilatın" fəal üzvü hesab etmək, sui-qəsdə təqsirləndirmək, nəhayət, "xalqın qəddar düşməni" adlandırmaq - ən azı ədalətsizlik və özbaşnalıq idi.

Məgər mən xalqımın, dövlətimizin düşməni idim? Bəs mənim xalqımı maarifləndirməyə, onu oyatmağa, onu yeni həyata başlamağa çağıran əsərlərim? Axı, "xalqın qəddar düşməni" onları yaza bilərdimi?

* * *

4 ay da keçdi.

Gözləməkdən gözümlün kökü saraldı, məhkəmə olmadı ki, olmadı. Artıq bir ilə yaxındı ki, mən bu zindanda çürüyürdüm.

Bir gün səhər məni komendant otağına apardılar. Komendant əlindəki vərəqi mənə göstərib:

-Vətəndaş Mikayılzadə! "Osoboye soveşşaniye" (xüsusi iclas) Moskvada cinayət işinizə baxaraq sizi qeyri-müəyyən müddətə şimal zonasındakı həbs düşərgələrində saxlamağa məhkum etmişdir. Hökmdən şikayət etmək olmaz.

Bu da aylarla, böyük bir ümidlə gözlədiyim məhkəmə.

İKİNCİ MƏKTUB (Keşlə - Moskva)

Dostum!

Bir neçə gündən sonra mənə "Çerniy voron" (qara qarğa) adlandırılan xüsusi maşına mindirib Keşlədəki ötürücü həbsxanaya gətirdilər. Burada yalnız bir gün qaldım.

Bizi Keşlə ötürücü həbsxanasından çıxarıb güclü qaravul altında dəmir yolu kənarına gətirdilər. Burada "Pulman" tipli vaqonlardan ibarət böyük bir qatar durmuşdu. Vaqonların qarşısında əllərində uzun siyahılar olan növbətçi zabitlər durmuş və dustaqları adbaad çağırırdılar. Burada hər bir "Pulman" vaqonuna 120 nəfər dustaq doldurdular. Halbuki 40-50 adam belə burada güclü tərپənirdi.

Vaqonda məndən başqa üç nəfər siyasi dustaq vardı. Bunlardan birisi Kirovabaddan olan qoca bir keşiş, ikincisi hərbi iş üstündə həbs edilmiş 35-40 yaşlarında bir nəfər, üçüncüsü isə mənə kimi cinayəti özünə bəlli olmayan "xalq düşməni" idi. Vaqonda bizim vəziyyətimiz olduqca ağır keçirdi. İstər dustaqlar, istərsə də nəzarətçilər bizi "faşist" deyər çağırır, addımbaşı təhqir edirdilər.

Üç gündən sonra qatar Rostov şəhərinə çatdı. Biz 4 nəfəri başqa dustaqlardan ayıraraq Rostov həbsxanasının siyasi dustaqlar saxlanan kamerasına gətirdilər. Burası təxminən 60-70 kv. m sahəsi olan iri bir otaqdan ibarət idi. İkiqat taxtaların üstündə əksəriyyəti ukraynalılardan ibarət olan dustaqlar qar-qar qaynaşırdı.

Bizim içəri girdiyimizi görüb hamı bir-bir bizə yanaşdı.

Görüşdükdən sonra onsuz da dar olan taxtlarda bizə yer düzəldilər.

Qoca bir dustaq:

-V tesnate, da ne v obide (dərissə qal da olsa, incimərik), - dedi.

Uca boylu, enli kürəkli 35-40 yaşlarında bir ukraynalı mənə yanımda oturdu:

-Bəs səni nə üçün tutmuşlar, atacan?

-Doğrusu, heç özüm də bilmirəm.

-Bəs elə bilirsən ki, biz bilirik? Burada hamı bir dərdlidir. Hamımız bilirik ki, bizi "xalq düşməni" adlandırırlar, lakin günahımızın nədən ibarət olduğunu heç birimiz bilmirik.

Ağ saqqallı qoca bir kişi üst taxtdan başını əyib sözə qarışdı:

-Nə üçün başa düşmürsünüz? Əsl xalq düşmənləri özlərini xalqın nəzərində doğrultmaq üçün bizim kimiləri tuturlar. Stalinin bunlardan heç xəbəri də yoxdur.

Danışığından yəhudi olduğu aydın bilinən arıq bir kişi zil səslə dedi:

-Bütün bunlar iqtisadi vəziyyətlə əlaqədardır. Havayı işçi qüvvəsi lazımdır. Axı əhalidən qoparılan bu vergilər nəzərdə tutulan ağılsız planların həyata keçirilməsinə çatmır. Bundan ötrə havayı işçi qüvvəsi, özü də bizim kimiləri lazımdır.

Mübahisə get-gedə qızırdı. Alt taxtlardan birində lap küncdə yerləşən dolğun əndamlı qoca bir kişi mənə yanına çağırdı: Bura gəl, qardaş, gəl səni

dualayım. Görürəm ki, həm qoca, həm də çox zəifdən. Şimalın tufanlı, çovğunlu şəraitində allahın köməyi olmadan sən çətin yaşaya bilərsən.

Cır səslə danışan yəhudinin səsi eşidildi:

-Müqəddəs ata, doğrudanmı siz bu qocanı pravoslav kilsəsinə mənsub etmək istəyirsiniz? Axı bundan ötrü müəyyən ayınlar icra olunmalıdır.

Yəhudinin bu sözü qəh-qəhəyə səbəb oldu. Dustaqlar bütün əzab-əziyyətlərini unudaraq ürəkdən güldülər.

Kameradakıların birdən-birə qəh-qəhə çəkib gülməsindən təəccüblənən nəzarətçi qapını açıb içəri girdi və boğuc səslə çığırdı:

-Bu nə səsdir? Bu saat səsinizi kəsin!

Dustaqlar isə ona əhəmiyyət vermədən gülüşürdülər. Nəzarətçi eyni səslə bağırdı:

-Axı niyə gülürsünüz? Ay bədbəxtlər, gülmək sizəmi yaraşır?

Yəhudi irəli yeriyib:

-Vətəndaş nəzarətçi, - dedi, - gözünüz aydın olsun! Müqəddəs ata Porfiri hansı dindən olduğu məlum olmayan bir nəfəri xristian dininə qəbul etmək istəyir. Çox təəssüf ki, dini ayınları icra etmək üçün burada yer yoxdur.

Porfiri ata mülayim bir səslə yəhudiyə tərəf döndü:

-Heç utanmırsınızmı, - dedi, - Axı siz mənim etiqadına toxunursunuz.

Bayaqdan bəri sakitcə oturan kirovabadlı da sözə qarışdı:

-Bəs siz müsəlman olan bir nəfəri dualayarkən, onun etiqadına toxunmursunuzmu?

Porfiri ata özünü itirdi və mənə dönüb dedi:

-Qardaşım, siz müsəlmansınızmı?

Hamı bu suala qarşı dönüb mənə baxdı.

Mən isə ona:

-Mən insanam, müqəddəs ata, - dedim.

11 gündən sonra bizi yenidən vaqonlara doldurub yola saldılar. Bu dəfə vaqondakıların hamısı siyasi dustaqlardan ibarət idi. Vaqon adamla o qədər dolmuşdu ki, uzanmaq o yana dursun, hətta oturmaq da çətin idi. Nəfəs almaq mümkün olmurdu. O qədər basabas idi ki, mənim qabırğalarım ağrının şiddətindən sızıldayırdı, ayaqlarım başqalarının ayaqları altında insafsızcasına tapdalanırdı. Burada küsmək, başqalarından incimək olmazdı. Çünki heç kim bilə-bilə başqasına əziyyət vermək istəmirdi.

Kimsə zarafatca dedi: "Burada əsl demokratiyadır. Hüquq bərabərliyi çox gözəl nümayiş etdirilir. Bu hüquq məhz bizim indiki şəraitimizdə bizə verilmişdir. Bildiyimiz kimi içərimizdə alimlər və kəndlilər, dinlilər və dinsizlər, yaşlılar və cavanlar olduğu halda hamımız güclü ayaq üstə durmuşuq. Bax, hüquq bərabərliyi buna deyərlər.

Vaqonun qapısı gündə yalnız üç dəfə açılırdı: səhər, günorta və axşam yeməkləri verilərkən. Hərçənd bu yeməkləri alıb - yemək qeyri-mümkün idi,

fəqət qapı açılarkən dünya işığını gördüyümüz və təmiz hava uda bildiyimiz üçün qapının açılmasını həsrətlə gözləyirdik.

Axşam yeməyindən sonra sayğı başlayırdı. Bu zaman əli dəyənəkli nəzarətçilər zorla vaqona girir, dustaqları dəyənəklə vura-vura bir tərəfə yığır, kiçik bir sahə açır və sonra hərəyə bir dəyənək vuraraq sayıb boş olan tərəfə keçirirlər. Bəzən say düz gəlmədikdə bu əzabverici sayma iki-üç dəfə təkrar olunurdu.

Vaqonun qapı ilə üzbəüz olan əks tərəfində ayaqyolunu əvəz edən kiçik bir deşik olurdu. Fəqət bu basa-basda o tərəfə gedib çatmaq ağıla sığan işdirmi?

Üç gün çəkən bu əziyyətdən sonra nəhayət bizi yerə düşürtdülər. Fəqət bizim ayaqlarımız qıc olduğu üçün yeriyə bilmirdik. İş belə görünən nəzarətçilər bizi təqribən bir saat yerə oturdular. Dustaqlardan kimsə yavaşca pıçıldadı:

-Moskvadır.

Bizi güclü bir nəzarətçi dəstəsi aralığa alıb, yaxınlıqda görünən həbsxanaya apardı.

Ən ciddi axtarışlardan sonra bizi üçüncü mərtəbədəki 100 adamlıq kameralara saldılar.

Bura Moskvanın "Butirki" adlı həbsxanası idi. Kameraları geniş, işıqlı və nisbətən təmizdir.

Yollarda çəkdiyim əziyyətlərdən sonra bura mənə cənnət kimi görünürdü. Həmin günü və gecəni rahat yatdım. Xoşbəxtlikdən burada bizi kimsə narahat etmirdi.

Səhəri günü nəzarətçi hamama aparılacağımızı bildirdi və irəliləmədən xəbər verdi ki, özümüzə ancaq ən zəruri paltarları götürək. Çünki hamamda çox adam çimdiyinə görə xırda-para şeylər it-bata düşə bilər.

Azacıq sonra bizi iki-iki sıraya düzüb həyəətə endirdilər və təqribən 400 metr aralıqda yerləşən hamama gətirdilər. Əvvəlinci otaqda soyunub paltarlarımızı dezinfeksiya olunmaq üçün dezkameraya verdik, oradan dar bir koridorla çimilən yerə keçdik.

Rusiyada olan əksər hamamlar kimi burada da hər şey taxtadan idi: yerin döşəməsi, divarlar, şaykalar (dustaqlar taxta vannaya belə ad qoymuşlar), vedrələr, oturmaq yerləri, hətta su gələn trubalar belə.

Hamamxana xırda-xırda gözlərə bölünmüşdü, hər birində 3-4 duş axırdı.

Bir-birimizə kömək edə-ədə çimib qurtardıq və yavaş-yavaş paltar geyilən otağa çıxdıq. Yoldaşlarımızdan bəziləri hələ də duşun altında yuyunmaqda idi. Mən dezinfeksiyadan almış olduğum ayağı və beli rezinli çaxçuru təzəcə oynımə geymişdim ki, çimilən yerdə vur-haray düşdü.

Sən demə başqa korpusdan bir dəstə "bitovik"i (qeyri-siyasi iş üstə həbs olunanları belə adlandırırlar) çimməyə gətiribləmiş, hamam nəzarətçisi siyasi dustaqların çimib çıxdığını zənn edərək, onları içəri buraxır. Onlar da içəri

girən kimi düşün altında çimən qoca ukraynalı Kabilyatskinin üstünə cumub döyməyə başlayırlar. Hər tərəfdən:

-Bey faşista! (faşisti vur) - səsləri ucalırdı.

Əksəriyyəti cavan uşaqlardan ibarət olan bu dələduzlar dəstəsi qocanı yerbəyerdən çırpırdı.

Mən ilk səsi eşitcək özümü içəri atdım. Artıq Kabilyatski onların ayaqlarının altında idi. Mən, cəld kişini müdafiə etmək məqsədilə özümü irəli verib, onun üstünə yıxıldım. İşi belə görün dələduzlar bizim üstümüzdə töküldülər.

Səsə yoldaşlarımız içəri axışdı. Onlar bir an içində dələduzlara qarışdılar. Böyük bir vur-haray başladı. Kimin kimi vurduğu belə məlum deyildi. Çünki əksəriyyət lüt idi.

Mən bir neçə adamın altında qalmışdım. Az qala nəfəsim kəsilirdi. Elə bu zaman kimsə daldan tumanımı əlinə yığışdırdı və var qüvvəsi ilə məni çəkib adamların altından çıxartdı. Kiminsə qayğıkeş əlləri məni qucağına alıb, geyinilən yerə gətirdi.

Bizim yoldaşlarımızdan Qorbatovski adlı ucaboyle bir ukraynalı vəziyyətin çox gərgin olduğunu görüb, ara qapısının bir taxtasını qopartdı. Dəyənək kimi əlinə alıb irəli atıldı. Qorbatovski cəmi 1-2 dəqiqə ərzində aranı sakiitləşdirib geri qayıtdı. Bizim yoldaşlardan yalnız Kabilyatski möhkəm əzilmişdi, qalan 4-5 nəfərin isə azacıq başı yarılmış, əli və ya ayağı çapılmışdı.

Qorbatovski qana bulanmış qapı taxtasını yerinə salıb sakitcə geyinməyə başladı.

Sonradan məlum oldu ki, məni onların altından çəkib çıxaran Qorbatovski imiş. Taxtanı götürən kimi dələduzları çırpmış və yoldaşlarını döyülməkdən xilas etmişdi.

Bizi kameraya qaytardılar.

Qorbatovski dedi:

-Görürsünüzü, öz xalqımız belə bizi başa düşmür, faşist hesab edir.

Yəhudi ona tərs-tərs baxıb:

-Məgər onlar xalqdır, - dedi, - bu ki, şpanadır (oğru-əyri), ikincisi də onlara belə tərbiyə verilir. Kim ki, siyasi məhbusdur - o faşistdir, xalq düşmənidir.

-Onda qoy bizi "xalq düşməni" deyil, "Stalinin düşməni" adlandırınlar, - deyə kimsə təklif etdi.

-Darıxmayın, o zamanın olacağına da çox qalmayıb.

Yəhudi bu cümləni elə bir inamla dedi ki, kameradakıların hamısı dönüb ona baxmalı oldu. Hətta Qoroxov adlı birisi:

-Xahiş edirəm, elə söz danışmayasınız, - dedi, - burada Stalinin nə günahı var?

Yəhudi 50-55 yaşlarında, hədsiz dərəcədə arıq, nazik, uzunsov sifətli, sivri burunlu, xırda gözlü, sarıbənzir bir kişi idi. Dövlət plan komitəsində yüksək bir vəzifədə işləmiş, orada da “xalq düşməni” kimi həbs edilmişdi. Olduqca savadlı və mədəni bir şəxs idi.

Adətən yəhudilərə xas olan qorxaqlıq və eqoizm bunda yox idi. O, hətta “r” səsinə olduqca düzgün tələffüz edirdi. Başqalarının onu zarafatla “iuda” deyə çağırmasına baxmayaraq, əsla əsəbiləşmirdi. Yakim Avramoviç Ginzburq belə bir şəxs idi. Onun “xalq düşməni” kimi həbs olunmasının səbəbini soruşduqda belə dedi:

-Bilirsinizmi, mən çox kirayəninləri olan ümumi koridorlu bir binanın beşinci mərtəbəsində yaşayırdım. Otağımdan iki qapı o yana MVD işçisi olan bir kapitanın evi idi. Bir-birimizə heç bir gediş-gəlişimiz olmasa da, lakin hər gün axşamlar işdən gəlirkən mütləq bir-birimizlə rastlaşmalı olurduq. Mən adətən özümdən yaşlı olan bu kapitanı birinci olaraq salamlayıb, “axşamınız xeyir” deyirdim. O da cavab əlaməti olaraq başını əyib keçirdi.

Beləliklə, bir-iki il keçdi. Qonşum işə məndən gec getdiyi və istirahət günləri belə evdə olmadığı üçün biz demək olar ki, heç bir zaman səhər salamləşə bilmirdik.

Təsədüfən bir gün işlədiyim idarədə təmir aparıldığından mən iki gün işə getməyib evdə qalmalı oldum. Birinci gün yuxudan gec durduğum üçün qonşum artıq işə getmişdi. Lakin ikinci gün səhər biz koridorda bir-birimizlə rastlaşdıq. Mən adətən üzrə onu salamlayıb “axşamınız xeyir” dedim.

Qonşum dayanıb durdu. Çəsməyini çıxarıb məni nəzərdən keçirdi.

-Bu nə deməkdir? - deyə soruşdu.

Mən özümü itirmiş kimi oldum:

-Bağışlayın, mən sizi salamlayıram, - dedim.

Qonşum tərs-tərs mənə baxıb əlini yellətdi:

-Bu necə salamlamaqdır, - dedi, -axı indi səhərdir. Siz isə “axşamınız xeyir” deyirsiniz.

Mən onun çox əsəbiləşdiyini görüb sözü zarafata salmaq istədim:

-Bilirsinizmi, - dedim, - sizi görəndə mənim gözlərim qaranlıq gətirir, ona görə də gecə ilə gündüzü seçə bilmirəm.

Qonşum daha heç bir söz deməyib, sürətlə qapıdan çıxdı.

Aradan iki gün keçmiş, gecə vaxtı məni yataqdan durğuzub MVD-yə apardılar.

Orada məlum oldu ki, qonşum məni MVD orqanlarına böhtan atmaqda ittiham etmişdir.

Burada qonşum mənim üzümə şahid keçərək, göstərdi ki, guya mən Sovet dövlətini sevmir, onu qaranlıq zindan adlandırırım. Bundan başqa o, dedi ki, guya mən MVD orqanlarını xalqın başını gicəlləndirən və gözlərini qaranlıqlaşdıran bir pərdə adlandırmışam.

Bütün bunlara əsasən Osoboye Soveşşanie (xüsusi məsləhət) mənim işimi nəzərdən keçirib məni “xalq düşməni” kimi 15 il azadlıqdan məhrum etdi.

ÜÇÜNCÜ MƏKTUB (Moskva-Komsomolsk)

Ayaz, əzizim! Bilmirəm bundan irəli göndərdiyim 2 məktubu almısanmı? Hər halda mən ümid edirəm ki, almış olarsan. Mənə cavab yazmasan da olar, ancaq təki məktublarım sənə çatsın.

Son günlərdə elə qəribə olmuşam ki... Elə bil kimsə məni məktub yazmağa tələsdirir. Nə isə biz Butırki türməsində təxminən bir aya qədər qaldıqdan sonra bir gecə həbsxana rəisinin köməkçisi kameraya daxil olub, yatab göndəriləcəyimizi xəbər verdi və yola hazırlaşmağımızı tapşırırdı.

Kamerada qəribə bir vəziyyət əmələ gəldi: kimisi yatab gedəcəyimizə sevinir, kimisi bikiyə olur, kimi xırda-para avadanlığını bir yerə cəmləşdirir, kimi gözlərini bir nöqtəyə zilləyib fikirləşirdi.

Hələ 1934-cü ildən bəri müxtəlif həbsxanalarda saxlanılan qocaman kommunist İvan İqnatyeviç Beryovkin dərinədən bir ah çəkib dedi:

-Dostlar, adətən bu vaxt gedən yataqlar Koltmaya göndərilir. Bu o deməkdir ki, yəqin ki, biz də oraya göndəriləcəyik. Sizə məsləhətim budur ki, özünüzlə bacardığınız qədər az şey götürəsiniz. Çünki biz 100 km-lərlə yolu piyada gedəsi olacağıq.

Yəhudi, dustaqlar arasında pis təsir bağışlaya, küskün əhval-ruhiyyə yaradan bu sözü kəsb zarafatla dedi:

-Eh, qardaşım, sizi təkcə indi söylədiyiniz sözlərə görə “xalq düşməni” adlandırmaq olar.

Beryovkin bir qədər uca səslə:

-Məgər mən yoldaşların, xalqın qayğısına qalırkən, vəziyyəti başa salırkən “xalq düşməni” oluram.

Kimsə çox acıqlı bir səslə çığırdı:

-Əlbəttə, biz elə məhz doğru danışdığımızı görə, həqiqəti dediyimizə görə “xalq düşməni” edilməmişikmi?

Aralığa yorucu bir sükut çökdü. Hamı sakitcə yığışdı. Bir qəddərdən sonra qapı açıldı, baş nəzarətçi qapının ağzında dayanıb siyahı üzrə bizi çağırır koridora buraxmağa başladı. Bir nəzarətçi yalnız familiyanı deyirdi. Familiyası çağırılan dustaq irəli yeriyib adını, atasının adını, doğulduğu ili, maddəsini və cəza illərinin qədərini söyləməli idi.

Baş nəzarətçi bunların hamısının əlindəki siyahı üzrə doğru olduğunu müəyyən etdikdən sonra həmin məhbus koridora buraxılırdı.

Koridorda bizi konvoylar (müşayiət edən MVD ordusu əsgərləri) dəstəsi əhatə etdi. Onlar ov üzərinə şığıyan quzğunlar kimi üstümüzə cumdular: əvvəlcə bizi avadanlığımızdan ayırır, şeylərimizi olduqca diqqətlə yoxlamağa

başladılar. Yorğan və döşəkçələri cırıb, yununu didişdirir, balıqları yırtıb tükünü əlləşdirir, öz deməklərinə görə pul, anaşa, tiryək, kart, spirtli içkilər və iti şeylər (bıçaq, almaz, mismar və s.) axtarırdılar.

Təbiidir ki, bu şeylərin heç birisi bizim kimi uzun müddət həbsxanada qalmış, ciddi yoxlamalardan çıxmış məhbuslarda ola bilməzdi. Lakin buna baxmayaraq, onlar söylə axtarır, balıqların tükünü havaya sovururdular.

Şeylərimiz yoxlandıqdan sonra özümüzün axtarışlarımız başladı. Bu lap təhqiredici və biabır idi: axtarış edənlər papaqlarımızın içini, ayaqqabılarımızın altını, sırtmalarımızın yaxasını və qoltuğunu sökür, azacıq narazılıq edəndə boynumuzun ardına ilişdirirdilər. Mən, rus xalq nağıllarında oxuduğum “podzatlınik” sözünün mənasını demək olar ki, burada başa düşdüm.

Təxminən bir saat çəkən bu axtarışlardan sonra, qarovulçular bizi sıraya düzüb həyəətə endirdilər. Oradan güclü bir mühafizə dəstəsinin müşayiətilə yaxınlıqdakı dəmiryol xəttinin qırağına gətirildilər.

Burada bizi sallağı oturmağa məcbur edib, özləri vaqonları nəzərdən keçirməyə başladılar. Onu da deyim ki, bu sallağı oturmaq olduqca əziyyətli bir işdir. Bəzən bir-iki saat belə vəziyyətdə durmağa məcbur edildiyimiz üçün ayaqlarımızın əzələsi sızıldayır, damarlardan qan işləmədiyi üçün dizlərimiz qırılmaq dərəcəsinə gəlirdi. Lakin yerə oturmaq, diz üstə çökmək və yaxud ayağa durmağa icazə verilmirdi.

Aradan xeyli keçdikdən sonra kameraya gələn nəzarətçi başqa bir zabitlə birlikdə yenidən bizi siyahı üzrə çağırmağa başladı. Biz bir-bir sıradan çıxır və nəhəng Pulman vaqonlarına minirdik. Burada vaqona o qədər adam doldurdular ki, hətta Rostovdan Moskvaya gətirildiyimiz zamanki darısqallıq bundan şükürlü oldu.

Həmin gecə mühafizə dəstəsi vaqonların hər bir tərəfində öz yerlərini tutdu və gecə ikən yolu düşdük. Dörd gün yol getdikdən sonra nəhayət qatar dayandı və bizi yerə düşürdülər.

Bura əsrlik meşələrin içərisində kiçik həbs düşərgəsindən ibarət bir yer idi. Vağzalı əvəz edən kiçik taxta daxmanın üzərində “Suxobezvodnoe” yazılmışdı. Bu sözü oxuduqda qeyri-ixtiyari gülümsəməyə başladım. Hansısa zarafatçı bir şəxsin bu yerə istehza ilə verdiyi ad, həqiqətən bu yerin şəraiti ilə nə qədər böyük təzad yaradırdı. (Suxobezvodnoe quru və susuz yer deməkdir. Halbuki burada hər tərəf bataqlıq və sucaqlıq idi). Buradakı həbs düşərgəsinin qapısına çatdıqda bizi yenidən ciddi şəkildə yoxlayıb düşərgəyə buraxdılar.

Bura, Qorki və Kostroma vilayətlərində yerləşən Unja və Vetluqa həbs düşərgələrinə məhbuslar qəbul edən həbsxana - düşərgə idi. Burada əlli-altmış nəfərlik xidmət qrupu nəzərə alınmazsa, demək olar ki, heç bir dustaq, bir həftədən artıq saxlanılmırdı.

Bizi çirkli, üfunətli, taxtabitli, buz kimi soyuq olan kiçik kameralara doldurdular.

Gecənin bir yarısı güclü bir uğultu səsinə yuxudan ayıldım. Düşərgədə işıqlar sönmüş, hər tərəfdən acıqlı insan səsləri eşidilir, ara-sıra sındırılan şüşələrin cingiltisi, qopardılan qapı və pəncərələrin şaqqıltısı adamı vahiməyə salırdı. Bir neçə dəqiqədən sonra pulemyot şaqqıltısı eşidildi. Onun ardınca avtomat tüfənglərdən atəş açmağa başladılar.

Bayaqdan bəri düşərgənin ortasında o yan-bu yana qaçan, yüksəkdən bağıraraq nəzarətçiləri söyən adamlar güllə səslərini eşitmək çaşmış qaldılar. Onlar geriye, kameralara doğru yüyürməyə başladılar. Lakin kameralar tərəfindən açılan avtomat yaylım atəşləri onları dayanmağa məcbur etdi. Damların üstünə çıxmış nəzarətçilər ucadan əmr edirdilər:

-Yerə uzanın!

Ələcsiz qalmış dustaqlar palçıqın içinə uzanmalı oldular. Yalnız bundan sonra düşərgənin qapıları açıldı və nəzarətçi dəstəsi içəri daxil oldu.

Bütün bu müddət ərzində biz, yəni, gələcək siyasi dustaqlardan heç kəs öz kamerasından bayıra çıxmamışdı. Lakin sındırılmış pəncərələrdən bütün hadisələrin gedişini izləyirdik.

Nəzarətçilər palçıqın içinə uzanmış dustaqlara yaxınlaşıb onları amansız döyməyə başladılar.

Yəhudi kədərli bir səslə elan etdi:

-Yoldaşlar, indi də müasir "Varfolomey faciəsi" əsərinə tamaşa edin. İndi siz quqenotların döyülməsi səhnəsinin şahidi olacaqsınız.

Doğrudan da yəhudinin kinayə ilə dediyi bu sözlər əslində tam mənasilə həqiqət idi. Nəzarətçilər silahsız, köməksiz və əlini qaldırmağa hüququ olmayan dustaqları tüfəngin qundağı ilə necə gəldi əzişdirirdilər. Bu dəhşətli mənzərə yarım saata qədər davam etdi.

Nəzarətçilər işlərini bitirib, özlərindən məmnun halda qayıdıb bayıra çıxdılar.

Səhər, gecə həyəcanının qurbanı olan 22 nəfərin meyidini və 9 nəfər ağır yaralıni xəstəxanaya qoyub harasa apardılar.

Suxobezvodnoe bizi belə qarşıladı. Səhər məlum oldu ki, gecə həyəcan qaldıran şəxslər Belorusiyadan gətirilmiş bir qrup gənc imiş. Onları elliklə (gruppovoy) əksinqilabi təbliğat aparmaqda müqəssir edib həbsxanaya salmış, heç bir yoxlama aparmadan həbsdə 5 ildən 7 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmişlər. Gənclər məhkəmənin qərarı ilə razılaşmamış və şikayət vermişlər. Həbsxana rəisi təcrübəsiz gəncləri aldadıb "sizi Moskvada danışdıracaqlar" - deyərək buraya yola salmış. Yalnız burada onlar aldandıqlarını başa düşmüş, səs-küy salaraq nəzarətçilərlə dalaşmış və prokuror çağırılmasını tələb etmişlər. Nəticəsi isə "Varfolomey gecəsi" kimi olmuşdur.

Burada qaldığımız bir-iki gün ərzində bizə çörək və kofedən başqa heç bir şey verilmədi. Üçüncü gün bizi yenidən vaqonlara doldurub Şərqi tərəf yola saldılar.

Bu dəfə vaqonda yerimiz rahat idi. Biz, növbə ilə olsa da, hər halda uzanıb yatmağa yer tapırdıq. Yavaş-yavaş bir-birimizə isinişir, bir-birimizin əhvalından, ailə vəziyyətindən, başına gələn qəziyyətlərdən, etdiyi "cinayətlərdən" soruşurduq.

İki aya qədər yol getdiyimiz üçün bu müddətdə biri-birimizin demək olar ki, bütün həyatını diqqətlə öyrənmişdik. Yol yoldaşlarımdan Kobilyatski Ukraynanın Çerniqov vilayətindəki Maryino kəndindən olan bir kolxozçu idi. Onu çar hökuməti zamanı rus ordusunda zabit olduğu üçün həbs etmişdilər.

Moldaviyalı Georgi Dmitriyeviç Kovalji onu dinləyib dedi:

-Qardaş, sən heç olmasa müəyyən bir işin üstündə tutulmusan. Mən yazıq isə heç bilmirəm ki, nə günahın sahibiyəm.

Yəhudi sözə qarışdı:

-Bura bax, qoca! Neçə yaşın var?

Kovalji sualın nə üçün verildiyini bilməsə də dedi: - 74.

Yəhudi qəhqəhə çəkib güldü:

-A kişi, hələ bir günahını da soruşursan? Sən düz 53 il çar hökuməti zamanında yaşamısan, özün də, fikirlərin də köhnədir. İndi siyasi məhbus olmaq üçün bu özün kifayətdir.

Kovalji narazı halda başını buladı:

-Siz də lap qəribə adamsınız. Elə hər qoca xalq düşmənidir?

-MQB-nin fikrincə təxminən hamısı.

Professor Savelyev sözə qarışdı:

-Yakim Avramoviç, xahiş edirəm, qoyun kişi söhbətini eləsin görək onu nə üçün tutublar.

Yəhudi daha dinmədi, öz yerində uzanıb söhbəti dinləməyə başladı.

Kovalji dedi:

-Hə, mən üzümçülük sovxozunda sahə briqadiri idim. Bir gün raykomdan bizim kəndə bir təlimatçı gəlmişdi. Bu adam təsərrüfatdan tamamilə xəbərsiz olduğu halda, başladı bizi danlamağa ki, ay nə bilim pis işləyirsiniz, təsərrüfatı düzgün apara bilmirsiniz, yaxşı adam deyilsiz və s.

Mən ona dedim ki, ay yoldaş, biz yaxşı işləyirik, amma dövlət idarələri kolxozların vergi və tədarük planlarını düzgün müəyyənləşdirmədiyi üçün, kolxozun gəlirinin çoxu bu tədarüklərə və vergilərə gedir. Axırda da kolxoz irəli gedə bilmir.

Bayaqdan bəri onu dinləyən yəhudi dözə bilməyib:

-Elə orda evinizi yıxmısınız da, - dedi.

Kovalji bu atmacadan məmnun halda sözünə davam etdi:

-Düz deyirsən, qardaş. Elə evim orada yığılıbmış. Bu nanəcib oğlu gedir MQB-yə bir məlumat verir. 3-4 gündən sonra məni həbs etdilər. Bu zalım oğlu qızıl-qırmızı üzümə dirəndi ki, guya mən Sovet hökuməti əleyhinə təbliğat aparır, dövlət orqanlarını söyür, kolxoz quruluşunu pisləyirəmmiş. Elə buna əsasən də mənə düz onca il veriblər.

Krasnodardan olan tibb elmləri doktoru, professor Vasili Petroviç Savelyev dərin bir ah çəkib dedi:

-Qardaş, yenə səninki yaxşı olub, üzünə yalandan şahid duran adam yad olub, özü də sən deyəni bəzəyib, artırıb, siyasi don geydirib. Amma mənimki lap qəribədir.

Bir iclasda, yeni dərman növləri haqda məruzə edirdim. Öz dərmanlarımızdan danışandan sonra qeyd etdim ki, son vaxtlarda xarici ölkələrdə bir sıra qiymətli dərman növləri yaradılmışdır.

Elə həmin gecə məni MQB-yə apardılar. Burada mənim öz aspirantlarımdan ikisi üzümə durub dedilər ki, guya mən onlara çoxlu xarici ədəbiyyat oxumağı tövsiyə edir, xarici alimləri tərif edirəmmiş.

Bilirsinizmi, bu sonuncu ittihamın üstündə mənə nə qədər işgəncə verdilər? Hamısı keçib gedər, amma birisini bilməyiniz yaxşıdır. Müstəntiq butulkaları xırda-xırda sındırdırır tabut formalı xüsusi bir qaba yığdırıbmış. Məni lüt soyundurub həmin tabuta uzandırdı və orada döyməyə başladı. Qayışın ağrısından tabutda tərpendikcə butulka qırıqları bədənimə parça-parça edirdi. Mən bundan sonra 2 ay müalicə olundum.

Vaqonun dib tərəfində uzanan və bu vaxta kimi heç kimlə bir kəlmə də danışmayan uca boylu, enli kürəkli, sarışın bir gənc ayağa durub bizə yanaşdı və dedi:

-Professor, siz yaxşı qurtarmışsınız. Mən isə ömürlük bədbəxt olmuşam.

Burada mən dayana bilmədim:

-Sənə nə olub ki, oğlum? - dedim.

Gənc asta-asta dedi:

-Vallah, doğrusu danışmağa da utanıram. Müstəntiq mənim başıma elə bir oyun açıb ki, onu heç ağıla yerləşdirmək olmaz. O məni lüt soyundurub, ağzı nazik parça ilə örtülmüş bir kiçik vedrənin üstündə oturtdu. Üç sağlam kişi mənim çiyinlərimdən yapışdı, ilk əvvəl bunun nə demək olduğunu başa düşmədim. Ancaq sonra altımdakı vedrədən civilti səsləri gəlməyə başladı. Sən demə oraya 3-4 siçovul salmış və məni onun üstündə oturdandan sonra vedrəyə istilik buraxıblarmış. Siçovullar isti dəyən kimi çıxmağa yer axtarıb üzü yuxarı dırmaşmağa və mənim yuxa yerlərimi gəmirməyə başladılar. Mən dəli kimi bağırır qalxmağa səy etdimsə də, mümkün olmadı. Çiyinlərimdən tutub məni aşağı basan üç kişi və müstəntiq imkan vermədilər. Siçovullar can hövlündən məni didir, parçalayır, özlərini xilas etmək üçün məni məhv edirdilər. Mən vəhşi kimi çığırır, yalvarır, hər nə istəsələr boynuma alacağımı söyləyirdimsə də, bir şey çıxmırdı. Cəmisi 2-3 dəqiqə ərzində siçanlar məni

islahatdan, insanlıqdan çıxartdı və mən ağrının dözülməzliyindən özümdən getdim.

Gəncin başına gətirilən bu qeyri-insani işgəncə hamını məyus etdi. Aralığa sükut çökdü. Bu qədər ağır əzab verilən bu gəncin nə iş tutduğu ilə maraqlandım:

-Bağışlayın, oğlum, dedim, - axı siz nə iş tutmusunuz ki, başınıza bu oyunu gətiriblər, siz kimsiniz və nəçisiniz?

-Mən ukraynalıyam. Adım da Mikola Andreyeviç Svistundur, - deyə gənc sözə başladı. Atam-anam yadıma gəlmir, kim idilər, nəçi idilər - bilmirəm. 5 yaşından küçələrdə qalmış, olmazın pis günlər görmüşəm. 13 yaşında ikən bir nəfər müəllim məni Odessaya aparıb evində saxladı, dərs verdi, tərbiiyələndirdi. 3 ildən sonra da işə girdim. Həm oxuyur, həm də işləyirdim. Bu zaman həmin müəllim qəflətən öldü. Bu, məndə böyük bir bədbinlik əmələ gətirdi. Mən daha Odessada dayana bilməyib, Kiyevə gəldim. Burada 2 il müxtəlif zavodlarda fəhləlik edə-ədə orta məktəbi bitirdim.

Sonra instituta girdim. Gündüzlər oxuyur, gecələr işə dəmiryol vağzalında yük daşıyırdım. Yoldaşlarım bundan xəbər tutub məni ələ salmağa başladılar. Mən bir az da bədbinləşdim. Sizdən nə gizlədim, elə əvvəllər də xırda-para şər yazırdım. Ağır vəziyyətim, yoldaşların belə münasibəti məni bədbin, küskün əhval-ruhiyyəli şərlər yazmağa məcbür etdi. Yataqxanadakı yoldaşlarımdan birisi bu şərləri başımın altından götürüb MQB-yə verir. Bir neçə gündən sonra məni həbs etdilər.

Professor Savelyev soruşdu:

-Bəs məhkəmədə vəziyyəti izah etmədinizmi? Axı siz cavan uşaqsınız, hər halda sizə müəyyən bir güzəşt olunmalı idi.

Mikola azacıq gülümsündü:

-Vallah, necə deyim, - dedi, - sizinkini bilmirəm, mənim məhkəməm elə qəribə oldu ki...

Yəhudi:

-Bizim məhkəmələr elə qəribə olur, - dedikdə Mikola:

-Yox, bu məhkəmə lap qəribə oldu. Əvvələn mən 1915-ci ildə anadan olmuşam və bu haqda lazımı sənədlər də var. Amma məhkəmədə 2 nəfəri üzümə durquzdular ki, guya mən 1919-cu ildə aqşvardiyaçılarla birlikdə Ukraynada Sovet hökumətinə qarşı vuruşmuşam.

Həm təcəüb içində donub qaldı.

-Bu necə ola bilər? - deyə professor Savelyev soruşdu, - axı o zaman sizin 4 yaşınız olmuşdur?

-Məni də yandıran elə odur ki, məhkəmə bu ağ yalanı təsdiq etdi. Şahiddən daha soruşmadı ki, belə şey olarmı?

-Siz nə danışırsınız, ay canım, - deyə üst taxtların birində uzanmış dolğun əndamlı, daz başlı, enli dodaqlı, iri yastı burunlu bir kişi dilləndi, - siz tələbəsiniz və sizin başınıza bu oyunu gətiriblər. Mən işə tarix elmləri

doktoruyam, professoram. Amma mənə - avam bir kəndlini mühakimə edən kimi mühakimə ediblər.

-Mən Ryazandanam, orada doğulmuş, orada da yaşamışam. Adım da Spiridon Matveyeviç İvanovdur. Ryazan pedaqoji institutunda dərs deyirdim. Mühazirələrin birində mən göstərdim ki, çarları və onun sərkərdələrini idealizə etmək doğru deyil. Çünki xalqları əsrlər boyu zülm altında saxlayan məhz onlar olmuşlar. Qeyd etdim ki, Suvorov istər Rusiya daxilindəki, istərsə də Fransadakı inqilabi hərəkətin yatırılmasında fəal iştirak etmişdir. Onu bir igid sərkərdə kimi tərif edərkən bu barədə də danışmaq lazımdır. Çünki tələbə keçmişin hər bir çar və ya sərkərdəsini ancaq müsbət şəxsiyyət kimi tanısa, onu az qala inqilabçı hesab edəcək, bu isə dözülməz haldır. Mənim bütün dediyim budur. Di gəl ki, mənim bəzi "yoldaşlarım" buna əlli cür bəzək vurub, əlavə etdikdən sonra MQB-yə məlumat veriblər.

MQB isə siz bilən nə etdi?

Yəhudi xırda gözlərini bir az da qıyıb:

-Nə edəcək, - dedi, tutub bizə yoldaş elədi.

İvanov azca gülümsədi:

-Düz deyirsiniz, Yakim Avramoviç, - dedi. - Sizə yoldaş elədi. Amma necə?

Məni təkcə çarlar haqqındakı mülahizəmə görə həbs etsəydilər, bir o qədər də inciməzdim. Amma istintaq orqanları məni az yox, azacıq yox, 1905-ci il inqilabını yatan cəza dəstələrindən birisinin rəisi kimi qələmə verdi. Vicdansız tribunal da bunu təsdiq etdi.

Mən lap çaşıb qaldım:

-Professor, - dedim, - bəs heç bir şahid-filan olmadı?

-Niyə olmur? MQB-nin maaş alan xüsusi adamları var. Hər kimin ki, işinə şahid lazımdır, həmin adamları öyrədib onun üzünə durquzurlar.

Mənim üzümə duran şahidlər öz sənətlərində çox məharətli idilər. Bu adamlarda həya adlı şey yox idi.

Əgər yorulmamısınızsa, mən tribunalda onların necə çıxış etdiyini sizə danışım.

-Məşə kəsəndə yorularıq, - deyə yəhudi yenə atmaca atdı, - indi burada nə var ki...

Hərə bir tərəfdən dedi:

-Xahiş edirik, ətraflı söhbət edin.

-Onsuz da fikir-xəyaldan yatmaq olmur.

Professor İvanov öz taxtından enib aşağı taxtda oturdu və sözə başladı:

-Hə, tribunalın sədri mənə dedi ki, sizin başqa bir cinayətinizin də üstü açılıb. Demə siz 1905-ci ildə Peterburqda inqilabçı fəhlələri qırmaqla məşğul olan bir cəza dəstəsinin rəisi imişsiniz.

Mən quruyub qaldım. Bu barədə istintaqda mənə bir söz deyilməmişdi.

Odur ki:

-Belə şey ola bilməz, - deyə çığırdım.

Hakim keşikçi əsgərə:

-Popovu çağırın, - dedi.

Təxminən 50-52 yaşlarında kök, qırmızıyanaq, tanımadığım bir kişi içəri girdi. Hakim ona müraciətlə:

-Siz İvanovu tanıyırsınız mı? - dedi.

Şahid utanmadan "bəli" - deyə cavab verdi.

-Haradan tanıyırsınız?

-Bu lap çoxdankı hadisədir. 1905-ci ilin yayında mən atamla bərabər Peterburqdakı Putilov zavodunda işləyirdim. Biz fəhlələr səhər vaxtı zavodun qabağında toplanıb nümayişə getməyə hazırlaşırıq. Birdən tindən 2 nəfər atlı göründü. Fəhlələr tez zavodun həyətinə doluşdular. Dedilər ki, bunlar cəza dəstəsinin rəisi İvanov və onun adyutantıdır. Əgər bizi görsələr, mütləq öldürərlər. Həmin 2 atlı yel kimi gəlib yanımızdan sovuşdu. Xoşbəxtlikdən bizi görmədilər.

İclasçının birisi ona sual verdi:

-Popov! Deyin görək, siz əvvəllər İvanovu tanıyırdınız mı?

-Xeyir!

İkinci iclasçı sual verdi:

-Siz o vaxtı İvanovun üzünü gördünüzmü? Bu qarşınızdakı İvanovun həmin İvanov olduğunu təsdiq edirsiniz mi?

-Əlbəttə, - deyə Popov cavab verdi.

Hakim mənə müraciət etdi:

-Sizin vətəndaş Popova sualınız varmı?

-Bəli, - dedim. - Əvvəla vətəndaş Popov desin görək onun fəhlə yoldaşları kim idi və mənə haradan tanıyırdılar?

Popov udqundu:

-Aradan 30 ildən çox keçib, həm də mən tezliklə o zavoddan çıxdım. Nə bilim adları nə idi.

-Bəs nə yaxşı onların adını unutmuş, mənə adımı isə əzbər deyirsiniz? İkincisi, siz deyirsiniz ki, mən o vaxt atın üstündə gördüyünüz İvanovam. Özünüz də indicə dediniz ki, atlılar yanımızdan yel kimi ötüb keçdilər. Əgər belədirsə, siz mənə üzümü necə görə bilərdiniz? Nəhayət, siz haradan bildiniz ki, mən həbs olunmuşam və sizi buraya kim çağırırdı?

Popov tutuldu, nə cavab verəcəyini bilmədi. Prokuror onun köməyinə yetdi:

-Mən məhkəmə heyətindən xahiş edirəm ki, müqəssirə şahidi çaşdırmağa imkan verməsin.

Hakim zəngi çalıb mənə:

-Oturun, məsələ aydındır, - dedi, - şahid sizi tanıyır, cinayətinizi də üzünüzə deyir, hələ bundan başqa bir şahid də vardır. O da sizin cəza dəstəsində işləməyinizi təsdiq edir.

Sonra isə:

-Kuznetsovu gətirin, - deyə keşikçiyə müraciət etdi.

Bu dəfə içəri uca boylu, arıcaq, uzunsov sifətli, çopur, 60 yaşlarında tanımadığım bir kişi daxil oldu.

Hakim ona rəsmi sualları verdikdən sonra dedi:

-Vətəndaş Kuznetsov, müttəhim İvanov haqqında bildiklərinizi danışın.

Kuznetsov alçaqdan bir-iki ağız ösgürüb sözə başladı.

-Hörmətli hakimlər, - dedi, - mən Peterburqda yaşayırdım və Klimaj zavodunda fəhləlik edirdim. 1906-cı ilin əvvəllərində mənə nümayişdə iştirak etməyim üçün tutub polis idarəsinə apardılar. Gecəni zirzəmidə saxladıqdan sonra səhər rəisin yanına apardılar. Otaqda mənə 3 nəfər istintaq etdi. Onlardan biri də həmin bu İvanov idi.

Kuznetsovun bu vicdansız yalanı mənə lap sarsıtdı. Hətta ona etiraz da edə bilmədim. Tribunal da bu "şahidlərin" dediklərinə əsasən mənə 1905-ci il inqilabının iştirakçılarına cəza verməkdə müqəssir hesab etdi.

Kimsə yavaşca:

-Bəs vəkili yox idi? - deyə soruşduqda, bütün günü dinməyib yalnız başqalarını dinləyən, Ukraynanın Sumı vilayətindən olan Porfiri Yeqoroviç Qruşevitski dözə bilməyib səbəbi halda çığırdı:

-Vəkil nədir, canım? Tribunalda vəkil heç olmasa yaxşıdır.

Mən onun əsəbiləşdiyini görüb mülayimliklə soruşdum:

-Məgər sizin vəkili var idimi? Axı deyəsən yoldaşların çoxunun vəkili olmamışdır.

-Yoldaş yazıqların məhkəməsi olmuşdu ki, vəkili də ola... - deyə yəhudi sözə başladı - Moskvada "xüsusi yığıncaq" qeydimizə qalaraq bir müddət (əlbəttə namüəyyən bir müddət) Uzaq Şimalda yaşamağımızı məsləhət görmüşdür. Həkimlərin dediyinə görə bu xüsusilə zehni əməklə məşğul olanlar üçün çox faydalı olur.

Professor Savelyov onun bu zarafatına dözə bilmədi:

-Mənim əzizim, - dedi, - siz nə üçün həkimlərə böhtan atırsınız? Axı bu yaxşı deyil.

-Bizim hamımıza olmazın böhtanlar atılarda yaxşı idi?

İkincisi də mən bu sözü MQB həkimləri barəsində deyirəm.

Kobilyatski onların hər ikisini sakit edib:

-Siz deyəsən MQB həkimlərinin üstündə bir-birinizlə pozuluşmaq istəyirsiniz, - dedi.

Yəhudi sözü yenə zarafata çevirdi:

-Pozuluşsaq da, acıq edib getməyə qoymayacaqlar. Vaqonun qapıları bağlı, özünün də çoxlu gözətçisi.

Hamı gülüşdü. Doğrudan da burada biri-birindən küsmək, acıq etmək mümkün deyildi.

Mən hamının gülüşdüyünü, arada heç bir inciklik-filan olmadığını görüb Qruşevitskiyə dedim:

-Mümkünsə, deyin görək vəkilinizin sizə bir köməyi dəydimi?

-Heç üzünü gördüm ki...

-Bəs dediniz ki, vəkilim var idi?

-Bəli, həm var idi, həm də yox.

-Axı bu necə ola bilər?

-Elə beləcə. Qulaq asın, mən öz məhkəməmin necə getdiyini sizə danışım, onda özünüz başa düşərsiniz, - deyərək Qruşevitski sözə başlamaq istəyirdi ki, vaqonun qapısı döyüldü və bizə yatmaq əmri verildi.

Səhəri gün erkən yuxudan duran kimi Qruşevitskini dövrəyə aldım. Hamını onun vəkili maraqlandırır.

Qruşevitski dedi:

-Məni üç-cə dəfə istintaq edib çox əhəmiyyətsiz şeylər soruşandan sonra işi məhkəməyə köçürtdülər. Mən konkret olaraq nədə ittiham olduğumu da bilmirdim.

Məhkəməm o qədər tələsik və gizli aparıldı ki, bunu nəinki mənim ailəm, hətta nazirliyin şöbələri belə bilmədi. Məni yeriyə bilmədiyim üçün xəbərdar qoyub, kiçik bir otağa gətirdilər. Otaqda 4 nəfər hərbi geyimli, 1 nəfər də hüquq işçisi paltarında olan şəxs var idi.

"Qərribədir... axı mən müdafiəni rədd etməyim, vəkil tutmadığım üçün, prokuror məhkəmədə olmamalı idi. Bəlkə o təsadüfi olaraq bura gəlmişdir? Elə tutaq ki, bu belədir. Bəs nə üçün hakimlər hərbiçilərdir? Axı mən hərbi qulluqçu deyiləm, ola bilməz ki, mənim işimə hərbiçilər baxsın."

Bütün bunlar bir-bir fikrimdən keçirdi ki, hakimim amirənə səsi eşidildi:

-Müqəssir! Kiyev qarnizonu hərbi tribunalı sizin cinayət işinizə baxır. Üçlüyün sədri polkovnik Məretski, iclasçılar kapitan Streltsov və baş leytenant Qruşevitski, katib serjant Sorokadır. İşdə ittihamçı sifətilə birinci dərəcəli hüquq müşaviri Oleynikov çıxış edir.

Mən təəccübümdən donub qalmışdım.

-Bağışlayın, - dedim, - möhtərəm hakim, icazə verin sizdən bir-iki söz soruşum.

-Buyurun, - deyərək sədr könülsüz də olsa, icazə verdi.

Mən azacıq yerimdən qalxındım:

-Möhtərəm hakimlər, - dedim, - bağışlayın, lakin mənə, burada nə işə bəzi dolaşılıqlar var. Əvvələn hərbiçilərdən olmadığını üçün, zənnimcə mənim işimə hərbi tribunal deyil, adi məhkəmə baxmalıdır. İkincisi də işdə müdafiə tərəfi olmadığı üçün ittihamçı da olmamalıdır. Sədr üzünə sərt bir ifadə verib:

-Siz deyəsən çox dərin yerlərə baş aparmaq istəyirsiniz. Lakin, məlumunuz olsun ki, biz hər işi qanun üzrə həll edirik. Yaxşısı budur ki, mənə deyən görüm, sizə nə olmuşdur? Niyə sizi xərəkdə gətirmişlər? Xəstəsinizmi?

-Xeyir, möhtərəm hakimlər, - dedim, - mən xəstə deyiləm. Lakin ittihamnaməni (obvinitel'noe zaklōçenie) imzalamaqdan imtina etdiyim üçün mənə döyüb bu hala salmışlar.

Sədr və iclasçılar bir-birinə baxışdılar, nəşə pıçıldayıb astadan gülüşdülər. Sədr sözləri xüsusi vurğu ilə ayıraraq dedi:

-Siz, yəqin ki, milli xalq məsələlərinizi yaxşı bilirsiniz: döyülməmiş düyüdən aş olmaz (iz nemolotoqo risa plov ne budet).

Bu vaxta qədər işimə ədalətlə baxacağını güman etdiyim bir məhkəmənin hakimi belə deyirdisə, mən daha nə gözləyə bilərdim?

Hakim yüksək səslə:

-Müttəhim! - dedi. - sizin rus dilini mükəmməl bildiyinizi nəzərə alıb, məhkəməni rus dilində aparmağı qərara almışıq. Sizin buna etirazınız yoxdur ki?

Mən nə "hə", nə də "yox" demədim.

Hakim sözünə davam etdi:

-Bəlkə də siz rus xalqına nifrət etdiyiniz kimi, rus dilinə də nifrət edir və bu dildə danışmaq istəmirsiniz?

Mən dözə bilmədim:

-Möhtərəm hakimlər, - dedim, - xahiş edirəm mənə bu qədər də alçaltmayasınız. Nəzərinizə çatdırım ki, mən rus xalqını və rus dilini ürəkdən sevirəm və bildiyiniz kimi rus dili müəllimiyəm.

Hakim mənim sözümü kəsdi:

-Bunların mətləbə dəxli yoxdur. Biz faktlara əsaslanırıq. Yaxşısı budur ki, işə başlayaq.

O, bunu deyib stolun üstündəki qalın qovluqlardan birini açdı və yüksək səslə oxumağa başladı:

-1900-cü ildə Sumı şəhərində anadan olmuş Qruşevitski Porfiry Yeqoroviç vətənə xəyanət edərək 1930-1935-ci illərdə əksinqilabi "Mübarizə" təşkilatının fəal üzvü olmuş, bu təşkilatın tapşırığı ilə Sovet hökumətinə xeyli ziyan vurmuşdur. O. son illərdə həmin təşkilatın əvvəllərdə həbs edilmiş üzvlərinə yardım etməklə öz cinayətini davam etdirmişdir.

Bunu Qruşevitskinin öz keçmiş qonşusu siyasi məhbus Lazarenko ilə məktublaşması sübut edir.

Mən təəccübümdən donub qalmışdım. Çünki, məhkəmə döyülüb əzişdirilsəm də, ittihamnaməni əlimə belə almamış, onun içində nələr yazıldığını oxumamışdım. Bir anlığa mənə elə gəldi ki, ürəyim yerindən qopmaq istəyir. Odur ki, yaralanmış vəhşilər kimi bağırdım:

-Bunların hamısı yalandır. Mən nə vətənə xəyanət etmiş, nə də əksinqilabi təşkilat görmüşəm.

Hakim zəngi çaldı.

-Susun, mən sizə söz verməmişəm. Bir də ki, sizin cinayətləriniz tamamilə kamal sübuta yetmişdir. Bunlardan ki, imtina edə bilməyəcəksiniz, deyə əlində tutduğu üç zərfi mənə göstərdi.

Zərfləri görəndə hər şeyi başa düşdüm. Mənim Lazarenko adlı qapıbir qonşum var idi. Hansısa bir hissədə polk komandiri idi. Biz on ildən çox bir binada yaşamışdıq. 1934-cü ildə qəflətən Lazarenkonu həbs etdilər. Az sonra ailəsini də Orta Asiyaya sürgünə göndərdilər. Mən qonşumun nə üçün tutulduğunu da bilmirdim.

1937-ci ilin əvvəllərində qonşum mənə məktub yazıb, öz ailəsinin harada yaşadığını soruşmuşdu. Əlbəttə, mən ona cavab verməyə bilməzdim, çünki ailəsinin ünvanını bilirdim. Mən bu haqda ona yazdım. Aradan 3 ay keçmiş qonşum mənə ikinci bir məktub göndərdi. Bu məktubda o ailəsini tapmaqda kömək etdiyim üçün mənə təşəkkür edir və göstərirdi ki, mənim kimi adamların (yəni, qonşuların) olmağı onu çox sevindirir.

İkinci məktubu alandan düz 5 gün sonra həbs edildim.

Mən bunu olduğu kimi danışdımsa da, mənə qulaq asan olmadı, 5-6 nəfər şahid gətirdilər. Onlar da yalandan sizin üzünüzdə duran kimi, mənim də üzümə durdular.

Prokuror elə sözlər deyirdi ki, onun dediyinə qalsaydı, gərək məni oradaca güllələyəydilər.

Gördüm ki, bu lap ağ oldu. Hirsləndim, başladım bunları utandıрмаğa.

Hakim mənim sözümlü axıra qədər dinləmək istəməyib ayağa qalxdı:

-Məhkəmə məşvərətə çıxır, - dedi, - müttəhimini yan otağa keçirin.

Əsgərlər mənim uzandığım xərəyi yerdən götürdülər və qonşu otağa keçirdilər. Onlardan biri mənə bir papiros yandıraraq verdi:

-Al, çək, - dedi, - indi belə şeylər çox olur.

Mən çəkən olmasam da, papirosu aldım və acgözlüklə sümürməyə başladım. Heç aradan 10 dəqiqə keçməmişdi ki, katib qapının arasından başını içəri soxub:

-Gətirin, - dedi.

Məni içəri apardılar, hakim əlində tutduğu yazı makinasında çap olunmuş vərəqləri oxumağa başladı:

-Ukrayna Sovet Sosialist Respublikası adından Kiyev qarnizonu hərbi tribunalının xalq iclasçıları kapitan Strelkov və baş leytenant Qruzdevski, katib serjant Soroka, 1-ci dərəcəli hüquq müşaviri prokuror Olevnikovun və müttəhimin vəkili mayor Maltsevanın iştirakı ilə 58 1^a və 58-10 maddələrlə təqsirləndirilən Qruşevitski Porfiriy Yeqoroviçin işinə baxıb müəyyən etdi:

-Mən az qala dəli kimi bağurdım:

-Hanı o vəkil, mənim heç bir vəkilim olmamışdır, - dedim.

Mən çıxıran kimi döşdəki qapı açıldı. İçəriyə 45-48 yaşlarında bir qadın girib:

-Vətəndaş Qruşevitski, - dedi, - mən buradayam və bütün mühakimə dövründə də burada olmuşam. İntəhası siz özünüz vəkildən imtina etdiyiniz üçün mən qapının dalında durmağa məcbur oldum.

-Axı bu düzgün iş deyil, - dedimsə də hakim sözümlü kəsdi:

-Bəs siz vətənə xəyanət edərkən düzgün işmi görmüsünüz? Sizi müdafiə etmək yox, güllələmək lazımdır. Yaxşısı budur ki, hökmü dinləyin.

Elə bu zaman növbətçi zabıt qapını açıb içəri girdi və külək hakimin əlindəki vərəqi yerə atdı.

Mən donub qaldım. Hökm artıq imzalanmış və hətta möhürlənmiş idi. Özümü güclə ələ alıb:

-Möhtərəm hakimlər, - dedim, - doğrudanmı cəmisi 10 dəqiqə ərzində siz həm hökm çıxarmış, məşinkada yazdırmış, həm də təsdiq etdirmişsiniz? Yoxsa siz bu işləri məhkəmədən qabaq hazırlamışdınız? Əgər belədirsə, burada niyə vaxtınızı itirirdiniz?

Hakim qıp-qırmızı qızarıb mənim sözümlü kəsdi:

-İndi ki, dinləmək istəmirsiniz, heç lazım da deyil, lakin sizin üçün ən maraqlı yerini oxuyum.

-Məhkəmə heyəti Qruşevitski Porfiri Yeqoroviçi CM-nin 58-1^a və 58¹⁰ maddələrilə vətənə xəyanət etməkdə və antisovet təbliğatı aparmaqda müqəssir bilərək onu 25 il azadlıqdan məhrum edib, ölkənin şimal rayonlarında saxlamağa, həbs müddətini çəkib qurtarandan sonra isə 5 il seçki hüququndan məhrum etməyə və 5 il sürgün etməyə məhkum edir. Hökm qətidir, şikayət qəbul olunmayacaq.

Elə bil dünya başıma dar oldu. Gözlərimin qabağına nə isə qaranlıq pərdə kimi bir şey çəkildi. Yaxşı ki, xərəkdə idim, yoxsa əsla yeriyə bilməzdim.

Məni yerdən götürdülər, qapıdan çıxarıb keşikçi nəfərlərinə verdilər. Onlardan birisi əsgərlərdən astaca soruşdu:

-Neçə il verdilər?

-Kak obıçno - 25. 5 po roqam i 5 po noqam.

(Adətən olduğu kimi - 25. 5 buynuzlarına, 5 də ayaqlarına.)

Hərçənd bizim hamımızın "cinayət işi" qəribə idi. Amma Qruşevitskinin danışdığı lap təəccüblü idi. Hətta yəhudi də onun söhbətindən mütləssir oldu.

Hamı xəyalən öz başına gətirilənləri gözləri önündə canlandırır, bunu Qruşevitskininki ilə müqayisə edirdi.

Sükutu Qruşevitski özü pozdu:

-Ancaq o əsgərin dediyi sözün mənasını başa düşə bilmədim. Necə yəni ki, 5 buynuzlarına, 5 də ayaqlarına. Bu nə deməkdir?

Professor İvanov:

-Bundan aydın nə ola bilər ki? - dedi, - yəni, siz cəza müddəti qurtarandan sonra 5 il seçib-seçilmək hüququndan, 5 il də müəyyən edilmiş yerdən başqa yerə getmək hüququndan məhrumsunuz.

Yəhudi bunu başqa cür yozdu:

-Yəni, siz 25 il sağ qalsanız, sonra 5 il keçə kimi buynuzlarınızı hər tərəfə soxmayasınız - bu "po roqam" (buynuzlarına), 5 il də gərək olmayan yerlərdə avara-avara gəzib özünüzi üzməyəsınız. Bu da - "po noqam" (ayaqlarına).

Görürsünüz necə qayğınıza qalırlar? Axı 30 ildən sonra biz lap düşkün qocalar olacağıq, bizə çox gəzmək ziyan olar.

Hamımız kədərlə gülüşdük.

Doğrudan da bu yəhudi qəribə insan idi. Mən onun ruhdan düşdüyünü, kədərləndiyini, əsəbiləşdiyini görmədim. Daima yoldaşlarda ruh yüksəkliyi yaratmağa çalışır, hamının qayğısına qalırdı.

Günlər keçirdi, biz uzun yolu başa vurana qədər təxminən 2 ay keçdi. Çünki bizim qatar əsas deyil, dolambac yollarla gedir, həm də iri şəhərlərdə xeyli dayanıb dustaq götürürdü.

Bu müddətdə mən yol yoldaşlarımla daha yaxından tanış oldum. Onlardan xüsusilə 3 nəfərilə lap dostlaşdım. Bunlar qocaman kommunistlər idi: ukraynalı Letçenko, yəhudi Ginzburq və rus Savelyev.

Mən bunlardakı iradə möhkəmliyinə, uzaqgörənliyə, aydın dünya-görüşünə pərəstiş etməyə başladım. Özün bilirsən ki, azadlıqda olanda mən ümumiyyətlə, heç bir partiyaya mənsub deyildim və açığını deyim ki, buna o qədər də əhəmiyyət vermirdim.

Bu yoldaşlar dünyanın ən yaxşı, ən mətin, ən həqiqətpərəst insanları imiş. Bir təsəvvür et ki, bunların barəsində nə qədər haqsızlıq olsa da, yenə öz partiyalarından inciməmiş, ondan üz döndərməmişlər.

Mən bir dəfə bu barədə söz salanda prof. Savelyev dedi:

-Mikayızadə, bu haqsızlığı Kommunist partiyası deyil, ayrı-ayrı, əslində kommunist olmayan şəxslər edirlər. Biz inanırıq ki, bu müvəqqəti haldır. Partiyamız və xalqımız bu vəziyyətdən xəbərsizdir. Gec-tez həqiqət bərqərar olacaq və biz azadlığa çıxacağıq.

DÖRDÜNCÜ MƏKTUB

Sevimli dostum!

Komsomolski şəhərində bizi qatardan düşürüb dəniz qırağındakı həbs düşərgəsində yerləşdirdilər. Burada bir neçə gün bizi dindirib-danışdıran olmadı. Hər şeylə maraqlanan yəhudi haradansa öyrənmişdi ki, bizi Kolmaya yola salacaqlar. Doğrudur, biz bunu təxminən bilirdik, ancaq yenə də dünyanın ən soyuq olan bir guşəsinə uzun müddətə aparılacağımız bizi xeyli kədərləndirirdi. Qafqazlı məhbuslar demək olar ki, tamamilə ruhdan düşmüşdülər.

İki gün beləcə sıxıntı içərisində keçdi. Üçüncü gün gündüz bizi kiçik dəstələrə bölüb güclü nəzarət altında gəmi vağzalına gətirdilər.

Burada "Felixs" adlı nəhəng bir okean gəmisi durmuşdu. Bizi ciddi yoxlamadan keçirib gəminin alt hissəsində yerləşən tryuma doldurdular.

Mən “doldurdular” deyirəm. Çünki tryumun qapısı olduqca balaca idi. Tryum yarıya qədər duz ilə doldurulmuşdu. Burada dustaqları bir-bir tryuma itələyir, bununla da öz vəzifələrini bitmiş hesab edirdilər.

Bizi gəmiyə mindirdikləri zaman göyərtədə yaşlı bir dənizçi durmuşdu. O, əsgərlərin qoca və xəstə məhbusları təpikləyərək tryuma itələdiyini gördükdə üzünü yana çevirdi, ah çəkib, cib dəsmalını çıxardı, tələsik uzaqlaşdı. Mənə elə gəldi ki, o, gözlərini silir.

Sən il yarımında mən birinci dəfə idi ki, bizim halımıza acıyan, rəhmi gələn insana rast gəlirdim.

“Feliks” gəmisinin tryumu olduqca böyük idi. Burada duzun üstündə iki mindən artıq dustaq yerləşdirilmişdi. Tryumda işıq yandırılmırdı. Yalnız gəminin illüminatorlarından düşən işıq içərini azca işıqlandırır. Bura o qədər basabas idi ki, adamlar demək olar ki, bir-birinin qucağında oturmuşdu. Belə vəziyyətdə gəmi Maqadana sarı yola düşdü.

Mən ömrümdə heç bir zaman gəmiyə minməmişdim. Buradakıların çoxusu da birinci dəfə idi ki, dənizə çıxırdı. Gəmi bizi yırğalayır, üzüb taqətdən salırdı.

Üçüncü gün dənizdə fırtına başlandı. Adətən sakit olan Oxot dənizi bu gün deyəsən əsəbiləşmiş, özündən çıxmışdı. Nəhəng dalğalar gəminin üstünə tökülür, az qala onu yuyub dənizin dibinə aparmaq istəyirdi. Biz gəminin alt tərəfində olduğumuz üçün bir çox halda havanı görə bilmirdik. Dalğalar gəmini öz qoynuna aldığına görə çox vaxt bizə elə gəlirdi ki, artıq batırıq.

Vəziyyəti belə görən gəmi heyəti lövbər salıb dayanmağı qərara aldı. Buna baxmayaraq dalğalar nəhəng gəmini bir qayıq kimi atıb-tuttur, gah bu, gah o tərəfə əyirdi.

Tryumdakıların vəziyyəti olduqca acınacaqlı idi. Onların demək olar ki, əksəriyyəti ürək bulanması və qusmaqdan halsız olub, yoldaşlarının üstünə yığılmışdı. İçərini pis qoxu bürümüş, hər tərəfdən ögümə, zarıltı və ah-uf səsləri gəlirdi.

Adətən bütün insanlar çətinliyə düşən vaxtı Allahı xatırladıqları kimi, burada da tez-tez yada salırdılar, doğrudur, hamı yox. Burada müxtəlif dinlərdən, bu dinlərin müxtəlif təriqətlərindən, müxtəlif millətlərdən olan adamlar ibadət edir, Allaha yalvarır, özlərinin bu bəladan xilas olmalarını xahiş edirdilər.

Mən bir küncə qısılib oturmuşdum. Bu zaman kiminsə əli kürəyimə toxundu. Çevrilib baxdıqda yəhudini gördüm. O, hətta belə vəziyyətdə də zarafatla dedi:

-Bilirsinizmi, mən bu mənzərəyə baxdıqca yadıma nə düşür? Qiyamət günü! Axı ruhanilər deyirlər ki, o dünyada hərə öz dilində və dinində yalvaracaqdır. Bax indi bu saat burada qiyamətdir və bunlar da Allaha yalvarırlar. Ancaq Allah “rəhmlidir” - bizə heç bir şey olmayacaq.

Belorusiyalı keşiş Milovanoviç yəhudinin bu amansız kinayəsini eşitcək ilan vurmuş kimi yerindən sıçradı:

-Lənətə gəlmiş cuhud! Heç olmasa belə bir gündə sus, allahla işin olmasın.

Yəhudi keşişin bərk hirsələndiyini gördüsə də, yenə zarafatından əl çəkmədi:

-Bizi bu bəlaya salan elə Allah özü deyilmi? Daha ona nə yalvaraq?

Keşiş hirsə üzünü yəhudidən çevirib:

-Məlun İuda! - deyə acıqla tüpürdü.

Beləliklə axşam oldu. Gecə saat 10-a yaxın dəniz nisbətən sakitləşdi və gəmi yola düşdü.

Doqquzuncu gün səhər vaxtı artıq Maqadana yetişdik. Bura dəniz sahilindəki alçaq dağın sinəsində yerləşmiş yeni şəhərdir. Bizi gəmidən düşürüb böyük bir mühafizə dəstəsinin müşayiətilə sahilə gətirdilər. Burada mühafizəçilərin sayı ikiqat artırıldı. Mən yəhudidən bunun səbəbini soruşduqda o dedi:

-Bilirsinizmi, bura yeni şəhərdir. Əhalinin çoxu dəfələrlə həbsxanaya düşənlər, sürgün edilənlər və başqalarıdır. Bu saat bizi bu qaraul dəstəsinin əlindən almaq şəhər əhalisi üçün su içmək kimi bir şeydir. MVD orqanları bunu bildiklərinə görə nəzarəti bu qədər gücləndirirlər.

Prof. İvanov sözə qarışdı:

-Nahaq yerə ehtiyat edirlər, çünki maqadanlılar yalnız oğru-əyriyə rəğbət bəsləyirlər. Bizim kimiləri isə görəsi gözləri yoxdur.

Yəhudi gülümsündü:

-Stalin onlara da təsir edə bilmişdir. Bizdən kimin xoşu gəlir ki, onların xoşu gəlsin?

Bizi şəhərin şimal-şərqindəki köçürmə həbsxanasına gətirib olduqca böyük kameralara yerləşdirdilər.

Burada məlum oldu ki, bizdən 5 gün əvvəl gətirilmiş məhbuslar da müvəqqəti olaraq Maqadan yaxınlığındakı həbs düşərgəsində saxlanılır. Deyilənlərə görə onları da bizə qoşub hamımızı birlikdə şimala - Kəlməyə aparacaqlar.

İki gündən sonra bizi kameralardan çıxardılar. Hər bir "növu" (yəni eyni bir maddə üzrə həbs edilmiş şəxs) ayrıca dəstələrə ayırdılar. Biz "faşistlər" də ayrı bir dəstədə idik. Dəstəmizdə 500-ə qədər məhbus var idi. Yoldaşlarımızın əksəriyyəti 40 yaşından yuxarı şəxslər idi. Tək-tək 30-35 yaşlılar var idi. Bunların hamısı uzun müddət MVD zirzəmilərində əzab çəkmiş adamlar idi. Zəif, arıq, saç-saqqal basmış, cansız kişilər. Bəzi yoldaşlar ciddi xəstə idi; lakin burada müalicə olunmaq qeyri-mümkün bir şey idi. Müalicə edən həkim və ya feldşer (istər məhbus olsun, istərsə də azad adam) "58" maddəsini eşidən kimi deyirdi:

-Bütün dünyada faşistlərin kökünü kəsməyə çalışırlar. Sən hələ sağ olduğuna şükür etmirsən?

Bütün bunlardan başqa yoldaşlarımın demək olar ki, hamısının xeyli avadanlığı vardı (yüngül yatacaq, yemək, paltar və s.). Hətta bakılı mühəndis Məmmədov Cəbrayılın (özü də axsayırdı) iki bağlaması və bir çamadanı var idi. Mənim yüküm lap yüngül olduğuna görə, dərdim də yüngül idi, çünki hələ adlarımızı yoxlayan zabit bir özümüzə, bir də avadanlığımıza baxıb başını bulamış:

-Bu cır-cındırlarla siz o yerlərə çətin gedib çıxı bilərsiniz, - demişdi.

Həbsxanada hər bir cındırın belə müəyyən qiyməti olduğu üçün, əlbəttə, heç kəs öz avadanlığını qoyub getmədi.

Sentyabr ayının 4-də bizi güclü qaraul altında şəhərdən çıxardılar. Şəhərin kənarında biz başqa doqquz dəstə dustağın hazır vəziyyətdə durmuş olduğunu gördük.

10 dəstədə cəmi təxminən 5000 adam var idi. Birinci dəstədə adam öldürənlər, ikinci dəstədə - böyük məbləğdə dövlət pulunu mənimsəyənlər, üçüncü dəstədə peşəkar xuliqanlar, dördüncü dəstədə peşəkar xırda oğrular, beşinci dəstədə "faşistlər", yəni siyasi məhbuslar, altıncı dəstədə quldurluq edənlər, yeddinci dəstədə böyük oğurluq edənlər, səkkizinci dəstədə qəlp pul kəsənlər və saxta sənəd düzəldənlər, 9-cu dəstədə həbsdən qaçanlar, onuncu dəstədə siyasi məhbus olan qadınlar gedirdi.

Bu adamların hamısının cəza müddəti 10 ildən 25 ilə kimi idi.

Bizim dəstədəkilərdən başqa, qalan adamların böyük əksəriyyəti 20-30 yaşlı gənclərdən ibarət idi. Bu gənclər möhkəm bədənli, sağlam və cəld idilər. Həm də bunların çoxunun avadanlığı yox idi.

Gündüz saat 10 radələrində Maqadan şəhərini arxada buraxıb qarşıdakı dağlara doğru hərəkət etməyə başladıq. Qaraul rəisi hər bir dəstənin yanında bir qədər dayandıqdan sonra qayda-qanunları izah etməyə başladı:

-Gündə 50-60 kilometr yol gedəsiyik. Yollarda demək olar ki, heç bir düşərgə və ya daldanacaq yeri yoxdur. Biz çöldə gecələməli olacağıq. Bu, əlbəttə, sizin üçün çətin olacaq. Lakin mənzil başına gedib çatmaq sizin özünüzdən asılıdır. Dəstələrdən geri qalmaq və ya qaçmağa kiçik bir təşəbbüs göstərmək yerindəcə güllələnmək ilə cəzalandırılır.

Dəstələr sürətlə irəliləyərək doğru yürüyürdü. Hər iki saatdan bir 10 dəqiqəlik dinclik verəndən sonra bizi yenidən şimala doğru qovurdular. Axşama yaxın, irəliləyərək bir həbs düşərgəsi göründü. Burada 4-cü dəstədəki məhbusları təhvil verib sürətlə düşərgədən uzaqlaşdıq. Rəislərin fikrinə görə düşərgə yaxınlığında gecələmək təhlükəli olarmış. Gecədən bir qədər keçmiş bizi meşənin kənarında əylətilər. Hər dəstədə bir neçə tonqal qalandı və biz tonqalların qırağında bir-birimizə qısılib yatdıq.

Günlər bir-birinin ardınca gəlib keçirdi. Artıq cəmisi 4 dəstə qalmışdıq: 1-ci, 6-cı, 10-cu və biz. Daha doğrusu, adam öldürənlər, quldurluq edənlər, məhbus qadınlar və siyasi dustaqlar.

Şimala doğru irəlilədikcə hava daha da soyuqlaşır, gecələr isə xüsusilə dözülməz olurdu. Biz yorğandan başqa demək olar ki, bütün avadanlığımızı yollarda atıb getmişdik. Əvvəllər gündə 50-60 km gedirdiksə, indi 30-35 km-i güclə qət edirdik. Dəstələrdən, xüsusilə bizim dəstədən yorulanlar və xəstələnlər var idi. Lakin geriye qalmağın güllələnmə ilə nəticələnməyini bildirdik. Çünki hələ dünən Saveli Lazarev adlı bir yoldaşımız sancılı olduğu üçün qəflətən qarın içərisinə yıxılmış və nəzarətçilər tərəfindən yerində güllələnmişdi. Odur ki, artıq heç kim yorulduğunu və xəstələndiyini biruzə vermirdi, imkanı olmadıqda isə yoldaşlarının köməyi ilə irəliyə doğru hərəkət edirdi.

Biz, bütün bu əzabları, haqsızlıqları görənlər, bu zalımlara qarşı heç bir şey edə bilmirdik. Nəinki günahsız olaraq güllələnən yoldaşlarımızı, hətta özümüzü belə müdafiə edə bilmirdik, etiraz səsimizi ucalda bilmirdik. Dünyada insan üçün ağır olan şeylərdən birisi də, onun alçalmasıdır. Biz nə qədər vüqarlı olsaq da, silah qarşısında alçalır, öz hüququmuzu müdafiə edə bilmirdik. Doğrudan da, görəsən həyat nə üçün belə qurulub? Bəziləri əmr etməli, bəziləri isə tabe olmalıdırlar. Bəziləri istədiyini etməli, bəziləri isə dinməzə itaət etməlidirlər.

Daha iki gün keçdi. İndi bizim dəstəmiz tək qalmışdı. Biz əbədi buzlar ölkəsinin içərisinə - Kolıma çayının mənsəbinə doğru irəliləməkdə davam edirdik. Fəqət gecələr yatmağımız mümkün olmurdu. Çünki yer qar, üst də qar idi. Hətta nəzarətçilər özləri də bərk yorulmuşdular. Bizi birtəhər mənzil başına çatdırıb, tez geri qayıtmaq arzusunda idilər. Biz isə gündən-günə deyil, saatdan-saata, dəqiqədən-dəqiqəyə zəifləyir və daha yavaş gedirdik.

* * *

Elə bu vaxt Kobilyatski qəflətən çox ağır şəkildə xəstələndi. Bütün yoldaşlar, hətta keşiş Milovanoviç də onun qayğısına qalır, qoltuğuna girib irəli aparırdı.

Axşam üstü Kobilyatski daha yeriyə bilmədi. Özü razı olmasa da, biz onu növbə ilə dalımıza götürür, geridə qalmasına yol vermirdik. Çünki bunun nə ilə nəticələnməyini bildirdik.

Lakin biz özümüz də güclə hərəkət edirdik. Kobilyatskini dalımıza aldığımız görə bir qədər də yavaş yeriməyə başladığımız. Bu, nəzarətçilərin gözündən yayınmadı.

Onlar dəstəni saxladılar. Bütün yalvarış və təhdidlərimizə baxmayaraq, Kobilyatskini əlimizdən aldılar.

Yəhudi, Savelyev, Qruşevitski və mən onların üstünə atıldıq; biz yoldaşımızı bəri, nəzarətçilər o yana dartırdılar. Başımızın üstündən bir neçə güllə atıldısa da, buna əhəmiyyət vermədik.

Savelyev dedi:

-Vətəndaş nəzarətçilər, bu adamın xəstəliyi kor bağırsağın tutmasıdır, tezliklə sovuşub gedəcək. Onsuz da duracağa az qalıb, qoyun dalımızda aparaq.

-Axı bunun sizə nə ziyanı? - deyə mən yumşaqılıqla soruşdum.

Nəzarətçi cavab əvəzinə əlindəki rezin şallağı iki-üç dəfə başıma endirib, məni dəstənin içərisinə itələdi.

Yoldaşlarımı da döyə-döyə dəstəyə qoşdular və bizi irəliyə qovdular.

Kobilyatski qarın içində qaldı.

Həç 1 km aralanmamışdıq ki, arxadan güllə səsi eşidildi. Hamı papağını çıxartdı; bizim əziz yoldaşımız belə həlak oldu.

* * *

-Ey, faşist! Zirək tərpənsənə!

-Tez olun, heyvanlar, sizdən ötəri bu soyuqda çoxmu qalacağın?

-Hey, qoca köpək, bir az zirək tərpənsənə!

10-15 nəfər əli tüfəngli nəzarətçinin və bir sürü avçarka itlərinin qabağına qataraq apardığı çoxlu dustaqların hərəkət etdiyi yolda yalnız bu sözlər eşidilirdi.

Hava olduqca soyuq idi, 40⁰-lik bu şaxtada özlərini duracağa daha tez yetirmək üçün nəzarətçilər bu məzlum insanları tələsdirir, söyür və təhqir edirdilər.

Məhbuslar içərisində qocalar və xəstələr də var idi. Əgər biz bu adamlara arxasındakı şələsi çox ağır olan bir-iki nəfəri də əlavə etsək, dəstənin çox yavaş yeriməli olduğunu görürük.

Dəstə doğrudan da çox yavaş hərəkət edirdi. Həm yorğunluq, həm aclıq, həm də ruhi düşgünlük tez-tez yeriməyə imkan vermirdi. Nəzarətçilər bu ağır tərpənmədən hiddətlənir, əllərindəki rezin qamçılarla geri qalanların kürəyini ölçür, insanı didməyə hazır olan avçarkaları məhbusların üzərinə qısqırdırdılar.

Birdən şimal təbiətinə uyuşmayan sərt bir külək qopdu. Nəzarətçilər üç mərtəbəli ana söyüşləri söyərək daha artıq tələsməyə başladılar. Külək vıyıldayaraq qarın insanların üzərinə çırpır, qabağa çıxan qar toparları adamların tez-tez yerə yıxılmalarına səbəb olurdu. Tezliklə yüklülər öz yüklərini atmalı, zəiflərə və qocalara kömək etməli oldular.

Gecə düşürdü. Duracağa çatmaq ümidindən əl çəkən nəzarətçilər dəstəni gəcələmək üçün çölün ortasında saxlamağa məcbur oldular. Əldən düşmüş, yorulmuş insanlar bu dayanmağı özləri üçün xoşbəxtlik hesab etdilər. Hamı

yorğunluğunu çıxarmaq üçün qalın qarın üstündə oturdu. Lakin tezliklə məlum oldu ki, ayağa durub hərəkət etməsələr, bu tufanda donub məhv olacaqlar. Nəzarətçilər öz xizəklərinin üstündə dəstənin başına fırlanır və nisbətən özlərini gümrah hiss edirdilər. Məhbusların isə aclıq və yorğunluqdan ayağa durmağa təqətləri yox idi. Onlar artıq 23 gün idi ki, belə şəraitdə şimala doğru irəliləyirdilər. Lakin indi, donub öləcəklərini hiss etdikləri bir anda, sanki onlara pəhləvan qüvvəsi verildi. Həyat eşqi bu adamları ayağa durmağa məcbur etdi. Onlar bir-birindən tutub göz-gözü görməyən zülmət içərisində kiçik bir sahədə dövrə vurmağa başladılar.

Yorğunluqdan dizlər bükülür, aclıqdan mədə ağrıyır, yuxusuzluqdan başlar partlamaq dərəcəsinə gəlirdi. Lakin çöllükdə donmamaq, məhbusluqda ölməmək üçün bu məzlum insanlar sabaha qədər tufanın qabağında, qarın üstündə təpik döyməli oldular. Ara-sıra yıxılanları zorla ayağa qaldıraraq yanlarıca sürüyür, ölmək vacib olan bu adamları ölməyə qoymurdular.

Keşiş Milovanoviç məndən 2 adam irəlində idi. Birdən dəstədən üzülüb qarın içərisinə yıxıldı. Ətəyindən tutduğum Qorbatovski bunu görcək ayaq saxladı. Cəld keşişin yanında yerə çömləlib:

-Sizə nə oldu, atacan, - dedi, - niyə yıxıldınız?

Keşiş üzgün bir halda:

-Ölürəm, daha yeriməyə təqətim yoxdur, - dedi.

Qorbatovski onu yerdən qaldırmaq istədikdə, keşiş hirsəndi:

-Ay allahın bəndəsi, - dedi, - məndən əl çəksənə. Ölməyə də qoymayacaqsan?

-Yox, - deyərək Qorbatovski inamla səsləndi və Milovanoviçi ayağa durquzub, özü ilə mənim aramda yeriməyə məcbur etdi. Keşiş bir-iki addım atdıqdan sonra özünü təkrar yerə vurdu.

Bu dəfə Qorbatovski onu ayağa qaldıraraq, üzünə iki sərt sille vurdu və :

-Əgər yeriməsəniz, sizi döyə-döyə öldürəcəyəm, - dedi. Milovanoviçi zorla özümüzlə sürüməyə, yeritməyə başladı. Ölüm az qala ağzını açaraq yüzlərlə qadının və uşağın intizarla gözləməkdə olduğu bu adamları məhv etməyə çalışır, lakin buna nail ola bilmirdi.

Yavaş-yavaş səhər açılır, dan yerinə səda düşürdü. Fırlanmaqda olan bu dəstənin irəlində gedən Qorbatovski sabahın alatoranlılığında fırlanıqları sahənin ortasında 3-4 qaraltı gördü. İldırım vurmuşlar kimi dəstədən ayrılıb qaraltılara yanaşdı. Bunlar gecə vaxtı təqətsizlikdən yoldaşlarından üzülüb, qar içərisinə yıxılanların cəsədi idi.

Məhbuslar Qorbatovskinin ardınca cəsədlərə yanaşdılar, bəziləri onları ovmaq, süni nəfəs vermək niyyətinə düşsə də, professor Savelyev irəli yeriyib qısa müddətli müayinədən sonra ayağa qalxdı və:

-Onları narahat etməyin, - dedi.

Havanın hədsiz soyuq olmasına baxmayaraq, hamı bir nəfər kimi papağını çıxartdı. Müsəlmanlar yoldaşlarına baxaraq papaq çıxartdıqlarsa da, ürəklərində öz adətlərinə nəşə pıçıldadılar. Hətta qoca Əsəd kişi tələsik bir fatihə surəsi də oxudu. Bu cəsədlərin önündə, müxtəlif dinlərə və təriqətlərə mənsub olan bir neçə ruhani var idi. Lakin onların hamısı vaxtsız ölən yoldaşlarını əfv etmək üçün Allaha yalvarırdılar.

Siz ey insanlar! Məgər burada da sizi çətin gündə ölümün ağzına verən Allaha sitayiş etməkmə lazım idi?

* * *

24-cü gün biz nəhayət ki, lazım olan yerə gəlib çıxdıq. Mən gəlib çıxdıq deyirəm. Lakin axırncı km-ləri biz demək olar ki, addımlamır, sürünürdük. Həyat eşqi çox qüvvətli olmuş. Mən vaxtilə Cek Londonun əsərlərini oxuyan zaman insanın həyat uğrunda bu qədər böyük əziyyətlərə dözə biləcəklərinə inanmırdım. Amma bunu görəndən, öz bədənimdə hiss edəndən sonra başa düşdüm ki, Cek London insanın həyat eşqinə aid tam həqiqət deyil, onun yalnız kiçik bir hissəsini təsvir etmişdir.

Bizi qapı ağzında çox saxlamadılar. Tələm-tələsik yoxlayıb yeməxanaya apardılar. Burada daxili nəzarət dəstəsinin rəisi yerli məhbuslara müraciət edib:

-İndi onları özünüz yerbəyer edin, - dedi, - bu gecə vaxtı düşərgə rəisini narahat etməyə dəyməz.

Dustaqlar köməkləşib bizi baraklara çəkdiilər və öz imkanları daxilində rahatladılar.

BEŞİNCİ MƏKTUB

Əzizim!

Bəziləri sənədlərə əsasən sübut edə bilərlər ki, bizdə heç bir zaman katorqa olmamışdır. Mən mübahisə etmək istəmirəm. Lakin Qorki vilayəti ilə Kostroma vilayətinin meşələrində yerləşən Unja və Vetluqa, Komi MSSR, xüsusilə Sibir və Kolima həbs düşərgələrində saxlanılan siyasi məhbusların vəziyyətini qısaca da olsa danışmaq istəyirəm. Bundan sonra kimin haqlı, kimin haqsız olduğu bəlli olar.

Biz səhər saat 4-də verilən “qalx” işarəsilə ayağa durub basa-basla suşilkadan (paltar qurudulan yer) gətirilmiş qıvcırmış iy verən paltar və keçə ayaqqabılarımızı geyir, qonşu otaqda yerləşən əlzyuyanda yuyunur, tələsik sıraya düzülüb yeməxanaya gedirdik.

Yeməxana təqribən 500 adam bilən böyük bir zalda ibarət idi. (Buradan, cəmi zamanda, iclaslar və yığıncaqlar üçün də istifadə edilirdi.)

Heç vaxt qızdırılmayan bu zalda titrəyə-titrəyə oturub yeməyin verilməsini gözləyirdik.

Yeməklərin təkə adı (hələ dadı o yana dursun) adamın iştahasını küsdürürdü: “Balıq supu” darı, perlovka və ya seçkadan bişirilmiş yağsız, bozbulanıq bir mayenin içərisinə tökülmüş qoxuverən balıq sümüklərindən ibarət idi. Bu supu nəinki qeyri-rus millətlər, hətta “uxa” deyəndə ağızının suyu axan şimallılar belə yeyə bilmirdilər. Əslinə baxsan, bu supu yemək özü bir növ ustalıq tələb edirdi. Çünki sür-sümük adamın ağızına batır, boğazına ilişirdi. Hər halda ac mədəni doldurmaq üçün biz bu supdan istifadə edirdik. Bundan ötəri hər 2-3 adama bir parça kətan götürür, onu boşqabın üstünə salır və supu kətandan keçirib yeyirdik.

Təsadüfi hallarda “qaluşki” və “noxud supu” da verilirdi. “Qaluşki” qaynanmış suyun içərisinə tökülmüş fındıq boyda xəmir parçalarına deyilir. “Noxud supu”nun isə içində noxudu ancaq axmaqlar axtara bilərdilər, çünki bu, deyilənlərə görə, yaşıl noxudun əzilmişiyi imiş. Müxtəsər desək, yaşıl rəngli qatı bir su.

İkinci yemək sıyıq olurdu. Ruslar buna “Kaşa ni s çem” (heç nəsiz sıyıq) deyirdilər. Bu sıyıqlar suda bişirilmiş və büsbütün yağsız verilən darı, seçka, perlovka, vələmir, arpa və qaraca yarmasından ibarət olurdu. Həm də bunları gah həddən ziyadə şit, gah da qədərindən şor edirdilər.

Bundan sonra hər adama 3 kiləkə balığı verilirdi. Qarnımıza bir şey getsin deyə, biz onları bütöv-bütöv ağızımıza atıb yeyirdik. Çörəyi ən axırda verirdilər ki, özümüzə işə götürək. 200 qram palçıq kimi qara çörək bizim səhər və günorta normamız idi.

Yeməxanadan birbaşa darvazaya tərəf gedirdik. Orada bizi sayıb iş yerinə aparən qaravulçulara təhvil verirdilər. Biz 2-2 əl-ələ tutub getməliydik. Belə olduqda guya bizi saymaq asan olurmuş. Hər 2 briqadanı bir qrup

gözetçi aparırdı. Gözetçilərin 2-si irəlində, 2-si arxada, 2-si sağda və 2-si solda gedirdi. Qabaqda gedən gözetçilər əllərindəki nazik uzun kəndirin ucunu daldakı gözetçilərə verirdilər. Beləliklə, biz kəndirlərin arasında gedirdik. Kəndirlərə zəncirli ovçarka itləri buraxılırdı ki, kənara tərponən olmasın.

Təxminən 5-6 km yol getdikdən sonra dincəlməyə dayanırdıq. Lakin ayaq üstə durmağa icazə verilmədiyindən biz ya çömbəltmə oturmaq, ya da qalın qarın içərisində uzanmalı idik. 5 dəqiqəlik dincəldikdən sonra (perekur - papiros çəkmək üçün vaxt) yola düşürdük.

Təxminən saat 6-da, 7-yə bir qədər işləmiş gəlib iş zonasına çatırdıq. Burada bizi sayıb zona keşikçilərinə təhvil verirdilər. Buradan gedib alətləri götürənə və iş yerinə çatana kimi saat 7 olurdu. İş zonasının keşikçiləri zəngləri çalırdılar. İş başlanırdı.

Biz meşədə bütün işləri əl ilə görürdük: iri, əsrlik ağacları mişarlayır, qol-budağını qırır, lazım olan ölçülərdə doğrayır, at arabası ilə "lesobirja" deyilən sahələrə daşıyıb yığırdıq. Bu iş nəinki ömründə əlinə balta və mişar götürməyən, ağır iş görməyən, ac, zəif və üzgün məhbəslər üçün, hətta peşəkar meşəqıranlar üçün də çox ağır iş idi.

Bəla burasındadır ki, biz oturub dincimizi də ala bilmirdik. Doğrudur, bizi heç kim işləməyə məcbur etmirdi. Lakin, əvvələn 35-40 dərəcə şaxtada işləməyib oturmaq - donub ölmək demək idi. Buna görə də biz dayanmadan işləməli olurduq. İkincisi də, briqada planı doldurmasa idi, müxtəlif cərimələrə məruz qalırdı - çörək normasının azaldılması (guya ki, çox imiş), 1-ci və 2-ci yeməyin verilməməsi, çimmək vaxtının gecikdirilməsi, evə məktub yazmaqdan məhrum olunma və s. Bu sonuncu cərimə ən pisi idi, çünki bizə hər iki ayda bir məktub yazmağa icazə verilirdi. Bundan da məhrum olmaq - dünyadan əl üzmək demək idi. Məhz bu məktub məsələsi bizi var qüvvəmizlə işləməyə məcbur edirdi.

Gündüz saat 1-də nahar tənəffüsünü bildirən zənglər çalınırdı. Biz, böyük tonqallar qalayır və donub buza dönmüş çörəyi qızdırıb yeyirdik. Soyuqdan oturmaq mümkün olmurdu: od üzümünü qarsır, paltarlarımızı ütürdüsə də, kürəyimiz soyuqdan qovuşurdu. Belə olduqda biz bir-birindən aralı 2 tonqal qalayır və aralıqda otururduq. Qarı bir hisli vedrəyə doldurub odun üstündən asır, əridib çay yerinə içirdik. Burada heç bir qab olmadığı üçün çayı elə vedrədənə başımıza çəkirdik. Şimalın güclü şaxtasında çayın (çaysız) soyuması üçün 1-2 dəqiqə vaxt lazımdır.

Hiss olunmadan tənəffüs qurtarır və biz yenidən işə başlayırıq.

Axşam saat 7-də iş qurtarırdı. Bizi təzədən sayıb qaravullara verirdilər. Biz düşərgəyə tərəf həvəslə irəliləyirdik, lakin yorğunluq və achiq öz qüvvəsini bildirdiyindən o qədər də sürətlə gedə bilmirdik. Səhər 1 saat 30 dəqiqəyə - 2 saata gəldiyimiz yolu, qayıdarkən 2 saat 30 dəqiqəyə - 3 saata qət edirdik.

Bu zaman göz-gözü görmürdü, biz tez-tez qalın qarın içərisinə yığılırdıq. Axşamın şaxtası üzümüzü yandırır, ağız və burnumuzdan çıxan hava biğ və saqqallarımızda donaraq salxım-salxım buza çevrilirdi.

Təxminən saat 10-da düşərgəyə çatırdıq. Yenə də sayılır və baraklara doluşurduq. Tələsik alt paltarına qədər soyunub “ev paltarlarını” geyir və yeməxanaya tərəf yüyürürdük.

Axşam yeməyi - sup, sıyıq və 100 qram çörəkdən ibarət olurdu. Yorğunluq və yuxusuzluqdan biz bu yeməyi güclə çeynəyirdik. Yeməyin verilib qurtarması, adətən gecə saat 11-ə, bəzən isə lap 12-yə çəkirdi. Bundan sonra biz baraka qayıdır, ölü kimi düşüb qalırdıq.

Otaq xidmətçisi olan məhbüs (dnevalğny) bizim yaş paltar və keçə ayaqqabılarımızı dalına şələləyib suşilkaya aparır və səhər saat 4-ə bir az qalmış qaytarıb gətirirdi.

Biz sutkada cəmisi 4-5 saat yatırdıq. Özü də o cür aclığın və ağır zəhmətin müqabilində.

Məhz buna görə də məhbusların əksəriyyəti o dərəcədə üzgün idi ki, onlara “doxodyaka” (zəiflikdən ölüm ayağına gəlib çatmış adam) deyirdilər.

Məhbusların acınacaqlı vəziyyəti xüsusilə hamamda daha aydın görünürdü... bu gün içərisində yançaqlarında və budlarında belə ət qalmamış, sümükləri dikəlmiş, gözləri çuxura düşmüş, saç-saqqal basmış, zəiflikdən güclə tərponən insanlar...

Bir neçə kəlmə düşərgənin sanitariya vəziyyətindən danışmaq istəyirəm: bizi ayda iki dəfə çimdirdirdilər. Alt paltarları çox çirkli və yamaqlı olur, hər 2-3 adama bir əlüz dəsmal verirdilər.

Otaqların divarlarına iki qat nara (taxt) vurulmuşdu və biz onların üstündə yan-yana yatırdıq. Bizə, içərisinə vaxtilə küləş doldurulmuş döşək və balış vermişdilər. Lakin uzun illər istifadə olunduğu üçün bunların içindəki küləş əzilib un kimi olmuş və artıq heç bir şeyə yaramırdı. Buralarda küləş, dəniz otu və s. tapılmadığından biz bu daş kimi yataqdan istifadə etməli olurduq. Üstümüzə köhnə, cırıq, çirkli adyal örtür, bir-birimizə qısılib yatırdıq. Baraklarda daima peç yandırıldığı üçün çox da soyuq olmurdu.

Mədəni-məişət məsələsi lap bərbad idi. Düşərgənin leksikonunda radio, kitab, qəzet, dəftər, qələm və s. kimi sözlər yox idi.

Düşərgədə istər böyük, istərsə də kiçik vəzifəli şəxslər bizi “faşist” deyər çağırır, yerli-yersiz söyür, təhqir edir və hətta döyürdülər. Bu sahədə qeyri-rus xalqlardan olan məhbusların vəziyyəti daha pis idi. Onları “çuçmek”, “yoldaşi”, “salyonnıy” və s. təhqiramiz, hətta biabırçı adlarla çağırırdılar.

Düşərgədə “sançast” adlanan, iki otaqdan ibarət bir tibb məntəqəsi var idi. Lakin burada həkimdən və dərmandan başqa nə desəniz tapmaq olardı.

Doğrudur, məhbusların içərisində nəinki çoxlu təcrübəli həkim, hətta tibb elmləri namizədi və doktoru olan adamlar da var idi. Fəqət onların heç birisi

bu "tibb məntəqəsində" işləmək istəmirdi. Bir dəfə bunun səbəbini professor Savelyevdən soruşduqda o dedi:

-Bilirsinizmi, həkimlik sənəti - yalnız insanın səhhətini qorumaq üçündür. İnsanın səhhətini qorumayan həkim - həkim deyil. Bu tibb məntəqəsində xüsusi qaydalar var: hər gün cəmi 25 adamı işdən azad etmək, ancaq 10 adamı palatada yatırımaq olar - normadan kənara çıxmaq olmaz. Yaxşı, bəs xəstə 25 deyil, artıq olsa necə etməli? Xəstə ola-ola işəmi göndərməli? Qanuna görə bəli! Lakin vicdanı olan həkim belə "qanunlara" baxa bilərmə? Əlbəttə, yox! Odur ki, əzizim, "tibb məntəqəsində" işləyib vicdanımızı ləkələməkdənsə, meşədə işləyib təmiz vicdanla gəzirik.

Mən etiraz etdim:

-Axı indi orada tibb elmindən başı çıxmayan adamlar işləyir. Siz buna necə baxırsınız? - dedim.

Professor azacıq gülümsünüb:

-Qardaş, - dedi, - biz meşədə də, zonada da öz yoldaşlarımıza tibbi yardım göstərməyə hazırıq. Onsuz da köməyimiz müayinə və məsləhətdən ibarət olur. Dərman işə nə məntəqədə var, nə də bizdə. Yox, qardaş, mən həkim ola-ola xəstə adamı meşəyə göndərə bilmərəm, hər cür xəstəni yalnız kinə, aspirin və bromla müalicə edə bilmərəm. Bəzən elə olur ki, məhbus gecə xəstələnir. Səhər onu karsərə salırlar. Onu karserdən çıxartmağa ixtiyarım yoxdursa, - mən nə həkimiyəm? Yox, yaxşısı budur ki, nə gözüm görsün, nə könlüm bulansın.

Həbs düşərgəsində bizim şikayət ərizələri vermək hüququmuz da yox idi. Qoca Əsəd kişinin dediyi kimi "bizə nə allah allahlıq etmirdi, nə bəndəsi bəndəlik."

Günlər gəlib keçirdi.

Biz yavaş-yavaş bir-birimizə isinişir, çətinliklə olsa da, vəziyyətə alışırırdıq. Qışda, havanın temperaturu 40-dan yuxarı olduqda, adətən, bizi işə aparmırdılar. Bu zaman biz beş-beş, on-on toplaşır, bir-birimizin dərdini soruşur, müxtəlif mövzularda söhbət edirdik. Zaman keçdikcə əzsavadlı və savadsızlar savadlılardan elm öyrənməyə, ziyalılar elmi mübahisələr etməyə başladılar. Ayrı-ayrı baraklarda müxtəlif əcnəbi dilləri öyrənən "dərnəklər" ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, siyasət, incəsənət və s. "guşələri" əmələ gəlirdi. Bu "dərnəklərdə" məhbuslar müəyyən bir dili mükəmməl bilən şəxslərin rəhbərliyi ilə əcnəbi dil öyrənir, elmin ayrı-ayrı sahələrilə maraqlananlar ayrı-ayrı yüksək savadlı şəxslərin yanına toplaşır və mübahisə edirdilər.

Mən, təbii ki, ədəbiyyat həvəskarları ilə bir küncə çəkildim. Burada biz Qərb və Şərqi görkəmli yazıçılarının əsərlərini təhlil edir, ədəbi janr, üslub, forma və s. danışırırdıq. Bu qrupda müxtəlif millətlərdən olan ona qədər şair, nasir və ədəbiyyat həvəskarı var idi. Biz bir-birimizlə rus dilində danışırırdıq. Başqa cür mümkün də deyildi, çünki biz bir-birimizin dilini bilmirdik. Rus dili bizim üçün bir vasitəçi, köməkçi olmuşdu. Mən Bakıda olanda rus dilini

yaxşı bilmirdim. İndi isə əməlli-başlı öyrənmişəm. Bu dilin köməyilə nə qədər yeni şey öyrənmiş, nə qədər yeni insanlarla tanış olmuşam...

ALTINCI MƏKTUB

Sevimli dostum!

Bu vaxta qədər sənə yazdığım məktublarda mən 1937-ci ildən ta ki, müharibə başlanana qədər başıma gələn qəziyyələri yazmışam, indi bu məktubumda müharibə başlandıktan bu vaxta kimi günümün necə keçdiyini danışmaq istəyirəm.

Müharibənin başlanması xəbərini mən Yaqutstanın şimalındakı həbs düşərgələrində olarkən eşitdim. Biz, siyasi dustaqlar, bu xəbəri ağır bir faciə kimi qəbul etdik. Demək olar ki, hamımız bir nəfər kimi ərizə yazıb könüllü olaraq vətənimizi müdafiə etmək istədiyimizi bildirdik. Təəssüf ki, bizə həttə rədd cavabı belə verilmədi. Bizi vətəndaş saymadıqları kimi, vətəni müdafiə edə biləcək bir insan da hesab etmədilər.

Ətraf düşərgələrdən isə adi cinayətlər üstündə həbs olunmuş məhbusları təcili olaraq cəbhəyə göndərilmək şərtilə azad edirdilər.

Qəribədir... oğru, quldur, qatil və s. vətəni müdafiəyə layiq sayıldığı halda, biz layiq olmadıq.

Müharibənin ilk həftələrindən başlayaraq, bizi daha güclü mühafizə dəstəsi qoruyurdu. Nəzarətçilərin rəftarı son dərəcə dözülməz, yeməyimiz isə getdikcə pis olurdu. Əvvəllər gündə 10 saat işlədiyimiz halda, indi 11-12 saat, bəzən daha artıq işləyirdik. Müharibənin gedişi haqqında heç bir şey bilmirdik.

İllər gəlib keçdi. Bu vaxt ərzində mən Komi MSSR, Ural və Cənubi Sibirin həbs düşərgələrində oldum. Bu yerlərdə mən hərdənbir bir parça kağız tapır, sırıqlımın tikişlərinin arasında gizlətdiyim kiçik qələmlə öz son əsərimi yazırdım. Mən onu meşədə, ağac qıranda, şaxtada yer qazanda, vaqonda yol gedəndə yazır (düşərgədə bu mümkün deyildi), gizləncə yorğanımın içinə yığırdım. Əgər onu çölə ötürmək mümkün olsaydı...

Ayaz, əzizim! Mən həmişə inanmışam və yenə də inanıram ki, xalq bu vəziyyətdən xəbərsizdir; bir qismi aparılan gurultulu təbliğata inanıb bizi həqiqətən düşmən hesab edir, əksəriyyət isə vəziyyətin son dərəcə gərgin olduğunu görüb susur.

Mən bunu artıq bir neçə dəfə hiss etmişəm. Doğrudur, bu illər ərzində mən heç bir vətəndaşla üz-üzə söhbət etməmişəm, bu mümkün də deyildir, fəqət yatab aparılarkən və işə gedərkən təsadüfən rast gəldiyimiz tək-tük adamlar bizə necə də kədər və təəssüflə baxır.

Bir hadisə heç yadımdan çıxmır. Bizi Komi MSSR-dən Urala yatab aparırdılar. Hansısa lap kiçik bir duracağın yanında mindiyimiz vaqonun təkəri xarab oldu. Bizi heç bir zaman xalqa göstərməyən, daima qapalı vaqonlarda gecə aparan və əhali yaşayan yerlərdən xeyli uzaqda saxlayan keşikçilər vaqonu qatardan açmaq üçün bizi yerə düşürməyə və başqa vaqonlara mindirməyə məcbur oldular.

Yolun qırağında 2 fəhlə qadın işləyirdi. Onlar bizi görcək əllərini işdən çəkib, bellərini düzəltdilər və bizi nəzərdən keçirməyə başladılar. Bu nəzərlərdə nə isə başqa bir şey, nəzarətçilərdə olmayan bir şey - bizə qarşı hüsn-rəğbət görünürdü. Bu baxışlar sanki səbr etməyə, daha dözümlü, daha iradəli olmağa çağırırdı.

Bu qadınlar, gəmidə gördüyüm matros, nəzarətçi və əsgərlərdən bizimlə yaxşı rəftar edənlər, bunlar hamısı onu göstərirdi ki, xalq bizi öz düşməni hesab etmir, əksinə, bizim halımıza acıyır.

Bütün bunlar özlüyündə çox xırda şeylər olsa da, lakin bizim xalqa və partiyaya inamımızın doğru olduğunu sübut edirdi.

İllər gəlib keçdi. Müharibənin 3 ili keçdi. Ordumuz Avropaya girdi. Çoxları, o cümlədən mən də bu ümiddə idik ki, müharibənin qurtarması ilə əlaqədar olaraq dövlətimiz əfvi-ümumi verər, başqaları ilə birlikdə bizi də azad edər.

Təəssüf ki, belə olmadı. Nəinki biz buraxılmadıq, əksinə, həbs düşərgələri yenidən, özü də daha böyük bir sürətlə dolmağa başladı.

Yeni gələn siyasi dustaqların da "cinayəti" təxminən bizimki kimi qəribə idi. Lakin bunların arasında gənclər daha çox idi. Yeni gəlmiş siyasi dustaqların demək olar ki, əksəriyyəti Ukrayna, Belorusiya, Moldaviya, Pribaltika respublikaları və RSFSR-nin qərb rayonlarından olub müharibə dövründə işğal olunmuş zonalarda yaşayan yerli əhalidən ibarət idi. İşğal dövründə müxtəlif mülki idarələrdə: hesabdar, hakim, müəllim, mühəndis, katib, dilmanc, qaravulçu, dükandar və s. peşələrdə işləmişdilər.

Digər bir qismi zorla polis xidmətinə cəlb olunanlar idi. Bütün bu şəxslərin demək olar ki, hamısı imkan olan kimi partizanlara qoşulmuş və ya Sovet Ordusu sıralarına daxil olmuş, müharibənin axırına kimi döyüşlərdə iştirak etmiş, çoxlu igidliklər göstərmiş, əlil olmuş, müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşdular.

Bütün bunlar həmin şəxslərin istəmədən etmiş olduqları xətanı müəyyən qədər yüngülləşdirməli idi. Lakin nədənsə, hər yerdə tribunallar bir cür hökm çıxarırdılar - 25 il.

Başqa bir qisim siyasi məhbuslar - bunlar əsasən 18-25 yaşlı gənclər idi - müharibədən sonra heç bir cinayət etmədikləri halda həbs olunmuşdular. Bunları, əslində mövcud olmayan müxtəlif antisovet təşkilatlarda iştirak etməkdə, müxtəlif xarici ədəbiyyat oxumaqda, toplanışlar keçirməkdə təqsirləndirirdilər.

Hərbi əsirlər siyasi dustaqların içərisində çoxluğu təşkil edirdi. Onların arasında bütün xalqların nümayəndələri var idi. Bunların haqqında edilən zülm heç yerə-göyə sığışan şey deyildi. Əlində tüfəng vətəni müdafiə edəsən, sonra da səni "vətən xaini" adlandırsınlar.

Qərb rayonlarından olan bir sıra məhbusların cinayət işi lap gülməli idi. Onları 1940-cı ilədək (yəni həmin rayonlar SSRİ tərkibinə qoşulanadək)

maarif, tibb, inzibati və hərbi orqanlarda xidmət etdiklərinə görə həbs etmişdilər.

Yaşlı bir kişi olan Çervak deyirdi:

-Ay canım, axı mən nə biləydim ki, bizim yerlər Sovet ərazisinə qoşulacaq. Həm də ki, müəllim harada işləyər? - Məktəbdə. Mən də məktəbdə işləmişəm. İntəhası o zaman bizim yerdə başqa bir dövlət quruluşu var idi. Məgər bundan ötəri adamı həbs edərlər? Bizim günahımız nədir?

Doğrudan da, bizim MVD və MQB-nin bu illərdə həbs etdiyi adamların demək olar ki, hamısı vətəninə və xalqa sədaqətli insanlar olduqlarına görə həmişə ancaq bu sualı verirdilər:

-Bizim günahımız nədir?

Müharibə qurtarana yaxın həbs düşərgələrində çoxlu dindarlar görünməyə başladı. Bunlar siyasi məhbus adlansalar da, əslində siyasətdən son dərəcə uzaq adamlar idi. Doğrudur, bunların arasında katolik kilsəsinə mənsub olan olduqca mədəni və savadlı adamlar var idi. Lakin onlar da siyasətə qoşulmurdular.

Düşərgəyə qədəm qoyduqları ilk gündən etibarən onlar məhbusları dini təşkilata "Bratya İeqovi" (İeqov qardaşları) təşkilatına cəlb etməyə başladılar.

Bizdə heç bir kitab, qəzet və s. olmurdu. Fəqət bunlar nə üsullə mütəlif dini ədəbiyyat və hətta həmin təşkilatın Amerikada nəşr olunan "Armaqəddon" adlı aylıq məcmuəsini də əldə edirdilər. Bunlarda "İncil"-in demək olar ki, bütün dillərə tərcüməsi var idi.

Çoxları kimi mən də uzun illər kitab görmədiyimdən, bu mətbuatla maraqlandım. Aman dostum! Bu "Armaqəddon" məcmuəsində nələr yazılır... Bu ki, həqiqi mənada sosializm quruluşuna zidd olan bir şeydir.

Bu təşkilatın üzvləri bir-birinə "qardaş" deyirlər. Onların yeganə vəzifəsi dini təbliğatdır. Bu şəxslərdən birisi latış keşişi Adonis mənimlə yanaşı yatırdı. O, çox qoca, mən isə xəstə olduğumdan bizə 1 ay dinclik vermişdilər. Bu 1 ayın ərzində biz bekar qalıb xeyli söhbət etdik. Adonis bütün var qüvvəsini sərf edərək məni mənsub olduğu dini təşkilata cəlb etməyə çalışırdı. Əvvəllər mən buna əhəmiyyət vermirdim. "Qoy nə deyir, desin" - deyə düşünürdüm. Lakin günlər keçdikcə onun təbliğatı məni bezikdirməyə, əsəbiləşdirməyə başladı. Mən əvvəl nəzakətlə, bir qədər sonra tündlüklə və ən axırda kobudluqla məndən əl çəkməyini xahiş etdim.

Qəribədir, bu insanda ən böyük təbliğatçılıq məharəti, nə böyük iradə var. Mən hətta onu ağır sözlərlə təhqir edəndə belə, üzündəki mülayimliyi dəyişmir, dilindəki şirin sözlər acısı ilə əvəz olunmur.

Afərin, bax təbliğatçı belə lazımdır: inandırmağı bacaran, sakit və iradəli.

* * *

Dostum! Məktubu qurtarmışdım ki, azərbaycanlı yoldaşlarımızdan biri təsadüfən düşərgənin içində öldü. O, qapıdakı odun qalağından odun ötürmək istərkən iri bir buz parçası gicgahına düşür və elə oradaca ölür.

Mən bu 9 il ərzində minlərlə yoldaşın öldüyünü görmüşəm. Bıçarə məhbuslar payız milçəyi kimi hər gün 5-5, 10-10 qırılırdı. Lakin bu ölüm o birilərdən fərqlənir.

Məsələ burasındadır ki, İslam (ölən yoldaşımızın adı belə idi) istirahət günü öldü. Hamı düşərgədə idi. Meyidi gətirib baraka qoydular.

Aradan 5 dəqiqə keçməmiş nəzarətçilər gəlib onu aparmaq istədilər. Məhbuslar bir-birinin sözünü kəsə-kəsə xahiş etməyə başladılar ki, qoyun meyidi özümüz basdıraq. Nəzarətçilər çox dedilər, məhbuslar az eşitdilər, ələsiz qalan nəzarətçilər rəisin yanına şikayətə getdilər.

Bu müddətdə bizim barakın ətrafına bəlkə 2000 adam yığılmışdı.

Yay olduğundan çöl o qədər də soyuq deyildi. Hamı danışır, çığırır, tüpürür və hətta söyürdü.

Rəis nəzarətçilərlə birlikdə gəlib bizə yaxınlaşdı. Keşiş Adonis irəli çıxıb:

-Vətəndaş rəis, - dedi, - icazə verin yoldaşımızı özümüz basdıraq.

Rəis kinayəli bir tərzdə:

-Qoca, - dedi, - axı ölən xristian deyil, məhəmmədidir. Ondan sizə nə yoldaş?

Keşiş aramla:

-Səhv edirsiniz, - dedi, - ölən adam həm insan, həm də siyasi məhbus olduğu üçün mənim yoldaşımdır. Dinin bura dəxli yoxdur.

Hər tərəfdən səslər ucaldı:

-Sağ ol, Adonis ata!

-Doğru deyirsən!

-Yoldaşımızı özümüz basdıracağıq!

-Ölüdən də qorxurlar ki, birdən qaçar.

Rəis vəziyyəti belə görüb bizi sakitləşdirməyə başladı:

-Yaxşı, yaxşı, niyə hay-küy qaldırmısınız? Mən bir söz demirəm. Amma gərək qabaqca ona həkim baxsın, akt bağlansın. Ondan sonra meyid sizin.

Məhbuslar razılıq etdilər.

Tezliklə sançastdan gələn həkimlər meyidi ciddi yoxlamadan keçirib akt bağladılar və çıxıb getdilər.

Meyid barakda qaldı. Yaxın yoldaşlardan başqa keşiş Adonis və keşiş Vasili ata da səhərə qədər onun yanında qaldılar. Səhər 12 nəfərlik mühafizə dəstəsinin müşayiətilə cənazəni çiynimizə alıb düşərgədən çıxdıq. Biz 6 nəfər idik. 4 nəfər nisbətən gənc olan yoldaş cənazəni aparır, keşiş Adonislə mən isə onların dalınca gedirdik.

Düşərgədən 2 km qədər aralanıb cənazəni yerə qoyduq. Yay olduğu üçün hər tərəf su idi. Qəbir qazmaq üçün hündür bir yer axtarıb tapdıq. Cavanlar qazmağa başladılar. Heç 2 çim qazmamışdılar ki, qazdıqları yer su ilə doldu.

Bu dəfə başqa bir yerdən qazdılar. Yenə də həmin şəkildə oldu. 3-cü dəfə qazanda mühafizə dəstəsinin rəisi dedi:

-Nahaq yerə özünüzi incitməyin. Onsuz da burada hər yer sudur.

Biz qəbri qazıb qurtardıq, lakin o tamamilə su ilə doldu. Biz suyu götürüb atmağı təcrübə etdik. Lakin tezliklə nəticəsiz olduğunu gördük. Su hər yerdən bulaq kimi sızır. Ələcsiz qalıb İslamın meyidini suyun içərisinə qoyduq. Üstünə bir-iki ağac şaxı düzüb torpaqladıq.

Sabahı gün erkən «qalx» zəngi çalınmadı, bizi işə aparmadılar.

Təxminən səhər saat 10-da silahlı əsgərlər zonaya doluşdular. Düşərgənin ortasına miz və stullar qoyuldu. Hamını oraya qovub, dövrəyə aldılar. Bir-iki dəqiqədən sonra düşərgə rəisi, kiçik işçilər və bir neçə tanımadığımız adam gəlib həmin mizin arxasında oturdu.

Gələnlərdən biri ayağa qalxıb:

-Qulaq asın, - dedi, - düşərgələrarası səyyar məhkəmə işə başlayır. Məhkəmə, düşərgə rəisi mayor Malovun yazılı izahatına əsasən dünən gündüz düşərgədə iğtişaş qaldırmağa çalışan məhbus Adonisin, məhbus Qorbatovski və məhbus Tağıyevin işinə baxmaq üçün toplanmışdır.

Məhbuslar arasında uğultu başladı:

-Bu nə deməkdir?

-O yazıqlar nə ediblər ki?

-Yəni ölünü basdırmaq da olmaz?

-Bizi bundan ötrə saxlamısınız?

Hakim əlindəki zəngi çaldı. Lakin zəngə baxan olmadı. Qıy-qışqırıqdan ağız deyəni qulaq eşitmirdi.

Hakimin işarəsi ilə əsgərlər havaya bir neçə güllə atdılar. Bu daha pis təsir bağışladı. Məhbuslar məhkəmə heyətinin üstünə hücum etdilər. Hakimlər güclü başlarını götürüb qaçdılar.

Rəis qaça-qaça belə deyirdi:

-Ağılsızlar, bu sizə baha oturacaq.

Doğrudan da bu bizə baha oturdu. Aradan bir gün keçmiş, gecə vaxtı əsgərlər keşiş Adonisi, Qorbatovskini, Tağıyevi və daha iki nəfər məhbusu xəlvətə yuxudan oyadıb apardılar.

Ertəsi günü tikənli məftillərin o tərəfində məhkəmə keçirildi. Bizi yenə işə aparmamışdılar, lakin bu dəfə aramızda içərisinə elektrik cərəyanı buraxılmış on bir qat tikanlı məftildən ibarət hündür hasar var idi. Biz məhkəmənin gedişini görür, lakin ona mane ola bilmirdik. Məhkəmə tələsik öz hökmünü oxudu: «Düşərgədə iğtişaş qaldırmağa çalışan siyasi məhbus Adonis, Qorbatovski, Tağıyev, Yanovski və Pavlov güllələnməyə məhkum edilir. Hökm yerində icra olunmalıdır.» Biz məftillərin bu üzündə özümüzü didib-tökür, çığırır, yalvarır, söyürdük. Lakin bunun heç bir mənası olmurdu - aramızdakı sədd çox möhkəm idi.

Məhkəmə katibinin hökmü oxuyub qurtarması ilə əsgərlərin atəş açması demək olar ki, eyni vaxtda oldu.

Bizim əziz yoldaşlarımız yerə sərildilər. Keşiş Adonis deyəsən yüngül yaralanmışdı. O qalxıb dizi üstə oturdu və məhkəməyə müraciətlə:

-Zülmün axırı yoxdur, - dedi.

Elə bu an bir neçə güllə onu təkrar yerə sərdi.

Düşərgə rəisi üzünü bizə tərəf tutub:

-Gördünüzmü? - dedi - hər hansı bir itaətsizlik üstündə sizinlə ancaq belə rəftar ediləcəkdir.

Biz baraklara dağılışdıq. Hamı bir-birilə küsülü imiş kimi susurdu.

Axşam oldu, hərə öz yerində büzüşüb yatdı. Gecənin qaranlığında, hamının yatmış olduğu bir zamanda 2 nəfər - yəhudi və gənc bir məhbus söhbət edirdilər. Yəhudi özünün kiçik məsləkdaşına darıxmamağı, səbr etməyi məsləhət görürdü.

-Həmişə qış ola bilməz, dostum, onun ardınca mütləq bahar gəlməlidir. Sən bilirən ki, bizim illər uzununu çəkdiyimiz əziyyətlər hədəf getməyəcəkdir və gedə də bilməz. İndiki bu sakitlik səni qorxutmasın, bu tufandan əvvəlki bürküdən başqa bir şey deyil, mən inanıram ki, bu bürkü tezliklə sovuşub gedəcək və xalq haqqı nahaqdan seçəcəkdir. O zaman biz də bu əziyyətlərdən xilas olacaq və xalqımızla birlikdə xoşbəxt həyatda yaşayacağıq.

-Eh, - deyə onun müsahibi dolğun bədənli, girdə sifətli, qalın çatma qaşları olan qarayanız gənc köksünü ötürdü:

-Doğrusu sizin dedikləriniz nə qədər inandırıcı olsa da, mən yenə şübhə etməkdə davam edirəm. Sizin dediyiniz o xalq elə bir məngənə içərisində, elə bir qorxu içərisindədir ki, o çətin ki, haqqı nahaqdan seçə bil.

-Elə demə, oğlum! Xalqı incitmək, qorxutmaq, ac saxlamaq mümkündür. Lakin xalq hər hansı bir şəraitdə haqqı axtarıb tapır. Dünyada xalqın ədalətliyiindən daha ədalətli olan bir qanun tapmaq mümkün deyil.

Bu zaman hiss olunmadan içəri girən nəzarətçi Baykov qocaya yanaşdı:

-Ey, qoca qarğa, sən hələ çoxmu qırıldayacaqsan? - dedi.

Qarayanız oğlan yəhudini müdafiə etmək məqsədilə:

-Bağışlayın, vətəndaş nəzarətçi, - dedi, - onu mən söhbətə tutmuşdum, başa düşmədiyim şeyləri aydınlaşdırmağı xahiş edirdim.

-Kəs səsini, çuqmek! Sənin qaralığına çox şey bilməkmi yaraşır (Molçi, çuqmek, mnoqo li polaqaetsə tebe znatğ s tvoey çernoy şkuroy)?

Qarayanız gənc cavab əvəzinə öz qüvvətli yumruğunu nəzarətçinin başına endirdi. Nəzarətçi vəhşiyənə bir səslə çığırdı. Onun səsinə qonşu barakları yoxlayan nəzarətçilər tökülüb gəldi. Barakdakılar da yerlərindən qalxıb gəldilər. Böyük bir dalaşma başladı. Qaranlıq içərisində kimin-kimi vurduğu bəlli deyildi. Lakin tezliklə müdafiə batalyonundan silahlı əsgərlər tökülüb gəldilər və şil-küt edilmiş nəzarətçiləri məhbusların əlindən alıb bayıra çıxartdılar. Dalaşma qurtarandan sonra hər kəs öz yerinə çəkilib uzandı və pıçılı ilə olsa da, dalaşmanın nəticəsini və nə ola biləcəyini müzakirə etməyə başladılar.

Hamı nəzarətçinin haqsız olduğunu, onun məhbusları, xüsusilə qeyri-rusları təhqir etdiyini bilsə də, işin məhbusların xeyrinə qurtarmayacağını da bildirdi.

Səhər tezdən düşərgə müdafiə batalyonunun silahlı əsgərlərlə doldu. Onlar məhbusları bir-bir tüfəng qundağı ilə döyə-döyə baraklardan çıxarıb düşərgənin aralıqına yığmağa başladılar.

Yəhudi kürəyinə dəyən zərbədən yıxıldı və bir daha ayağa qalxmadı. Əsgər onun başına bir-iki tüfəng qundağı endirib ayağa qaldırmağa çalışdı.

İlk anda biz çaşıb qaldıq. Birdən yəhudinin ölmüş olduğunu görüb dəli kimi əsgərin üstünə atıldığımız.

Əsgərlər başımızın üstündən güllə atdırsa da, bu sanki həyəcan signalı oldu.

Bütün düşərgə bir-birinə qarışdı. Əli silahlı əsgərlər silahsız və zəif dustaqları amansızcasına döyməyə başladılar.

Bu vaxta qədər davaya qarışmayan o biri baraklar da bizə köməyə gəldi. Bu dəfə biz əsgərləri və nəzarətçiləri döydük.

Elə bu anda nəzarət postlarından pulemyot atəşi açıldı. Dörd tərəfdən bizi gülləyə tutdular. Cəmi 2-3 dəqiqə ərzində sakitlik bərqərar oldu.

Bu pulemyot atəşinin nəticəsində 42 məhbus və 4 əsgər öldürülmüş, çoxları ağır və yüngül yaralanmışdı.

İnsan! Sən nə qərribə və mürəkkəb bir vücudsan. Sən həyat üçün doğulur, həyat üçün yaşayır və həyat üçün də ölürsən. Lakin vaxtsız öləndə adətən müəyyən bir məqsəd uğrunda ölürsən.

Ey insanlar!

Siz vətən uğrunda vuruşanları, quldurlara qarşı mübarizə aparanları və başqa qəhrəmanları əsrlər boyu yaddan çıxarmır, onlara nəğmələr, dastanlar qoşur, abidələr qoyursunuz.

Lakin, məhz siz insanların sədaqətli dostu olan, sizi ürəkdən sevən, sizin xoşbəxtliyiniz üçün çalışan və bu yolda canını qoyan bu adsız qəhrəmanları yada salacaqsınız mı?

* * *

Yazıçı Hüseyn Mikayılzadənin məktubları burada qurtardısı da, Ayaz bu məktubların arxasından sanki müəlliminin özünü görür, onunla söhbət edirdi.

O məktubun sonuncu sözlərini - «Bu adsız qəhrəmanları yada salacaqsınız mı?» sözlərini oxuduqdan sonra xəyalən böyük ustada müraciət edib:

-Bəli, əziz müəllim, - deyirdi, - yada salarıq. Sizin və yoldaşlarınızın son dəqiqələrinizə qədər sədaqətli olduğunuz xalq Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş dövründə edilmiş qanunsuzluqları aşkara çıxartdı və onun bütün zərərli nəticələrini aradan qaldırdı. Sizin çoxunuz həlak oldusa da, qalan

yoldaşlarınız yenidən həyata qaytarıldı və indi bütün dünyada haqq, ədalət və sülh işi uğrunda əzmlə mübarizə aparırlar. Siz heç də adsız qəhrəmanlar deyilsiniz. Hamınızın təmiz adı bərpa edilmiş, adınızla çoxlu küçələr, parklar, klublar, məktəblər, teatrlar adlandırılmış, haqqınızda çoxlu əsərlər yazılmışdır.

Sizin son arzunuz da - məktublarınızın xalqa çatdırılması - yerinə yetirilmişdir.

Mənə elə gəlir ki, siz ölməmiş, bizimlə bir sırada addımlayırsınız. Siz, xalqımızın mətin, mübariz, adsız qəhrəmanları!

EŞİTDİKLƏRİMDƏN, GÖRDÜKLƏRİMDƏN YADIMDA QALANLAR

Bacım və qardaşım məni çətin vəziyyətə salıblar. Çünki, 1) özləri bu mövzunu yazandan sonra mənə də yazmağı təklif ediblər, 2) məndən nisbətən yaşlı olduqları üçün ailə tarixini daha yaxşı bilirlər.

Nə isə, çarə üoxdur, gərək mən də yazam.

Bəli, atamız Kərbəlayi Məmməd Məşhədi Cəfər oğlunun atası Tağılı, anası Şamaxı əhli olub. Atam mənim yadıma gəlmir, çünki o kənddə, mən şəhərdə yaşamışam və o vəfat edəndə 10 yaşım olub. Atamın ana qohumlarından dayısı oğlanları - Məşhədi Böyükağa (Tofiqin atası), Məşhədi Əliyusif (Məmmədseyinin atası), Məşhədi Kazım (Ələsgərin atası), molla Hacağa (Ələkbər və Süleymanın atası), dayısı qızları Badam bibi və Bgüyxanım bibini (Əliheydər anası) görmüşəm. Ata qohumlarımdan yalnız Məşhədi Cavadı görmüşəm. (O biriləri yadıma düşmür).

Anamın atası Kərbəlayi Əliheydər Kərbəlayi Vəliyar oğlu əslən Ağsunun Garis elatındandır, XIX əsrin təxminən 70-80-cı illərində atası ilə köçüb Şamaxıya gəlib. Garisın Curuğlu və Maşad Qanlı kəndlərində bəzi qohumabənzərləri qalıb. Babamın bir bacısı olub, uşaqları ölüb, Ağarza adlı bir qardaşı olub (İzzət bacının atası), o da çox cavan ölüb. Babamın anası da çox cavan ikən ölüb. Atası Püstə adlı bir arvad alıb.

Babamın babası Alı bəy olub və çar hökuməti bəyləri qeydə alarkən qorxub və deyib ki, mənim adım Alı bəy yox, Bəyalıdır.

Anamın anası Seyid Rübabə Mirağası qızı Şamaxının məşhur, dövlətli, ziyalı bir ailəsində anadan olub. (Babası Mirələsgər, ulu babası Mir Haşim). Anamızın dediyinə görə Seyid Rübabənin anası Zeyvənise xanım Şirvanın sonuncu Xanı Mustafa xanın qızı olub. (Məncə o, qızı yox, nəvəsi ola bilərdi)

Anamızın adını Zeyvənise qoyublar, lakin Böyüyxanım çağırıblar, heç bir bacı-qardaşları yaşamayıb, hamısı körpə ikən vəfat edib.

Seyid Rübabə nənə ilə atamızın bacısı Şərəfnise bibi yaxın dost olublar. Bu səbəbdən nənə onu evdə tərifiyləyib və qardaşı Mir Seyfullaya alıblar. (Sonralar Mir Seyfulla tez ölüb, bibimi kiçik qardaşı Mir Əsədullaya, o da öləndən sonra ən kiçik qardaşı Mir Kərimə alıblar.) Bibimin 2-ci ərindən 1 oğlu - Mirağa, 3-cü ərindən də bir oğlu - Mirabtalıb olub. Bibimizin nəvələri İranın Tehran, Kərac və Məşhəd şəhərlərində, ABŞ, İngiltərə, İspaniya və s. yaşayırlar.

Seyid Rübabə ilə Şərəfnisənin dostluğu nəticəsində Şərəfnise bibi öz yeganə qardaşına (atamıza) Seyid Rübabənin qızı Güllübəyimi alır, nişan verilir, lakin Güllübəyim vəfat edir. Bu zaman anamız 4 yaşında olur. Şərəfnise və Seyid Rübabə qohumluğu pozmamaq üçün səbrlə gözləyir və ana bir qədər böyüyəndən sonra onu atamıza verirlər.

Atamız anamızdan 17-18 yaş böyük olub. Hər ikisi ata-anasının əziz övladı, ərköyün böyümüş, “düşmə yerə sınırsan” olmuş, bəlkə elə bu səbəbdən də ömür boyu bir-birinə isnişə-uyuşa bilməmişlər.

Sovet hakimiyyəti qurulan zaman atamız Tağılıya gəlir, burada Xeyri adlı bir qadınla evlənir, 5-6 il müxtəlif yerlərdə işləyir. 1927-ci ildə Ata, ana, Xeyri, Seyid Rübabə nənə, Əzizə və Məmməd daimi yaşamaq üçün İrana - Məşhəd şəhərinə köçürlər. Lakin atamız və xüsusilə Məşədi Xeyri bu yerlərin adətində, dilində, qaydalarına uyuşa bilmir, tezliklə əllərində olan az - para da qurtarır, narazılıq başlanır və 1928-ci ilin payızında Vətənə qayıdırlar.

Atamız və Məşədi Xeyri kəndə dönr, Tağılı camaatı köməkləşib bunlar üçün kərpic kəsir, 2 gözdən ibarət bir ev tikirlər. Ev kərpic olsa da kəndin ən gözəl evi idi: 2 gözdən ibarət, pəncərəsi, səkisi, damları və s.

İrandan qayıdandan azca sonra Məşədi Xeyrinin oğlu olur və 3 gündən sonra ölür. Az sonra mən, Bakıda anadan oluram.

Ümumiyyətlə anamızın 7 övladı olub: Nurcahan (1919-da ölüb), Əzizə, Cəfər (1925-də ölüb), Məmməd, Əhməd, Validə (1933-də ölüb), Əliheydər (1934-də ölüb).

1928-ci ildən sonra atamız daimi olaraq Tağılıda anamız isə Bakıda yaşayıb. Məmməd 4-5 yaşından etibarən atamızın yanında qalıb, Əzizə və mən isə anamızın.

C. Məmmədquluzadənin “Xatiratımda” da yazdığı kimi ilk eşitdiyim (və uzun illər eşidəcəyim) söz “allahü əkbər” , ilk gördüyüm şey - namaz qılınması olub. Evimizdə ancaq hədislər, rəvayətlər danışılır, möcüzələr, dini məsələlər şərh edilir, salavat çevrilir, şəkkakə, Yezidə, Şümrə, mütriklərə lə”nət deyilirdi və s. Bunlardan başqa boş vaxt qalmırdı, qalanda isə anamız öz ata-anasının bəlalı məhəbbətindən, sonrakı talelərindən danışdı. O, ata-anasının görüşlərini, toylarını, həyatlarının bütün şirin və ağrılı günlərini elə dəqiqliklə, elə bir məharətlə təsvir edirdi ki, deyərdin elə həmişə onlarla yanaşı olub, danışdıqlarını öz gözləri ilə görüb, yadında saxlayıb. Anamızın öz ata-anası barədə danışdıqlarının çoxunu Əzizə və Məmməd öz yazılarında veriblər. Mən, onların da bildiyi kimi, lakin yazmadığı bir əhvalatı, Kərbəlayi Əliheydər baba ilə Seyid Rübabə nənənin toylarının səhəri günü olan bir hadisəni danışım: Toyun səhəri, günorta vaxtı babanın ögey anası (Püstə, yaşlı kəndli qadın) aş bişirir, üstünə öz bildiyi kimi qəlyə düzəldib tökür, iri bir qaba çəkib pərdə arxasında oturmuş bəy və gəlinə (pərdənin altından keçirərək), verir. Seyid Rübabə nənə dövlətli bir əsilzadə evində böyümüş qız olduğundan xərəyi bəyənmir, lakin yeyir, fəqət qəlyənin içindən 4 bölünüb tökülmüş, iri-iri soğanları ayıraraq qasıqla qabın qırağına qoyur. Əliheydər baba başa düşür ki, əgər analığı gəlinin belə hərəkətini bilsə, indidən evə danışmaq düşəcək. Odur ki. qəfildən soğanları ağızına basır və ürəyi bulansa da bir təhər udur.

Nənəmiz uşaq ikən (Şamaxıda) küçədə armud satan bərkəndə deyir. “Armud var, armud. Batmanından batman yarım bəkməz çıxar”. Nənə tez

anasının yanına qaçır ki, bəs belə bir armud satırlar. Anası gülüb deyir : ay bala, 1 batman armuddan heç 1 girvənkə bəkməz çıxmaz. O, öz malını satmaq üçün tərifləyir.

Ümumiyyətlə anaya elə tərbiyə verilmişdi ki, o, heç kimin dediyinə şübhə etmir, yalan danışacağına inanmır, hər şeyə inanırdı. O, ümumiyyətlə, səsini ucaltmaz, e'tiraz etməzdi.

Evi dolandıran Seyid Rübabə nənə idi: ona çoxlu nəzir-niyaz verilir. Lakin bundan evdə heç nə saxlanılmır, bizdən kasıblara paylanırdı.

1935-ci ildə Seyid Rübabə nənə gizli yolla İrana, qardaşı uşaqlarına dəyməyə getdi. (Kərbəlayi Həcər adlı bir qadınla), lakin geriyyə qayıda bilmədi. Biz həm maddi, həm mə'nəvi dayaqdan məhrum olduq. Ana - xəstəhal, sənəti yox, yanında xırda uşaqlar.. Hər ayda, 2 ayda bir İrandan intizar, göz yaşı dolu məktublar gəlirdi. Ana çəş-baş olmuşdu. Evdən əvvəl yorğan-döşəyi, qədim padnos, lampa, qab-qacağı, sonra xalça-palazı və s. astarveşə (qarı-qarı gözib köhnə-külə alanlara) su qiymətinə satıb bir təhər güzəran keçirməyə nail oldu. Lakin tezliklə ev boşaldı, nəsə bir ciddi tədbir görmək lazım gəldi. Deyəsən, 1937-ci il idi. Ana qısamüddətli bağça müdirəsi kursuna daxil oldu və 1938-ci ilin yazında kursu bitirdi. Göyçay rayonuna tə'yinat verdilər. Ana məni də özü ilə götürüb qatarla Ucara, oradan fərqlə Göyçaya gəldik. Bazarın yanında hamı ilə birgə biz də düşdük. Anam, faytonçu Abduləlinin evini soruşdu. O kişi Haccavadın qızı Həcərin əri idi. Kimsə tezcə Abduləlini tapıb gətirdi, onun faytonunda evinə gəldik. Bağlı-bağatlı, geniş həyətlə, yaraşlıq ev idi. Arvadı Həcər bizi çox mehriban qarşıladı. Səhəri günü maarif şö'bəsi ananı Yeniərx kəndində təzə açılan bağçaya müdirə tə'yin etdi. O birisi gün Abduləli bizi öz faytonu ilə gətirib bağçaya aşpaz və xidmətçi tə'yin edilən Zeynəb adlı bir qadının evinə qoydu. Zeynəbin əri və uşaqları vardı və elə təxminən ana yaşda olardı, kənddə şiş tərqiqtinə mənsub yeganə qadın idi ki, əslən şamaxılı olub 1918-ci il qırğınında bura düşmüşdü və bu qadını məhz anaya görə bu işə qoymuşdular.

Bağça üçün stol, stul, çarpayı, yataq ləvazimatı, qab-qacaq əvvəlcədən gətirilib məscidin həyətinə yığılıbmış və bağça məscidin içində yerləşməli imiş. Ana bunu bilcək çox narahat oldu, hətta geri qayıtmaq istədi. Lakin növbəti gün kəndin əfəndisi olduğumuz evə gəldi və anaya dedi:

- Qızım, sən olsan da, olmasan da bu bağçanı orada yerləşdirəcəklər, bəlkə lap klub, yeməxana elədilər. Sən, görürəm ki, çadralı qadınsan, mənə dedilər ki, seyid qızısan, namaz qılan, quran oxuyansan. Heç narahat olma. Mən indicə gedib öz uşaqlarımı göndərərəm, avadanlığı məscidə yığarlar. Sən də Zeynəblə birlikdə gəlib sahmana sal. Sabah tezdən işinə başla.

Əfəndi dedi ki kimi də oldu.

Səhəri gün cındırından cin ürəkən 20 çağlı 5-6 yaşlı uşaq bağçaya gəldi. Bu əsil mənada "Danabaş kəndinin məktəbi" idi. Uşaqdan çox iri yaşlı adamlar ananın nə edəcəyinə və bağçanın nə demək olduğuna tamaşaya gəlmişdi.

Ana heç tədbirini pozmadı, uşaqlara Sabir, Səhhət, Şaiq və b. şerlərini söylədi. Onları həyəətə çıxarıb “Qaçdı-tutdu”, “Siçan-pişik”, “Bənövşə” və s. oyunları öyrətdi.

Nahardan sonra uşaqlara nağıl danışdı. Ana o qədər təbii, sadə, şirin, həvəsli danışdı ki, yaşlı adamların çoxusu hər gün gəlib qulaq asırdı.

Ana uşaqlara mahnı öyrədirdi, sinədən gələn yapışıqlı səsilə “Durna”, “Dovşan”, “Keçi”, “Göyərən göy çəmənlərim”, “Quzu” və s. uşaq mahnılarını oxuyurdu. Uşaqlara 4 və 8 saylı hərəkətlər, sıra təlimi, qaçış, hündürlüyə və uzununa tullanma və s. öyrədirdi.

Hər bazar günü meşələrə meyvə yığmağa gedirdik. Onda Ucarla Göyçayın arası meşəlik idi:alça, gavalı, armud, əzgil, alma, zoğal və s. yığırdıq, vəhşi heyvan çox idi. Ana çox cəld idi; ən hündür ağaclara çıxıb qoz çırpırdı.

Xeyli lavaşana, quru turşu, qax, qoz və mət turşu düzəltmişdik, bir qədər yarma, quyruq yağı, yemiş qurusu və s. əldə etmişdik. Qış ehtiyatı idi.

Həmin yay Əzizə Gəncədə qiyabi pedaqoci texnikumda sessiyada idi. Bir dəfə yanımıza gəlib 1-2 gün qaldı.

Beləcə 5 ay keçdi. Ana darıxdı, payızda kənd şəraiti ağır oldu dözə bilmədi, və biz Bakıya qayıtdıq.

1937-39-Cu illərdə ana bir neçə 50-60 yaşdı arvada yasin, quran tapşırması, süfrə duası, müxtəlif mərsiyə, hədis və s. öyrədirdi. Bu arvadlardan Molla Püstə xüsusilə yadımdadır, çünki onun bizə gəlib-getməyi uzun illər davam etdi. Molla Püstə və o biri arvadlar anadan çox yaşlı olduqları üçün ana onlara acıqlanmır, səsinə ucaltmır, bəzən bir cümləni 50-100 dəfə təkrar etməli olurdu. Ana nə qədər səbirli, təmkinli müəllim imiş!!! Molla Püstə tam savadsız olduğu halda onu arvad məclislərinin mollası vəzifəsinə hazırlamaq üçün yazıq ana nə qədər əzab çəkdi. Amma hər halda Molla Püstə, Əsbət Xanım, Xırda Xanım, Seyid Xədicə, Zivər və b. Şagirdləri məclisə çıxara bildi.

Zəif, xəstəhal ana evə az-çox qazanc gətirmək üçün çalışırdı. Onun müxtəlif fabrik-zavodlarda 8 saat ağır iş görməyə gücü çatmırdı. Odu ki, 1937-40-cı illərdə evlərdə müxtəlif ev arvadlarının üzünü alır, bununla da evə nəşə qazanc gətirirdi. Həmin illərdə bizim mə'nəvi dayağımız İzzət bacı, maddi dayağımız Meşhədi Gövhər xala və Badam bibi idi. Allah onlara qəni-qəni rəhmət eləsin.

1938-ci ilin ortalarında eşitdik ki, Seyid Rübabə nənə ilə İrana getmiş Kərbəlayi Həcər gəlib. Ana, Gülsümxanım xala və mən Kəlbə Həcərin Buynanski küçəsinin Müqtədir küçəsilə kəsişdiyi yerdə, aptekin üstündə olan evinə getdik. Əvvəlcə arvad üzə çıxmadı, uzun söhbətdən sonra aralığa gəldi, ana onu görcək qucaqlayıb öpdü, ağladı, anasını soruşdu. Kəlbə Həcər özünü bilməməzliyə vurdu, dedi ki, mən heç yana getməmişdim, nə də sənənin ananı görməmişəm. Gülsümxanım xala çox təmkinlə danışdı, and verdi, arvad dirəndi ki, mənə nə çək-çövrə salırsız? Mən evimdən heç yerə getməmişəm,

nə də Seyid Rübabəni görməmişəm. Xülasə, arvad bizə heç nə demədi. Həmin vaxtlarda iranlı pasportu olanları İrana sürgün etməyə başladılar. Şəhərdə elə bir vanəfsə qopdu ki, deyərdin bütün şəhər matəmdədir. - kiminin qızı, kiminin bacısı iranlıda ərdə idi, kimisi vaxtilə İran pasportu almışdı - indi məcburi şəkildə İrana getməliydi. Cəmi 3 gün vaxt verilmişdi. Bizim tanıdığımız adamlardan Seyid Rübabə nənənin bacılığı Meşhədi Gülsüm, nənənin uzaq qohumlarından Kəbutər və əslən Tağılıdan, Tağı kişinin qızı Ağanisə ailəsi ilə (Əri Əkbər- Axanım əmdostunun qardaşı idi) gedirdi. Meşhədi Gülsüm xalanın Ərdəbilin hansısa bir kəndində qardaşı oğlu var idi, dürüst yerini də bilmirdi. Kəbutərin əri İsgəndər Kəbutərin şəklinin dalına adres yazmışdı, o şəkli də, Kəbutərin oğlu Abduləli üzünü çıxartmaq üçün apardı və müharibəyə gedərkən özü ilə birgə tələf oldu. Ağanisə və Əkbər isə mə'lum yerə gedirdi. Ana bunlara nə qədər qayğı göstərdi, nə qədər kömək etdi, bunlara və cəmi gedənlərə yalvarıb and verirdi ki, imkan edib ananı görün, deyin ki, qayıdıb gəlsin. Dalanımızdakı 3 həyətdə 10 ailə yaşayırdı. Hər axşam (aprel-sentyabr ayları) Məlik əmi dalanın ağızında səkini süpürüb su çiləyər, hərə bir palaz gətirib döşəyər, kimi çay, kimi tum, ucuz konfet, bə'zən halva, dolma və s. Kimi xörəklər gətirər, azacıq söhbətdən sonra Əziz əmi nağıla başlayardı. Ən çox danışdığı "Ceyfəlmülk", "İbrahimin nağılı", "Bağdagül", "Məlikməmməd", "Yetim Əmrəh" və b. idi. Çox maraqlı, canlı danışardı. Sonralar (bu nağıllar çap ediləndə) bildik ki, çoxusunu özündən quraşdırarmış. Bə'zən də öz həyatından (əslən Cənubi Azərbaycandan idi) elə qəribə, ağılasığmaz əhvalatlar danışır ki, adamın ağızı açıla qalır: guya xan oğlu imiş, brilyantdan, yaqutdan, almazdan dişləri var imiş. Hədsiz gözəl olduğu üçün küçədən keçməyə imkan tapmırmış- hamı tamaşaya çıxırmış.

Qəribədir, o mə'nəvi və maddi sıxıntılıq illərində hər il mayın 2-də Yasamala gəzintiyə çıxardıq - bütün dalan əhli birlikdə. Nəzərə alın ki, Sovet küçəsindən o yana nəqliyyat yox idi. Biz vedrələrlə su, samovar, odun, yemək şeyləri, palaz, döşəkçə və s. aparır, gün batana qədər çöldə olurduq.

Oktyabr və May bayramlarında İzzət bacının nəzarəti altında beşmərtəbənin altına gedir, oradan keçən nümayişə baxırdıq. Axşam İzzət bacı bizi tramvaya mindirib binaların üstündə yanan işıqları göstərirdi.

İnsanlar bir-birinə o qədər mehriban, qayğıkeş idi ki, mən o rəhmətlikləri "əmi", "xala" adlandırır, tez-tez ruhlarına yasin oxuyur, salavat çevirirəm. Ağım kəsəndən evimizi yığıncaq yeri görmüşəm ərindən, oğlundan kəsən, hökumətdən qaçaq düşən, xəstə olub Bakıya müalicəyə gələn, bazarlığa gələn mütləq gəlib bizdə qalırdı. Əvvəllər Seyid Rübabə nənə, sonra isə ana bunlara əncəm çəkir, həkimə, bazara aparır, barışdırır, yedirirdi. Evimizdə Garısdan Curuğ kişi, Tağılıdan Fərrux, Tavadan Əlməmməd, Qəfərlidən Göyçək, Maşad Oruc və b. aylarla qalıb müalicə olunurdu.

1938-ci ilin payızında Maşad Oruc bizdə vəfat etdi. Yanında adamı yox idi. Yazıq ana məcbur olub onu Çəmbərəkənd qəbristanlığında dəfn etdirirdi.

Bunun kasıb, cavan qadın üçün nə qədər çətin olduğunu təsəvvür etmək də ağırdır.

Həmin illərdə məscidlər bağlandığı üçün evimiz təkyə yeri olmuşdu - mərsiyə deyilir, hədislər danışılır, quran, yasin oxunur, ehsan verilir. Ev də, həyat də "məscid arvadları" ilə dolu olurdu, çox vaxt yatmağa da yerimiz olmurdu.

Bax, biz belə bir şəraitdə yaşamışıq.

Lakin nəinki evdə, həyatda, hətta dalanımızda belə hamı- İzzət bacı, Gülsümxanım xala, Məlik əmi, Xeyransa xala və b. bizi düzlüyə, təmizliyə, elm oxumağa, yaxşılığa dəvət edir, qoruyurdu. Onsuz da bizim küçüyə çıxmaq, tində durmaq, məhlədə söhbət etmək, "küçə uşaqları" ilə oynamaq hüququmuz yox idi. Məktəb - ev - məktəb - işimiz və yolumuz bu idi.

Nənəmiz kimi anamız da çox əliaçıq adam idi. Kəndlərdən gələn nəzir və payı (yağ, pendir, yumurta, yarma, qatıq və s.) təcili olaraq xırda boşqablara yığar, və bizi məcbur edib bizdən kasıblara qapı-qapı paylatdırardı. Anamız "əlsiz-ayaqsız kömək etməli" prinsipini əsas tutaraq bizi təkcə özümüz və İzzət bacı üçün deyil, qonşular üçün də su gətirməyə (azı 500 m məsafədən), çörək, neft almağa göndərirdi.

Şəxsən mənəm o illərdə (hələ lap çox sonralar da) təzə paltar geydiyim yadıma gəlmir. Hansısa köhnə-külədən ana mənəmçün "təzə" paltar tikir, papaq düzəldirdi. Yeməyimiz də belə Təkcə özümüzçün oturub çörək yediyimiz hallar olmayıb; kimsə, ya uzaq yerli qonaq, ya da hansısa bir məscid arvadı boğazımıza ortağ çıxıb, qabımıza qoyulan küftə, ət, dolma və s. müxtəlif üsullarla götürülüb, bunlara verilib.

İndi, üstündən 60-65 il keçəndən sonra da mən nənə və anamızın bu qeyri-adi hərəkətlərinə, bu ideal insanlıq duyğularına ad verə bilmirəm, axı bizim özümüzün heç bir gəlir mənbəmiz olmadığı, yalnız nəzir - niyazla dolandığımız o illərdə saysız-hesabsız yiyəli və yiyəsiz bədbəxtlərə, dövlətin dilənçi etdiyi, sərgərdan adamlara, əsil fanatik olan insanlara kömək etməyə, onlara mə'nəvi və maddi dayaq olmağa ixtiyarımız var idimi? Özümüzü narahat, yuxusuz, yarıac qoyub başqalarına kömək göstərməkdə haqlı idikmi? Axı bizim evə gələn nəzir və paylar bizim gen-bol dolanacağımıza kifayət edərdi? Nə üçün, hansı amal, hansı ideya xatirinə nənə və onun müti qulu olan ana həm özlərini, həm də bizi başqalarına xidmət etməyə, əlindəki sonuncu tikəsini özgələ verməyə vadar edirdilər? Axı nənə və ananı bu işə təhrik edən yox idi! Bəs insanlara bu qədər rəhm, səxavət, əl yetirmək hissi hansı tərbiyənin nəticəsi idi? Elə bu tərbiyənin nəticəsi deyilmi ki, biz indi də insanlara təmənnsiz xidmət edir, "çox sağ ol" kəlməsini də eşitmək istəmirik?

Bəli, məhz bu tərbiyənin nəticəsidir ki, biz həyatda alışan imarətlər, qızıl-gümüşlər toplaya bilmədik. Lakin nənə, ata və anamızın adından heç də geri olmayan ad-san, şöhrət qazandıq. Adımız hər yerdə hörmətlə çəkildi.

Övladlarımız da yaxşı oldu: sənət sahibi, ev-eşik sahibi, özünə görə hörməti və dolanacağı.

Ömür keçir, bəlkə də keçib... Bu gün geriyə, 60-65 il əvvələ nəzər salanda görürəm ki, nənə, ata və anamız deyəsən elə düzgün yol tutublarmış. Həyatın mənası insanlara xidmətdə, tərbiyəli övladlar yetişdirməkdə imiş.

KİTABA LAP SON SÖZ VƏ MİNNƏTDARLIQLAR...

Bu gün Əzizə ananın 80 illiyi ərəfəsində mənə əziz olan bu üç İnsanın – bacı və iki qardaşın əsərlərini bir yerə – bir mövzu ətrafına yığıb çap etdirmək imkanından məmnunam. Hər birinin şəxsiyyəti, elmi və pedaqoji fəaliyyəti, yaradıcılıq və istedadları qarşısında bir övlad kimi və daha çox isə bir Azərbaycanlı kimi baş əyirəm. Bu İnsanlarla yanaşı yaşamaq, övlad, dost, yoldaş olmaq, onların çox müxtəlif və keşməkeşli həyat təcrübəsini öyrənilib ondan bəhrələnmək səadəti mənə qismət olub. Mən bir də bu gün ona görə məmnunam ki, bu kəslərə öz sağlıqlarında azacıq da olsa bir kiçiklik etmək imkanında olmuşam. Mənim onlardan əxz etdiyim və həyat fəlsəfəmə çevrilmiş - «hər kəsə nə yaxşılıq, nə qulluq etmək istəyirsənsə sağlığında et» dir. Bunu da həmişə əsas tutmağa çalışmışam.

Bu ağılım kəsən ən azı 25 ildə Əzizə ananın gündəlik yazdıqlarını həmin gün oxumaq, ev tənqidçisi olmaq vəzifəsi və məsuliyyəti mənim üzərimdə olub. Yəqin ki, Ananın əsərlərinin bu qədər amansız tənqidçisi hələ olmayıb. Bu gün bu kiçik son sözdə onların həyat və ya yaradıcılığı haqqında bir fikir yürütmək məsuliyyətini öz üzərimə götürmək fikrində deyiləm. Nə qədər ədəbiyyata yaxın olsam belə, riyaziyyatçı-neftçi olduğum yadımdadır və bacım Kəmalənin bu çox qısa, amma yanıqlı müqəddiməsindən sonra bir söz deməyə cürətim çatmaz.

Son vaxtlar zaman-zaman Vətəndən uzaq olsam belə, hər dəfə geri döndükdə Əzizə ana ilə söhbətləşmək - Əzizə ananın həyat yoldaşı və hər iki qardaş itkisindən dolayı yanında olmaq, ona həyan durmaq, yazdıqlarına həm öz yerimə, həm də qardaşları əvəzində də ilk tənqidçi olmaq, yeni mövzuları müzakirə etmək, Tağlı qəbristanına gedib onların ruhuna dua oxumaq, heç olmasa məzar daşlarınıza söykənilib «Siz»lə söhbətdən edib, dərdləşmək əsas məqsədim olur.

Hələ 10-15 il əvvəl mən ailə şəcərəsi düzəltməyə çalışanda və onların hər birindən ayrı-ayrılıqda «ailə tarixçəsi» yazmağı xahiş etdikdə heç də bilməzdim ki, Məmməd və Əhməd qardaşları bizi bu qədər vaxtsız tərk edəcəklər. Mən bir onu bilirdim ki, nə qədər yaxın olsalar da, əqidə, amalları bir olsa da, həyata baxışları fərqlidir. Üçündə də eyni olan başlıca xarakter - müstəqil düşünmək, müstəqil fikir yürütmək, öz sözünü qorxmada demək olub. Dövrünün ruhuna uyğun olmayıb bu xasiyyətləri. Bunun bəlasını, acısını zaman-zaman çəkiblər: Əzizə ananın ilk kitabı yandırılıb, o üç dəfə Universitetdən qovulub... Əhməd əmini isə «xalq düşməni» damğası ilə Sibir həyatı, ruhi xəstəxana palatası gözləyib, kitabı yandırılıb, ikisinin də doktorluq dissertasiyaları birinci dəfə ləğv edilib.

Hər üçü də böyük şəhər Bakıda anadan olub boya-başa çatmalarına baxmayaraq, qardaşlar həyatlarının böyük hissəsini və sonunu bu kiçik

kəndlə bağlayıblar. Şəhərdə elmlər namizədi, doktor – professor olublar, şəhər dəbdəbələri, intriqaaları və nələr nələr ... onları qaçırdıb buradan – səmimiyyətə, sadəliyə, təbiətə, lap sadə kəndli həyatına.

Onların xarakterində eyni olan başqa bir cəhət isə xalqını ürəkdən sevmək, onun ziyalanması üçün əlindən gələni etmək, müəllim-pedaqoq olmaq, Azəri balalarına dilini, tarixini, kimliyini, mənliyini aşılamaq idi. «Sən tarix boyu kölə olmamısan, müstəqil yaşamısan və yaşamalısan. Oyan! Qalx, öz müstəqilliyini qaytar!» - olub verdikləri dərslərin əsas qayəsi. İstər Əzizə ananın yazdığı tarixi əsərlər, istər Məmməd və Əhməd qardaşlarının yazdığı elmi məqalələr, eləcə də ara-sıra yazdıqları şerlərin əsas məqsədi həmişə buna xidmət edib. Üçü də sinifə girib dərslər deməyi, müəllim olmağı özlərinə ən şərəfli vəzifə sayıblar. Bu gün Əzizə ananın (heç bir ehtiyacı olmadığı halda!) 79 yaşında universitetə dərslər getmək həvəsi və getməsi buna çox əyani sübutdur.

Son günlərdə internetdə «Əzizə Cəfərzadə» kəlməsi yazıb dünya kompüter sistemində axtarış etdim. Kompüterin ilk tapdığı «eurasianet.org» səhifələrində Azərbaycan haqqında tədqiqat - məqalədə oldu. Sovet dövründə Azərbaycan mədəniyyəti haqqında qısqançlıqla verilən düz 6 cümləlik bir hissədə (Stalin, Xruşşov dövrü və 1970-80-ci illər) son cümlə belədir: Under Aliyev's first regime, publication of some mildly nationalist pieces was allowed, including serialization of Aziza Jafarzade's historical novel Baku 1501. «Əliyevin birinci hakimiyyəti dövründə, Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlar ardıcılığına çevrilmiş «Bakı 1501» əsəri daxil olmaqla, bir neçə yumşaq milliyyətçi əsərlərin çapına icazə verilmişdi».

Əlbəttə ki, bu əsəri mən dəfələrlə oxumuşam və orada bir dənə olsa milliyyətçi (yumşaq və ya sərt) bir element tapmamışam. Göründüyü kimi Əzizə ananın millət sevgisinə milliyyətçi damğası vurmağa çalışsan «dost»ları çoxdur. Mən belə hesab edirəm ki, bu özü də ona verilən böyük qiymətdir.

10-15 il əvvəl bir də onu bilməzdim ki, hələsinin ailə «sandıqçası» üçün yazdığı 20-25 səhifəlik bu qeydlər bir gün «Rübabə Sultanım» kimi bir romanın yazılmasına səbəb olacaq. Nə yazıq ki, bu gün qardaşlar «Rübabə Sultanım» kitabının yazılmasının şahidi olmadılar. Mən əminəm ki, onların hər biri 10-15 səhifəlik iradları və fikirlərlə Bakıya gələcəkdilər ... Bir neçə günlük mübahisələr başlayacaqdı ... Bunu da onların əvəzinə biz etməli olduq.

Əlbəttə ki, bu əsərlər tam bioqrafik deyillər. Böyük bir hissəsi yazıçı təxəyyülünün məhsuludur və keşməkeşli həyat təcrübəsindən bəhrələnməyə XX əsr Azərbaycan tarixinə, onun duyğunluq, qadalı nöqtələrinə bir ailə timsalında baxışdır, şerlər isə ona poetik əlavələrdir. Şübhəsiz ki, bu əsərlər XXI əsr gəncliyində XX əsr Azərbaycan tarixinin «qara səhifələri» haqqında düzgün və obyektiv təsvir yaratmağa imkan verəcəkdir. Bundan əlavə bu

iki qardaşın bacı üçün və eləcə də bacının qardaşlar üçün nə etmək lazımdır örnəyi çox faydalı olacaqdır.

Minnətdarlıqlar:

➤ ilk növbədə Əzizə anaya bu gün 79 yaşında böyük enerji və çalışqanlıqla məni sındırmadan bu əsəri çətin bir şəraitdə, gözündə cərrahiyyə əməliyyatı ərəfəsi və ondan sonra, yazmasına və mənə bu kitabı çap etdirmək imkanı verdiyinə görə,

➤ Əzizə ana ilə yanaşı yaşamaq, səhhəti keşiyində durmaq, qayğısını çəkmək kimi məsuliyyəti mənimlə bölüşən və çox vaxt böyük hissəsini öz üzərinə götürən həyat yoldaşım Səadətə, qızlarım – Nəsrin və Aydana,

➤ bacımız Kəmaləyə bu kitabın redaktəsi işini öz üzərinə götürdüynə və onun işiq üzü görməsi üçün çəkdiyi zəhmətə görə,

➤ bu kitabın mətnini, maqnitafon lentlərindən qırıq-qırıq hissələri, şübhəsiz ki, böyük çətinliklə, səbr, qayğı və məhəbbətlə, kompüterdə yığan Aidə xanıma,

➤ çap işlərinin təşkilində yaxından iştirak edən dostlarım Fəxrəddin və Rafiqə.

Turan

*London, Böyük Britaniya,
Noyabr 2001*

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Rübabə Sultanım.....	4
Biz Cəfərzadələr.....	186
«Müstəqillik yaxud Azərbaycanın ən yeni tarixinə poetik əlavələr» kitabından.....	200
Adsız qəhrəmanlar.....	246
Eşitdiklərimdən, gördüklərimdən yadımda qalanlar.....	297
Son söz.....	303

Cəfərzadə Əzizə Məmməd qızı,
Cəfərzadə Məmməd Məmməd oğlu,
Cəfərzadə Əhməd Məmməd oğlu.

BİZ CƏFƏRZADƏLƏR

Redaktor: Kəmalə Cəfərzadə
Rəssam: Mübariz Əmiraslanov
Kompüter yığımı: Aidə Qafarova

Yığılmağa verilmişdir: 20.05.01

Çapa imzalanmışdır: 22.11.01

Şərti çap vərəqi: 20

Tirajı: 500

ŞİRVANNƏŞR

«El Alliance» şirkətinin mətbəəsi